

**HƏZRƏT NİZAMİ GƏNCƏVİNİN
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ”
DASTANINDAKI
İLK DÖRD MƏQALƏNİN ŞƏRHİ**

SİRACƏDDİN HACI

6-cı KİTAB

Redaktorlar:

*Professor, doktor **Abdullah Kahraman**
Mərmərə Universitetinin professoru*

*Filologiya elmləri doktoru **Mahirə Quliyeva**
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun baş elmi işçisi*

Rəyçilər:

*Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Leyli Əliyeva**
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun baş elmi işçisi*

*Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Lalə Əlizadə**
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun baş elmi işçisi*

*Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Vəfa İbrahimova**
AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi*

*Ədəbi redaktor: **Sürəyya Əlizadə**
AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi*

Kitabda həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının quruluşu, başlıca ideyaları, iyirmi məqalənin və mənzum hekayənin qısa məzmunu təhlil edilmiş, “Adəmin yaradılması haqqında”, “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında”, “Dünyanın qəzaları haqqında”, “Rəiyyətə hüsnrəğbət haqqında” adlı məqalələr və bu məqalələrə bağlı olan mənzum hekayələr beyt-beyt şərh olunmuşdur.

ISBN 978-9952-8219-3-2

© Siracəddin Hacı, Bakı, 2013

HƏZRƏT NİZAMİDƏN NURLU SÖZLƏR:

**“Xudbin olma, xudbinin gözü olmur,
Allahı görən ol, özünü görmək hünər deyil”.**

“Xosrov və Şirin”

**“Hər kim ki bir qarışqanın qanadına zülm edər,
O zülmün əvəzini bir ilandan alar”.**

“Xosrov və Şirin”

**“Ey yeddi yaşlı (oğlum) gözümün nuru,
Bax öz məqamını yüksəklərdə gör.**

**Mən səni böyütdüm, ruzini Allah verdi,
Sənin üstündə mənim yox, Allahın adı olsun.**

**Elm öyrən ki, dünyanı sənə bağışlasınlar,
Əsmanı (Allahın gözəl adlarını) oxu ki, sənə
məna bəxş etsinlər”.**

“Xosrov və Şirin”

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ- NİZAMİNİN ÜZƏRİMİZDƏ HAQQI VAR.....	18
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANI FƏXRƏDDİN BƏHRAM ŞAHA	
İTHAF OLUNMUŞDUR.....	25
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANININ YAZILMA SƏBƏBLƏRİ.....	30
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANININ QURULUŞU.....	37
NİZAMİNİN QƏLBİ TƏRBİYƏ ELMİ.....	57
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANININ QURULUŞUNDA	
MƏQALƏLƏRİN YERİ.....	58
BİRİNCİ MƏQALƏ: ADƏMİN YARADILMASI HAQQINDA.....	59
İKİNCİ MƏQALƏ: ƏDALƏTİ QORUMAQ VƏ İNSAFA	
RİAYƏT ETMƏK HAQQINDA.....	60
ÜÇÜNCÜ MƏQALƏ: DÜNYANIN QƏZALARI HAQQINDA.....	62
DÖRDÜNCÜ MƏQALƏ: RƏİYYƏTƏ HÜSN – RƏĞBƏT HAQQINDA.....	63
BƏŞİNCİ MƏQALƏ: QOCALIĞIN TƏSVİRİ.....	65
ALTINCI MƏQALƏ: MÖVCUDATA ETİBAR HAQQINDA.....	67
YEDDİNCİ MƏQALƏ: İNSANIN BAŞQA CANLILARDAN	
ÜSTÜNLÜYÜ HAQQINDA.....	70
SƏKKİZİNCİ MƏQALƏ: YARANIŞ HAQQINDA.....	73
DOQQUZUNCU MƏQALƏ: ALİ XƏYALLAR VƏ YÜKSƏK	
NİYYƏTLƏR HAQQINDA.....	76
ONUNCU MƏQALƏ: DÜNYANIN AXIRI HAQQINDA.....	79
ON BİRİNCİ MƏQALƏ: DÜNYANIN VƏFASIZLIĞI HAQQINDA.....	81
ON İKİNCİ MƏQALƏ: BU TORPAQ MƏNZİLLƏ	
VİDALAŞMAQ HAQQINDA.....	84
ON ÜÇÜNCÜ MƏQALƏ: DÜNYƏVİ ƏLAQƏLƏRDƏN	
ƏL ÜZMƏK HAQQINDA.....	86
ON DÖRDÜNCÜ MƏQALƏ: QƏFLƏTİN MƏZƏMMƏTİ HAQQINDA.....	88
ON BƏŞİNCİ MƏQALƏ: PAXILLARIN MƏZƏMMƏTİ HAQQINDA.....	89
ON ALTINCI MƏQALƏ: ÇEVİK OLMAQ HAQQINDA.....	92
ON YEDDİNCİ MƏQALƏ: PƏRƏSTİŞ VƏ TƏCRİD HAQQINDA.....	94
ON SƏKKİZİNCİ MƏQALƏ: İKİÜZLÜLƏRİ	
MƏZƏMMƏT HAQQINDA.....	95
ON DOQQUZUNCU MƏQALƏ: AXİRƏTİ QARŞILAMAQ	
HAQQINDA.....	98
İYİRMİNCİ MƏQALƏ: MÜASİRLƏRİN SİRTIQLIĞI HAQQINDA.....	102
KİTABIN SONU.....	105
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANINDAKI BİRİNCİ	
MƏQALƏNİN ŞƏRHİ.....	108
BİRİNCİ MƏQALƏ: ADƏMİN YARADILMASI HAQQINDA.....	108

“ADƏM” SÖZÜNÜN MƏNASI.....	109
HZ. ADƏM (s.a.s) HAQQINDA QURAN AYƏLƏRİ.....	109
HZ. ADƏMİN (s.a.s) YARADILDIĞI VƏ CƏNNƏTƏ QOYULDUĞU GÜN.....	115
İNSANLIQ TARİXİNDƏ İLK SALAMLAŞMA.....	116
HZ. ADƏMİN (s.a.s) CƏNNƏTDƏN YER ÜZÜNƏ ENDİRİLMƏSİ.....	116
UCA ALLAH (c.c) HZ. ADƏMƏ (s.a.s) SƏNƏT ÖYRƏTDİ	116
HZ. ADƏM (s.a.s) ÜÇ ŞEYDƏN BİRİNİ SEÇDİ	117
HZ. ADƏMİN (s.a.s) CƏNNƏTDƏ QALDIĞI MÜDDƏT	117
HZ. ADƏM (s.a.s) KƏBƏNİ TİKDİ VƏ TƏVAF ETDİ	117
HZ. ADƏMİN (s.a.s) HƏVVANI TAPMASI	117
TÖVBƏNİN QƏBULU	118
HZ. ADƏMİN (s.a.s) HZ. HƏVVADAN DOĞULAN UŞAQLARI	118
HZ. ADƏM (s.a.s) İLK PEYĞƏMBƏRDİR.....	118
HZ. ADƏM (s.a.s) MERAC GECƏSİ SƏMANIN BİRİNCİ QATINDA HZ. MƏHƏMMƏDLƏ GÖRÜŞDÜ	118
HZ. ADƏMİN (s.a.s) VƏFAT GÜNÜ, YAŞI, QƏBRİ.....	119
HZ. ADƏMİN (s.a.s) GÖRÜNÜŞÜ.....	120
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: EŞQƏ PƏRƏSTİŞ ETMİRDİLƏR	121
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, BƏXTƏVƏR İDİ.....	121
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, PƏRİLƏRİN AXIRINCI UŞAĞI İDİ.....	122
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, XİLAFƏT ÜÇÜN BAYRAĞINI BƏZƏDİ	123
BƏŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: UCA ALLAHIN (c.c) AYƏSİ ONUN PAK SİFƏTİNƏDİR.....	125
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN CÖVHƏRİ HƏM BULAŞIQ, HƏM DƏ TƏMİZDİR	126
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, YENİ CAZİBƏLİ GÖZƏLDİR	127
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YEDDİ GÖY ONUN QOLUNUN BİLƏRZİYİDİR	128
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: O, İKİ BEŞİKDƏ BÖYÜMÜŞDÜR.....	129
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MƏHBUSLARA XƏLƏTİ O GƏTİRMİŞDİR.....	129
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: UCA ALLAHIN (c.c) BAKİRƏ QÜDRƏTİ ONUN İŞİNDƏ TƏZAHÜR EDİB	130
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONA QIRX YAŞLI QOCA DƏRS DEYİRDİ.....	131
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BEHİŞT BAĞININ GÜL AĞACIDIR	132
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, UCA ALLAHIN (c.c) NURUDUR.....	133

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: FƏLƏYİN QUŞLARI ÖZ DƏNLƏRİNİ ONDAN DƏNLƏYİBLƏR.....	134
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: BİR BUĞDAYA GÖRƏ, EV-EŞİYİNİ TƏRK ETDİ.....	135
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O DƏNƏ ŞÜKÜRƏ LAYİQ DEYİL	136
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ALƏM ONUN ÖNÜNDƏ SƏCDƏYƏ GƏLDİ	136
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN QAPISI QİBLƏ OLDU.....	138
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ÜSTÜNƏ GÜL SƏPİLDİ.....	140
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNSİZ ONA ŞADLIQ YOXDUR.....	142
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN CƏNNƏTDƏ HÖKMRANLIQ ETMƏYƏ TAQƏTİ YOX İDİ	143
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNƏ QARŞI İSTƏYİ TƏZƏLƏNDİ.....	143
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDA ONUN CİYƏRİNİ YANDIRDI	144
İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, BUĞDA KİMİ ÇILPAQ İDİ	145
İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: O, YIXILMAYINCA ÜMİD DƏNƏSİ BİTMƏDİ	146
İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN DƏRİSİNİN RƏNGİ DƏYİŞDİ.....	147
İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, TORPAĞA QATLAŞMALI OLDU.....	147
İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: O, ÇILPAQ OLDU	148
OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDANIN BAĞRI YARILDI	149
OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏRT BUĞDA AĞILSIZLIĞIN RƏMZİDİR.....	149
OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDANIN AĞZI AÇILDI.....	151
OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDA DƏNƏSİ İNSANA TƏLƏ OLDU	151
OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏBİR ET	152
OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN QƏLBİN QASİDİSƏN	153
OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ADƏM KİMİ SİDQLƏ TÖVBƏ ET	153
OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏN YAXŞI ƏMƏL ÜZR İSTƏMƏKDİR.....	154
OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, YER TARLASINA DOĞRU YÖNƏLDİ.	155
OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ÖZÜNÜ DÜNYANIN TƏLƏSİNƏ ATDI	155
QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ÇADIRINI SƏRƏNDİBDƏ QURDU	156

QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, TORPAĞIN BAŞINA QARA YAXDI.....	157
QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HİNDİSTANDA NİLÇİLİK ETDİ	158
QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏLİNİ FƏLƏK NİLİNDƏ YUDU	159
QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, XƏTAY TÜRKÜ OLDU	159
QIRX BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİ TÖVBƏDƏN LƏTAFƏT TAPDI.....	161
QIRX ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: VƏFA TOXUMU SƏPDİ	161
QIRX YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONA VERİLƏNLƏRİ İNSANLIĞA BƏXŞ ETDİ	163
QIRX SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏKMƏK ONDAN, BİÇMƏK SƏNDƏN	164
QIRX DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: UDUN NALƏSİ MANQALIN NƏFƏSİNDƏNDİR.....	165
ƏLLİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN İŞİNİ SƏNSİZ HƏLL EDİBLƏR.....	166
ƏLLİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÜL GƏMİSİ OL	166
ƏLLİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏK YOLU İLƏ GET.....	167
ƏLLİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNDƏ ŞİR ÜRƏYİ YOXDUR.....	168
ƏLLİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞİRİN ŞƏKLİNİ SARAYLARIN DİVARLARINA ÇƏKMƏK OLAR.....	168
ƏLLİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖYLƏRİN XƏLƏTİ SƏNƏ YARAŞMIR.....	169
ƏLLİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN İŞİNİN TALEYİ BƏDBƏXTDİR	170
ƏLLİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN QAPILARIN AÇILDI.....	171
ƏLLİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: FƏLƏKLƏ ASTA DAVRAN	172
ƏLLİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YOLDA QALMAMAQ XOŞBƏXTLİKDİR.....	172
ALTMİŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SU KİMİ OL	173
ALTMİŞ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: CAM QİYMƏTİNİ ÇEVİKLİKDƏ TAPIBLAR.....	174
ALTMİŞ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: QAF DAĞINDAN AĞIRCANLISAN	174
ALTMİŞ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BƏNÖVŞƏ KİMİ ÜZÜNÜ ÖZÜNƏ TUTMA.....	175
ALTMİŞ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN GÖZLƏRİN HƏR TƏRƏFDƏN SƏNƏ BAXIR.....	176
ALTMİŞ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: VARLIQDAN AYRILMISAN	177
ALTMİŞ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ÖZÜNƏ AŞIQ OLMUSAN	178

ALTMİŞ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: QƏM DUZUNU DADMALISAN	178
ALTMİŞ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: UCA ALLAHIN (c.c) ƏTƏYİNDƏN YAPIŞ	180
ALTMİŞ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ÜÇÜN ÇALIŞ	181
YETMİŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, SƏNƏ FƏZLİNİ GÖSTƏRƏR	181
BİRİNCİ MƏQALƏYƏ AİD HEKAYƏNİN ŞƏRHİ:	
ÜMİDSİZ PADŞAHIN BAĞIŞLANMASININ DASTANI	190
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONU YUXUDA GÖRDÜ	192
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, SƏNƏ NƏ CƏZA VERDİ?	193
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BU KAINATA NƏZƏR ETDİM.	194
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNƏ HİDAYƏT ÜMİDİ KİMDƏN YETƏCƏK	195
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNƏ QARŞI ŞƏFQƏT YOX İDİ	196
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİM ÜMİDSİZ İDİ	197
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HAQQIN MƏRHƏMƏTİNƏ ARXALANDIM	198
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XƏCALƏTLİLƏRİN GÜNAHINDAN KEÇ	198
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİ QOVMA	199
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YA HAMININ ƏKSİNƏ İŞ TUT	200
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O DADA ÇATAN MƏNƏ KÖMƏK ETDİ	201
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, MƏNİM GÜNAH YÜKÜMÜ ATDI	202
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: PEŞMANÇILIQ QİYAMƏT QOVĞASININ ŞİHNƏSİDİR	204
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN NƏFƏSLƏRİN ƏZİYYƏT TƏRƏZİSİDİR	205
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZİYAN ÇANAĞINI SINMIŞ BİL	208
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN TƏRƏZİN DAŞSIZ QALIB	209
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YER DAŞINI TƏRƏZİ DAŞI ETMƏ	210
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖMÜR BİRCƏ NƏFƏSDİR	211
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BACARIRSANSA, VER	213
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BU ƏMƏL SƏNƏ YAXŞILIQ EDƏR	215
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏTƏYİN YETİMLƏRİN ƏLİNDƏ QALMAZ	216
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KÖHNƏ CIRIQ XALÇANI VER GETSİN	219
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: QƏRİBLƏR KİMİ ÖZÜNLƏ YOL AZUQƏSİ GÖTÜR	220
NƏTİCƏ	221

İKİNCİ MƏQALƏNİN ŞƏRHİ: ƏDALƏTİ QORUMAQ VƏ	
İNSAFA RİAYƏT ETMƏK HAQQINDA	225
İKİNCİ MƏQALƏNİN MÖVZUSU HAQQINDA.....	226
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: İNSAN BÜTÜN CANLILARIN ŞAHİDİR.....	227
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAHLIQ MÜLKÜNÜ ABAD ET	228
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O DÜNYANIN ÇIXIŞ YOLU YOXDUR	229
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNƏ ÇOX NUR VERİLİB	230
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN BİR QƏRİB NAĞDSAN	231
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: MƏMLƏKƏTİN	
HÖKMRANLIĞI SƏNİNDİR	232
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN DƏYƏRİN İKİ	
CAHANDAN ARTIQDIR	233
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ÖZÜNÜ GÖRƏ BİLƏSƏN	234
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: GÖYLƏR BEŞİYİNİN	
HƏRƏKƏTİ KÖRPƏNİN ŞİRİN YUXUSU ÜÇÜNDÜR	235
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN CANIN İSASISAN	236
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÜNƏŞ SƏNƏ GÖRƏ ŞADDIR.....	239
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: AY SƏNİ GÖRƏNDƏ GÜLÜR	240
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ALƏMİN QULU DEYİLSƏN	241
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: TORPAQ KİMİ AŞAĞI OL	243
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TORPAĞIN QARIŞMAMIŞI	
YAXŞIDIR.....	245
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QƏLBİNİ ALLAHA BAĞLA.....	248
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏMANƏT HARADADIR?.....	251
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DİN TƏSİRİ OLAN ÜRƏKLƏRƏ	
XƏBƏR VERİLİB	255
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: DİNİN ÇARƏSİNİ QIL	257
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DİNİNİ DÜNYA QİYMƏTİNƏ	
SATIN AL.....	258
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DİN KƏHRƏBA CÖVHƏRİDİR	260
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DAŞI AT, GÖVHƏRİ AL	263
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BİR ŞEY İSTƏYİB ƏVƏZİNDƏ	
ON QAT VERİR.....	266
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BUNDAN GÖZƏL	
MAYA OLMAZ	268
İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN İŞİN DİNİ	
BƏSLƏMƏKDİR	269
İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ADİLLİK XEYİRXAHLIQDIR.....	274
İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLKƏNİN VƏ	
QOŞUNUN XEYİRXAHI OL	275

İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLM ÖLKƏNİN EVİNİ YIXAR	277
İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: AQİBƏTİNİ DÜŞÜN.....	279
OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN RAHATLIĞINI TƏLƏB ET	280
OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏRXOŞ AĞILI ŞİRİN YUXUYA VERMƏ	280
OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏGƏR YETİMLƏRİN MALINI YESƏN	281
OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: QİYAMƏT GÜNÜNÜN MÜHAKİMƏSİNDƏN QORX	282
OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜZÜNÜ ONA TUT	283
OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: OYUNCAQ DALINCA QAÇMA	284
OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: NƏ VARSA, GƏLİNCİK OYUNUDUR.....	285
OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİNİ ONDAN XİLAS ET	287
OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: PƏRVANƏ KİMİ QANAD TÖKMƏ.....	289
OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: AYAQLARINDA İSANIN QANADI BİTSİN	290
QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: İSA KİMİ CAN DAMARINI TUT	292
QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SİTƏMLƏ CAHANI TUTMAQ OLMAZ.....	293
QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: UCA ALLAH (c.c) ƏDALƏTDƏN BAŞQA HƏR ŞEYİ UNUTDURSUN	294
QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLKƏNİ ABAD EDƏN ƏDALƏTDİR	295
QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLKƏ ƏDALƏTLƏ QÜDRƏTLİ OLAR.....	296
ƏDALƏTLİ NUŞİRƏVAN VƏ VƏZİRİN HEKAYƏSİ.....	299
HEKAYƏ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ.....	300
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: PADŞAH OV OVLAYIR	303
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAH VƏ VƏZİRDƏN BAŞQA KİMSƏ YOX İDİ	303
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: XARABA KƏND GÖRDÜ.....	304
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İKİ BAYQUŞ MİRTLAŞIRDI.....	305
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONLAR NƏDƏN DƏM VURURLAR?	306
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAH İBRƏT GÖTÜRSƏ, DEYƏRƏM	307
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BU AVAZ NƏĞMƏ DEYİL	308
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, BAŞLIQ TƏLƏB EDİR	308
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: O, XARABA KƏND TƏLƏB EDİR	309

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAHİN ZÜLMÜNƏ BAX, QƏM YEMƏ.....	309
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNƏ YÜZ MİN XARABA KƏND VERƏRƏM	310
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, AH-ƏFGAN ETDİ.....	311
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLMÜN SONU GÖZ YAŞLARIDIR	312
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, BARMAĞINI DİŞLƏDİ.....	313
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DÜNYA MALINA ALDANMIŞAM	315
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: MƏN DÜNYAPƏRƏST OLMUŞAM	315
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN MALINI ZORLA ALMIŞAM.....	316
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖR BAŞIMA NƏ OYUN AÇMIŞAM.....	317
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MÜLKÜ ALLAH VERİB	318
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MİSİM QIZILLA ÖRTÜLMÜŞDÜR	319
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏN ÖZÜMƏ ZÜLM ETMİŞƏM.....	321
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KAŞ QƏLBİMDƏ KƏRAMƏT OLAYDI	321
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: AXİRƏT RÜSVAYÇILIĞINDAN QORXURAM	322
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİM ÖZ-ÖZÜNƏ YANACAQ	323
İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLMÜN TOZUNU QALDIRMIŞAM	324
İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİ MÜHAKİMƏ EDƏCƏKLƏR	325
İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, MƏNİM XƏCALƏT GÜNÜMDÜR	326
İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÇOX TÖHMƏT GÖTÜRMƏLİYƏM.....	326
İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YÜKÜMÜ GƏZDİRƏN ATIM YÜKÜMDÜR	327
OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: DÜNYA MALINI AXİRƏTƏ APARMAQ MÜMKÜNÜMÜ?	328
OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: AQİBƏTİM NECƏ OLACAQ?	328
OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ATININ NALI YUMŞALDI	329
OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏTRİ ÖLKƏNİ TUTDU	330
OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: VERGİ QƏLƏMİNİ SINDIRDI	331
OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏTİN QATINI AÇDI.....	332
OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ƏDALƏT SƏDASI DÜNYADA QALDI	333
OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ADI ƏDALƏTLİ YAZILDI.....	333

OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN AQİBƏTİ YAXŞI QURTARDI	334
OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏKLƏRİ RAZI SAL	336
QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: GÜNƏŞƏ SÜVAR OLANLARIN KÖLGƏSİNİ AXTAR	338
QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN DƏRDİNƏ DƏRMAN VER	339
QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: AY VƏ GÜNƏŞ KİMİ COMƏRD OL	340
QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İŞİNİ YAXŞILIQLA BAŞLA	341
QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILIĞA VƏ PİSLİYƏ QIYMƏT QOYULUR	342
QIRX BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ALLAHA (c.c) İTƏT ET	343
QIRX ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ÜZÜNÜ GÜNAHDAN ÇEVİR	345
QIRX YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNDƏN ƏMƏL İSTƏYİRLƏR	345
QIRX SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SÖZLƏ İŞ DÜZƏLMƏZ	346
NƏTİCƏ	348
ÜÇÜNCÜ MƏQALƏNİN ŞƏRHİ: DÜNYANIN QƏZALARI HAQQINDA	362
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KÜRKÜNÜN QOLUNU ALƏMİN ÜSTÜNƏ SAL	365
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XƏSTƏLƏRƏ RAHATLIQ BƏXŞ ET	367
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MÖHTƏŞƏMLİK DƏRVIŞLİYİN QULUDUR	368
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SÜLEYMAN MÜLKÜNÜ AXTARMA	369
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GƏRDƏK ODUR Kİ, ƏZRA QURMUŞ OLSUN	370
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: VAMİQ YIXILIB, ƏZRA İSƏ GEDİBDİR	371
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: CAHANIN BAŞINDAN BİR TÜK DƏ ƏSKİLMƏYİB	372
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TORPAQ HƏMİN DÜŞMƏNDİR	373
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: DÜNYA KİMƏ VƏFA GÖSTƏRDİ Kİ?	374
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: HAMI TORPAQ OLDU	374
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR YARPAQ BİR İGİDİN ÇÖHRƏSİDİR	375
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BİZ NİYƏ QOCAYIQ?	377
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SAM CAVAN OLSA DA, OĞLU QOCA İDİ	378
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: GÜNBƏZ SƏNİN İSTƏYİNİN ƏKSİNƏ DOLANIR	379
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, SƏNİ HALDAN-HALA SALAR	379

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: HAMI ÖZ İŞİNDƏN TƏNGƏ GƏLMİŞDİR	380
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DƏRYADA OLANLAR NƏ XOŞBƏXTDİRLƏR	380
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏHRA NECƏ GÖZƏLDİR!	381
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: NƏ SUDA ƏMİNDİRLƏR, NƏ DƏ QURUDA	382
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KÖÇMƏK BİZİM BORCUMUZDUR	383
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ACİZ QALANLAR SÜRGÜN OLUNUBLAR	383
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YOXLUQ SƏNİ GÖZLƏYİR	385
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: HAKİMİYYƏT TƏKƏBBÜR VERİR	387
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖMRÜNÜ ƏYLƏNCƏ İLƏ BAŞA VURURSAN	388
İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖMÜR ƏYLƏNCƏ ÜÇÜN VERİLMƏYİB	389
İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: AĞLIN RÜTBƏSİNİ UCALT	390
İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞADLIQ SƏADƏTİ SONA YETDİ	391
İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: QAFİLLİK DİVANƏLİKDİR	392
İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: QAFİL OTURMA	393
OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BƏXTƏVƏRLƏR KƏMƏRİNDƏN ƏLİNİ ÇƏKMƏ	394
OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TİKAN SÜNBÜL ÇİÇƏYİNƏ QALİYƏ DOLDURUR	396
OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏHRANI MEYDANA ÇIXARACAQLAR	398
OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: EY CİYƏR ŞİRƏLƏRİNİ İÇƏN	400
OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏHRA HARA, FƏRATIN FEYZİ HARA	401
OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏN QAN SALMAMIŞAM	404
OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: MƏN DUZU CİYƏRİMİN QANI İLƏ QARIŞDIRMIŞAM	405
OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: İSTƏYİRƏM Kİ, HURİLƏRİN BİLƏRZİYİ OLUM	407
OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN TƏBİƏTİNƏ UYGUN HÖKM ÇIXARDILAR	409
OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILAR ZƏRURƏT GÜNÜ İŞƏ YARARLAR	410

QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILARIN MƏCLİSİ	
BU DÜNYADAN KÖÇÜB	412
QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ADAMDAN HƏZƏR EDİR.....	419
QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ADƏM CİNSİNDƏN	
MƏRİFƏTİ ALIBLAR	421
QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İNSAN PƏRİYƏ DÖNÜB	422
QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İNSANLARDAN QAÇDIM.....	425
QIRX BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜNSİYYƏT VƏFA ƏTRİ VERMİR.....	427
QIRX ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDƏBİN TOXUMU	
SƏDAQƏTDİR.....	435
QIRX YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DƏNƏLƏRİ BƏSLƏ Kİ,	
BAR YEYƏSƏN	439
“SÜLEYMAN VƏ QOCA ƏKİNCİNİN HƏKAYƏSİ”NİN ŞƏRHİ.....	443
GİRİŞ	444
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SÜLEYMANIN NƏFƏSİ ÇIRAQLA	
RASTLAŞDI.....	445
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN TAXTINI MİNA TAXT	
ÜSTÜNDƏ QURDULAR.....	446
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: AZ QALDI ÜRƏYİ PARALANSIN.....	448
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: TOXUMU KƏRAMƏT	
ÇANAĞINA TÖKÜRDÜ	449
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR DƏNƏDƏN BİR SÜNBÜL	
GÖYƏRİRDİ	450
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QUŞLARI ANLAYAN DİLİ AÇILDI.....	450
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: EY QOCA, MÜDRİK OL!	451
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİMLƏ	
QUŞ DİLİNDƏ DANIŞMA.....	453
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: GİLİ DIRNAĞINLA QAZMA	455
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BİZ ƏKDİYİMİZDƏN NƏ GÖTÜRDÜK?.....	456
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TOXUM YANDIRAN BU TARLADA	
NƏ HASİL EDƏCƏKSƏN?	457
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: CAVABIMDAN İNCİMƏ.....	458
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: TOXUM MƏNDƏN,	
BƏSLƏMƏK ALLAHDAN	459
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİM SUYUM	
ALIN TƏRİMDİR	460
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TOXUM MƏNƏ BƏSDİR	462
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: BİR DƏNƏNİN ƏVƏZİNƏ	
YEDDİ YÜZ VERƏCƏKDİR	464
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DƏNİ ŞEYTANIN VƏSVƏSƏSİ	
İLƏ ƏKMƏ.....	465

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: LƏYAQƏTLİ TOXUM LAZIMDIR	466
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: HƏRƏNİN PALTARINI ÖZ ÖLÇÜSÜNƏ UYGUN TİKİRLƏR	468
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR BAŞ SƏADƏT YASTIĞINA MƏHRƏM OLMAZ	469
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GƏRGƏDAN FİLİN BOYNUNU YEYƏR	471
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DƏRYA YÜZ ÇAYLA ARAM TAPIB	472
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR ADAMIN RÜTBƏSİ LƏYAQƏTİNƏ UYGUNDUR	474
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: DÖVLƏTLİ GƏRƏK AĞIRTAXTALI OLSUN	476
İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR QARIN SİRR DAŞIMAĞA QADİR DEYİL	477
İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: NİZAMİNİN İŞİ NAZ ÇƏKMƏKDİR	480
DÖRDÜNCÜ MƏQALƏ:	
RƏİYYƏTƏ HÜSN-RƏĞBƏT HAQQINDA	482
GİRİŞ	483
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏRDLİYİN QALXANINI ATMIŞ İNSANSAN	489
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: VƏFASIZ MÜLK LƏ ÖYÜNÜRSƏN	492
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN OYUNCAQ OLMUSAN	494
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MÜSHƏFİ VƏ QILINCI ATMISAN	495
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖYÇƏK ARVADLAR KİMİ ZÜLFƏ PƏRƏSTİŞ EDİRSƏN	496
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: GÖR RƏBİƏ HÖRÜKLƏRİ İLƏ NƏ ETDİ	497
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DUL ARVADIN HÜNƏRİNDƏN UTAN	501
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BİR ARVADDAN DA ƏSKİKSƏN	502
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: HEÇ BİR HÜNƏR ƏDALƏTDƏN GÖZƏL DEYİL	503
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: AXAN SU TƏZƏLƏNİBDİR	506
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILIĞIN DURUMUNU SEV	508
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BU MAYA İLƏ (BÖYÜK) GƏLİR QAZANMAQ OLAR	510
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLM ETMƏK BƏYƏNİLƏN ƏMƏL DEYİL	513
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BƏLKƏ, İKİ-ÜÇ HİMMƏT BİR-BİRİ İLƏ QARIŞIB	515

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN HİMMƏTİNDƏN QORX.....	517
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: HİMMƏT TƏSİR EDİR.....	518
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖR MAHMUDUN BƏDƏNİ NƏ GÜNƏ QALDI	519
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: PAK NƏFƏSLƏRİN HİMMƏTİNDƏN QORX	520
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MƏLƏKLƏRİN YOLU İLƏ GET	520
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONLARIN ZƏHƏRLİ OXLARI SƏNƏ DƏYMƏSİN	521
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏT PADŞAHLIĞIN (ƏSAS) ŞƏRTİDİR.....	522
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SABAHKI EVİNİ ABAD ET	523
“QARI VƏ SULTAN SƏNCƏR HEKAYƏSİ”NİN ŞƏRHİ	528
GİRİŞ	529
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BİR QARIYA ZÜLM ETDİLƏR.....	530
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BÜTÜN İLİ SƏNDƏN ZÜLM GÖRMÜŞƏM.....	531
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏRXOŞ ŞİHNƏ MƏNİ DÖYDÜ	532
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİM SAÇIMDAN TUTUB SÜRÜDÜ	533
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİ ZƏMANƏNİN SİTƏMXANASINA APARDI	534
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: FİLANKƏSİ KİM ÖLDÜRDÜ?	535
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BUNDAN ARTIQ BƏDBƏXTLİK OLARMI?	537
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: QOCA ARVADLA ƏLBƏYAXA OLMAQ RƏVADIRMI?	539
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: QƏDƏH VURANLAR ÖLKƏNİN GƏLİRİNİ OĞURLAYIRLAR.....	540
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİM ÖRTÜYÜMÜ, SƏNİN ƏDALƏTİNİ BİABİR EDİRLƏR	540
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: RUHUMDAN ƏSƏR QALMAYIB	541
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİM HAQQIMI HESAB GÜNÜ SƏNDƏN ALARLAR	542
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ƏZABDAN AZAD OLMAYACAQSAN	543
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNDƏN BİZƏ RƏZALƏT QİSMƏT OLUR.....	544
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YETİMLƏRİN MALINI YEMƏ.....	545
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QARILARIN AĞ BİRÇƏYİNDƏN UTAN	547

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ŞAH DEYİLSƏN	548
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: RƏİYYƏTİN HÜQUQUNU QORU	549
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏTDƏN SEVGİ DOĞULAR	550
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN NƏ HÜNƏR GÖSTƏRMİSƏN	551
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TÜRKLƏRİN DÖVLƏTİ ƏDALƏTLƏ UCALDI	552
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN QULDUR HİNDLİSƏN	553
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞƏHƏRLİLƏRİN EVİNİ YIXMISAN	553
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLÜMÜN ƏLİ SƏNƏ ÇATACAQ	555
İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏTİN QƏNDİLİNDİR	556
İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QARILARI SÖZLƏRİNLƏ ŞAD ET	558
İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏZLURLARIN OXU SƏNƏ DƏYMƏSİN	559
İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR GUŞƏYƏ OX ATMA!	560
İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: DÜNYAYA ZÜLM ETMƏYƏ GƏLMƏMİSƏN	561
OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: XƏSTƏ OLANLARA DƏRMAN VER!	563
OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZƏİFLƏRİN NAZINI ÇƏK.	563
OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZƏİFLƏRİ QORU	564
OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, ÖZÜNƏ ZİYAN ETDİ	565
OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏT YERƏ YIXILIB	566
OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YER ÜZÜNDƏ ABİR QALMAMIŞDIR	567
OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: NİZAMİ, AĞLA!	568
DUA	572
QAYNAQLAR	573

ÖN SÖZ: HƏZRƏT NİZAMİNİN ÜZƏRİMİZDƏ HAQQI VAR

Hz. Nizami tövhid, iman və ədalət şairidir. Onun ağılı, düşüncəsi, qəlbi və vicdanı, insanları qaranlıqdan aydınlığa çıxarmaq üçün göndərilmiş, nur qaynağı, içində şübhə olmayan, kökü uca Allaha (c.c) hədəfi insanlara bağlı Qurani-Kərimin ölməz dəyərləri ilə tərbiyə və inşa olmuşdur. Nizamiyə görə, həqiqətin qaynağı olan Qurani-Kərim uca Allahın (c.c) insan tərbiyə etmək üçün nazil etdiyi mükəmməl layihədir. Onun mətni bir dəfə, ancaq mənası hər an və hər zaman nazil olur. Kimin qəlbinə Qurani-Kərimin mənası nazil olmuşsa, o qurtulmuşdur, iki dünyanın xoşbəxtliyini qazanmışdır.

Nizami deyir ki, insan kainatı, həyatı, özünü doğru oxumaq, bu yolla da uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq istəyirsə, varlığa Qurani-Kərimin gözü ilə baxmalıdır. **Şairə görə, bu dünyanın ən böyük məsələsi ilahi ölçülərə uyğun insan tərbiyə etməkdir və bütün problemlər iman insanı yetişdirməklə həll oluna bilər. Ona görə də, Qurani-Kərim bir tərbiyə kitabıdır, bu kitab insan üçündür, onun səadət proqramıdır, təsəvvürünü, aqlını, qəlbini, vicdan və əxlaqını inşa etməyin ölçülərini, metod və vasitələrini açıqlayan ilahi mətndir.**

Hz. Nizaminin xəritəsi vəhy, bələdçisi Hz. Məhəmməddir (s.a.s). O, hərəkət və çalışma gücünü insanlara sevgidən alır, o, aşiqdir, varlığını uca Allaha (c.c) adanmışdır (həsr etmişdir), hədəfi uca Allahın (c.c) yer üzündə insanlarla bağlı məqsədinin gerçəkləşməsinə yardım etmək, ilahi layihənin fəal iştirakçısı olmaqdır. Onun

məqsədi yer üzündə “Rəhmət evi”, yəni barış, sevgi, şəfqət, mərhəmət və ədalət evi (dünyası) tikməkdir. Bu “Rəhmət evi”ni qurmağın ilk şərti ilahi layihəyə uyğun insan yetişdirməkdir. Nizamiyə görə, uca Allahın (c.c) yer üzündə inşa edilməsini istədiyi bu gözəl evin qurucularının özəllikləri bunlardır: onlar tövhid inancına sahibdirlər, ədalətə inanırlar, iki dünyaları var (bu dünya və axirət aləmi), onlara verilmiş ömrün və hər şeyin mülkiyyət deyil, əmanət olduğunu bilirlər, bu iman insanları aldıkları hər nəfəsin bir nemət olduğunu anlayırlar, bir anda iki an yaşadıklarına, gələcəklərinin keçmişləri olduğuna əmindirlər, bu dünyanı axirəti qazanmaq üçün yaşayırlar, hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirməyə çalışırlar, uca Allaha (c.c) təslim olmuşlar, onların şüarı budur: **insanı sev ki, uca Allah (c.c) da səni sevsin. Onlar çalışqan və fədakardırlar, oyanaqlar və oyandırarlar, sevarlər və sevdilər, inanarlar və inandırarlar, anlayarlar və anladarlar, öyrənərlər və öyrədərlər...**

Hz. Nizami insanlığa dəyişim, islah, tərbiyə ölçüləri vermişdir: cəmiyyəti dəyişmək istəyirsənsə, insanı, insanı dəyişmək istəyirsənsə, onun qəlbini, yəni təsəvvürünü dəyiş, təsəvvürünü dəyişmək istəyirsənsə, anlayışları öz həqiqi mənalara ilə təqdim et. Nizami deyir ki, uca Allah (c.c) insanın əməyinə dəyər verir. O, bizim nəticəyə deyil, əməyə bağlanmağımızı istəyir, O, insanın iradəsinə hörmət edir, ona görə də, sən qədər sən seçiminə bağlıdır deyir...

Nizami uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun insan yetişdirməyin, yer üzünün xəlifəsi olmağın, axirəti qazanmağın yollarını göstərir, insana zaman şüuru verir, insanı zamanın məhkumu deyil, hakimi qılacaq dəyərlər təqdim edir.

Hz. Nizami deyir ki, uca Allahın (c.c) yaratdığı hər şeyin mənası və məqsədi var. O, hər şeyi ilahi nizama uyğun yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, şair təxəllüs olaraq “Nizami” sözünü seçmişdir. **Nizami ilahi nizama aid olan deməkdir. O, Nizami təxəllüsünü seçməklə, əslində, uca Allaha (c.c) söz vermişdir: mən sənə aidəm, Allahım (c.c), varlığımı sənə həsr etmişəm, Sənin nizamından kənara çıxmaram, ömrüm yer üzündə ilahi nizamın hakim olduğu Rəhmət evinin qurulmasına fəda olacaq.**

Hz. Nizaminin bizim və insanlıq üzərində haqqı var. O, bizim və insanlığın şairidir, insanları Qurani-Kərimlə inşa etmək istəyən mücahiddir. **Nizaminin üzərimizdəki ən böyük haqqı onu anlamaq və anlatmaqdır.** Nizami “Sirlər xəzinəsi” dastanını uca Allahın (c.c) Rəhman (mərhəmətin qaynağı) və Rəhim (çox mərhəmətli) adı ilə başlamışdır. **Bu, Nizaminin vizit kartıdır, Onu tanımağın və anlamağın ölçüsüdür, yoludur. O deyir ki, ey insan, məni anlamaq istəyirsənsə, mənə Qurani-Kərimin pəncərəsindən bax, yoxsa məni əsla görə bilməzsən, sən mənim sirlər xəzinəmin (bütün əsərlərimin) qapısını Qurani-Kərim açarı ilə açə bilərsən. O deyir ki, iman insanı və toplumu yetişdirənlərin mənə ehtiyacı var, çünki yazdıqlarım rəhmət evi qurmaq istəyənlərin dərs vəsaitidir, proqramdır, ağılın və ruhun qidası, qəlblərin şəfası, vicdanların dərmanıdır, insanı və həyatı doğru göstərən güzgüdür.**

Bizcə, Nizamini doğru öyrənməyin və anlamağın yolları bunlardır:

- Nizaminin düşüncəsinin bağlı olduğu Qurani-Kərim dərindən öyrənilməlidir. Bu, ilk şərtidir, çünki bunsuz Nizamini qavramaq mümkün deyil;

- Hz. Məhəmmədin (s.a.s) həyatı və hədislər, islam mədəniyyətinin əsasları öyrənilməlidir;
- Nizaminin yetişdiyi, siyasi, tarixi, elmi mühit nəzərə alınmalıdır;
- İslama bağlı ədəbiyyatın özəllikləri, mövzuları, ideyaları, dil və üslub xüsusiyyətləri tədqiq olunmalıdır;
- Ayrı-ayrı elm sahələrinin imkanlarından istifadə edilməlidir.
- Nizaminin bir mövzunu niyə yazdığı müəyyən edilməlidir, mövzu ilə bağlı yazılmış bütün beytlər bir araya gətirilməlidir, beytlərdəki dini, elmi, coğrafi və başqa tipli anlayışların beyt içərisindəki mənası şərh olunmalıdır, sözlər, anlayışlar və ideya arasında məna bağı qurulmalıdır;
- Sözdən mənaya, mənadan məqsədə, məqsəddən hikmətə prinsipi əsas götürülməlidir;
- Nizaminin ideyaları, təbliğ etdiyi dəyərlər köhnəlməz, çünki onların qaynağı mütləq həqiqətdir. Şairin həmişə müasir olmasının, insanların ehtiyacına çevrilməsinin səbəbi də budur. Ancaq Nizaminin ideyalarının şərh, təhlil, tədris, təbliğ dili, üsulu və metodu köhnələr. Ona görə də, Nizaminin bu çağın insanların anlayacağı, qəbul edəcəyi bir dil, üslub və metodla şərhinə ehtiyac var, yəni biz Nizamini yüzilliyin idrakına oxumalıyıq;
- Elmi-texniki inkişafın imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Hz. Nizaminin insanlara duası var. O, belə dua edir: “Ey yerin və göyün nuru olan Allahım! Mənim əsərlərimi oxuyanların (anlayanların) aqlını, qəlbini və vicdanını nurlandır!”. Nizami uca Allaha (c.c) aşiq, islama aid, insanlığa fəda oldu. Bizim Nizamiyə ehtiyacımız var, o, insanlığın sağlam mənəvi qidası, toxumu və mayasıdır. İnsanların aqlını, qəlbini, vicdanını, iradəsini Nizaminin bağlı olduğu,

inandığı və təbliğ etdiyi dəyərlərlə mayalandırmaq bizim vəzifəmizdir. Biz onunla müasir olmalıyıq. Bunun üçün Nizaminin dövrünə getməyə ehtiyac yoxdur, onun ideyalarını bu günümüzdə gətirməliyik ki, müasir dünyanın dünyəviləşmək kimi xərcəngdən daha qorxulu xəstəliyinə tutulmuş insanların xəstə ağına, yaralı qəlbinə, əslə pozulmuş fitrətinə dərman olsun. Bizim vəzifəmiz Nizami ilə öyünmək deyil, onun ideallarını gerçəkləşdirməkdir. Nizami sadəcə keçmişin deyil, daha çox bu günün və gələcəyin şairidir.

Uca Allahın (c.c) rəhməti, bərəkəti və salamı hz. Nizaminin, onun ailəsinin, onu öyrənənlərin və öyrədənlərin üzərinə olsun!

“O, əl-həkim, əl-kamil Nizami Gənceyidir... Onun dastanları bütün gözəlliklərin xəzinəsidir...”

Məhəmməd Övfi, “Lübabül-əlbab”, XIII yüzil

“Əl-Həkim əbu Məhəmməd Nizami o şəhərdəndir (Gəncədəndir). Dahi şair, həkim və arif idi. Gözəl divanı var. Şeirlərinin çoxu ilahiyyat, nəsihətlər, hikmətlər, sufilərin rəmz və eyhamlarından ibarətdir... Öz işində onun bənzəri yox idi...”

***Zəkəriyyə Qəzvini, “Asarül-bilad və əxbarül-ibad”,
XIII yüzil***

“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANININ ÖZƏLLİKLƏRİ

I. "SİRLƏR XƏZİNƏSİ" DASTANI FƏXRƏDDİN BƏHRAM ŞAHA İTHAF OLUNMUŞDUR

"Sirlər xəzinəsi" dastanı hz. Nizami Gəncəvinin tutumu böyük olan ilk əsəridir. Əsər farsca yazılmışdır, orijinaldakı adı "Məxzənül-əsrar"dır. Əsər təxminən 1174-cü ildə yazılmışdır. Bir sıra qaynaqlarda əsərin yazılma tarixi 1178-1179-cu illər göstərilmişdir.¹

"Sirlər xəzinəsi" dastanından öncə hz. Nizami qəzəl, qəsidə, rübai, qitə yazmış, lirik şeirlərdən ibarət divan bağlamışdır.

Həz. Nizami bu dastanı Ərzincan hakimi Davud oğlu Məlik Fəxrəddin Bəhram şah (1162-1225) ithaf etmişdir. Şair "Sirlər xəzinəsi" dastanının başlanğıcında Məlik Fəxrəddin Bəhram şahı iki bölmə ayırmışdır. Bölmələrdən biri "İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda sitayiş"², ikincisi "Onun hüznündə yeröpmə xitabəsi"³ adlanır. İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şahı həsr edilmiş birinci bölmə iyirmi səkkiz beytdir. Şair burada Məlik Fəxrəddin Bəhram şahın bir sıra özəlliklərini təqdim etmişdir, hakimiyyət, hakim, lider, siyasət anlayışlarına münasibətini açıqlamışdır: Fəxrəddin Bəhram şah himmət sahibidir (lütuf, kərəm, insaf, ehsan sahibidir, bütün maddi şeylərdən üz çevirərək uca Allaha (c.c) yönəlmişdir, o ancaq uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq istəyir, o, bütün işlərində bu ölçünü əsas götürmüşdür,

¹ "Sirlər xəzinəsi" (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir), ön söz, Bakı, "Elm", 1981, s. 5.

² "Sirlər xəzinəsi", göstərilən qaynaq, s. 42-44.

³ "Sirlər xəzinəsi", göstərilən qaynaq, s. 44-46.

onun mənəvi gücü çoxdur), “himmətlə varlı”⁴, “rütbə qaldıran”⁵, “xeyirxah (vəlinəmət)”⁶, “firuzə rəngli bağın (göyün) gülüdür”⁷. Şairə görə, Məlik Fəxrəddin Bəhram ədalət və elm sahibidir: “o, öz biliyi ilə zamanənin ən şöhrətlisidir”⁸, “o, var olan insanların hamısından alim və adildir”⁹.

Həz. Nizamiyə görə, Məlik Fəxrəddin Bəhram şah fəthədir, ədaləti ilə öncə insanların qəlbini, sonra da torpaqları fəth etmişdir: “O, uca talelidir, qalib qollu şahdır”¹⁰, “Rumu və Abxazı fəth edən odur”¹¹.

O, bir padşah kimi qüdrətlidir: “O, qüdrətdə şahların sərvəridir”¹², “O, altı cəhətin, yeddi qatın vahid mərkəzidir”¹³, “Doqquz dairənin vahid nöqtəsi Bəhram şahdır”¹⁴, “O, öz bəhramlığının gücünü göstərən zaman Bəhram Gura yalnız gor nəsim ola bilər”¹⁵.

O, bir başçı kimi tədbirlidir, saf fikir sahibidir: “İsgəndər tədbirli Xızırdır”¹⁶, “çəsmə rəylidir”¹⁷.

⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 42.

⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 42.

⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 42.

⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 42.

⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 42.

¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

Onun hakimiyyəti hz. Süleymanın (s.a.s) idarəçiliyi kimi ədalət üzərində qurulmuşdur, iftixar qaynağıdır, “fələk təcəldir”¹⁸, “Süleyman üzüklü şahdır”¹⁹, “üfüqlərin iftixarıdır”²⁰.

Şairə görə, o, varlıq məqsədinin əvvəlidir (insanın varlıq səbəbi, yaradılış hədəfi uca Allaha (c.c) itaətdir, Onun ölçülərinə uyğun yaşamaqdır), “varlıq məqsədinin ayəsi onun mənzilindədir”²¹, O, dinin qoruyucusudur: “Onun dini fələk, dövləti isə ulduzlar qədər yüksəkdir”²², onun idarəçiliyində maddi və mənəvi güc birləşmişdir: “Onun taxtı həm sultan, həm də xəlifə taxtıdır”.²³

Onun ölkəsi ədalət günəşinin enerjisi ilə çiçək açmışdır, bu ölkə rifah və barış yurdudur: “məmləkəti sədəf, qapısının torpağı isə gövhərdir”.²⁴

O, çox səxavətli, mülayim, şəfqətli və mərhəmətlidir: “Balıq və dürlə dolu bulaq və dənizdir”,²⁵ “o, azad çeşmə və dolu dəryadır”,²⁶ “səxavət camını dolduran əlləri həmişə var olsun, əbədi qalan onun səxavətidir”.²⁷

Onun güclü ordusu var: “Ordusunun dəvə karvanındakı zıncırov səsləri fələyin qulaqlarını yırtır”²⁸, “onun nəfəsi

¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 43.

²⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

Ayın şüşəsini sındırır”.²⁹ Şairə görə, islam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şahın əvvəli gözəl və “xürrəm” olmuşdur, onun gələcəyi daha gözəl olacaq, çünki onun hakimiyyəti insan sevgisi üzərində qurulmuşdur.³⁰

Həz. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” dastanını ithaf etdiyi Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda müraciətlə yazdığı ikinci bölmə “Onun hüsurunda yeröpmə xitabəsi” adlanır. Bu bölmə otuz altı beytdir.³¹ Burada şair Fəxrəddin Bəhram şahla bağlı öyü söyləmişdir. Şair onu “bəşər gövhərinin zatına şərəf verən”³², “aləmdəkilərin gözlərinə işıq verən”³³ adlandırır, ona deyir: “Fələk həmişə sənə zəfər bəxş edir”³⁴, “gecələr qılincini sıyırmış Ay sən qılincinin qabağında öz qalxanını atmışdır”³⁵, “sənin üzün Günəş pərvanəsini öldürən işıqdır”³⁶, “bu mavi fələyin altında hər nə varsa, sənin muradının əli ona hakimdir”³⁷, “sənə əl tutanlar yalnız mələklərdir”³⁸, “uca Allah (c.c) sənə cavanlıq və məmləkət bəxş etmişdir”³⁹, “torpaq sənin iqbalından qızıla dönür”⁴⁰, “zəhər səni yad edərək şəkərə çevrilir”⁴¹, “sənin

²⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 44.

³⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

³⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

³⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

daimi dövlətin (səadətin) vardır”⁴², “ölkənin dayağısan”⁴³, “sultanların pənahısan”⁴⁴, “qılinc və tac sahibisən”⁴⁵, “xəlifələr kimi xəzinələr paylayırsan”⁴⁶, “sənin qılincının başı tacların üstündədir”⁴⁷, “bəxtəvər o ürəkdir ki, onda sənin yerin var”⁴⁸, “sənin dövründə bayquş hümalıq edir”⁴⁹, “haqqı inkar edənlər düz yola qayıdıblar, şikayət səndən şikayət edir”⁵⁰, “sənin Rəxşinin yerə köklənmiş dırnağı altında sənin düşmənlərin nal kimi çarmıxa çəkilməşlər”⁵¹, “yeddi fələk sənin kəmərinin qabağında bir höqqədir”⁵², “səkkiz behişt sənin bayrağının qabağında bir parçadır”⁵³, “bütün fənlərin tacının sahibi sənsən”⁵⁴, “iki aləmin bir bədəndəki canı sənsən”⁵⁵...

Həz. Nizami İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda aid yazdığı bölmələri dua ilə bitirmişdir:

**Sənə fələk xoşbəxt tale bəxş edib,
Sənin işlərinin aqibəti də xeyir olsun!
Sənin yolunda çalışanlar və yananlar var,**

⁴² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁴⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 45.

⁵⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁵¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁵² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁵³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁵⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁵⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

**Qoy çalışan mən olum, yananlar isə sənin
düşmənlərin.**

**Sənin fateh bayrağın (həmişə) ucalsın,
Düşmənlərin başı isə qələm kimi yerə dikilsin!**⁵⁶

II. “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANININ YAZILMA SƏBƏBLƏRİ

Hz. Nizami “Sirlər xəzinəsi” dastanında bu əsəri yazmasının səbəblərini açıqlamışdır. Şair bu məsələ ilə bağlı qırx beyt yazmışdır.⁵⁷

Əslində, bu bölmə də islam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda yazılmış hissələrin davamıdır. Fərq odur ki, şair bu bölmədə şahə gözəl sözlər söyləməklə yanaşı, əsərin yazılma səbəblərini də açıqlamışdır. Şair öncəki hissədə (şahə ithaf olunmuş ikinci bölmədə) Bəhram şahdan himayə istəyir, onun qorumasına ehtiyacı olduğunu incə bir dillə ifadə edir. O, şahə deyir: “Səxavətin qulağını (burub) ona ədəb öyrət”⁵⁸, “söz şamının nəfəsini alovlandır”⁵⁹, “fələk (rütbəli) xələti öz quluna göndər”⁶⁰, “qəbul ətrini Nizamiyə göndər”⁶¹, “bu dəniz və mədən gövhərsiz, ləlsiz qalıbdır”⁶², “onlara gövhəri əlinlə, ləli isə nəfəsinlə bəxş et”⁶³...

⁵⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁵⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47-49.

⁵⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁵⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁶⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁶¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁶² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

⁶³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 46.

Şair “Kitabın yazılmasının səbəbi” adlı bölmənin ilk beytində “Sirlər xəzinəsi”ni “təzə gül” adlandırır.⁶⁴ Bunun mənası odur ki, “Sirlər xəzinəsi” forma və məzmunu ilə yeni bir əsərdir, öncə belə bir əsər yazılmamışdır, o, başqa əsərlərə bənzəməz. Şair özünü də bu “təzə gül”ün “bülbül”ü adlandırır.⁶⁵

“Bülbül” – hz. Nizami “təzə gülə” – “Sirlər xəzinəsi”nə aşiq olmuşdur. Şair sevgi, aşiq və məşuq simvolu olan gül və bülbül obrazını seçmişdir. Bunun səbəbi əsəri sevgi ilə, insanlara sevgi bəxş etsin deyə, doğru həyat ölçüləri vermək məqsədilə yazdığını bildirmək istəməsidir. O, bu əsərində qaynağı, kökü ilahi vəhyə bağlı olan dəyərləri yeni biçimdə təqdim etmişdir.

Şair bu bölmədə öz sənətkar idealını, xarakterini açıqlamışdır: “Heç kimsədən borc qəbul etməmişəm”⁶⁶, yəni heç kimin əsərindən istifadə etməmişəm, “Sirlər xəzinəsi” orijinaldır, “təzə gül”dür. “Ürəyim nə deyibsə, onu yazmışam”⁶⁷, mənim əsərim inandığım, yaşadığım dəyərləri tərənnüm edir. “Bu kitabımda yeni bir şəbədə qurmuşam”⁶⁸, yəni ölməz dəyərləri yeni biçimdə təqdim etmişəm. “Təzə qəlibdə yeni bir mücəssmə yaratdım”⁶⁹. Şair “təzə qəlib” deyərkən “Sirlər xəzinəsi”nin yazıldığı səri bəhrini nəzərdə tutur. Bilindiyi kimi, hz. Nizamidən öncə səri bəhrində (müftəilun, müftəilun, failun) dastan yazılmamışdır. Bu əsər

⁶⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁶⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁶⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁶⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁶⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁶⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

formaca da heç bir əsərə bənzəmir. “(Ona) səhər sifətli bir neçə ədəb öyrətdim” – şair bu misrada iki məsələni təqdim edir. Öncə əsərin yazılma zamanını. **O, əsərini dua vaxtı, arınma zamanı, ilahi rəhmətin, bərəkətin mömin qəlbinə yağış kimi yaydığı zamanda yazmışdır. Onun əsərinin ruhu səhər kimi təmizdir, insanları arındırmaq istəyir, uca Allah (c.c) sevgisini onların qəlbinin saltanı seçməyə can atır. “Sirlər xəzinəsi” hz. Nizaminin insanlığı hidayətə, uca Allahın (c.c) doğru yoluna, islamın nuruna qovuşdurmaq istəyi ilə etdiyi səhər duasıdır.**

“Səhərin sehr pərdəsindən ona don tikdim”⁷⁰, yəni mənim əsərim səhər kimi təmizdir, insanlara gözəl duyğular, tərbiyə, ədəb, düşüncə verir, onlara yol və ideal göstərir.

Həz. Nizamiyə görə, dərvişlik və şahlığın qidası bu əsərdir: “Dərvişlik və şahlığın mayası ondandır”⁷¹. Burada şair “dərvişlik” sözünü insan qəlbinin dünya sevgisindən arınması, uca Allah (c.c) sevgisinin qəlbə yerləşdirilməsi kimi təqdim etmişdir. Yəni “Sirlər xəzinəsi” qəlbi arındırma elminin əsaslarını, ölçülərini vermişdir. Bu əsər “şahlığın da mayasıdır”. Şahlıq anlayışı idarəçiliklə bağlıdır. “Sirlər xəzinəsi”ndə doğru, ədalətli idarəçiliyin ölçüləri bunlardır: Haqqa bağlı olmaq, ədalət, ləyaqət (layiq olana vəzifə verilməli), məşvərət (başqalarının rəyini öyrənmək və doğru olanları nəzərə almaq).

Həz. Nizami deyir ki, bu əsər “ilahi sirlərin xəzinəsidir”⁷². Bu kitabın yazılmasının səbəbi uca Allahın (c.c) peyğəmbərlər vasitəsi ilə insanlara göndərdiyi elmin

⁷⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁷¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁷² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

(kitabın) sirlərini – mənasını, anlamını onlara izah etməkdir. “Sirlər xəzinəsi” Qurani-Kərimin bədii təfsiridir, uca Allahı (c.c) və onun mübarək vəhyini insanlara tanıdan kitabdır, həyatı doğru oxumaq və yaşamaq ölçüləridir. Hz. Nizami deyir ki, bu əsərdən baxsan, uca Allahın (c.c) göstərdiklərini görə bilərsən.

Əslində, kitabın yazılmasının səbəbini izah etmək bu kitab necə oxunmalıdır sualına cavab vermək üçündür. “Sirlər xəzinəsi” şüşələri təmiz olan pəncərədir, bu pəncərədən baxan insan həyatı, varlığı doğru görə bilir. Şair deyir ki, “onun şəkərinə milçək qonmamışdır”⁷³. Burada şair “Sirlər xəzinəsi”ni “şəkər” adlandırır. Bu kitabdakı ideya, mövzu və obrazlar Nizamidən öncə heç bir şairdə yoxdur, bu kitab ilkdir, təzədir, təmizdir, milçək qonmamış “şəkər” kimidir. Hz. Nizami özünü də “arı” adlandırır. O, beytləri məzmun bağı ilə bir-birinə bağlayır. O, oxucuya “təzə gül” təqdim edir. Bu gülün bülbülü də var, arısı da. Şair arı obrazı ilə bu əsəri yazarkən çox əziyyət çəkdiyini (arı çox zəhmətkeşdir), insanlara xalis bal verdiyini ifadə edib. Arılar güldən deyil, şəkərdən bal çəkəndə o bal xalis olmur, öz dəyərini itirir. “Onun arısı isə heç kimin şəkərinə bulaşmamışdır”, şair orijinal əsər yazmışdır, heç kimdən bir şey götürməmişdir, balına şəkər qatmamışdır. Bal min bir dərdin dərmanı olduğu kimi, “Sirlər xəzinəsi” də mənəvi xəstəliklərin dərmanıdır, şəfa qaynağıdır. O, insanlıq üçün halal mənəvi qidadır.

Şair “Sirlər xəzinəsi”nin təkrarsız bir əsər olduğunu ifadə etmək üçün bu obrazlardan istifadə etmişdir: “təzə gül”,

⁷³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

“gözəl bağ”, “gözəl səsli bülbul”, “heç kimdən borc qəbul etməmək”, “ürəyin dediyini yazmaq”, “təzə qəlib”, “yeni bir mücəssmə”, “yeni şəbədə”, “səhər sifətli”, “səhərin sehr pərdəsindən don”, “dərvişliyin mayası”, “şahlığın mayası”, “ilahi sirlərin xəzinəsi”, “şəkər”, “arı”...

Həz. Nizami bu əsərin orijinallığını göstərmək üçün “bəhr” sözündən istifadə edir: “Nuh bu bəhrdə (dənizdə) öz qalxanını atar (məğlub olar)”⁷⁴. Burada “bəhr” sözü iki mənada işlədilmişdir: əruzun səri bəhri (Nizamiyədək heç bir şair səri bəhrində dastan yazmamışdır), bu yönü ilə “Sirlər xəzinəsi” orijinaldır, ikincisi, mənə dənizi mənasında, yəni “Sirlər xəzinəsi”nin mənə dənizi elə böyükdür ki, həz. Nuh (s.ə.s) da bu dənizdə boğular (Bilindiylə kimi, həz. Nuh (s.ə.s) uca Allahın (c.c) buyruğu ilə gəmi düzəldir və tufandan xilas olur. Bu “iman gəmisi” həz. Nuhu (s.ə.s) və ona inananları ölümün pəncəsindən alır). Bu elə bir mənə dənizidir ki, həz. Xızır (s.ə.s) da orada dolçasını sındırar (həz. Xızır (s.ə.s) əşyanın, hadisənin arxasındakı hikməti görməsi, bilməsi ilə seçilmişdir, ancaq “Sirlər xəzinəsi”ndə elə hikmətlər var ki, həz. Xızır (s.ə.s) da onları anlamaqda çətinlik çəkir).

Həz. Nizami “Sirlər xəzinəsi”nin orijinallığını göstərmək üçün onu Sənainin “Hədiqətül-həqaiq” əsəri ilə müqayisə etmişdir. Şair öncə öz əsərini “gözəl” adlandırır.⁷⁵ “Bu gözəli nişanlamaq üçün bütün şahların adına püşk atdım”⁷⁶, “Bu püşk gəlib sənə adına (Bəhram şahın adına – S.H) düşdü”⁷⁷.

⁷⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁷⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁷⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁷⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

“Qeyrət məmləkətinə iki namə yazıldı”⁷⁸. Burada şair Sənainin “Hədiqətül-həqaiq” əsərinin Qəznə ölkəsinin başçısı Bəhram şah, öz əsərinin isə Rum-Bizans hakimi Bəhram şah yazıldığını bildirir: “Hər ikisi hər iki Bəhram şahın ünvanına yazılmışdır”⁷⁹. Sənainin əsəri “qədim xəzinədən qızıl töküdü”⁸⁰, yeni işlənmiş mövzulardan istifadə edərək dəyərli fikirlər söyləyirdi, “bu isə yeni dəryadan dürr saçdı”⁸¹, “Sirlər xəzinəsi” yeni dəryadır, orijinaldır, məzmun, mövzu və forma təzədir. Şair müqayisəni davam etdirir. Sənainin əsəri “qızıla bərabər olsa da”⁸², “mənim qızılımanın sikkəsi ondan yaxşıdır”⁸³, yeni işlənməmiş, əl dəyməmiş, təzə qızıldır, əyarı yüksəkdir.

Şair müqayisə zamanı Sənainin əsəri ilə öz əsərinin həcminə də toxunmuşdur: “Mənim əsərimin mal və yükü onunkundan yüngül olsa da, xiridarım onunkundan yaxşıdır”⁸⁴. Sənainin “Hədiqətül-həqaiq” əsəri təxminən on bir min misradır, “Sirlər xəzinəsi” isə təxminən dörd min beş yüz misradır. Yəni hz. Nizaminin əsəri mənaca daha dərinidir, “alıcısı” daha çoxdur, oxucusu da keyfiyyətlidir.

Şair “Sirlər xəzinəsi”nin orijinallığını ifadə etmək üçün belə deyir: “Mənim şivəm qəribdir”⁸⁵. Yəni üslubum, mövzum, ideyalarım, təqdimat biçimim yenidir, fərqlidir, nadirdir. Əsərin sirrini öyrənmək üçün ona nəvazişlə yanaşmaq

⁷⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁷⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁸⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁸¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 47.

⁸² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁸³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁸⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁸⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

lazımdır, yeni üslubun özəlliklərini qavramasan, əsərin ideyasını öyrənmək çətin olacaq. “Bu sözlərin sırası bağların naxışları ilə doludur”.⁸⁶ Şair deyir ki, “Sirlər xəzinəsi” yazılarkən hər bir söz ideyaya uyğun seçilmişdir, onların mənası ideyanın açılmasına xidmət edir, sözlər arasında forma və məzmun bağlılığı var. Şair bu ideyanı ifadə etmək üçün “bağ” və “naxış” sözlərindən istifadə edir. “Bağ” və “naxış” harmoniya (uyum) deməkdir. Ağacların, güllərin sırası, rəngi, ətri, naxışların yaratdığı boya ahəngi, ilmələrin bir-birinə bağlanaraq ortaya çıxardığı gözəllik bir sistemdən, ilahi nizama uyğunluqdan xəbər verir. Nizaminin sözləri, misra və beytləri də bir-birini tamamlayır, ölümsüz dəyərlərin ifadə biçiminə çevrilir. **Nizaminin söz boyası təbiidir, rəngini güllərdən alır: “Onlar işığı çıraq kimi borcun hesabına saçmırlar”⁸⁷. Nizami burada da “Sirlər xəzinəsi”nin orijinallığını ifadə etmişdir. Çıraq öz işığını yanacaqdan borc alır, Nizaminin sözlərinin işığı isə özündəndir, o, başqalarının dediyi sözləri təkrar etmir, yeni ideyaları yeni sözlərlə bəzəyir. Şair “Sirlər xəzinəsi”ni söz süfrəsinə, bu süfrənin ən gözəl nemətinə bənzədir.⁸⁸ Sonra da deyir ki, bu nemətə heç kimin “əli dəyməyib”⁸⁹, yəni “Sirlər xəzinəsi” bütün yönləri ilə “təzə gül”dür, halaldır, əl əməyi, göz nuru, alın təri, ürək qanı ilə yazılmışdır.**

Həz. Nizami “Kitabın yazılmasının səbəbi” adlı bölmədə başqa şairlərdən üstün olduğunu bildirir: “Şahlar sarayında mədh yazan şairlər çoxdur, ancaq onların hamısı Nizamiyə

⁸⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁸⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁸⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁸⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

hesab vermək üçün ayağa dururlar”⁹⁰, “mən başqayam, onlar kimdirlər?”⁹¹, “mən onları bu mənzildə qoyub, bir mərhələ onlardan qabaq atımı çapmışam”⁹², “söz almazından qılinc düzəldib, dalımca gələnlərin hamısının başını vurmuşam”⁹³, “hələ indiki səviyyədə tayım olmasa da, mənim rütbəmin başı yenə də ucalacaqdır”⁹⁴, “mən ən yüksək zirvələrə uçacağam, ola bilsin ki, öz (yüksək) himmətimdən də (ucalara) qalxacağam”⁹⁵ ...

Şair “Sirlər xəzinəsi” dastanının “Kitabın yazılmasının səbəbi” adlı bölməsini islam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda “səhər duaları” ilə bitirir:

**Nə qədər ki gecə və gündüz var, gecən gündüz olsun,
Sənin şahlıq gövhərin gecələri işıqlandırsın.
Bəxt ulduzun bu sarayda parlaq olsun!
O sarayda da (axirətdə) bundan daha yaxşı olsun!**⁹⁶

III. “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANININ QURULUŞU

“Sirlər xəzinəsi” dastanı hz. Nizaminin ilk böyük əsəridir. Bu əsər iki min iki yüz qırx beytdir. Şairin bu əsəri yazmaqda başlıca məqsədi uca Allahın (c.c) Qurani-Kərimdə olan buyruqlarının (doğru həyat ölçülərinin), ilahi mesajların

⁹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 48.

⁹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 49.

⁹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 49.

⁹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 49.

Qeyd: Şair sonuncu misrada “o sarayda da” deyərkən axirəti nəzərdə tutur.

bədii təfsirini (şərhini) vermək, imanlı, əxlaqlı, elmlı insan yetişdirmək, yer üzündə “rəhmət evi” qurulmasında iştirak etməkdir. Şair əsərin quruluşunu da bu hədəfə uyğun seçmişdir. Belə ki, şair ilahi fitrətə uyğun insan yetişdirmək üçün öncə uca Allahı (c.c) insana tanıdır, insanda doğru Allah (c.c) təsəvvürü formalaşdırır. Çünki sağlam tövhid inancı olmadan iman insanı tərbiyə etmək olmaz. O, insan düşüncəsinə sağlam Allah (c.c) təsəvvürü verir. On görə, uca Allah (c.c) təsəvvürü sağlam olmayan insanın bütün həyat ölçüləri yanlış olacaq. Yəni hz. Nizami tərbiyə işini insanın Allah (c.c) təsəvvürünü inşa etməkdən başlayır. Buna görə də, şair uca Allahın (c.c) sifətlərini – gözəl adlarını (əsməül-hüsna) bir-bir şərh edir. “Sirlər xəzinəsi”ndə uca Allahın (c.c) gözəl adları bədii biçimdə təqdim olunur. Şairə görə, hər işə uca Allahın (c.c) adı ilə başlamaq işin əsasıdır: “Bismillahir-rəhmanir-rəhim həkimlər xəzinəsinin qapısının açarındır”⁹⁷, “fikrin başlanğıcı və sözün sonu uca Allahın (c.c) adı ilə bağlıdır, o adlarla da bu kitab bitir!”⁹⁸, “uca Allah (c.c) əzəli və əbədidir”⁹⁹, “O, xaliqdir (tək yaradıcıdır)”¹⁰⁰, “O, tərbiyəçidir”¹⁰¹, “O, bağışlayandır”¹⁰², “kainatı var edən və yox edəndir”¹⁰³, “O, qüdrət sahibidir” (“Onun qüdrətinin qabağında hər iki aləm heçdir”)¹⁰⁴, “mülkün sahibi odur” (“Allahdan (c.c) başqa kim deyə bilər ki, bu varlıq

⁹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 16.

⁹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 16.

⁹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 16.

¹⁰⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 16.

¹⁰¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 16.

¹⁰² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 16.

¹⁰³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 17.

¹⁰⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 17.

kimindir?”¹⁰⁵, “O, elm sahibidir” (“əzəldən onun elmi sonsuz imiş”)¹⁰⁶, “O, başlanğıcı olmayan əvvəl, sonu olmayan axırdır” (“Onun əvvəli ibtidasız əvvəl, axırı intəhasız axırdır”)¹⁰⁷, “O, əbədi diridir, ölməz” (“Ondan başqa var olanların bəqası yoxdur, O, müqəddəsdir, çünki fənası yoxdur”)¹⁰⁸, “Onun zatını bilmək olmaz” (o (vəhm) çox yollar getdi, Onun mahiyyətini tapmadı, vəhmin gözləri çox axtardı, Ona bənzərini tapmadı)¹⁰⁹, “Onun varlığı özündəndir” (“Bizim varlığımız Səndən, Sənin varlığın öz zatındandır”)¹¹⁰, “O, heç bir şeyə bənzəməz” (“Sən heç kimə bənzəmirsən, kimsə də Sənə bənzəyə bilməz”)¹¹¹, “Onun mahiyyəti dəyişməz” (“dəyişmək bilməyən yalnız Sənsən”)¹¹², “uca Allah (c.c) ölməz” (“ölməz və ölə bilməz yalnız Sənsən”)¹¹³, “O, əbədidir” (“biz hamımız faniyik, həmişə baqi Sənsən”)¹¹⁴, “mülkün tək sahibi Odur” “müqəddəs və uca məmləkət yalnız Səindir”¹¹⁵, “tək yaradıcı Odur” – “cismin qazanına can duzunu kim tökə bilərdi?”¹¹⁶, “zamanın yaradıcısı Odur” – “Səndən başqa fələyə əyri dövranı kim verə bilərdi?”¹¹⁷, “O, əbədidir” –

¹⁰⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 17.

¹⁰⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 17.

¹⁰⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 17.

¹⁰⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 17.

¹⁰⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 19.

¹¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

“Sənin əbədililiyin dünyanın üstünə qışqıranda Səndən başqa kim cürət edib “haqq mənəm” deyə bilər”¹¹⁸, səbir verən Odur – “Sən səbir verməsəydin, eşqin taqəti Sənin adının cazibəsi ilə gedərdi”¹¹⁹, O, kərimdir (insanlara saysız-hesabsız nemət verəndir) – “Sənin kəramətinin belindən doğulmasaydı, yerin göbəyi bətdən düşərdi”¹²⁰, itaət və ibadət yalnız Onadır - “pərəstiş ayini yalnız səninlə nizam tapır, Səndən başqasına pərəstiş haramdır”¹²¹, insanı yaradan Odur – “zəif torpağı (insanı) yaradan, qüdrətli edən Odur”¹²², insanın vəzifəsi uca Allahı (c.c) tanımaqdır – “hər kim Səni yad etmək (tanımaq) üçün deyilsə, unudulsa, yaxşıdır”¹²³, Ay Onun iradəsi ilə hərəkət edir – “Gecənin saqisi (Ay) Sənin camının dilənçisidir”¹²⁴, yaradılmış hər şey Ona itaət edir – “səhər quşları sənin adını tərənnüm etməyə acizdirlər”¹²⁵, O, qüdrət sahibidir – “fələyin acizliyini fələyə göstər, cahanın düyününü cahandan aç, zəmanənin bu ayəsini poz, bütün göy cismlərinin surətini sil”¹²⁶, uca Allaha (c.c) şərik qoşmaq ən böyük zülmüdür – “zülmətə pərəstiş edənlərin – atəşpərəstlərin yurdunu işıqdan məhrum et, çovhərpərəstləri (uca Allahı (c.c) cism kimi təsəvvür edənləri) nümayişdən qov”¹²⁷, O, Qəhhardır (qəhr edəndir) – “altı cəhətin kürsüsünü sındır,

¹¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 20.

¹²³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 21.

¹²⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 21.

¹²⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 21.

¹²⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 21.

¹²⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 21.

doqquz qat (göylərin) minbərlərini bir-birinə qat, Ayın (dəyirmi) camını bu möhrənin (dəyirmi yerin) torpağına vur, Zühəlin daşını Zöhrənin qədəhinə vur, gecələri işıqlandıran (səma) boyunbağısının mirvarilərini dağıt, gecə və gündüzün quşunun qanadlarını sındır, yerin (başından) bu bir qucaq (qalaq) torpağı dara, qoy yerin bir kərpicinin də qəlibi olmasın, gecənin tozunu çərxin alnından sil, bir tədbir qıl, çərxin boynunu hərəkət və sükunətdən kənara çıxar, qəddar odun üstünə su tök, küləyi torpaqdan aşağı yerləşdir, münəccimlərin dəftərlərini yandır, Günəşə pərəstiş edənlərin gözlərini kor et, təzə Ayın halqasındakı bu bürcü heç et, bir ovuc xəyal üstündən pərdəni aç”¹²⁸, mülkün tək sahibi Odur – “gecənin mənzilini uzadan Sənsən, batmış günü qaytaran Sənsən”¹²⁹, O, qüdrət sahibidir – “hərəkətdəki çərx sabitlik qütbünü Səndə tapdı, varlıq bağı dirilik suyunu Səndə tapdı”¹³⁰, “nəsrin gülünün qəməsi səba yelindən deyil, sənin torpağının təsirindən tutiyaya çevrilir”¹³¹. Bütün varlıq uca Allaha (c.c) itaət edir – “qönçə hazır durub deyir ki, bizlər Sənin bəndələrinik, güllər hamısı deyirlər ki, bizim bədən və canımız sağlığı Səndən alır”¹³².

Həz. Nizami uca Allahın (c.c) gözəl adlarını (əsməül-hüsna) təqdim etmək, insanların düşüncəsində sağlam Allah (c.c) təsəvvürü formalaşdırmaq üçün ikinci münacat da yazmışdır. Bu münacat əvvəlkilərdən fərqlənir. Belə ki, öncəkilərdə uca Allahın (c.c) gözəl adları bədii biçimdə bir-

¹²⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 21-22.

¹²⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 22.

¹³⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 22.

¹³¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 22.

¹³² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 22.

bir şərh olunub. İkinci münacatda isə üç məsələ yer tutur: birincisi, uca Allahın (c.c) əzəli və əbədi olması (şair buna bir beyt ayırmışdır: “O, əzəldən, biz var olmadıqda belə var olandır, bizlər fani olduqdan sonra da əbədi yaşayacaq”)¹³³, ikincisi, varlığın uca Allaha (c.c) itaət etməsi, Ona möhtac olması, üçüncüsü, yalvarış. Şair varlığın Yaradana itaətini, ona möhtac olmasını bu vasitələrlə təqdim edir: hər şey Sənin buyruğundadır – “Sənin yedək atını çəkən dövrən Sənin buyruğundadır, fələyin çiyni Sənin yəhər örtüyünü daşıyandır”¹³⁴, “biz Sənin qapını döyən evsiz-eşiksiz dilənçilərək”¹³⁵, “Sənin qapın kimi qulağı halqalı qullarınıq”¹³⁶, “Başqa bir yaradana tamahımız yoxdur (inanmırıq)”¹³⁷, “ümid və qorxu Səndəndir”¹³⁸, “Sən rəhmlisən, bağışlayanсан”¹³⁹...

Şair ikinci münacatda uca Allahın (c.c) şəninə söz deməyə gücünün çatmadığını bildirir: “İlahi, bu nə dil və necə bilməkdir, danışanda da, danışmayanda da peşman oluram”¹⁴⁰, “qəlbim hara, qol-qanadım hara, mən hara, Onun böyüklüyünə təzim etmək hara!”¹⁴¹, “can hansı cəsarətlə bu ümmana yol tutdu, ürək hansı füzulluqla bu çeşmədən su içdi?”¹⁴², “Sənin sifətini dərk etmək qarşısında acizik”¹⁴³,

¹³³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹³⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹³⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹³⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹³⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹³⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹³⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹⁴⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹⁴¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹⁴² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 23.

¹⁴³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

“biz öz bişməmiş sözlərimizdən xəcalət çəkirik, Sən də öz mərhəmətinlə bizi bağışla”¹⁴⁴.

Şair ikinci münacatın önəmli bir bölümünü də duaya, yalvarışa həsr etmişdir:

**... Ey qəmginlərin munisi, bizə yar ol,
Bizə çarə et, ey biçarələrin çarəsi.
Karvan köçüb, biz geridə qalanların dadına yet,
Ey biz kimsəsiz kəslərin kimsəsi!
Səndən başqa biz kimə pənah gətirə bilərik,
ey oxşarı olmayan?
Kimin qapısına qaçaq, bizə əl tutan Sənsən.
Sənin qapından başqa biz qiblə tanımayacağıq,
Əgər Sən də bizə nəvaziş göstərməsən,
bəs kim göstərəcək?
Bizdən başqa Sənə kim bu qədər yalvara bilər?!
Bizdən çox kim Sənin qarşında ağlayıb zariya bilər?
Bizim günahımızdan keç, Sənə yalvarırıq,
Bizə çarə et ki, Sənə pənah gətirmişik.**¹⁴⁵

Hz. Nizami bütün münacatlarının sonunda özünə müraciət edir. Bu müraciətdə şair dünyagörüşünün qaynaqlarını, əsərlərinin yazılma səbəblərini, insanlıqla bağlı hədəflərini açıqlayır: Nizami uca Allahın (c.c) yardımını ilə nəfəs alır, varlığını Ona borcludur. Nizaminin düşüncəsi, fikir və duyğuları tövhid (uca Allahın (c.c) varlığı və birliyi) inancı ilə mayalanmışdır, yəni Nizami islamın, tövhidin oğludur: “Nizaminin torpağı uca Allahın (c.c) tövhid

¹⁴⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

¹⁴⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

dənəsindən (becərilmiş) tarladır”¹⁴⁶. Yəni Nizaminin düşüncə və əxlaqını tövhid inancı tərbiyə etmişdir.

Hz. Nizami uca Allahın (c.c) qulu olmağı ən böyük vəzifə sayır, onu özünə şərəf bilir, özünə “qul Nizami” deyir.¹⁴⁷

Hz. Nizami öz sənət idealını açıqlayır, nə yazdığını, niyə yazdığını ifadə edir: “Nizami uca Allahın (c.c) təkliyini tərənnüm edir”¹⁴⁸. Bu, onun həyatının mənasıdır, idealıdır, ömrünü verdiyi ən ali dəyərdir. İlahi vəhyin sönməz nuru ilə nurlanmış qəlbi və ağılı insanlığa dünya və axirət səadəti qazandıracaq dəyişməz ölçülər təqdim edir. Ona görə, ən böyük zülm uca Allaha (c.c) şəriq qoşmaqdır.

Hz. Nizami uca Allahdan (c.c) nə istəyir? O deyir ki, ey kərəm sahibi Allah (c.c), “mənim könül evimi mərifət nuru ilə abadlaşdır”¹⁴⁹. Yəni uca Allahı (c.c) tanımaq elmini mənə bəxş et, Onun ölçüləri ilə yaşamağı mənə nəsib et, qəlbimə uca Allah (c.c) sevgisini yerləşdir, qəlbimdə Ondan başqa bir şeyin sevgisinin olmasını istəmirəm, qəlbimi vəhyin nuru ilə yu, Quranın mənasını – uca Allahın (c.c) mesajını qəlbimə nazil et. Nizami uca Allaha (c.c) belə yalvarır: “Mənim boynumu qəm tələsindən azad et”¹⁵⁰, yəni məni dünyəviləşməyə qoyma. Çünki insanı, onun ağılı, düşüncəsini, qəlbini qəm tələsinə salan dünya sevgisidir, dünyəviləşmədir. Bu virus

¹⁴⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 19.

¹⁴⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

¹⁴⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 22.

¹⁴⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 22.

¹⁵⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 22.

ağıla və qəlbə düşsə, insanın fitrətini pozar, onu insanlıqdan çıxarar, onu heyvana çevirər.

Həz. Nizami şərəfli olmasını uca Allahın (c.c) adına bağlayır, deyir ki, şərəfin qaynağı Odur: “Nizaminin adının şərəfli olmasına bəis Sənsən”¹⁵¹. Şairə görə, kamil ağılın göstəricisi, uca Allaha (c.c) itaətdir, üsyan da cahillikdir, ağılın kirlənməsidir: “Nizaminin böyüklüyünün səbəbi uca Allaha (c.c) qulluq etməsidir”¹⁵².

Nizami uca Allahı (c.c) təqdim etməkdə aciz olduğunu bildirir, Ondan güc istəyir: “Səni alqışlamaq qüdrətini onun dilinə bəxş et, Sənin (əzəmətinə) dərk etmək bacarığını onun qəlbinə bəxş et!”¹⁵³

“Sirlər xəzinəsi” dastanının quruluşunda nətlər də önəmli yer tutur. Şairin “Sirlər xəzinəsi” dastanında beş nət var.¹⁵⁴ Bu nətlərdə şair islam peyğəmbərini insanlara tanıtmışdır: “O, saray behiştində yetişmiş təzə turunc idi”¹⁵⁵, “peyğəmbərliyə son qoyulması Məhəmmədə həvalə olundu”¹⁵⁶, “iki cahanın halqası onun itaətindədir”¹⁵⁷, “Onun fəsa-hətli dili var idi”¹⁵⁸, “əhd və vəfasına düz olmuş”¹⁵⁹, “o, kainatın ən işıqlı nöqtəsidir”¹⁶⁰, “o, bütün deyilmiş sözlərin ən

¹⁵¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

¹⁵² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

¹⁵³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

¹⁵⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 25-42.

¹⁵⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 25.

¹⁵⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 25.

¹⁵⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 25.

¹⁵⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 25.

¹⁵⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 25.

¹⁶⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

gözəl nöqtəsidir”¹⁶¹, “cahan təkəbbürü onun başına dolmadı”¹⁶², “onun sözlərindən ədəb şöhrət tapdı”¹⁶³, “isməti o tərbiyələndirmişdir”¹⁶⁴, “onun səssizliyi könül oxşayan danışıq idi”¹⁶⁵, “onun dostluğu eyibləri yandıran hünər idi”¹⁶⁶, “onun fitnələri yatırmağı ürəyə yatandır”¹⁶⁷, “bütün xeyir işlərin başçısı o idi”¹⁶⁸, “O, qütb idi”¹⁶⁹, “Allah şamını o, öz ürəyində yandırmışdı”¹⁷⁰, “o, əzəl dərslərini əbədə qədər oxumuşdu”¹⁷¹, “ağıl onun ayağının tozudur”¹⁷², “rəhmət evinin mərkəzi sənən”¹⁷³, “cahan sənən tac və taxtıdır”¹⁷⁴, “əql özünə şəfa axtarır, onun tərbiyəsi sənən”¹⁷⁵, “Nizaminin beyni sənən saçdığı ən bənzər ətri ilə canlanır”¹⁷⁶...

“Sirlər xəzinəsi” dastanında hz. Nizami islam peyğəmbərinin meracına da yer ayırmışdır.¹⁷⁷ Şair bu bölmədə hz. Məhəmmədin (s.ə.s) meracının anlamını gözəl bir dillə təqdim etmişdir: “O, Haqqın hazırladığı şərabi içdi, ondan bir

¹⁶¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁶² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁶³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁶⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁶⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 24.

¹⁶⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁶⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁶⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁶⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁷⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁷¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 26.

¹⁷² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 34.

¹⁷³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 35.

¹⁷⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 36.

¹⁷⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 38.

¹⁷⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 36.

¹⁷⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 38.

damcı da bizim ürəyimizə tökdü”¹⁷⁸, “o, uca Allahdan (c.c) ümmətinin nicatını dilədi”¹⁷⁹, “Onun himməti xəzinələrdən daha qüdrətli oldu”¹⁸⁰ ...

“Sirlər xəzinəsi” dastanında Nizami sözün dəyərində aid iki bölmə yazmışdır: “Söz qoşmağın fəziləti haqqında söhbət”¹⁸¹, “Mənzum sözün mənsur sözdən üstünlüyü”¹⁸² adlı bölmələr altmış altı beytdir. Sözə aid birinci bölmədə şair sözün dəyərini anladır. Ona görə, uca Allah (c.c) hər şeydən öncə sözü yaratmışdır – “qələm hərəkətə gələndə birinci hərfi sözlə başladı”¹⁸³, “sirlər pərdəsi açılarkən oradan əvvəlcə söz cüvələndi”¹⁸⁴. Nizamiyə görə, şairlərin canı sözdür: “Eşq lüğətində söz bizim canımızdır, biz sözlük, bu gövdə (skelet) isə bizim xarabaxanamızdır”¹⁸⁵, şairə görə, varlığın yaranmağının səbəbi sözdür: “Fikrin əvvəli, hesabın sonu sözdür”¹⁸⁶, söz silahdan güclüdür, onunla ürəklər və ölkələr fəth olunur: “Onun (sözün) bir sədası bayraq qaldırır, o, bayraqdan çox qələbə gətirəndir, o, qələmdən (daha) çox iqlim (ölkə) fəth edir”¹⁸⁷, söz öz gözəlliyini, öz mənasını xəyala pərəstiş edənlərə göstərməz: “Söz öz camalını xəyala pərəstiş edənlərə göstərməz”¹⁸⁸,

¹⁷⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 27-32.

¹⁷⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 31.

¹⁸⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 31.

¹⁸¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 50-52.

¹⁸² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52-57.

¹⁸³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 50.

¹⁸⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 50.

¹⁸⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 50.

¹⁸⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 50.

¹⁸⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 50.

Qeyd: Hz. Nizaminin nətləri və məracnamələri ilə bağlı ayrıca kitablar yazdığımıza görə bu kitabda onların özəlliklərinə geniş yer vermədik.

¹⁸⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 51.

insanın mənəvi diriliyi və ölümü sözə bağlıdır: “Bizi öldürən də, diri saxlayan da sözdür”¹⁸⁹, söz: “dünyanın ən abad guşəsidir”¹⁹⁰, “ən dadlı azuqədir”¹⁹¹, sözün “rəngi yoxdur: “Heç bir dildə onu olduğu kimi vəsf etmək mümkün deyil”¹⁹², ruhun qidası doğru sözdür: “Can ipini söz etməsəydi, can bu ipin ucunu haradan tapa bilərdi”¹⁹³, şairlər mülkü (təbiəti) sözlə fəth ediblər, söz qızıldan daha dəyərlidir¹⁹⁴, “sözün qasidi” (qələm və dil) yolu başüstə başa vurur¹⁹⁵, sözdən yuxarıda oturan yoxdur: “Bu dünyanın var-dövləti ancaq sözdədir”...¹⁹⁶

Şairə görə, sözü anlayan ürəkdir: “Ürəkdən başqa hər nə varsa, sözdən bixəbərdir”¹⁹⁷. Nizami deyir ki, mənzum söz mənsur sözdən üstündür, söz gövhərdir, incə fikirlər incə ölçü ilə (forma) təqdim olunanda gözəl olur¹⁹⁸, gözəl qafiyələr sözü ucaldır, hər iki aləmin xəzinəsini sözə çəkir¹⁹⁹, “xəzinə qapısının xüsusi qıfılı söz qoşan kişinin dilinin altındadır”²⁰⁰. Şairə görə, söz tərəzisini uca Allah (c.c) qurmuşdur. O, bəxtəvərlərə (peyğəmbərlərə) sözlə pərvəriş vermişdir – tərbiyə etmişdir²⁰¹, söz qoşanlar ərşin bülbülləridir²⁰², söz düşüncə,

¹⁸⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 51.

¹⁹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 51.

¹⁹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 51.

¹⁹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

¹⁹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

¹⁹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

¹⁹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

¹⁹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

¹⁹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

¹⁹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

¹⁹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

²⁰⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

²⁰¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

²⁰² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

fikir, dəyər daşıyanda mələklərə qohum-qardaşlıq edirlər²⁰³, gözəl söz söyləmək, az sözlə dərin məna ifadə etmək “peyğəmbərlik pərdəsinin bir kölgəsidir”²⁰⁴. Nizamiyə görə, şairlərin yeri peyğəmbərlərdən sonradır, peyğəmbərlər və şairlər uca Allahın (c.c) məhrəmidir²⁰⁵. Peyğəmbərlər süfrəsindən gələn hər bir söz (xurma) xurma deyil, bir can parçasıdır²⁰⁶, peyğəmbərlərin və şairlərin sözü “torpağın dili” ilə yonulmuş ləl-cavahir parçasına bənzər can parçasıdır, bu sözlər “ürəyin dişləri ilə candan qoparılmış bir fikirdir”²⁰⁷ – şair bu sözlərlə “bakirə söz” deməyin çətinliyini dilə gətirmişdir. Nizami deyir ki, söz hikmət bulağıdır, ancaq çörəyinin qulu olanlar söz sənətinin suyunu qurutmuşlar²⁰⁸. Deməyə sözü olanların, dəyərli söz söyləyənlərin, “söz pərdələrində ahəngi olanların” məna dünyasında gözəl bir sarayı var²⁰⁹. Söz sultanları könül fatehləridir, onlar “öz başını heç kimin astanasına əyməz”²¹⁰. “Əgər o, dizinin başını ürəyinin qədəmi etsə (qədimdə şairlər yerdə otururdular, diziüstə oturub yazırdılar), yəni ancaq ürəyinin dediyini yazsa, hər iki dünyaya əli ilə həmail salar”²¹¹. “Başını ayağının salamına əyib, ayaqla başını halqa kimi birləşdirsə (bu dünya qayğılarından azad olub, dərindən düşünsə, bu fikir, məna dünyasında canını əritsə), fələklərin qulağına min halqa

²⁰³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

²⁰⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

²⁰⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 52.

²⁰⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²⁰⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²⁰⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²⁰⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

taxar”²¹², (qulağa halqa taxmaq itaəti qəbul etməkdir, yəni şair dərin mənalı söz söyləsə, fələkləri də özünə tabe edər), “gah firuzə rəngli höqqənin (göyün) qabağına bir möhrənin yerinə əlindən onunu çıxarır”²¹³ (dəyərli söz göyləri də itaətə məcbur edər). “Onun (şairin) söz atı qızanda canı onun dodağını öpmək üçün dodağa yetir”²¹⁴ (şair gözəl əsərlər yazanda canını əridir, az qalır ki, canı çıxsın, can da onun dodağını öpməyə tələsir, çünki onun dodağı dürr saçır, can əriməsə, gözəl söz doğulmaz).

Şair ürəyi bir mədəyə bənzədir, oradan çıxan söz də ləldir, bu sözün doğulması çox çətindir, “gərək yeddi qat göylərin qübbəsinə yargan salasan”²¹⁵ (yəni maddi aləmdən qopasan, varlığını uca Allaha (c.c) təslim edəsən, qəlb mədəninə mənəvi kirlərdən təmizləyib ilahi sevgini ora yerləşdirəsən). **Şair şeir yazmağı uşağın doğulmasına bənzətmişdir: “oğula bənzəyən çevik beytləri onun təbinin atası dünyaya gətirir”²¹⁶, həqiqətdən doğulan sözlər (“oğul”) dünyaya gələndə fələk də ona kömək edir: “o, xidmətçilik afətindən azad olur”²¹⁷. Sevgidən doğulan şeirlər insanlara xidmət edir, onların qəlbinə sevgi daşıyır, “canlara rahatlıq gətirir”²¹⁸, sevgi yüklü sözlər dillərin əzbəri olur²¹⁹. Şair oxucunu belə söz yazanlara inanmağa çağırır, məna dolu söz yazanları “həqiqi söz bəstələyənlər” adlan-**

²¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 53.

²¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

dırır²²⁰. İnsanlığa doğru həyat ölçüləri verən təsirli söz yazanlar “söz sehrinin Müştəri ulduzudur, onlar Harutu məğlub edən Zöhrədir”²²¹. (Müşteri Yupiter planetinin qədim adıdır. Bu ulduz öz gözəlliyi ilə insanları heyran edir, onları sehləyir. Gözəl söz sahibi olan sənətkarların sözləri də Müştəri ulduzu kimi insanlara təsir edir. Harut isə rəvayətə görə, ən mahir sehrbazlardan biridir. Ancaq o, Zöhrəyə aşiq olur, onun sehrinə düşür. Gözəl söz söyləyən şair də Harutu məğlub edən Zöhrə kimidir). Şair deyir ki, indi söz gözdən düşmüşdür. Bunun səbəbi “atlı quldurlardır” (söz çapqınlarıdır), onlar sözün namusunu ləkələdilər, onlara görə, bu şeir (obrazı) etibarını itirdi²²². Şairə görə, sözü söz qoşanlardan (yalançı şairlərdən) qorumaq lazımdır: “Sözü sözqoşanlar abırdan salırlar”²²³. **Şeir ürək meyvəsidir , o, can qiymətinədir, onu su qiymətinə satmaq olmaz, ancaq indi onu adi su kimi bir quru çörəyə satırlar**²²⁴ (Sözün namusunu şəxsi çıxarlarına qurban verirlər). Şair sözün namusunu ləkələyənləri “bellərinə kəmərlər bağlayan” qeyrətsiz kişiler adlandırır, onları söz incisi düzülmüş sapda “düyün” adlandırır və fələkdən bu düyünü açmasını istəyir²²⁵. Şair sözü gözdən salanları “dilənçi” adlandırır: “Qızıl üçün ölənlər gümüş (pul) dilənənlər şeir sənətinin sikkəsini (abırını) qızılla pozublar”²²⁶. Şair onlara “cahil” deyir: “Gündüz kimi parlaq fikir (incisini) qızılla satan

²²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

hər kəs gecələr işıq saçan ləli daşla dəyişdirir”²²⁷. Sözü
namusuna təcavüz edənlər söz bilicilərini gözdən salmışlar:
“Odur ki, sənətkarlar qövmü çox uca olsa da, hamıdan
aşağıdır”²²⁸. Həqiqətə deyil, sultanlara xidmət edənlər sonda
onlardan qılinc zərbəsi almışlar: “Sultanların qızılla tikilmiş
paltarlarını geyənlər axırda onların dəmirdən yoğrulmuş
loğmasını dadmışlar”²²⁹. Nizamiyə görə, söz ustası civə yox,
qızıl olmalıdır (civə qızıla meyil edir, qızıl isə civədən
uzaqlaşır), yəni başqalarından bir şey istəməməlidir, belə
etsə, güclü olacaq: “Öz bala bənzəyən sözünü ucuz etmə,
sözün balını milçəklər qabağına tökmə”²³⁰. Padşah söz
bilicisinə bir şey vəd etsə də, özləri verməyincə istəmə, sənə
qulaq asmayanlara söz demə: “Özləri verməyincə istəmə,
səni dinləməyincə oxuduğun dua olsa da, oxuma”²³¹.

Həz. Nizami şəriət elmini öyrənməyi şairliyin əsas-
larından biri sayır: “Şəriət elmi səni adlı-sanlı etməyincə əsla
şeir yazma”²³². Əgər şəriət elmini öyrənsən, sənin şeirin
ucalar: “Sənin şeirini Sirdə əyləşdirərlər, mənə mülkünün
sultanlığını sənə verərlər”²³³. Elmə arxalanan şeir: “Sənin
adını əmirlik məqamına çatdırar”²³⁴.

²²⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²²⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 54.

²³⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

Nizamiyə görə, söz biliciləri çox çalışmalıdırlar: “Fələyə ucalan bir söz ələ gətirməyincə fələk kimi sən də əldən düşüb oturma”²³⁵.

Şair deyir ki, söz ustası təvazökar olmalıdır: “Həmişə şam kimi başıaşağı ol”²³⁶. Nizami şairlərin yazmaq vaxtını da müəyyən etmişdir: “Gündüzlər ölü kimi süst düş, gecələr diri (ayıq) ol”²³⁷.

Şeir şairin ad-sanının nişanıdır, şair hər sözü bəyən-məməlidir: “Hər şeiri bəyənmə ki, sənə daha yaxşısı nəsib olsun”²³⁸. Söz ustası təkəbbürdən uzaq qaçmalıdır, təkəbbür inkişafın ayağındakı qara daş kimidir, o, axtarışın, yeni xəzinələr tapmağın yolunu kəsən quldurdu: “Gövhər də əldə etmiş olsan, sinəni gərmə, ondan da yaxşısını axtar, çünki sinəndə var”²³⁹.

Nizamiyə görə, şair sözü gec bəyənməlidir, belə olsa, o daha uca rütbəli söz deyə bilər. Ciddi, tələbkər, sözü tez bəyənməyən şairin sözü Günəş və Aydan uca və parlaq olar²⁴⁰.

Nizamiyə görə, şeir yazmaq fikir, düşüncə işidir, o, az yazıb, çox düşünməlidir, fikir, düşüncə ləng hərəkət etsə də, onun sürəti göy çərxinin sürətindən çoxdur: “Onun nəfəsi qızgın yerişli olmasa belə, özü bir nəfəs olsa da, qızgın yerişini (sürətini) azaltmır”²⁴¹. “O, fələyi ötəcəkdir”²⁴², “o,

²³⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²³⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²⁴⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²⁴¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 55.

²⁴² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

Cəbrailin qanadından özünə at düzəldir, İsrailin şahpərindən isə yelpik düzəldir”²⁴³.

Nizamiyə görə, şair yazdıqlarını qorumalıdır, onu başqasına verməməlidir: “Sənin bu tarlana (söz bağına) heç kimi ayaq basmağa qoyma, (söz incisini düzdüyün) bu sapın ucunu heç kimə vermə!”²⁴⁴. Çünki sözü anlamayanlar onu dəyişdirər: “Əncir süfrəsi (bir anda) heçə dönərdi, əgər quşların hamısı əncir yeyən olsaydı”²⁴⁵.

Nizami öz üslubunu “qeyri-adi” adlandırır, deyir ki, o, bu şivədə (üslubda) mahir ovçudur, görülməyə layiqdir²⁴⁶. Şair yaşadığı dövrdə gözdən düşmüş sözə yeni dəyər qazandırır, şeirin mənzilini dəyişdirir, onu meyxana və saraydan azad edir, sözün missiyasını müəyyənləşdirir, onu insanlığa, gözəlliyə, ədalət və imana xidmətə yönəldir: “Şeirin mənzilini mən hücrəyə köçürdüm, şairliyi meyxanadan azad etdim, zahid və rahiblər mənə tərəf qaçdılar, zünnar və xirqəni çıxarıb atdılar”²⁴⁷.

Şair öz şeirlərini “qızılıgülün qönçəsi” adlandırır, yəni şeirlərinin təzə olduğunu, fərqləndiyini, heç kimin deyə bilmədiyi sözlər olduğunu bildirir: “Öz təzə sözlərimi aşkara çıxarsam, qiyamət şeypuru (İsrailin (ə.s) suru) kimi səda salaram”²⁴⁸, yəni qiyamət surunun (İsrailin suru) vəzifəsi qiyamətin qopduğunu xəbər verməkdir. Qiyamət qopanda isə yaradılmış hər şey məhv olur. **Nizami deyir ki, mən təzə**

²⁴³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁴⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁴⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁴⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁴⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁴⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

şeyrlərimi üzə çıxarsam, qiyamət qopar, yəni indiyədək yazılanlar yox olar, onların dəyərsiz olduğu üzə çıxar, mənim şeyrlərim bənzərsizdir, qiyamət bir dünyanın sonunu, başqa bir dünyanın başlanğıcını xəbər verdiyi kimi, mənim şeyrlərim də köhnə ənənənin sonu, yeni üslubun (məktəbin) başlanğıcıdır. “Təzə və köhnə canlı varsa, mənə - söz cadugərinə məftun olarlar”²⁴⁹. Heç bir cadugərin əməli mənim şeyrlərim qədər təsirli ola bilməz: “Mənim məharətim cadunun səbrini əlindən alıbdır, mənim sehrim mələkləri aldadan bir əfsundur”²⁵⁰.

Şair yaşadığı Gəncə şəhərini mədəniyyət, söz beşiyi adlandırır, ən gözəl, ən təsirli sözün bu şəhərdə yazıldığını deyir: “Mənim Babilim Harut yandıran Gəncəmdir”²⁵¹. Gəncənin mədəni ruhunu formalaşdıran da Nizaminin sözləridir, onun Zöhrəsi ulduzları işıqlandıran ruhudur. Nizaminin formalaşdırdığı söz dünyasının enerjisi bütün dünyaya təsir edir, ən güclü sehr məkanı Babil, ən təsirli söz mərkəzi də Gəncədir. Bu mühitdə hər söz tərəzidə çəkilir, onun gerçək dəyəri verilir. Bu mühitdə ağıl və ruhun tarazlığı hakimdir, orada “ruhani məntiq” var.²⁵²

Nizami öz şeyrlərini “halal sehr” adlandırır, şeyrlərini gecə və səhər yazdığını bildirir: “Şeyrlərim halal sehrimdir, onlar səhər yeməyimdir”²⁵³. Bu şeyrlərin təsirini hiss edən Harut insanları sehləyən sözlərinin üstündən xətt çəkmişdir, Nizaminin sözünün gücünə təslim olmuşdur, Harutun özü Nizami sözünün sehrinə düşmüşdür.

²⁴⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

Nizaminin varlığı, bütün əsrlərin şairi olması onun sözünün gücünə, təsirinə bağlıdır. Nizaminin sözünün gücünü ifadə etmək üçün istifadə etdiyi kodların, modellərin müqayisə tərəflərindən biri də “sehr modeli”dir. O, hamının ona məftun olduğunu bildirir, bunu “söz cadugəri” olmasına bağlayır. Sözünün təsir gücünü göstərmək istəyir, “sehr modeli”nə əl atır, “mənim məharətim cadunun səbrini əlindən alıbdır”, – deyir. (Nizaminin şeirləri insanın düşüncə və duyğusuna təsir göstərir, təsəvvürünü sağlam dəyərlərlə inşa edir, qəlbini mənəvi kirlərdən yuyur, ona doğru yol göstərir, ilahi həqiqətləri göstərən ölçülər verir). Gəncə mənəvi mühitinin daha qiymətli və sağlam olduğunu ifadə etmək istəyir, “sehr modeli”ndən yararlanır: “Mənim Babilim Harutu yandıran (bütün batil inancları yox edən) Gəncəmdir”, – deyir. Şair sehri də iki yerə bölür: halal və haram. Haram sehr, yəni əxlaqsız söz insanların əxlaqını pozur, onların uca Allaha (c.c) olan etibarını yox edir (uca Allaha (c.c) güvənməyənlər sehrbaz yanına gedirlər). “Halal sehr” isə Nizaminin sözüdür. Bu söz insanın qəlbini, ruhunu, düşüncəsini təmizləyir. Nizaminin halal sözü (“halal sehri”) – içinə yalan, haram qarışmamış sözü insanlığın “səhər yeməyidir”²⁵⁴, o, insanın ağılına və qəlbinə güc verir.

Nizami öz sözünün təsir gücünü, üstünlüyünü göstərmək istəyir, yenə “sehr modeli”ndən istifadə edir: “Mənim sözümün sehri Harut nüsxəsini nəsx eləyəndir (siləndir)”²⁵⁵.

Nizami pisliyi, şirki, cəhaləti, zülmü yox etmək istəyir (onları haram sehr adlandırır), bunun dərmanının tövhid, elm,

²⁵⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

ədalət olduğunu bildirir. Nizami deyir ki, onu yaşadacaq olan da halal sözüdür. “Mən halal sehrimlə canlıyam, diriyəm”²⁵⁶.

IV. NİZAMİNİN QƏLBİ TƏRBIYƏ ELMİ

Nizami qəlbin tərbiyəsi ilə bağlı beş bölmə yazmışdır: “Gecənin vəsfi və qəlbi tanımaq haqqında (söhbət)”²⁵⁷, “Birinci xəlvət – qəlbin tərbiyəsi”²⁵⁸, “Birinci xəlvətin (gizli söhbətin) səmərəsi”²⁵⁹, “İkinci xəlvət (gizli söhbət) gecə görüşü”²⁶⁰, “İkinci xəlvətin (gizli söhbətin) səmərəsi”²⁶¹.

Şair bu bölmələrdə insanı bir dünyaya (ölkəyə) bənzətmiş, qəlbi bu ölkənin “baş şəhəri” adlandırmışdır. Ona görə, nəfs və ruh insan adlı ölkənin qəlbinin – baş şəhərinin hakimi olmaq uğrunda mübarizə aparır. Bu mübarizədə nəfs qalib gəlsə, insan tövhid inancından ayrılır, qəlbi ölür, gözləri kor, qulağı kar olur, bu dünya və axirət xoşbəxtliyini itirir. Ruh qəlbə hakim olsa, insan iman etmiş olur, o, bütün gözəlliklərin qaynağına çevrilir, arınmış qəlb insanlığı nurlandırır, mömin qəlb sahibi olan insan şəfqət, mərhəmət və ədaləti ilə model olur, tərbiyə edir, dəyişdirir. Nizamiyə görə, insanın hədəfi qəlbini arındırmaq, ruhu qəlbə soltan etmək, gözəlliyi yaymaq, tövhid, ədalət və mərhəmət nuru ilə qəlbləri fəth etmək, bu dünya və axirət səadətini qazanmaqdır²⁶².

²⁵⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁵⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁶⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁶¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 56.

²⁶² *Qeyd*: Geniş məlumat üçün baxın: S. Hacı, “Nizami Gəncəviyə görə, insan qəlbinin həqiqətləri”, V kitab, Bakı, 2012.

V. “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANININ QURULUŞUNDA MƏQALƏLƏRİN YERİ

Hz. Nizami yuxarıda qısa şərh etdiyimiz bölmələrdən sonra dastanın ideyalarını şərh etmişdir. Şair ideyaları təqdim edərkən qissədən hissə ölçüsü ilə hərəkət etmiş, iyirmi məqalə, hər məqalənin ideyasına uyğun bir mənzum hekayə yazmışdır. Hekayələrin məqsədi məqalədə olan ideyaların anlaşılmasına yardım etməkdir. Hekayələr məqalələrin şərhı vəzifəsini yerinə yetirir. Əslində, bu uca Allahın (c.c) metodudur. Belə ki, uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə insanlara nazil etdiyi kitabın – mesajın anlaşılması üçün çoxsaylı qissələrdən istifadə etmişdir. Bu qissələr şərh və tərbiyə etmək məqsədi daşıyır, insanların örnək və ibrət alması üçündür. Uca Allah (c.c) bu qissələrdə modellər, arxetiplər təqdim etmişdir, Onun mesajı keçmişə deyil, gələcəyə aiddir, məqsəd insanları tərbiyə etməkdir. Məsələn, Qurani-Kərimin beşdə üçü qissədir, ancaq bu tarix bilgisi örnək və ibrət təqdim edən mesajlardır, o, bir tarix dərslıyi deyil, tarıxlə insanı tərbiyə kitabıdır.

Uca Allah (c.c) hz. Adəmlə (s.a.s) insanlığa mesaj verir: insan günahsız olmaz, günahını etiraf et, tövbəyə yönəl və qurtul. Xətada, günahda israr edən insanın aqibəti isə iblis modeli ilə təqdim olunmuşdur.

Uca Allahın (c.c) hz. İbrahim modeli (qissəsi) ilə verdiyi mesaj: Nəmrudun odu uca Allah (c.c) sevgisini yandırılmaz. Hz. İsmayıl (s.a.s) modeli ilə verilən mesaj: uca Allaha (c.c) təslim ol, qurtul. Hz. Yaqubun (s.a.s) qissəsi ilə verilən mesaj : sevdiyinin oduna yansan, o, yanında olmasa belə, qoxusunu alarsan. Hz. Yusif (s.a.s) modeli ilə verilən mesaj: inanan bir insan

mübarizəsində tək olsa da, dünyanı dəyişə bilər. Hz. Musa (s.a.s) ilə verilən mesaj: ümidini itirmə, ey insan, zülmün sonu var. Firon qissəsi ilə verilən ibrət: hər Fironun bir Musası var. Hz. Davud (s.a.s) ilə verilən mesaj: könüllərin soltanı olmaq istəyirsənsə, gücə itaət etmə, var-dövlətin köləsi deyil, ağası ol. Hz. Zəkəriyyə (s.a.s) modeli ilə verilən örnək: imanın şərəfini qorumaq üçün özünü qurban verməkdən çəkinmə. Hz. Məryəm (r.a) ilə verilən mesaj: özünü uca Allaha (c.c) həsr et ki, insanlığın anası olasan. Hz. Əyyub (s.a.s) modeli ilə verilən mesaj: səbir etmək (dirənmək) haqq etməkdir. Hz. Nuh (s.a.s) örnəyi ilə verilən mesaj: uca Allaha (c.c) güvən, tufan olma-yanda gəmi düzəlt ki, tufandan xilas olasan...²⁶³

Hz. Nizami də hər məqalə və hekayə ilə bir ideya, bir model, bir örnək və ibrət təqdim etmişdir.

VI. BİRİNCİ MƏQALƏ: ADƏMİN YARADILMASI HAQQINDA

Bu məqalə yetmiş beytdir.²⁶⁴ Nizami bu məqalədə bir sıra ideyalar vermişdir: kainatın və insanın yaradılışı, yaradılışın səbəbi, ilk insan, ilk peyğəmbər, insan varlığının xarakteri, ruh və bədən, uca Allahın (c.c) qüdrəti, sevgi, insanın günah işləməsi, tövbənin önəmi, İblisin üsyanı, günah çirki tövbə suyu ilə yuyular, insan uca Allah (c.c) inancı olmadan həyatın yükünü çəkə bilməz, bağışlanma ümidini itirmə və çalış, Ona yönəl ki, sənə mərhəmətini göstərsin...

Hz. Nizaminin birinci məqaləyə seçdiyi hekayə də günah, tövbə və bağışlanma ilə bağlıdır: “Ümitsiz padşahın

²⁶³ Bu təsbitlərə görə, böyük islam alimi Mustafa İslamoğluna borcluyam.

²⁶⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 78-83.

bağışlanmasının dastanı”²⁶⁵. Günahlara batmış bir zalım adam ömrünün sonunda əməllərindən peşman olur, tövbə edir: “O kimsəsizlərin kimsəsi mənə kömək etdi, mənim yalvarışım Onun kərəm feyzini tapdı, O, mənim günah yükümü atdı və məni qəbul etdi”²⁶⁶.

VII. İKİNCİ MƏQALƏ: ƏDALƏTİ QORUMAQ VƏ İNSAFA RİAYƏT ETMƏK HAQQINDA

Adından da göründüyü kimi, hz. Nizami bu məqalədə ədalət anlayışını şərh etmişdir. Nizami bu məqaləni insana müraciətlə yazmışdır. O, öncə insanın dəyərini anlatmış, onu “canlıların şahı”²⁶⁷, “tacdarların tacının gövhəri”²⁶⁸ (insana ağıl, iradə və vicdan neməti bəxş edilmişdir, ona görə də o, bütün yaradılmışlardan üstündür. Ancaq insan yaradılış fitrətinə uyğun çalışsa, ədalətli, çalışmasa, zalım olur) adlandırmışdır. Nizami deyir ki, ey insan, sənin vəzifən yaradılış fitrətinə uyğun müəyyən edilmişdir, sən bu mülkün şahısan və mülkü abad etməlisən, bunun yolu adil olmaqdır. İnsaf, ədalət və xeyirxahlıqla insanların qəlbinə yol tap, uca Allahın (c.c) mülkünü rəhmət evinə çevir, sənin vəzifən budur.

Uca Allah (c.c) öz nurundan ən çox insana bəxş edib, O, yaratdığı hər şeyi insanın xidmətinə verib, dünyada nə varsa, hamısı insan üçündür, insanın dəyəri “iki cahandan artıqdır”²⁶⁹,

²⁶⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 84-85.

²⁶⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 84-85.

²⁶⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 86.

²⁶⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 86.

²⁶⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 86.

səma “insanın mehrabıdır”²⁷⁰, Günəş “insanın üzünü gördüyü üçün şaddır”²⁷¹, Ay “insanın üzünə tamaşa edərkən gülür”²⁷². Nizamiyə görə, insan aləmin qulu deyil, təvazökarlıq onun bəzəyidir. Şairə görə, ən böyük padşahlıq uca Allaha (c.c) qul olmaqdır. Xoşbəxtliyin bir yolu var: “Qəlbini uca Allaha (c.c) bağla”²⁷³, Nizamiyə görə, “hansı ürəkdə din təsiri varsa, o ürəyə o biri dünyadan (axirətdən) xəbər verilib”²⁷⁴.

Nizamiyə görə, ədalətin qaynağı uca Allahdır (c.c), ədalət xeyirxahlıq etməkdir, yeni ədalətin ölçüsü saleh əməldir. Ölkənin evini yıxan zülmür: “Əbədi səadət xalqı incitməməkdən hasil olur”.²⁷⁵ Ədalət duyğusu fitridir, axirət inancı ədalətin qarantiyasıdır. (Uca Allaha (c.c) hesab verəcəyinə inanan insan ədaləti ömrünün, əməlinin mənası sayar). İnsan qəlbini və dünyanı fəth etməyin bir yolu var, o da ədalətdir: “İnsan ədalət yolu ilə cahanı tutar, ölkə yalnız ədalətlə qüdrətli ola bilər, insana uca Allahın (c.c) rəhmət qapısını açan da ədalətdir”.²⁷⁶

Hz. Nizami ikinci məqalənin sonunda insana dua edir: “Uca Allah (c.c) ədalətdən başqa hər şeyi sənin yadından çıxarsın! İnsafdan başqa hər şeyi bada versin!”²⁷⁷.

Şair ikinci məqalənin hekayəsini də ədalət anlayışına uyğun seçmişdir: “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi”²⁷⁸.

²⁷⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 86.

²⁷¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 86.

²⁷² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 87.

²⁷³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 87.

²⁷⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 87.

²⁷⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 88.

²⁷⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 88.

²⁷⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 89.

²⁷⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 89.

Bu hekayədə də Nizami deyir ki, ədalətsizliyin səbəbi dünya, mal-dövlət və hakimiyyət sevgisidir, yəni dünyəviləşməkdir. İnsanın qəlbini maddi dünya sevgisi tutanda insan malın deyil, mal insanın ağası olur: “Mənim yükümü gəzdirən atım, indi mənim yükümdür”²⁷⁹.

Nizamiyə görə, insan bu dünyadan köçəndən sonra bu dünyada qalacaq ən dəyərli nemət ədalətdir, ədalət iki dünyanın sərmayəsidir. İnsanları razı sal ki, uca Allah (c.c) da səndən razı olsun. Sevgin coşğun, kinin soyuq olsun, Ay və Günəş kimi comərd ol.²⁸⁰

Şairin anlayışına görə, bütün yaxşılıqların qaynağı uca Allaha (c.c) itaətdir. Günəş Ona itaət etməsə, yaradılmışlara nur verməz. Uca Allah (c.c) insandan üzr deyil, əməl istəyir.

VIII. ÜÇÜNCÜ MƏQALƏ: DÜNYANIN QƏZALARI HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə dünyanın mənasını, insanın vəzifəsini şərh etmişdir. Bu anlayışa görə, dünya vəfasızdır, “torpaq elə həmin boynuyoğun düşməndir, çərx isə həmin boyun vuran zalımdır”²⁸¹. Dünya insan üçün sınaq meydanıdır, hakimiyyət təkəbbür qaynağıdır, həyat əyləncə deyil. Qafil olmaq igidlik deyil, qafillik divanəlikdir²⁸². İnsanlıq yox olanda adam adamdan qaçar, mərifət yox olanda insanlıq da yoxa çıxar. Ədalət və insanlıq olmayanda : “Heç kimlə

²⁷⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 91.

²⁸⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 92.

²⁸¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 93.

²⁸² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 95.

ünsiyyət vəfa ətri vermir”²⁸³. Ədəbin toxumu sədaqətdir, sədaqətin dəyəri onu qorumaqdır.

Şair üçüncü məqaləyə uyğun seçdiyi hekayəni belə adlandırmışdır: “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi”. Bu hekayədə şair insanın dünyadakı vəzifəsini, təvəkkül anlayışını, insanın uca Allahla (c.c) münasibətinin ölçülərini şərh etmişdir. İnsanın vəzifəsi ləyaqətli (sağlam) toxum səpməkdir, yəni gözəl əməl sahibi olmaqdır, sən toxum səp, o toxumu bəsləmək uca Allahın (c.c) işidir. O, bir dənənin əvəzinə yeddi yüz verəcək. Hər kəsin paltarı öz ölçüsünə uyğun tikilir, yəni hər kəs ona verilənə uyğun dəyərləndiriləcək, hamının hesabı verilənə uyğundur: “Məsihin yükünü hər eşşək daşıya bilməz”²⁸⁴, “Gərgədan filin boynunu yeyər, qarışqa isə çəyirtkənin ayağından keçməz”, “Bu lacivərd dairədə hər adamın rütbəsi onun öz ləyaqətinə uyğundur”²⁸⁵.

IX. DÖRDÜNCÜ MƏQALƏ: RƏİYYƏTƏ HÜSN-RƏĞBƏT HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə idarəçiliyin əsaslarını, hakimiyyət və xalq münasibətlərinin ölçülərini açıqlamışdır. Şairə görə, biganəlik bəladır, vəfası olmayan mülklə öyünmək cəhalətdir²⁸⁶. Nizami bu məqalədə xalqla ünsiyyətdən qaçan, öz təkəbbürünə təslim olan insanları sərt bir dillə tənqid etmişdir: “Sən şərab içənlərin yerə tökülən damlalarını

²⁸³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 96.

²⁸⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 98.

²⁸⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 98.

²⁸⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 98.

yalayırsan”²⁸⁷, “Əlinə güzgü və darağı götürüb göyçək arvadlar kimi zülfə pərəstiş edirsən”²⁸⁸, “Heç olmasa, dul arvadın hünərindən utan”²⁸⁹, “Sən bir arvaddan da əskiksən”²⁹⁰ ...

Şairə görə, idarəciliyin əsası ədalətdir, ən böyük hünər də ədalətdir. Zülm insanların nifrətini qazanmaqdır, zülm qılıncı insanların yoluna qoymaq olmaz, zülmdən əl çəksən, insanların zəhərli oxları sənə dəyməz²⁹¹. “Ədalət padşahlığın əsas şərtidir”²⁹². Bu dünyada ədalət toxumu səpsən, axirətdə səadət gülü dərərsən: “Bu evdə hər kim bir gecə xeyirxahlıq etsə, o, öz sabahkı evini abad etmiş olar”²⁹³.

Dördüncü məqaləyə uyğun seçilən hekayədə də ədalət anlayışı şərh olunmuşdur. Bu hekayədə qarı soltan Səncərin ətəyindən tutur, onu zülmdən çəkinməyə çağırır: “Bu zülmə həvəslə baxanlar mənim örtüyümü, sənin isə ədalətini biabır edirlər”²⁹⁴, “ey şah, mənim dadıma çatmasan, bu hesabı hesab günü səndən alarlar, mən səndə nə hakimlik, nə ədalət görürəm, sən qiyamətdə əzabdan xilas olmayacaqsan”. Səndən bizə rəzalət qismət olur, yetimlərin malını qəsb etmə, qoca qarıların əlində olanları çapıb talama, sən şah deyilsən, çünki cinayət edirsən.²⁹⁵ Şahın vəzifəsi ölkənin işini nizama

²⁸⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 98.

²⁸⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 98.

²⁸⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 98.

²⁹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 99.

²⁹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 99.

²⁹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 100.

²⁹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 100.

²⁹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 100.

²⁹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 101.

salmaqdır, rəiyyətin hüququnu qorumaqdır, ədalətli fərmanlar verməkdir. Dövləti ucaldan ədalətdir: “Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki, məmləkətdə ədalət hakim oldu”²⁹⁶. “Ey şah, şəhərlilərin evini yıxma, kəndlilərin xırmanını dənsiz qoyma, ölümü fikirləş, ölümün əli sənə çatacaq, özünə qala tik (ədalət qalası), sənin ədalətin gecə işıq saçan qəndilindir, sənin sabahkı munisin bu günündür”²⁹⁷. Qoca qarıları öz sözlərinlə şad et, onları unutma, bağlı qapıların qıfılının açarı ol, biçarələrin ah-naləsini eşit, zülm etmə, xəstə olanlara dərman ver, zəifləri qoru, belə olsa, məzlumların qarğış oxu sənə dəyməz. **Ədalət olmasa, insanlıq da olmaz, sevginin yerini nifrət tutar, yer üzü cəhənnəmə çevrilər.**

X. BEŞİNCİ MƏQALƏ: QOCALIĞIN TƏSVİRİ

Şair bu məqalədə öncə qocalığın təsvirini vermişdir: “Ömrün xoş günü “gecən xeyrə qalsın” fəslinə yetişdi, su atəşə, torpaq küləyə yetişdi, günəş artıq divarın başı üzərindən keçdi”²⁹⁸. Yəni su atəşi söndürdüüyü, Günəşin getməsi gündüzü yox etdiyi kimi, qocalıq da cavanlığa son qoydu. Qocalıq çağında cavanlıq iddiasında olma, artıq qəmlə yaralanmış ürəyin quruyubdur, onda olan duz indi yoxdur. Ağıl pərişandır, huş isə xarab olub, əllər cadarlaşıb, ayaqlar isə əldən düşübdür, indi asudə olmaq vaxtıdır: “Həm pak, həm də bulaşığı dünyada asudəlikdən yaxşı asudəlik yoxdur”²⁹⁹.

²⁹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 101.

²⁹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 101.

²⁹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 102.

²⁹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 103.

Qocalıq parlaq Ayın çeşməsinin soyumasıdır, tərəvətli lalənin saralmasıdır, payız küləyi gülün qanadlarını aparmışdır, ağ saç ümitsizliyin rəmzidir. Nizami beşinci məqalənin bir bölümündə cavanlıqla qocalığı müqayisə etmişdir: “Cavan ağac bağın gözəlidir, elə ki qocaldı, bağban onu çıxarıb atar, cavanlıq başdan-ayağa odalovdur, qocalıq acıdır, cavanlıq şirindir, tər budaq təzə gül üçün yaranıb, quru odun isə yanıb kül olmaq üçün, qara saçlar başın qaliyəsidir, qara daş isə qızıl üçün məhəkdir”...³⁰⁰

Nizami cavanlıq və qocalığın müqayisəsində insanlara öyüd verir: cavanlıqda yaxşılıq et ki, qocalıqda peşman olmayasan, ikiüzlü olma ki, bu cəhalət əlamətidir (“nə qədər ki həm zənci (qara), həm də rumlu (ağ) nişanəsi daşıyırsan, cəhalət və qaranlıq damğası sənə üstündən getməyəcək”), ikiüzlü olsan, cavanlıqda bər-bəzəkli, qocalıqda çılpaq qalacaqsan, dilənmə, dilənməkdənsə: “İsanın eşşəyi kimi ot yemək yaxşıdır”. Öz əlinin zəhməti ilə dolan, torpaq ye, ancaq xəsislərin çörəyini yemə, əlini bir işə öyrət, çalış, möhtac olma (“Bir işin nökrü olmaq yaxşıdır, başqalarının qabağında əl uzadıb dilənçilik etməkdən”).

Hz. Nizami beşinci məqalənin ideyasına uyğun olaraq “Kərpickəsən qocanın dastanı” adlı hekayə seçmişdir. Bu hekayənin ideyası odur ki, halal zəhmət, halal ruzi insanın şərəfini qoruyur. **Çalış, dilənçilik etmə, başqalarına möhtac olma, bir qapı döymək zəruridirsə, dinin qapısını döy.**

³⁰⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 104.

XI. ALTINCI MƏQALƏ: MÖVCUDATA ETİBAR HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə insanın yaradılış sirrini, onun dəyərini, vəzifələrini anlatmışdır. Şairə görə, insan üçün ən önəmli məsələ onun yaradıcısının uca Allah (c.c) olduğunu bilməsidir. Mülkün sahibi sən deyilsən, Odur. Varlığın sirrini anlamağın tək yolu “ürəyinin gözlərini bu pərdənin məhrəmi etməkdir”³⁰¹. Yaradılan hər şey fanidir. Var olanın dəyəri insana xidmətə bağlıdır. Uca Allah (c.c) yaratdığı hər şeyi bir təyinatla var etmişdir. Dünyanın ən dəyərli varlığı insandır: “Dünyanın səndən (insandan) yaxşı həmxanəsi yoxdur, yer quşunun səndən yaxşı dəni yoxdur”³⁰². Özünü nəfsin bəndindən azad et, belə etsən: “Peyğəmbərlərin ayağı altında yumşaq torpaq olarsan, müqəddəslərin hərəmində ailə üzvü olarsan”³⁰³.

Varlıq ikimənzillidir – gecə və gündüz, nəfs və ruh, xeyir və şər, bu dünya və axirət, bu, varlığın iki qanadıdır. Müsəlman iki dünyalı, yəni iki qanadlı insandır, o, axirət ölçüsü ilə bu dünyaya baxar: “İki mənzildən ibarət olan iki aləmin yolu ürəyin bir nəfəsi üçün yarım addımlıq yoldur”). İnsanın varlığı da ikiyönlüdür, onun bədəni – bünövrəsi torpaqla (gillə) yoğrulub, ruhu isə uca Allahdandır (c.c). İnsan varlığının Kəbəsi, mərkəzi qəlbdir. Sən qəlbinə yönəl, oranı bütldərdən təmizlə, ruhunu qəlbinin soltanı et: “Qəbul nəqşini işıqlı qəlbdən al, bədənin qara kiliminin ətrafında dolanma, bədən dediyin tozlanıb dağılan

³⁰¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 107.

³⁰² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 108.

³⁰³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 108.

bir ovuc torpaqdır, ancaq qəlb, yenə də qəlb əsasdır, çünki söz qəlbdədir”³⁰⁴.

Nizami insanları qəlbə yönəlməyə, onun fitrətini qorumağa çağırır: “Qəlbin qulu ol ki, soltan olasan, ağılın ağası, canın padşahı olasan”³⁰⁵. Şairə görə, qəlbinə hakim olan dünyaya hakim olar. Bədəni qəlbin hakimiyyətinə ver, ona itaətə alışdır, nəfsin cilovu qəlbin əlində olsun. Yuxudan tez oyan, səhərlər ayıq ol, özünü ibadətə alışdır, nəfsin cilovu qəlbin əlində olsun. “Səhər kimi ahın hədəfi ol”³⁰⁶. Zəhmətdən qorxma, çalış, bil ki, vəfa əhlindən hər kim bir məqama yetişibse, o, bunu ağır zəhmətlə əldə edib. Məhrumiyyət, çətinlik insanı tərbiyə edir: “Bəlaları qəbul etmək peyğəmbərlər üçün xoşbəxtlikdir, ancaq sənin xoşbəxtlik hesab etdiklərin bəladır, bəlaların yarası (təkəbbürdən qurtulmaq üçün) məlhəmdir”³⁰⁷.

Həz. Nizami bu məqalədə uca Allahın (c.c) varlıq yarasını (sünnətullah) açıqlamışdır. İlahi qanun belə işləyir: bir çətinlikdən sonra bir asanlıq var, gecənin qaranlığında “ümid gizlənib”, “zəhmət dalınca xeyli rahatlıq gəlir”³⁰⁸, “çərx sənin boynuna düyün salmaz, başqa bir düyünü açmayınca”³⁰⁹, “Qəm şihnəsi (həmişə) şadlığın önündə gedir”³¹⁰.

Həz. Nizaminin altıncı məqaləyə uyğun seçdiyi hekayə də ideyaya bağlıdır. Hekayə belə adlanır: “Ovçu, it və

³⁰⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 109.

³⁰⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 109.

³⁰⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 109.

³⁰⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 110.

³⁰⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 110.

³⁰⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 110.

³¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 110.

tülkünün hekayəsi”³¹¹. Bu hekayədə şair səbirli olmağı tərifləyir. İmanda yəqin mərhələsinin önəmini vurğulayır. Ona görə, başlıca məsələ uca Allaha (c.c) qeydsiz-şertsiz təslim olmaqdır, Onun varlığına heç bir şübhə olmadan inanmaqdır: “Hər kimi ki, yəqin sədaqətlə özünə çəkir, onun işinin sonu səadətlə bitər, yəqin yolu axtar, yəqin yolundan mübarək heç bir mənzil yoxdur, ayaq yəqin rəftar ilə dönüb baş kimi şərəfətli olar, daş yəqin xəyalla dönüb qızıl olar, sənin qədəmlərin yəqinlə möhkəm birləşsə, deryadan toz qoparar, oddan su çıxararsan”³¹². Nizami deyir ki, çalış və nəticəni uca Allahdan (c.c) istə (Ona təvəkkül et), əgər Ona yəqin səviyyəsində inansan, Ona iman etsən, “süfrənin milçəyi olmazsan”³¹³, “hər qarşına çıxanın ardınca getməzsən”³¹⁴, “ruzi Allahdandır”³¹⁵, “Ona qulluq et, ruzi dərdi çəkmə”³¹⁶. “Gedəcəyin, ruzi istəyəcəyin bir qapı var, o da uca Allahın (c.c) qapısıdır”³¹⁷, “Bir kimsə o qapıdan əliboş qayıtmaz”³¹⁸...

Şair deyir ki, ömür sənə bir gün də möhlət vermir (ölüm hər an gələ bilər) bəs sən niyə onillik ruzi yığırısan?! Ruzini verən uca Allahdır (c.c): “Ruzi qismətimizi də əzəldən yaradıblar”³¹⁹, “Sənin ruzini oradan yollayırlar”³²⁰, “Heç kim

³¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 110.

³¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 110.

³¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

öz ruzisindən çox yeyə bilməyib”³²¹, “Sən çalış, ancaq bil ki, ruzi və dövlət cəhdə görə, çoxalmaz, onu uca Allah (c.c) verərsə, artar”³²².

Hz. Nizami altıncı məqalədə xoşbəxt olmağın ölçüsünü verib. Onun iki şərti var: cihad (uca Allah (c.c)) yolunda, Onun rizasını qazanmaq üçün çalışmaq, bir də uca Allahın (c.c) köməyi: “Nizami cəhd (cihad) etdi, ancaq onun cihadı soyuq ah idi (yəni təkbaşına cihad yetərli deyil), Allahın köməyinin hərarəti onu (Nizamini) öz qismətinə çatdırdı”³²³.

XII. YEDDİNCİ MƏQALƏ: İNSANIN BAŞQA CANLILARDAN ÜSTÜNLÜYÜ HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə insanın dəyərini anlatmışdır. Ona görə, yaradılmışların ən üstün olanı insandır: “Həm fələk, həm də göy insanın nazını çəkir”³²⁴. İnsanı yaradan uca Allah (c.c) ona fərqli və üstün keyfiyyətlər vermişdir: “Əzəldən səni bəsləyən dayədən süd deyil, şəkər yemisən”³²⁵. İnsanın vəzifəsi yaxşılıq etməkdir. İnsana yaxşılıq etmək imkanının verilməsi ona edilən ən böyük yaxşılıqdır. Uca Allah (c.c) yaratdıqları arasında dəyər sırası (iyerarxiya) müəyyən etmişdir. Bu sıraya görə, yaradılmışlar insanın xidmətinə verilmişdir və yaradılmış hər şeyin öz vəzifəsi var: “Sənin qulların olan heyvanlar sənin tələndə ot yeyən

³²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

quşlarındır”³²⁶, “Ağ və qaradan (gündüz və gecədən) sən hər nə görürsənsə, bu karxanada (bu dünyada) bir işlə məşğuldur”³²⁷, Uca Allah (c.c) işi (missiyası) olmayan bir şey yaratmamışdır: “Əfsanələr mövzusu olan bayquş xarabazarların xəzinə bülbülüdür, hər kimin ki bu pərdədə (aləmdə) nişanı var, onun bədənə layiq canının dəyəri var”³²⁸.

“Başqalarının gövhəri sənin dənizinkindən az olsa da (başqa varlıqlar insan kimi dəyərli olmasalar da), onlar da sənin kimi bu aləmin kövhəridirlər”³²⁹.

İnsanın dəyəri uca Allaha (c.c) itaətinə, cəhdinə, əməyinə bağlıdır. Hər bir varlıq insana xidmət edir, bu, ona olan sevginin göstəricisidir, insanın öz dəyərini anlaması, uca Allahı (c.c) tanıması üçündür: “Bu mülkdə yaxşı da, pis də sənin üçün çalışır, pis və yaxşı işlərdə sənə güzgü tutandılar”³³⁰.

İnsanın öz missiyasını yerinə yetirməsi üçün uca Allahın (c.c) onu hər an gördüyünü, bildiyini, eşitdiyini dərk etməsi zəruridir. Onun “kameraları” hər an insanı qeydə alır. Göy üzü bir arı pətəyidir – “kamera gözləridir”. **İnsanın fitrətini qoruyan dindir, qəlbi dinə bağlı olmayanlardan uzaqlaş, din pərdəsində oxunmayan heç bir şeyə qulaq asma, yoxsa qəlbin kirlənəcək, qəlbinə virus düşəcək, qəlbin həqiqətləri göstərmək imkanını itirəcək.** Bu dünya əyləncə yeri deyil, sınaq meydanıdır: “Əlini bu pərdədən (dindən) başqa bir yerə vurma, bu pərdədən xaric heç bir

³²⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 113.

³²⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 115.

³³⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 115.

ahəng oxuma, ancaq bu pərdədən eşit və ayıl, sirlər pərdəsinin gizli məhrəmi ol”³³¹.

Nizami deyir ki, insanın fitrətini qoruyan doğru bilgidir, doğru təsəvvürdür. Doğru bilgilər doğru təsəvvürü inşa edir, doğru təsəvvürdən də doğru əməllər doğulur. Bunun üçün hz. Nizami insanın varlığını kirlərdən təmizləmək metodu (yolu) təklif edir. Bu metodun adı riyazətdir: “Öz cismini candan da təmiz (pak) edərsən, onu qırx gün həbsdə saxlasan. Ürəyin qədrini və canın rütbəsini dərk etmək ancaq riyazət (mücahidlik, cihad) yolu ilə olar”³³².

Nizamiyə görə, riyazətin insanı müsbətə doğru dəyişdirmə, onu təmizləmə, insan qəlbinə uca Allah (c.c) sevgisini yerləşdirmə gücü var: “Ünsürlərin gümüşünü riyazətə tapşır ki, onu təbii qızıla çevirsin”³³³. “Riyazət vasitəsi ilə (yüksək) bir məqama çatarsan, sən şəxsiyyətsizlikdən (anlamsızlıqdan, dəyərsizlikdən) qurtulub insanlıq dərəcəsinə ucalarsan”³³⁴.

İnsanın vəzifəsi nəfsini tanımaq, qəlbini nəfsin istəklərindən azad etməkdir: “Təbiətinin harınlığı (nəfsin azğın istəkləri) sənə təslim olarsa, sədaqət sikkəsi sənin adına zərb olacaq. Həva və həvəsdən baş qaçırmaq sərvərlik əlamətidir. Onu tərk etmək peyğəmbərlərin qüdrətidir. Nəfsini itaətə məcbur etsən, cənnət sənindir”³³⁵.

Şairə görə, insanın (insanlığın) xilas yolu uca Allaha (c.c) təslim olmaqdır: “Dinin qulu ol, divin (nəfsin) qulu

³³¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 115.

³³² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 116.

³³³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 116.

³³⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 116.

³³⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 116.

olma, dinin müqəddəs evinə (Allahın) himayəsinə qaç ki, qiyamətin kəşməkəşindən qurtara biləsən”³³⁶.

Hz. Nizami yeddinci məqaləyə seçdiyi hekayə “Firudin və ahunun dastanı” adlanır³³⁷. Bu hekayədə də insanın dəyəri və vəzifəsi şərh olunur. **İnsan uca varlıqları öyrənməlidir ki, ucalsın, ölməz dəyərləri qəbul etməlidir ki, dəyəri olsun. Xidmət insanlığın sifətidir, xidmət şərəfdir, xidmətdən gözəl əməl yoxdur. Uca Allah (c.c) əməyə dəyər verir, vəfahı olanları sevir. Xidmət dəyərdir, ucalıq qapısının açarıdır: “Fələk ona görə kainatın baş tacı olub ki, xidmət üçün öz bədənini kəməre çevirib”³³⁸. “Hünər yüyəni əlində olan hər kəs xidmət yolunda belinə kəmər bağlayıb”³³⁹, “İşıq xacəsi (ağası) olmağı şam arının xidmət kəməmindən tapmışdır”³⁴⁰.**

XIII. SƏKKİZİNCİ MƏQALƏ: YARANIŞ HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə öncə yaradılış sirrini şərh etmişdir. Varlığın, kainatın mərhələli yaradıldığını önə sürmüşdür. İnsandan öncə onun yaşaması, var olması üçün zəruri olan imkanlar yaradılmışdır. Uca Allah (c.c) insanı torpaqdan yaratmışdır: “Axar suya bənzəyən fələk yerdən toz qaldırdı və sənin cövhərin o maddədən yaradıldı”³⁴¹.

³³⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 116.

³³⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 117-118.

³³⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 118.

³³⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 118.

³⁴⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 118.

³⁴¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 119.

İnsan bütün yaradılmışlardan fərqli bir varlıqdır. O həm ən gözəl, həm də ən qorxulu varlıq olmaq imkanı ilə yaradılmışdır. Şair deyir ki, insan yaradılmazdan öncə hər şey nizam içində idi, kainatın ahəngini pozan heç bir şey yox idi: “Cahan sənsiz olanda gecələr nə xoş idi, sənin nəqşin surətsiz, can isə sənsiz olanda nə yaxşı idi”³⁴². “Fələyin gözləri arayıb axtarmaqdan rahat idi, yerin qulağı bu (boş) danışıklardan azad idi”³⁴³. “Sən bu yola qədəm qoymayınca varlıq yoxluqdan təşəkkür alardı”³⁴⁴. “Cahanın bağı tikan zəhməti çəkmirdi, yerdə sərsəm tozlardan biri də yox idi”³⁴⁵, “Gündüz və gecə səninlə hamilə olmaqdan azad idi, hamiyə xədim, təbiət isə dul idi”³⁴⁶.

İnsan yaradıldıqdan sonra kainatın ahəngi dəyişdi. Tərbiyə olunmamış, fitrətindən qopmuş insan varlıq üçün bəla qaynağına çevrildi: “Təmiz güzgü kimi parlayan cahan üzü sənin soyuq nəfəsindən xəta tapdı”³⁴⁷, “Sübhün məşəlini qüruba sən apardın”³⁴⁸, “Fələklər də sənin adını “can meyvəsi” qoyublar, onu eşit, ancaq inanma, çünki onu dil ilə deyiblər”³⁴⁹, “Sənin tacın əfsus ki, başından yaxşıdır, xalta itdən, torba isə uzunqulaqdan yaxşıdır”³⁵⁰, “Sənin ucbatından

³⁴² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 119.

³⁴³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 119.

³⁴⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 119.

³⁴⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 119.

³⁴⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 119.

³⁴⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 120.

³⁴⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 120.

³⁴⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 120.

³⁵⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 120.

yerin üstü məşəqqətin altındadır, yaxşı olardı ki, sənin yerin xəzinə kimi yerin altında olaydı”³⁵¹...

Nizami deyir ki, insan dünyəviləşsə, əşyanın, sərvətin qulu olsa, o dünyada cəhənnəmin odu olacaq. O, dünyəviləşməyi, yəni fitrətindən qopmağı, uca Allahı (c.c) tanımamağı ən böyük fəlakət sayır. Ey insan, sən heyvan deyilsən, sənin işin ancaq yemək deyil, bu dünyanın nemətlərinə aldanma: “Sən yeməklə başqalarından çox yaşasaydın, çox yeyənlərin hamısı çox yaşayardı”³⁵², “Ömür azdır, ona görə də qiymətlidir, ömrün qiyməti onun azlığındadır”³⁵³, “Az ye, onda rahatlığın çoxluğunu görərsən, çox ye, onda xəstəliyin çoxluğunu görərsən”³⁵⁴, “Sənin ağlının yeməklə nə alveri var, ancaq tamah səni bu işə qoşubdur”³⁵⁵, “Sənə tamahla bərabər ağılı ona görə veriblər ki, sənə göndərilməyən şeyi yeməyəsən”³⁵⁶...

Nizamiyə görə, insanın fitrətini, təsəvvür, ağıl, əxlaq və davranışını pozan ən qorxulu viruslardan biri tamahdır, bu öldürücü virus insanın və kainatın nizamını pozur: “Sənin tamahın nizamını pozur: “Sənin tamahın fitnə əlindən rahat ola bilmir, bu zirəng, adamı aldadan əbləhi (tamahı) rədd elə”³⁵⁷, “Onun sənə təlqin etdiyi peşədən qorxuram, qor-

³⁵¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 120.

³⁵² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

³⁵³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

³⁵⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

³⁵⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

³⁵⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

³⁵⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

xuram ki, səni öz rənginə boyasın”³⁵⁸, “Bu dünyada nə yaxşı, nə pis şey varsa, hamısı bir-birinin rəngini alırlar”³⁵⁹.

Səkkizinci məqalənin ideyasına uyğun seçilmiş hekayə belə adlanır: “Baqqal və tülkünün hekayəsi”³⁶⁰. Bu hekayədə tülkü bir baqqalın malını qoruyur, o, çox hiyləgər olduğundan heç kim onu aldada bilmir. Ancaq bir oğru (qurd) özünü yatmış kimi göstərərək onu yuxuya verir, aldadır və malları oğurlayır. **Bu hekayə ilə şairin verdiyi mesaj budur: insanın sərvəti onun fitrəti, ağılı və qəlbidir, insan bu nemətləri hər an qorumalıdır, bir an olsun belə, sayıqlığını itirməməlidir, ani bir qəflət bu misilsiz nemətlərin oğurlanması ilə nəticələnəcək.** Bu nemətlərin ən qorxulu düşmənlərindən biri də tamahdır (oğru, qurd). Sən uca Allahın (c.c) verdiyi neməti qorumasən, qurdlar onu oğurlayacaq. İnsan fitrətinin, aqlının, qəlbinin keşiyini çəkməlidir, hər an oğrulara qarşı mübarizə aparmaq zəruridir, cihad fasiləsizdir: “Kim bu yolda yuxuya dalsa, ya başı, ya da papağı əldən gedər”³⁶¹.

XIV. DOQQUZUNCU MƏQALƏ: ALİ XƏYALLAR VƏ YÜKSƏK NİYYƏTLƏR HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə insanın hədəfi, onun qədəri, bu dünya və axirət kimi anlayışları şərh etmişdir. Nizami deyir ki, müsəlman iki dünyası olan insandır. Axirət inancı olmadan yaşanan bu dünya ömrün israfıdır, cahillik və qəflətdir. İnsan axirəti üçün çalışmalıdır: “Padşahlar səfərə çıxmaq istəyəndə azuqə və sursatı özlərindən qabaq yol-

³⁵⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

³⁵⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 122.

³⁶⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 123.

³⁶¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 124.

layırlar”³⁶², “Əgər padşahsansa, yola çıxmağa hazırlaş, təmtəraqlı səfər hazırla”³⁶³, “Yük və sursatı özündən əvvəl yola sal, sabahkı azuqəni bu gün yolla”³⁶⁴.

Hə. Nizami özünə axirət azuqəsi hazırlayan insanı bal arısına və qarışqaya bənzədir. Arının və qarışqanın “axirət” (sabah) qorxusu yoxdur, çünki azuqəsini öncədən hazırlamışdır, insan da yayda qışın azuqəsini yığmalıdır.

Axirət aqibətini düşünən insanın əlamətləri də var. O, hər anın (vaxtın) dəyərini bilir, o, yaxşını pisdən seçən sərrafdır, o, axirətdən bu dünyaya baxır, az yeyir, az yatır, az danışır, bütün işlərini axirət hesabına uyğun qurmuşdur, nəfsin istəklərinə boyun əyməz: “Zamandan kam almaq candan xoş olsa da, aqibət haqqında düşünmək ondan da xoşdur”³⁶⁵.

Nizami insanı düşünməyə çağırır: “Buraya – bu dünyaya səfərə gəlməkdə niyyətin nə idi, buradan qayıtmağın – axirətə getməyin hikməti nədədir?”³⁶⁶

Şairə görə, axirət inancı ilə yaşamayanda bu dünya əzaba cəvrilir, insan əşyanın qulu olur. İnsan kamilləşmək üçün qəlbini nəfsin əsarətindən xilas etməlidir: “Oğul öldürən bu ananı tərək elə”³⁶⁷. Rahatlıq çalışqanlıqğa bağlıdır, ürəyinin sayıq keşikçisi ol, şeytanın hücumunu hər an gözlə, belə olmasa: “Əyləncəylə keçmiş ömrün yenə qayıdar”³⁶⁸.

³⁶² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 124.

³⁶³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 124.

³⁶⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 124.

³⁶⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 124.

³⁶⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 125.

³⁶⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 126.

³⁶⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 126.

Qədər in öz əlindədir, biz bu dünyaya zəhmət çəkmək üçün gəlmişik, boş söhbət üçün gəlməmişik, sən iradəli varlıqsan, seçdiyin taleyindir, ümitsiz olma, çalış, nəticəni uca Allahdan (c.c) istə, qədəri doğru anla: “Özünü büsbütün qəzavü qədərə təslim etmə”.³⁶⁹

Həz. Nizami deyir ki, bu həyatın mənasını doğru anlamağın tək yolu dindir: “Bu səhranın atı yalnız dindir, din, bu işlərin çarəsi yalnız odur, o!”³⁷⁰. “Gör bizi qabaqda nə qədər möhnət gözləyir, bizim yaralı ürəyimizin dərmanı yalnız odur, o!”³⁷¹

Doqquzuncu məqalənin başlıca ideyası budur ki, insanın ən ali niyyəti (hədəfi) axirəti qazanmaqdır, o, bütün ömrünü bu idealın gerçəkləşməsinə həsr etməlidir.

Şair doqquzuncu məqaləyə uyğun seçdiyi hekayəni “Tövbəsini pozan zahidin hekayəsi” adlandırmışdır. Nizami bu hekayədə insanın qədərini (taleyini) doğru anlamağın yolunu göstərmişdir. Bir məscid əhli (zahid) məscidi tərk edir, şərab içməyə başlayır, “həvəs quşu (nəfs) onun ürəyində yuva qurur”, o, başına gələnləri qədərlə bağlayır: “Taleyim pis idi, bəxt ulduzum da pis çıxdı, odur ki, qələndərlər məhəlləsinə (meyxanalara) namizəd oldum”³⁷². “Əgər qəza qismət etməsəydi, mən hara, lotuluq hara, məscid adamı hara, meyxanalar məhəlləsi hara?”³⁷³.

Nizami insan qədərini bu ölçülərlə anlaşılmazına etiraz edir. İnsan hər şeyi qədər in üzərinə atanda özünü

³⁶⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 127.

³⁷⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 127.

³⁷¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 127.

³⁷² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 127.

³⁷³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 128.

iradəsiz varlıq yerinə qoyur, özünü seçim, cihad, çalışma imkanından məhrum edir, uca Allahın (c.c) ona verdiyi ağıl və iradə nemətini dəyərləndirə bilmir. Tövbəsini pozan (bəlli olur ki, o, öncə də yanlış yola sürüklənib) zahid qeybdən səs eşidir: “Bu rəftarı qəzanın işindən uzaq tut, üzr qapısına gəl, öz günahlarını yu, axirət üçün azuqə hazırla, ağlama, hərəkət et və bağışlanmağa ümid bəslə”³⁷⁴.

XV. ONUNCU MƏQALƏ: DÜNYANIN AXIRI HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə kainatın uca Allahın (c.c) qanunları, hökmü ilə idarə olunduğunu bildirir. O deyir ki, mülkün gerçək sahibi Odur. Yaradılan hər şey yox olacaq. Şair dünyanın sonunu “qiyamət səhnələrini” parlaq boyalarla təsvir edir: “Yerin qatları qorxu ilə dolubdur, son saatın zəlzələsi dəhşətli şeydir”³⁷⁵, “Yer dəli olmağa məhkum olub, fələyin zəncirinin həlqəsini çürüdübdür”³⁷⁶, “Külək (yerin divanə bədənini darmadağın edibdir, dəli zənciri sındıracaqdır)”³⁷⁷, “Elə bil, yer kiminləsə mərc edibdir ki, göyün kəmərinə açacaqdır”³⁷⁸, “Axşam öz rəngini, səhər isə öz ətrini itirəcəkdir, çərx öz çövkənini, yer isə öz topunu atacaqdır”³⁷⁹. “Qoca fələk öz xirqəsini çıxaracaq, torpaq öz boyunbağısının

³⁷⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 127.

³⁷⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 129.

³⁷⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 129.

³⁷⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 129.

³⁷⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 129.

³⁷⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 129.

sapını qıracaqdır”³⁸⁰, “Çərx yerə enib yerlə yeksan olacaqdır, yer çərxə dönüb göyə qalxacaqdır”³⁸¹.

Əslində, şairin bu bölməni yazmasının səbəbi insanı tərbiyə etməkdir. İnsan ölümü, axirəti unudanda, yox sayanda yaradılış missiyasından imtina etmiş olur, özünə və başqalarına zülm edir. Nizami də dünyanın sonunu təsvir etdikdən sonra insana müraciət edir: “Ey insanlar, torpağın ciyəri sizin əlinizdən qana dönübdür, bu torpaqda sizdən başqa bir kimsə varmı?”³⁸², “Yer nə üçün qəm küpünün içindədir, onun küpünün rəngi niyə gömgöy matəm rəngindədir?”³⁸³, “Sürətlə dolanan fələkdən yerin başına dəhşətli hadisələr gələcək”³⁸⁴, “Bu təmtəraqlı hazırlıqlar ki, görülür, fələklərin partlayışının əlamətidir”³⁸⁵, “Baş sınmaq istərkən qıc olur, bu qıc bu gün yerdə hiss olunur”³⁸⁶ ...

Nizami deyir ki, insan bu dünyaya bağlanmamalıdır, dünyəviləşməyin sonu fəlakətdir. Bir gül dəstəsinin vəfası olmadığı kimi (o solacaq), bu dünyanın da vəfası yoxdur, dünyaya axirəti qazanmaq imkanı kimi bax, başqalarının eyibini araşdırma, öz eyiblərinə göz yumma. Varlıq ikiyönlü yaradılmışdır, onun hər iki yönünü gör: “Hər bir işdə həm hünər, həm də eyib var, gecədə bir çıraq (ışıqlı cəhət) tapmaq olmaz?” “Gündüzün qəfəsində (ışığında) yalnız qarğa görmək olar?”³⁸⁷, “Lələkləri qızıl boyalarla bəzənmiş tavusun ayaqlarına eyib tutmaq

³⁸⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 129.

³⁸¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 129.

³⁸² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 130.

³⁸³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 130.

³⁸⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 130.

³⁸⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 130.

³⁸⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 130.

³⁸⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 132.

yaraşarmı?”³⁸⁸, “Bütün bədəni qaraya boyanmış qara qarğanın gözü ağdır, sən onun gözüne bax!”³⁸⁹.

Şair bu məqalədə insana həyatı doğru anlamaq ölçüsü verir: həyat və ölüm var, ancaq ölüm yoxluq deyil, o, yeni bir dünyanın başlangıcıdır, axirət səadəti bu dünyanı doğru yaşamağa bağlıdır, həyatı ancaq bu dünyadan ibarət görmək dünyəviləşməkdir və bütün pisliliklərin, zülm və haqsızlığın başlıca səbəbidir. Hər bir yaradılışda mütləq bir gözəl yön var, onu görmək də ərdəmdir.

Şair həyatı bu cür qavramaq ölçüsünə uyğun olaraq onuncu məqaləyə aid “İsanın – Allahın Ona salamı olsun! - dastanı” adlı hekayə seçmişdir. Bu hekayədə hz. İsanın (s.a.s) ölmüş itə münasibəti təsvir olunur. Hər kəs ölmüş itin çirkin olduğunu söylədiyi halda, O, mənəni görür və deyir: “İtin dişləri dürdən çox-çox ağdır!”³⁹⁰. Yəni insan öncə öz eyiblərini görməlidir, özünü dəyişdirməlidir, dünyaya aldanmamalıdır, fələyin bir qoca dul, dünyanın qurdlu meyvə olduğunu bilməlidir. Başqalarının eyibini araşdırmaq nifaq, düşmənçilik, fitnə toxumu səpir, insanı və toplumu parçalayır, insanın qəlbini, toplumun əxlaqını pozan virus qaynağına çevrilir.

XVI. ON BİRİNCİ MƏQALƏ: DÜNYANIN VƏFASIZLIĞI HAQQINDA

Həz. Nizami insanı uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə tərbiyə etmək üçün onun düşüncəsində doğru dünya təsəvvürü formalaşdırır. Çünki insanın yanlış qərarları yanlış dünya təsəv-

³⁸⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 132.

³⁸⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 132.

³⁹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 133.

vüründən başlayır. İnsan bu dünyaya hansı mənanı yükləyir? Dünya ilə münasibətlərini hansı ölçülər əsasında qurur? Doğumlu və ölümlü həyatını necə yaşamaq istəyir? Nizami bu sualların doğru cavabını verməyə çalışır. O, insana deyir ki, bu dünyaya uca Allahın (c.c) göstərdiyi yerdən baxsan, onun dəyərini anlayacaqsan. Şair dünyanı **“fələk xalçası”** adlandırır (o yaradılmışdır, **“toxunmuşdur”**, onu toxuyan var), o, **“nərd taxtası”**dır³⁹¹ (vəfasızdır, kimin udacağı bəlli deyil). Onda insaf yoxdur, arzularını onun qapısında arama. O, fırtınalı, coşqun, təlatümlü dənizdir, onda səfərə çıxma, bu dalğalı dənizdə yükünü açma, o, səni qara sularında boğar. Dünya **“qəm gəmisi”**dir³⁹², gəmini çox yükləmə (bu dünyaya çox bağlanma), yükünü at ki, sənə əziyyət etməsin, boğulmaq istəmirsənsə, həyat gəmindəki artıq yükləri boşalt, bu torpaq evində təhlükəsiz xəzinə yoxdur, bu sümükdə vəfa iliyi yoxdur, dünya ilə ortaqlaşma. **“Bu çadırın altındakı masada (bu dünyada) bulaşmış kasadan və boş süfrədən başqa bir şey yoxdur, kasada heç bir şey yox, ancaq ətrafında nə qədər milçək var”**³⁹³. **“Bu kəndə il boyu savab yoxdur”**³⁹⁴. Bu dünya yoxluq evidir, viranə kənddir, ondan əl çək! Dünya sevgisini ürəyindən çıxart ki, qəmsiz yaşayasan. İnsanın ana hədəfi axirəti qazanmaqdır, bu dünya axirət azuqəsi tədarük etmək üçündür: **“Yol ehtiyatı topla, mənzil (axirət) azuqəsini hazırla”**³⁹⁵.

³⁹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 133.

³⁹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 133.

³⁹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 135.

³⁹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 135.

³⁹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 135.

Bu dünya divlərlə dolu biyabandır, o qızdırmada çapalayanları öldürən, susuzluqdan yananları udandır: “Bu divlər məskəni olan səhranın qızmarında qəlbin evi daralır, ürəyin qəmi artır”³⁹⁶. Bu dünyanın qulu olan insan ciyər kimi sıxılır, öd kimi əriyir: “Bu cəhənnəm təbiətli torpağı niyə qazırsan, dur cəhənnəmi ver və behiştə al, bil ki, bu dünya sonda başqalarına etdiyini sənə də edəcək, səni yox edəcək, heç kim dünyadan canını qurtara bilməyibdir, bu tikanın başına ayağını qoyma, özünü tikandan qoru”³⁹⁷.

Şairə görə, bu dünya qorxulu yerdir, o, əbədi deyildir, dəyişkəndir, “o, payız küləyidir, onun baharını görə bilməzsən”³⁹⁸.

Nizami “Müdrək möbidin hekayəti”ndə doqquzuncu məqalənin ideyasına uyğun olaraq dünyanın faniliyini təsvir etmişdir. Abid adam səfərə çıxarkən gözəl bir bağ görür. Bu bağ “naxışlı”, “bəzənmiş”, qönçəsi “qandan kəmərlə bağlamış”, laləsi “sərxoş”, bənövşəsinin “zülfü boynuna ip olmuş”, laləsi “gövhər, firuzəsi gül yonan” bir bağıdır. Qoca belə gözəl bir bağdan keçib gedir, bir neçə aydan sonra geri qayıdanda o bağın cəhənnəmə çevrildiyini görür. Nizami insanlara bu hekayə ilə dünyanı tanıdan ölçülər verir: “ömür bir nəfəsdən artıq deyil, ölümün gəlişi mütləqdir və o, hər an gələ bilər, ona hazır ol”³⁹⁹, “gözə görünənlərin heç biri əbədi deyil”⁴⁰⁰, “özünü tanıyan uca Allahı (c.c) tanıyar”⁴⁰¹, “ey

³⁹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 136.

³⁹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 136.

³⁹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 137.

³⁹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 137.

⁴⁰⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 138.

⁴⁰¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 138.

insan, dünyaya bağlanma, onu tərk et, elə yaşa ki, elə bil cahan yoxdur, bu ağanın (dünyanın) bəndəliyindən qurtar”⁴⁰².

XVII. ON İKİNCİ MƏQALƏ: BU TORPAQ MƏNZİLLƏ VİDALAŞMAQ HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə insana ən uca hədəfi və ona çatmaq yollarını göstərir. Şair deyir ki, müsəlmanın ən böyük hədəfi axirət səadətini qazanmaqdır. Şair bu hədəfin gerçəkləşdirilməsinə mane olan problemləri həll etməyin yollarını təqdim edir: dünya tələsindən qurtul, daha gözəl məmləkət axtar, səni arındıracaq göz yaşların olsun, varlığını göz yaşları ilə islat ki, ürəyin çiçək açsın, gözəl əməllərin varsa, ölümdən qorxma, o, səni sevdiyinə qovuşduracaq, ölümü çox düşün, çox yemək, çox danışmaq, çox gülməklə ürəyini öldürmə, sərvətlə yüklənmə: “var-yoxun dağılmamış var-yoxunu payla, şələni (dünya sevgisini) at, o, sənin yerişinə mane olur, yüngül olsan, mənzilə tez çatarsan”⁴⁰³, yüksək idealların olsun, hədəfin bu dünyanı qazanmaqdırsa, məğlub olacaqsan, bu dünya tələsini yırt, onu at, bil ki, cənnətə gedən yol çətinliklərlə doludur, əsla bu dünyaya boyun əymə, işlərini planlaşdır, sonunu düşün: “Qədəmlərinin yerini möhkəmləndirməyincə heç bir işin ardınca getmə, bir işə mail olarkən öncə oradan dəqiq çıxış yolunu tap, gedəcəyin yolu yoxla, özünü yoldakı quyulardan qoru”⁴⁰⁴, qafil olma, uca Allaha (c.c) hesab verəcəyini unutma, Onunla olan əhdini

⁴⁰² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 138.

⁴⁰³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 139.

⁴⁰⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 140.

pozma, din düşüncə, duyğu və əxlaqının azuqəsi olsun, axirət yolunu ancaq sevgi ilə gedə bilərsən, elmə talib ol, “ürəyini biliklə alovlandır”⁴⁰⁵.

Hz. Nizami on ikinci məqalənin ideyasına uyğun olaraq “Bir-biri ilə çəkişən iki həkimin dastanı” adlı hekayə seçmişdir. Bu hekayədə iki alim (həkim) mübahisə edir. Hər kəs üstünlüyünü sübut etməyə çalışır. Onlar belə qərara gəlirlər ki, zəhər hazırlasınlar və bu yolla da kimin üstün olduğunu sübut etsinlər. Alimlərdən biri zəhər hazırlayır, onu həmkarına verir, o da öncədən bu zəhəri yox edən məlhəm hazırlayır, o, öncə zəhəri, sonra da məlhəmi içir və xilas olur. Bu alim isə bir çiçək dərir, ona əfsun oxuyub həmkarına verir, alim çiçəyi iyləyir, canına qorxu düşür və o ölür. Nizami bu hekayə yolu ilə ölçülər verir: ağıllı insan axirəti üçün azuqə hazırlayandır, qəlbini dünya zəhərindən təmizləyəcək məlhəm imandır, özünü və başqalarını islah edən əməldir: “Bu lay-lay olan torpağın başına daş vur”⁴⁰⁶, “Burax bu suyu və onun haqqında olan xəyalları, bu torpaqdan və onun xarabazarından ucalara uç”⁴⁰⁷, “Qəlbini günəş kimi parlat, göz yaşı tök, ümid güləbi ilə bu ağıl-qaralı lövhəni təmizlə”⁴⁰⁸, “Əməl kimi sağlıq miqyası ol ki, (dirildən əməl sahibi ol) qiyamət günü tərəzidə ağır gələsən”⁴⁰⁹, “Sənin qollarına güc verən dindir, ancaq din sənin ədalət tərəzini düzəldər”⁴¹⁰, “hünərli azad igid bu

⁴⁰⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 141.

⁴⁰⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 143.

⁴⁰⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 143.

⁴⁰⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 143.

⁴⁰⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 143.

⁴¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 143.

dünyanın dərini çəkməz”⁴¹¹, “axirəti anlamasan, bu dünyanın dəyərini bilməzsən”⁴¹².

XVIII. ON ÜÇÜNCÜ MƏQALƏ: DÜNYƏVİ ƏLAQƏLƏRDƏN ƏL ÜZMƏK HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə insanları bu dünyaya aldanmamağa çağırır. Bunun üçün öncə bu dünyanın portretini çəkir: **bu dünya çox qocadır, ancaq gənclik rənginə bürünmüşdür, ona aldanma. Bu dünya dar məkandır, hiyləgərdir, çeşməsi ilğımdır, alış-veriş məkanıdır, bir şey versə, başqa şey alır, əlində tutduğu gül dəstəsi atəşdir.**

Həyatı doğru oxu, bil ki, sənə nə veriblərsə, onu alacaqlar. Nəfsə aldanma, axirəti düşün, bədənini sındır (onu ruhun ixtiyarına ver), malın köləsi deyil, hakimi ol. Şair bu dünyaya münasibəti qızıl obrazı ilə təqdim etmişdir. Qızıl da bu dünya kimi cazibədardır, onun insanı aldatmaq imkanları çoxdur. Nizami müsəlmana kasıb ol demir, onun ölçüsü belədir: əsla mala kölə olma, mal səni idarə etməsin, sən onun idarəçisi ol. Bu anlayışın doğru olduğunu ifadə etmək istəyən şair öncə qızıla (bu dünyaya) kölə olanların aqibətini ibrət olaraq yada salır: “Harun öz himməti ilə qızıldan özünə papaq düzəltdi, o papağın ucundan da o, quyuya düşdü”⁴¹³, “Madam ki qızılı vermək büsbütün can verməkdir, onu almamaq verməkdən də yaxşıdır”⁴¹⁴, “Onu alanda o, sənə cahana qarşı hərislik verir, ancaq səndən

⁴¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 143.

⁴¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 143.

⁴¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 145.

⁴¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 145.

gedəndə o, sənin canına rahatlıq verir”⁴¹⁵, “Yığdığın qızıl səfra gətirən yağdır, yediyin isə səfra aparən meyvədir”⁴¹⁶, “o parlaq və yaraşıqlı olsa da, onun başına kül tök, çünki o, adamı aldadır”⁴¹⁷, “Elə bir adam varmı ki, bu oğru onun papağını oğurlamasın, ya da bu şeytanın afəti onu yoldan çıxarmasın?”⁴¹⁸.

Şair on üçüncü məqalənin ideyasına uyğun seçdiyi hekayəni belə adlandırmışdır: “Sufi və hacının hekayəti”⁴¹⁹. Bu hekayədə deyilir ki, Kəbəyə getmək istəyən bir şəxs bir torba qızılı sufiyə əmanət olaraq verir. Ancaq sufi onun əmanətinə xəyanət edir, qızılları xərcləyir. Hacı geri dönəndə sufi qızılları ona vermir, onu bağışlamasını istəyir. O, sufini bağışlayır. O, sufini bir şərtlə bağışlayır ki, tamahkarlıqdan əl çəkmiş olsun. Sonra şair bu hekayə üzərindən ölçülər verir: bu cahanda heç bir ürək hərislik və həsəddən təmizlənməyib, ona görə də bir kimsəyə etibar yoxdur, bu dünya eyiblər mənzilidir. Din yüksək əyarlı qızıldır, onu şeytana vermə, əgər versən, qismətin peşmanlıqdır. Ürəyini kirlərdən təmizlə, onun ətəyindən tut. İnsanın fəlakət qaynağı dünyəviləşməkdir, var-dövlətə kölə olmaqdır. **Arının fəlakəti onun balının şirinliyindəndir, balığın fəlakəti onun pulcuqlarındandır (su quşu balığın yerini pulcuqlarının işığından bilir və onu ovlayır), səni dünyəviləşməkdən, var-dövlətə kölə olmaqdan xilas edəcək tək yol nəfsini məğlub**

⁴¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 145.

⁴¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 145.

⁴¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 145.

⁴¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 145.

⁴¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 146-149.

etməkdir: “Sən bu diləklərin yolunda təmiz qala bilməzsən, Nizami kimi var-yoxundan tamam əl çəkməsən”.⁴²⁰

XIX. ON DÖRDÜNCÜ MƏQALƏ: QƏFLƏTİN MƏZƏMMƏTİ HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə insanın qafilliyini tənqid edir. Şairə görə, insanın qafilliyinin əlamətləri var: bunlardan biri dünyəviləşməkdir, nəfsini bəsləməkdir. Belə insan: “Uzunqulaq və öküz kimi ot yeməkdən xoşnud olur”⁴²¹. Qafil insan varlığın sirrindən xəbərsizdir, acizliyini unutmuşdur, özünü mülkün sahibi hesab edir, onun axirət inancı yoxdur, onun ağılı “ölü ağıldır”, passivdir, düşünmək istəmir, o, aqlını “məst etmişdir”⁴²²... Şair bu qafil insanı oyatmağa çalışır. Ona deyir ki, sən insan olduğunu unutmusan, dəyərini bilmirsən, ona görə də heyvandan fərqi yoxdur, yatma, iş gör, insanı şərəfləndirən onun aktiv ağılı və saleh əməlidir. **Aktiv, fəal, doğru ölçülərlə düşünən ağıl Məsiha kimidir, yəni onun ölmüşləri diriltmək gücü var, sən ağılın yolu ilə get və işıq tap. Aktiv ağıl insanın ruhunu dirildən çeşmədir, batil xəyallardan əl çək, ağılı yox edən şərəbı içmə, ömrün günləri sona çatdı, günəş uzaqlaşdı, bil ki, nur azaldıqca kölgə çoxalır.**

Qafilliyin əlamətlərindən biri də dünya malına həris olmaqdır. Şair bunu “kölgəpərəstlik” adlandırır. Nizami deyir ki, ey insan, kölgə olma (həris, tamahkar, həzçi-hedonist), çırağın nuru kimi kölgə dağıdan (onu yox edən) ol: “Sən öz

⁴²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 149.

⁴²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 149.

⁴²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 150.

kölgəni yox edə bilsən, sənin eyibin kölgə kimi yox olar”⁴²³, sən varlığını qərəz, kin, həsəd çirkindən təmizlə, onları sübhün qızıl təstində (Günəş nurunda) yu (sübh çağında ibadət et, arın, qəlbinə dua nuru ilə yu), insanı cəhənnəm atəşindən qoruyan zireh düzlükdür: “Düz olsan, bütün bələlərdən xilas olarsan”⁴²⁴, tərəzin düz çəksin, hesab verəcəyinə inan və o günü unutma: “Düzlük harada öz bayrağını qaldırırsa, Haqqın köməyi onun əlindən tutacaqdır”⁴²⁵.

Şair on dördüncü məqalənin ideyasının şərhə üçün “Zülmkar padşah və düzdənmiş kişinin hekayəsini” seçmişdir. Padşah rəiyyəyə zülm edir, kimsə qorxusundan həqiqəti söyləyə bilmir. Bir qoca onu qəddar və yelbeyin adlandırır. Bu xəbər padşaha çatdırılır. Qoca kəfənini geyinib onun yanına gəlir və həqiqəti üzünə söyləyir. Onun doğru sözləri padşahı qəflət yuxusundan ayıldır: “Onun düzlüyünü, özünün isə ayrılığını başa düşür”⁴²⁶. Şairin bu hekayə ilə verdiyi mesaj budur: düz ol ki, nəcət tapasan, düzlük səndən, nəcət yaradandan, düz söz acı olur, uca Allahın (c.c) rəhmət qapısının açarı düzlükdür: “Nizaminin təbi və sözü düzdür, çünki onun işini düzlüklə bəzəyiblər”⁴²⁷.

XX. ON BEŞİNCİ MƏQALƏ: PAXILLARIN MƏZƏMMƏTİ HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə paxıllığın fərdin və toplumun inkişafı üçün bəla olduğunu göstərmişdir. Şairə görə, varlığın

⁴²³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 151.

⁴²⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 152.

⁴²⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 152.

⁴²⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 154.

⁴²⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 154.

memarı uca Allahdır (c.c), o, hər varlıqda bir mənə gizləmişdir, ancaq bu mənəni tapmaq, o səsi eşitmək, o ahəngi duymaq hər kəsin işi deyil: “Dərya gövhərlə doludur, qəvvas isə yoxdur”⁴²⁸. Kainatdakı bu mənəni oxumaq üçün iki şərt var: imana bağlı istedad və çalışmaq: “Dirhəm, dövlət, tac və qılınıcı səndən əsirgəmir, əgər sən özün əsirgəməsən”⁴²⁹, “Sənin nəfəsin Cəbrailin (ə.s) nəfəsinə çatsa, sənə qarşı qəza xəsislik, tale isə acgözlük etməz”⁴³⁰, “O anbardan nə qədər aparsan, ona heç şey olmaz, onun mədaxili sənin məxaricindən çoxdur”⁴³¹.

Ey insan, iman et, çalış, axtar, öyrən, həyatın mənası böyükdür: “Sən ayağını bu yola qoy, gör nə asan gedəcəksən, bu qapının halqasını vur, gör nə sirlər var”⁴³², “Onun daşı yaqut və torpağı kimyadır, sən onları tanımasan, vəbalın öz boynuna!”⁴³³.

Uca Allah (c.c) hər zaman insanlığa istedadlar bəxş edir: “Bu bağda hər an yeni bir bar yetişir, ürəklərin sapına düzülən gövhərlərdən bir-birindən gözəl boyunbağılar düzəlir”⁴³⁴.

İstedad fitridir, yaşa, imkana görə deyil. İstedadlı insanlara paxıllıq etmək günahdır və çirkin əməldir. Bir dəstə şairlər qocaldıqca daha pis olurlar, səs-küy salmaqdan başqa bir şey bilmirlər: “Qocalarda yeniyetmələrə qarşı insaf az

⁴²⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 154.

⁴²⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 155.

⁴³⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 155.

⁴³¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 155.

⁴³² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 155.

⁴³³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 155.

⁴³⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 155.

olur, gənclərin qocalar içində havadarları az olur”⁴³⁵, “Təzə açmış gül böyük ləzzət verir, qocalanda isə tikan olub yaralayır”⁴³⁶, “Təzə üzümdən tutiyə (göz dərmanı) olur, ilan isə köhnəlikdə (qocalıqda) əjdəhaya çevrilir”⁴³⁷.

Şair bu bölmədə istedadı idarə etməyin – onu tərbiyənin yollarını da göstərmişdir: ürəyini hünərə sərf et, gücünü iddiaçılara xərcləmə, paxıl olma, harada olursan ol, hünərin ovu ol, bil ki, istedadlı adamlar az olur: “Sədəflər su ilə dolu olmasına baxmayaraq, dürr yalnız bir damla yağış suyundan əmələ gəlir”⁴³⁸, ürək və canı tamam ərit, belə etsən, taca layiq bir gövhər taparsan, bayrağı qoru ki, o dalğalana bilsin, uca Allaha (c.c) itaət et, yoxsa iblis kimi şallaq yeyərsən: “Hər kim Onun (Allahın) hökmünü etiraf etməmişdir, çərx onun başını bu işin üstündə yemişdir”⁴³⁹.

Şair on beşinci məqaləyə uyğun “Cavan şahzadə və onun qoca düşmənləri haqqında” adlı hekayə seçmişdir. Bu hekayədə Mərv ölkəsinin cavan şahzadəsi təsvir olunur. O, ölkənin dövlət xadimlərindən bezir, qoca məmurlar ona qarşı qiyam qaldırır. O, yuxu görür, yuxuda bir xeyirxah insan ona deyir ki, köhnə bürcü uçur, köhnə budağı sındır (qoca məmurları işdən çıxar). Şah qiyam qaldırmış qocaları işdən qovur: “Məmləkət o təzə şah üçün təzələnir”⁴⁴⁰.

⁴³⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 155.

⁴³⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 156.

⁴³⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 156.

⁴³⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 157.

⁴³⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 157.

⁴⁴⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 158.

Hz. Nizami bu hekayədən çıxış edərək doğru həyat ölçüləri verir: məmləkətin altından lağım atanın başı vurulsa, yaxşıdır, andı pozan qoşun dağılsa, yaxşıdır, köhnə budaqları kəsməsən, yeni budaqlar çıxmaz, köhnə arxın ağzı bağlanıb təmizlənməsə, təzə çinar öz istək pəncələrini açma bilməz, sən çeşmənin yolunu təmizləməsən, yerin ürək və gözündən su çıxmaz, uca Allaha (c.c) aid olduğunu bil: “Səndən kənarda (uzaqda) sənin keşiyini çəkən, daxili aləmini tərbiyə edən var, O, sənin qullarına yaxşı nəsihət verəndir”⁴⁴¹.

XXI. ON ALTINCI MƏQALƏ: ÇEVİK OLMAQ HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə bir sıra məsələləri şərh etmişdir. Şair öncə onu deyir ki, insan ona verilən imkanları doğru dəyərləndirməyəndə, özünü tanımayan da yanlış qərarlar qəbul edir. O, özünü ilahi ölçülərlə tərbiyə etsə, cəhənnəm atəşindən qorxmaz: “Əgər qızıl və yaqutsansa, oddan qorxma”⁴⁴².

Nizami deyir ki, ey insan, var-dövlətlə qürrələnmə, səndən öncəkilərin halını düşün, sən axırın bir ovuc torpaq olmaqdır, bu dünyada qoyub gedəcəyin şeyi niyə yığırsan? Şair deyir ki, insan iradəli varlıqdır, onun seçmək haqqı var, əşyaya münasibət əşyanın mahiyyətini dəyişdirməz: “Badəni içən sənsən, zəhərin günahı nədir? Cinayəti edən sənsən, dəhrin günahı nədir?”

Şair dəhri-zamanı günahlandırmağı doğru saymır. O deyir ki, dəhr sənə və mənə pislik etmir, günahkar

⁴⁴¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 158.

⁴⁴² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 160.

özümüzük. Məhrumiyyət nemətdir, çətinliklər insanı tərbiyə etmək üçündür, inkişafın qaynağıdır: “Dəhr çox cəhd və əzm göstərdi ki, çətinliklə bizi adam etsin”⁴⁴³.

İstedadlı, qəlbi arınmış adam azdır, varlıq fərqli yaradılıb: “Aləmin çöllərində daşlar çoxdur, ancaq onların içində ləl çox azdır”⁴⁴⁴, “Həm tikan, həm də yasəmən kök baxımından otudur, ancaq biri gözə batan çöpdür, biri isə tutiyadır”⁴⁴⁵, “Əsl gül öz rəngini və ətrini itirməz”.⁴⁴⁶

Nizami deyir ki, əşyanın fitrətini-yaradılış özəlliyini verən uca Allahdır (c.c): “Su təravəti artırır, ancaq o, tikan və çör-çöpdən yasəmən edə bilməz, əgər qərar bu qayda ilə olmasaydı, zamanənin qayda-qanunu alt-üst olardı”⁴⁴⁷.

Nizami imanı ən böyük dövlət, tükənməyən nemət adlandırır, o deyir ki, qəlbin müridi ol, onu kimsəyə vermə. Həriliyi at, o, uca Allaha (c.c) itaətin yolunu kəsir. Şairə görə, həriliyin qənimi qənaətdir.

On altıncı məqalənin məzmununa uyğun seçilmiş hekayə “Yaralanmış uşağın hekayəti” adlanır. Bu hekayədə təsvir olunur ki, bir uşaq dostları ilə gəzməyə çıxır, yolda onun ayağı sınır. Dostlarından biri deyir ki, onu quyunun dibinə atmaq lazımdır. Belə olsa, heç kimsə bu sirri bilməz. Ancaq onların içində olan uşağın düşməni bu təkliflə razılaşmır. Deyir ki, bir sirr gizli qalmaz, mən düşmən olduğuma görə, hər kəs məni ittiham edir. O, oğlanın atasının yanına gedir və həqiqəti ona söyləyir. Nizaminin bu hekayə ilə verdiyi mesaj budur: hikmət

⁴⁴³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 160.

⁴⁴⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 160.

⁴⁴⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 161.

⁴⁴⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 161.

⁴⁴⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 161.

cövhəri olan adam (işlərin mahiyyətini bilən adam) hər şeyə qadirdir: “Fələyin bəndini kim açə bilər? Onun üstünə ayağını qoymağa qadir olan adam”.⁴⁴⁸

XXII. ON YEDDİNCİ MƏQALƏ: PƏRƏSTİŞ VƏ TƏCRİD HAQQINDA

Pərəstiş və təcrid dini ədəbiyyatda iki önəmli anlayışdır. İnsan nəyə pərəstiş edirsə, dəyəri odur. Nizami insanı nəfsə, dünya malına pərəstiş etməkdən çəkindirir. Ona görə, dünya malına itaət dünyəviləşmədir, o, insanı uca Allahdan (c.c) və öz fitrətindən uzaqlaşdırır. Dünya malına pərəstişin əlamətləri: uca Allahdan (c.c) və özündən qafil olmaq, dünya malına görə qəm çəkmək, təkəbbür (“mənəm, mənəm demək”) hərislik...

Nizamiyə görə, insanın dəyəri az yemək və az yatmaqdadır: “Az yeməklə incəliyi saxla, azğın yemək atəşin adətidir, çox yeməkdən ağıl azalır, ürək qəmlə dolur”⁴⁴⁹. Aqlının, qəlbinin nur saçmasını istəyirsənsə, dünya malına pərəstiş etmə, özünü ondan təcrid et: “Torpaq (nəfs) öz etibarsızlığı ilə məşhurdur, etibarsızla oturub durma, sənin bütün ömrünü qəm içində sona yetirsə də, o, (nəfs) səndən ötrü qəm yeməz, sən də onun qəmini yemə”⁴⁵⁰.

Şair deyir ki, çox gülmə, o, qəlbi öldürür, ümid və qorxu içində yaşa (“gah qəm ye, gah da xoşnud otur, gah belə lazımdır, gah da elə”). Zəhmətsiz halal qazanc yoxdur (“Heç kəs həvəsində olduğu suyu həmin suyun arxasınca bir şillə yeməmiş dadmayıb”).

⁴⁴⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 162.

⁴⁴⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 165.

⁴⁵⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 165.

Şair on yeddinci məqaləyə aid seçdiyi hekayəni belə adlandırmışdır: “Mürşid və müridin hekayəsi”. Bu hekayədə deyilir ki, bir təriqət yolçusu (pir) min nəfər müridi ilə yol gedir. O, yolda “torpaq əminlərinə” (müridlərinə) bir “yel hədiyyə edir” (qarnından yel buraxır). Müridlər onu tərk edirlər. Ancaq bir nəfər onun yanında qalır. Pir bunun səbəbini soruşur. Mürid belə cavab verir: “Sənin məqamın mənim ürəyimdədir, sənin ayağının torpağı mənim başımın tacıdır. Mən buraya nəfsimin istəyi ilə gəlməmişdim. Alacaq (mənfəət) gözləyən alacağını alandan sonra gedər, yel ilə gələn yel ilə gedər. Toz sürətlə gedən və tez də oturandır, odur ki, bir yerdə qərar tuta bilmir”⁴⁵¹.

Nizami öz qəlbinin hökmü ilə uca Allahın (c.c) yolunu seçənləri dağa bənzədir: “Dağ yavaş-yavaş öz yerinə gəlir, elə buna görə də o, sabitdir”⁴⁵². Çətinliklərə dözmək sevənlərin işidir. Zahidlik igidlikdir: “Zahidlik meyhanada daha hörmətlidir, xəzinə viranəlikdə daha əzizdir. Nizaminin zahidliyi elə bir gözəl naxışdır ki, qızıl güləbətində (tikilmiş) bayrağın altında əyləşib”.⁴⁵³

XXIII. ON SƏKKİZİNCİ MƏQALƏ: İKİÜZLÜLƏRİ MƏZƏMMƏT HAQQINDA

Həz. Nizami bu məqalədə öncə ikiüzlü insanı tanıdır, onun əlamətlərini verir: onlar qəlp sikkə vuran saxtakarlardır, özləri saxtakar olduqları kimi, ölçüləri (qəlibləri) də yanlışdır, üzdə dostdurlar, arxada isə “kölgədən də çox münə-

⁴⁵¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 167.

⁴⁵² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 168.

⁴⁵³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 168.

fiqdirlər”⁴⁵⁴, “uddan (ağac növü) düyünlüdürlər”⁴⁵⁵, “görünüşləri sadə, vücudları isə kinlə düyünlənibdir”⁴⁵⁶, onlar sənin qayğına xor baxarlar, əzab verməyi sevirlər, insanlarda eyib axtararlar, eyibləri açıb-tökərlər, şikayət yazarlar, dilləri şirin olar, qəlblərində isə “kini düyün-düyün düyünləmişlər”⁴⁵⁷, “üzdən istidirlər, ancaq ürəkləri buz kimi soyuqdur, diribaşdırlar, ancaq özləri ürəklərindən də öldürülər”⁴⁵⁸, yalan danışrlar, yaltaq olurlar, dünya malını çox sevirlər, başqalarının qazancını oğurlamağa çalışırlar, “zahirdə səninlə bir yüyənə qoşulurlar, zərurət vaxtı isə mütləq qaçırlar”⁴⁵⁹.

Nizami ikiüzlü insanların “dostluğunu” “çarəsizlikdən bağlanan sülh”⁴⁶⁰ adlandırır, belə dostluğu lənətləyir: “Görüm Allahın qəzəbinə gəlsin!”⁴⁶¹

Nizami insanları ikiüzlülərdən qorunmağa çağırır. Qorunmağın birinci yolu da tanımaqdır, ikiüzlünü tanı, ondan üz çevir, “hər bir sözünü onların barmaqlarından gözlə” (yəni onlar sənin hər sözünün üzərinə barmaq qoyub onu gözdən salmaq üçün bəhanə axtaracaqlar, sözlərini diqqətlə seç, heç kimə bəhanə vermə), onlarla yoldaşlıq etməyi ağına belə gətirmə (“sərxoş deyilsənsə, ayağını bu bataqlığa salma”), onlar səni bataqlıq kimi udar, sirrini ikiüzlülərə demə, onlar dağ kimidirlər,

⁴⁵⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 168.

⁴⁵⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 168.

⁴⁵⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 169.

⁴⁵⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 169.

⁴⁵⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 169.

⁴⁵⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 169.

⁴⁶⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 169.

⁴⁶¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 169.

deyilən sözə əks-səda verirlər (yəni sirrini başqalarına danışirlar), “əgər böhtana düçar olmaq istəmirsənsə, onları səsləmə”⁴⁶², onların sənə yaxınlığı qərəz üzərində qurulmuşdur, mənfəətə əsaslanır, “düşmənçilik törədən dostluqdur”⁴⁶³, “sənlik” və “mənlik” əsasında düzəlmiş dostluq düşmənçilikdən doğulan dostluqdur”⁴⁶⁴.

Həz. Nizami sonra gerçək dostluğun və dostun ölçülərini verir: dost sənə zəhərinə şəkər deyər, sənənin eyibini də hünər sayar, dost sənə rahatlıq məlhəmi verər, dost eyibləri örtər, sənənin qüsurlarına pərdə olar (ikiüzlü isə pərdələri cırar, eyibləri göstərər və yayar).

Şair deyir ki, işlərin necəliyini ürəyindən soruş, o, sənə doğrunu deyəcək: “Sənə dost görünən kəsi ürəyin inkar edirsə, deməli o, sənə düşməndir, nəfsin dostu tanımaz, vəfalı dostu qəlb tanıyar”⁴⁶⁵.

Sirrinin bir məhrəmi var, o da ürəyindir, sirr saxlamaq çox çətindir, onu ürəyinə qoy və “ürəyinin ağzını” qıfilla. Əgər sirrini söyləməyə məcbursansa, onda gerçək dostuna de. Ancaq öncə dostunun cövhərini (zatını) tanı, tanımayınca: “Öz sirrinin gövhərini ona tapşıрма”⁴⁶⁶.

Həz. Nizami bu məqaləyə uyğun hekayə seçmişdir: “Cəmşid və onun şəxsi mühafizinin hekayəsi”. Bu hekayədə Cəmşid şahın şəxsi mühafizi təsvir olunur. Şah onu çox dəyərləndirir, onun bütün sirlərini mühafizi bilir. Bu sirlər ona yük olur, sirləri qoruduğuna görə çox əziyyət çəkir, “səbir onu

⁴⁶² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 162.

⁴⁶³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 162.

⁴⁶⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 162.

⁴⁶⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 170.

⁴⁶⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 170.

dərdlə həmnəfəs edir, üzünü saraldır”⁴⁶⁷. Onu bir qoca (qarı) görür və halını soruşur. Cavan sirr saxlamağın çox çətin olduğunu söyləyir, bunun ona yük olduğunu bildirir. **Şair qocanın dili ilə insanlara öyüd verir: sirrini ancaq ürəyin bilsin, sirrini kölgəndən belə qoru, sənə baş lazımdırsa, dilini qılnc kimi kəskin etmə, sirr evindən pərdə açma, dilini bağlayanın günü xoş olar, ancaq qudurmuş it dilini bayırda saxlayar, dili ağızda saxlamaq sənə xeyirdir, qılnc qında olanda daha çox xoşa gəlir**”⁴⁶⁸, **“Bu nəsihət canlara rahatlıq verər, başlara bəla dillərdən gəlir**”⁴⁶⁹.

Nizamiyə görə, təriqət əhli batinini-qəlbini tərbiyə edən insandır, onlar sirrini başqasına verməzlər. İç savaşında qalib olanların başı ərşə ucalar. Arınmış qəlb insanı xəbərdar edir, onu kirlənməyə qoyma və tez-tez ona bax, çox danışmaq qəlbi öldürür (çox danışmaqla qəlbinin qatili olma): “Ürəyi bəyan edə bilən ürək dili ancaq ürək dilinə tərcümə edilə bilər, Nizaminin şad ürəyi səndə olsa, qənaət mülkünün hamısı sənin olar”⁴⁷⁰.

XXIV. ON DOQQUZUNCU MƏQALƏ: AXİRƏTİ QARŞILAMAQ HAQQINDA

Bu məqalədə şair öncə bir gözəl xəlvət məclisi təsvir edir: “Xəlvət məclisi gözəl bəzənib”⁴⁷¹, “o, bütöv ay kimi işıqlıdır”⁴⁷², “şam parlayır”⁴⁷³, “şəkər tökülüb”⁴⁷⁴, “taxt quru-

⁴⁶⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 171.

⁴⁶⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 172.

⁴⁶⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

⁴⁷⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

⁴⁷¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

⁴⁷² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

lub, qaliyənin ətri ətrafı bürüyüb”⁴⁷⁵. Sonra şair zamanı insana tanıdır, zamanın məhkumu yox, hakimi ol, onu dəyişdirməyin yolu budur, onunla barışma və bil: “Zamanə sənın canının düşmənidir, sən özünü onun “dostluğundan” gözlə”⁴⁷⁶.

Şair zəmanənin doğru tanındılması üçün tarixi və tarixi şəxsiyyətləri ibrət göstərir: “Gör o, kimləri zəncirə çəkibdir, onu görənlərin dilləri tutulub”⁴⁷⁷. Sonra şair zamana hakim olmağın, axirət səadətini qazanmağın yolunu göstərir (zamanın məhkumu olan axirəti qazana bilməz): ədalətsizlikdən əl çək (“ədalətsizliyin qapısından qayıt”), heç bir əməlin gizli qalmayacaq (“sənin gizlətdiklərini səndən gizlətməyəcəklər”), bu dünyaya bağlanma (“yerdən doğulmuş bu torpağı tərk elə”), “sən ədəblə ağız suyunu yığ, bu kükürd çeşməsinin alovuna tök”), ömür sənə əmanətdir, varlığın sənin mülkün deyil, onun sahibi var və o, borcunu istəyəcək (“bu borcu geri qaytar”), nəfsini məğlub et ki: “azadlığa qovuşasan, uca Allaha (c.c) qul olmayan azad olmaz (Bunların hamısını bir ustalıqla öz üstündən at ki, təkcə sən qalasan, bir də azadlıq”), təkəbbürdən əl çək (“bu yolda hər kim ki “mənim-mənəmlik” edir, mənim və sənin yolunda quldurluq edir”), gizli düşməndən qorun (“əqrəbin düşmənciliyi əjdahanınkından pisdir, çünki o, səndən gizlənilir, bu isə açıqdır”, “balaca düşmən böyük bəladır, ondan qafil olmaq böyük xətdir”, “balaca kinlini balaca

⁴⁷³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

⁴⁷⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

⁴⁷⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

⁴⁷⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

⁴⁷⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 174.

bilmə, balacaları görməsən, sən özün balaca olarsan”, “bütün balacılığı ilə bərabər, var qüvvəsini sərf edərək qarışqa şirin balasının gözlərinə mil çəkir”)...

İnsan bu dünyanın ağır yükünü təkbaşına çəkə bilməz. O, uca Allahdan (c.c) qopsa, ən böyük və sarsılmaz güc qaynağını itirər: “Ev oğru ilə doludur, cavahiri gizlənir, səhra qülyabanı ilə doludur, Allahı köməyə çağır”⁴⁷⁸, “Ürək yolunu kəsən qarətəkarlar (quldurlar) yolu mənzilin yaxınlığında kəsirlər”⁴⁷⁹, “o gecədən qorxuram ki, gecə basqın etsinlər, səni həqarətlə bu səhradan çıxarsınlar”⁴⁸⁰.

Özünü iç və dış düşməndən qoru: “Yuxu kimi gizlən ki, səni görməsinlər, su kimi ax ki, səni qovmasınlar”⁴⁸¹. Nizami deyir ki, ey insan, səni qoruyacaq ən böyük güc imandır: “Şeytan sənin yaxanı tutub cırmamış dur, ürəyin ətəyindən tut və imana gəl, şəriət səni çağırır, ona qulaq as, cismin sənin deyil, onunla vidalaş, şəriət (din) nəsimdir, onu canına tapşır, cismin bir tozdur, onu cahana tapşır”⁴⁸², “şəriət səni əli-reyhanlı (ətirli) yaradıb, öz təbiətinə pərəstiş etmə, ona pərəstiş et”⁴⁸³.

Axirəti qazandıran əməllərdən biri də budur ki, uca Allahdan (c.c) başqa, heç kimə möhtac olma, işlərini axirət hesabı ilə gör, axirətdən bu dünyaya bax: “Hər adamın qapısında sülənmə, hər zibilin nəfəsi ilə hava kimi hava-

⁴⁷⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 175.

⁴⁷⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 175.

⁴⁸⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 176.

⁴⁸¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 176.

⁴⁸² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 176.

⁴⁸³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 176.

lanma”⁴⁸⁴, “hamı kölgə kimi olsa da, sən nur (ışıq) ol, hər şeyin olsa da, hər şeydən uzaq ol”⁴⁸⁵.

Axirəti qazanmağın bir yolu da hər an ilahi nəzarət altında da olduğunu bilməkdir. O, səni görür, bilir və eşidir, axirət azuqəsi hazırla, bu, saleh əməldir (başqalarını islah edən, doğru yola yönəldən əməl): “Yaxşı və pisi dünyada çox görmüşlər, yaxşı bil ki, pisi bəyənməyiblər”⁴⁸⁶, “Kim ki düz yolla gedib, özündən bir nişan qoyub, kim ki pislik edib, onun əvəzini verməli olub”⁴⁸⁷, “İstər gözəl, istər çirkin surətlə get, sənə qalan yalnız apardığın ad olacaq”⁴⁸⁸, “Tikanla örtülmüş gülün adı tikan olar, ənbər satanın adı isə ənbər olar”⁴⁸⁹, “Saxta olma ki, lazımlı vaxtda həm özündən, həm də Allahdan xəcalət çəkəsən”⁴⁹⁰.

Nizami insanlara hədəf göstərir. Ona görə, ən böyük hədəf axirəti qazanmaqdır. Sən Adəm oğlusan – insansan, mələklərdən də üstünsən. Nizami bu dünyanı axirəti üçün xərclədi (tərsini etmə), qiyməti qamətindən çox böyük oldu, onun dövrəsi bu dairədən çox kənardadır”⁴⁹¹, “onun (Nizaminin) suyu yoxdur, ancaq əzəmət dəryasına bax, fələk kimi ayağım xəzinənin üstündədir, odur ki, məqamım son dərəcə yüksəkdir”⁴⁹².

⁴⁸⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 176.

⁴⁸⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 176.

⁴⁸⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 177.

⁴⁸⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 177.

⁴⁸⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 177.

⁴⁸⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 177.

⁴⁹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 177.

⁴⁹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 178.

⁴⁹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 178.

Hz. Nizami on doqquzuncu məqalənin məzmununa uyğun hekayə seçib. Bu hekayə belə adlanır: “Harun ər-Rəşid və dəlləyin hekayəti”. Bu hekayədə deyilir ki, xəlifə Harun ər-Rəşidin saçını qırxdıqan dəllək onun kürəkəni olmaq istədiyini bildirir. Dəllək bu təklifini bir neçə dəfə təkrar edir. Xəlifə həm əsəbiləşir, həm də təəcüblənir, bu işin içində bir hikmət olduğunu düşünür. Sirri vəzirinə söyləyir. Ağillı vəzir deyir ki, narahat olma, yəqin onun ayağı xəzinə üstündədir: “O sadələvh kişi sənə başını qırxdığı yerə gələndə ona de ki, ayağını qoyduğu yeri dəyişdirsin. Əgər dəllək etiraz etsə, onun boynunu vurdursun, etməsə, qoy əvvəlki yerinə keçsin”⁴⁹³. Xəlifə onun dediyinə əməl edir. Dəllək yerini dəyişən kimi: “O, azdanışan bir adam gördü, onun gözündən və dilindən ədəb yağırdı”⁴⁹⁴. Onun durduğu yeri qazdılar və ayağının altından xəzinə tapdılar. Nizami bu hekayədən çıxış edərək axirəti qazanmağın ölçüsünü verir: bu dünyaya bağlılıq, onun nemətlərinə itaət axirət xoşbəxtliyinin yolunu kəsir, insanı doğru yoldan çıxarır, sən sərvətin köləsi yox, hakimi ol, o, səni deyil, sən onu idarə et, ən böyük xəzinə qəlbdir: “Nizaminin tilsimlər sındıran xəzinəsi onun saf sinəsi və işıqlı ürəyidir”⁴⁹⁵.

XXV. İYİRMİNCİ MƏQALƏ: MÜASİRLƏRİN SİRTİQLİĞİ HAQQINDA

Hz. Nizami bu məqalədə bir sıra məsələlərə toxunmuşdur: ömrün mənası, hünər sahibi olan insanlar və onlara münasibət, paxıllar və paxıllıq haqqında...

⁴⁹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 179.

⁴⁹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 180.

⁴⁹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 180.

Şair ömrün mənasını izah etmək üçün insana yaradılış qayəsini anlamağı təklif edir. Niyə yaradılmışların ən şərəflisi olduğumuzu anlamırıq, niyə ölümün qaçılmaz olduğunu dərk etmirik? Bunu bilmədiyimizə görə də, aciz, qorxaq, idealsız və iddiasız oluruq. Dünya nemətinə görə, ən önəmli dəyər olan azadlığımızı itiririk, əşyanın köləsi oluruq: “Bu torpaqla (bu dünya ilə) ünsiyyət səni alçaltdı... ömrün hamısı gedib, biz isə arxada sürünürük, karvanımız karvanlardan çox geri qalıb”⁴⁹⁶, “ürəyin işığı, sinəmin aydınlığı hanı?”⁴⁹⁷, “qəflətin gülüşü ağızda qırılıb, ömür arzusu canda qırılıb”⁴⁹⁸, “bu yerin əlindən canını qurtar, bu qaniçən tələdən (sərvətə kölə olmaqdan) uzaqlara qaç”⁴⁹⁹.

Şair deyir ki, bərəkətli ömür yaşamağın, həyatının hər anını min ilə çevirməyin yolu var: sənin axirəti qazanmaq idealın olsun, çalış və idealına vəfalı ol: “Vəfalı ol, özünə deyil, uca Allaha pərəstiş et”⁵⁰⁰. Şair insandan torpaq kimi vəfa və insaf istəyir. Hünər ancaq vəfa duyğusu ilə üzə çıxar. Hünəri – qabiliyyət və istedadı təşviq etmək zəruridir, ona dəyər verəndə çiçək açır, biganə olanda solur, nəticədə toplum güc qaynağından məhrum olur: “İnsanın vücudunda olan hünəri bəyənməsən (dəyərləndirməsən), bir gövhər itmiş olar, bəyənsən, başqa rəng olar, onun suyunun çeşməsi iki dəfə çox olar”⁵⁰¹.

⁴⁹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 180.

⁴⁹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 181.

⁴⁹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 181.

⁴⁹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 181.

⁵⁰⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 181.

⁵⁰¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 181.

Cəmiyyəti irəli aparanlar istedadı imana bağlı olan insanlardır. İstedadı da tərbiyə etmək zəruridir. Onun öz gücünü göstərməsi üçün şərait yaratmaq lazımdır, onun qorunmağa ehtiyacı var. Paxıllar onun düşmənidir: “Ortaya bir hünər çıxaran kimi bir hünərsiz əli ilə onu boğur, hünər sahibini cana gətirirlər ki, onun hünərini məhv etsinlər”⁵⁰².

İkiüzlü, yalançı, saxtakar adamlar hünər sahiblərinin istedadını yox etmək üçün hər cür hiyləyə əl atırlar. Onlar riyazət yükünü (qəlbi arındırma metodunu) tamaşa xatirinə daşıyırlar, fikri mənfəət naminə fikirləşirlər, kəramətin adı ziyan olubdur, vəfanın adı havayı qulluq olubdur, onlar səxavətli olmağa rişxənd edirlər, sözə isə boş şey deyirlər, vəfa naxışını buz üstünə çəkirlər, Aya və Günəşə lağ edirlər: “Rahatlıq məlhəmi olan bir (isti) nəfəs bu tayfanın (paxıl və sırtıqların) ürəyini yaralayır”⁵⁰³, “Biz dodaqdan onlar şirin şərbət dadanda şir kimi üzə şillə çəkirlər”⁵⁰⁴, “Dəymiş əncirə bənzəyən püxtələşmiş, ciyərli adamlara kal üzüm kimi sirkə satırlar”⁵⁰⁵, “Heç kimin gözəl hünəri görməyə gözü yoxdur, nöqsan və eyib axtarmaqdan başqa bir işləri yoxdur”⁵⁰⁶, “Onlar hünərsizdirlər, hünərə isə təəssüf edirlər, onlar torpaq içində torpaq cövhərindən də qaradırlar, onlar ürək üçün ürək qüssəsindən acıdırlar, onlar bir çırağa yetişən kimi külək olurlar”⁵⁰⁷.

⁵⁰² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 181.

⁵⁰³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 182.

⁵⁰⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 182.

⁵⁰⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 182.

⁵⁰⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 182.

⁵⁰⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 183.

Nizami bu məqalədə paxılların onu sındırmaq istədiyini bildirir, onları “zamanımızı bədnam edən adam” adlandırır, ancaq onu sındırmağın mümkün olmadığını bəyan edir: “Mən sifətcə göydəki aya bənzəyirəm, sınımam, sınısam da, (ay kimi) kamilləşərəm, onlar ruh bağındakı təzə və təravətli olan sözləri Nuhun adamları kimi inkar edirlər, onların hədsiz-hüduzsuz pisliklərinin qarşısında mənim susmağım bir güclü səs-sədadır, biliklə dolusansa, sus, dildən imtina et, qulaq ol”⁵⁰⁸.

Hz. Nizami iyirminci məqaləyə uyğun seçdiyi hekayəni “Bülbül və Şahinin hekayəti” adlandırmışdır. Bu hekayədə bülbüllə şahinin söhbəti verilmişdir. Bülbül şahinə deyir ki, sən hər zaman susursan, heç kimə bir gözəl söz demirsən, ancaq ən gözəl nemətləri sən yeyirsən: “Sənin yeməyin dağ kəkliklərinin ürəyidir”⁵⁰⁹. Mən isə gözəl səsimlə yüz incə gövhər çıxarıram, ancaq yediklərim qurdcuqlardır, evim tikanlar başıdır. Şahin ona deyir ki, sən də sus, çox iş gör, az danış, zəmanənin məftunu olmusan, bir iş görməmiş min dəfə onun haqqında danışsırsan. Bil ki, səhər xoruzun banlaması ilə açılmır: “Gözəl şeirlərinin avazını göylərə ucaltma, yoxsa Nizami kimi şəhərdə dustaq olarsan”⁵¹⁰.

XXVI. KİTABIN SONU

Hz. Nizami bu bölmədə “Sirlər xəzinəsi” dastanı ilə bağlı bir sıra məsələləri şərh etmişdir. Öncə bəlli olur ki, Nizami öz yuxusunu idarə edən insandır, o gecələr az yatır,

⁵⁰⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 184.

⁵⁰⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 184.

⁵¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 184.

öz əsərlərini yazır, ibadət edir, səhər çağı oyaq olur, uca Allahdan (c.c) bərəkət istəyir: “Ey katib, sabah çağı uca Allah (c.c) sənə sabahını aydın etsin, mən əlimdən qələmi yerə qoydum, sən isə qələmi əlinə al”⁵¹¹.

Şair katibdən xahiş edir ki, onun əsərini gözəl xətlə yazsın, onun əsəri “rəngli xalça” olsun, göylərdən daha gözəl görünsün. Günəş şüaları altında rəngbərəng işıq saçsın.

Nizami bu əsəri yazarkən çox əziyyət çəkdiyini söyləyir, sözləri bir-bir seçdiyini bildirir: “Əritdiyim bu qədər almazdan şah üçün yalnız balaca bir bıçaq düzəldə bildim, qılınc üçün dəmirim hələ daşlardadır, dəmirçilik kürəm isə dardır”⁵¹².

Şair gördüyü işdən razı deyil, çox təvazökardır: **“Dövlət (səadət) mənə yar olsa idi, ömrümü belə (xırda) şeyə sərf etməzdim. Ürəyimə elə gəlir ki, mən günah iş görmüşəm, niyə bu bir neçə vərəqi qaralamışam”**⁵¹³. Bu sözlərlə şair daha böyük əsərlər yazmaq istədiyini bildirir, yeni hədəflər müəyyən edir.

Şair deyir ki, yazanda tələsmə, fikirləşəndə dərin düşün, ədəbdən uzaq bir söz görsən, **“onu əzişdir at”, belə məsləhət bilirəm. Nizami şeirin əsasında elm olduğunu bildirir: “Bayrağını elmdən kənar ucaltmış hər sözün – bu söz mənim özüm də olsam – üstündən qələm çək”**⁵¹⁴.

Yazanda hər sözün haqqını ver, yəni sözlərə mənə yüklə, onları yerli yerində işlət, belə olmasa, onlar dillər

⁵¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 184.

⁵¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 185.

⁵¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 185.

⁵¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 185.

əzbəri olmaz. Mən belə etdim, ona görə də: “Ətraf ölkələrin hamısı mənim sözümün hökmü altındadır”⁵¹⁵.

Şair orijinal, əl dəyməmiş, təzə söz yazdığını söyləyir: “Mənim yaratdığım bakirə mənaların misli yoxdur, onların boyu ölçüsündə libas yoxdur”⁵¹⁶. Nizami deyir ki, “Sirlər xəzinəsi” gövhər saçan kitabdır.

⁵¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 185.

⁵¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 185.

**“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANINDAKI
BİRİNCİ MƏQALƏNİN ŞƏRHİ**

**BİRİNCİ MƏQALƏ: ADƏMİN
YARADILMASI HAQQINDA**

“ADƏM” SÖZÜNÜN MƏNASI

“Adəm” sözü iki mənada işlədilmişdir. Birinci görüşə görə, Adəm yer üzündən götürülmüş torpaqdan yaradılmışdır, ona görə də “torpaq” deməkdir⁵¹⁷. Başqa bir görüşə görə, “Adəm” yoxluq, heçlik deməkdir⁵¹⁸. “Ancaq bu kəlmənin metafizik özəlliklə fəlsəfi və kəlamî mövzularda bir qavram olaraq işləndiyini görürük. Belə ki, bu qavram üzərində dini, fəlsəfi münaqişələr olmuş, fərqli görüşlər irəli sürülmüşdür... Dini anlayışa görə, varlıq yoxluqdan, ya da yoxdan var edilmişdir, ona görə də əzəli deyildir (yəni bir başlanğıcı var – S. H)”⁵¹⁹.

HZ. ADƏM (s.a.s) HAQQINDA QURAN AYƏLƏRİ

Qurani-Kərimdə olan hz. Adəmlə (s.a.s) bağlı ayələrdə Onun yaradılması və həyatının mərhələləri təqdim olunmuşdur⁵²⁰. Biz Qurani-Kərimdə hz. Adəmlə (s.a.s) bağlı ayələri qruplaşdırı bilərik. Bu ayələrin bir qismi hz. Adəmin

⁵¹⁷ M. Asim Köksal, “Peyğəmbərlər tarixi”, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 8-ci baskı, I cild, Ankara, 2004, s. 30.

⁵¹⁸ “İslami kavramlar” (hazırlayanlar: prof. dr. Kemal Atik, prof. dr. Ali Bardakoğlu, prof. dr. Celal Kırca, prof. dr. Selahettin Polat, prof. dr. Ali Toksarı), Ankara, 1997, s. 11.

⁵¹⁹ “İslami kavramlar” (hazırlayanlar: prof. dr. Kemal Atik, prof. dr. Ali Bardakoğlu, prof. dr. Celal Kırca, prof. dr. Selahettin Polat, prof. dr. Ali Toksarı), Ankara, 1997, s. 11.

⁵²⁰ Ali-İmran, 3/59; Bəqərə, 2/30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37; Araf, 8/3, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 35, 172; Nisa, 4/1; Hicr, 15/29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44; Taha, 20/117, 118, 119, 120, 122, 123; Kəhf, 18/50; İsra, 17/61, 62, 63, 64, 65, 70; Sad, 38/75, 77, 78, 79, 84, 85.

(s.a.s) yaradılışı ilə bağlıdır. Öncə uca Allah (c.c) Onun “bəşər” olduğunu bildirir (“bəşər” ərəbcədir, cildin səthi, dərinin üst tərəfi, yer üzərindəki yaşıllıq mənasındadır. Dərisindən tük çıxdığına görə insana da “bəşər” deyilir. Dini ədəbiyyatda hz. Adəm (s.a.s) “Əbül-bəşər”, insan, “növi-bəşər”, hz. Məhəmməd (s.a.s) “xeyrul-bəşər” adlandırılır⁵²¹. Qurani-Kərimdə “bəşər” sözü otuz altı yerdə istifadə edilmişdir. Uca Allah (c.c) “bəşər” kəlməsi ilə insanı – hz. Adəmi (s.a.s) nəzərdə tutur:

“O, sudan bir bəşər yaratdı”⁵²².

“Palçıqdan bir bəşər yaradacağam”⁵²³.

Qurani-Kərimdə hz. Məhəmmədlə (s.a.s) bağlı da “bəşər” kəlməsindən istifadə olunmuşdur:

“Ey Məhəmməd, de ki, mən sadəcə sizin kimi bir bəşərəm (insanam). Allahınızın tək bir Allah olduğu mənə vəhy olundu”⁵²⁴.

Qurani-Kərim hz. Adəmi (s.a.s) “əbul-bəşər” adlandırır, Onun insan növünün atası olduğunu bildirir. Deməli, insan cinsi o modeldən, o fitrətdən törəmişdir. Ona görə də, uca Allah (c.c) insanlara “Ey Adəm oğulları”, - deyər müraciət edir: “Ey Adəm oğulları! Sizə eyib yerlərinizi örtəcək bir geyim və bir də bəzəkli libas nazil etdik. Ancaq təqva libası daha xeyirlidir. Bu, Allahın ayələrindəndir ki, öyüd-nəsihətə qulaq asasınız”⁵²⁵.

⁵²¹ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, səh. 123-124.

⁵²² əl-Furqan, 25/54.

⁵²³ əl-Hicr, 15/28.

⁵²⁴ əl-Kəhf, 18/110.

⁵²⁵ əl-Araf, 7/27.

Qurani-Kərim öncə hz. Adəmin (s.a.s) yaradılışını təqdim edir: “Şübhəsiz ki, İsanın halı da Allah yanında Adəmin halı kimidir, (Allah) onu (Adəmi) torpaqdan yaratdı. Sonra ona: “Ol!” dedi: O da oldu!”⁵²⁶

Mələklər Adəmin yaradılacağına təəccüb edirlər (etirazla qarşılayırlar): “Sənin Rəbbin mələklərə: “Mən yer üzündə bir xəlifə yaradacağam”, - dedi. Mələklər: “Biz Sənə şükür etdiyimiz, şəninə təriflər dediyimiz və Səni müqəddəs tutduğumuz halda, Sən orada (yer üzündə) fəsad törədəcək və qan tökəcək bir kimsəni yaratmaq istəyirsən?” – söylədilər. (Allah onlara): “Mən bildiyim şeyi siz bilmirsiniz!” – buyurdu”⁵²⁷.

Sonra uca Allah (c.c) mələklərə Adəmə səcdə etməyi (Onun əmrini yerinə yetirməyi) buyurur: “Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin”⁵²⁸.

İblisdən başqa, bütün mələklər ona səcdə edirlər:

“Biz mələklərə: “Adəmə səcdə edin!”-dedikdə İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi. O lovğalanaraq imtina etdi və kafirlərdən oldu”⁵²⁹.

Uca Allah (c.c) İblisdən niyə Onun əmrinə itaət etmədiyini soruşur:

“Ey İblis! Sən niyə səcdə edənlərə bərabər olmadın?”⁵³⁰.

“(Allah) buyurdu: “Ey İblis! Sənə mənim Öz əlimlə yaratdığımıza səcdə etməyə nə mane oldu? Təkəbbür göstərdin, yoxsa özünü üstün tutdun?”⁵³¹

İblis səcdə etməməsinin səbəblərini açıqlayır:

⁵²⁶ Ali-İmran, 3/59.

⁵²⁷ əl-Bəqərə, 2/30.

⁵²⁸ Hicr, 15/29.

⁵²⁹ əl-Bəqərə, 2/34.

⁵³⁰ Hicr, 15/32.

⁵³¹ Sad, 38/36.

“(İblis) dedi: “Mən ondan daha yaxşıyam (daha üstün, daha şərəfliyəm). Çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratmışan”⁵³².

“(İblis) dedi: “Sənin quru və qoxumuş qara palçıqdan yaratdığın insana səcdə etmək mənə yaraşmaz”⁵³³.

Uca Allah (c.c) İblisi hüzurundan qovur:

“(Allah) buyurdu: “Oradan (Cənnətdən və səmalardan) çıx. Sən məlunsan. Sən qiyamətədək lənətlənmişsən”⁵³⁴.

“(İblis) dedi: “Ey Rəbbim! İnsanların diriləcəkləri günə (qiyamətə) qədər mənə möhlət ver!”⁵³⁵.

İblis hz. Adəmin (s.a.s) soyundan gələnləri yoldan çıxaracağını bildirir:

“Əgər mənə qiyamət gününədək möhlət versən, az bir qismi istisna olmaqla onun nəslini öz hökmüm altına alaram”⁵³⁶.

Uca Allah (c.c) ona möhlət verir:

“(Allah) buyurdu: “Sən möhlət verilənlərdənsən”⁵³⁷.

Uca Allah (c.c) İblisə uyacaq insanları xəbərdar edir: “(Allah) buyurdu: “Çıx get! Onlardan hər kəs sənə uysa, cəzanız Cəhənnəmdir, özü də tam bir cəza”⁵³⁸.

Uca Allah (c.c) İblisin metod və silahlarını da təqdim edir:

“Onlardan kimi bacarırsansa, səsinlə (vəsvəsənlə) yerindən oynat, atlı və piyadalarını onlara qarşı səfərbər et, (onları harama, ziyana sövq etməklə) mallarına və övlad-

⁵³² Sad, 38/96.

⁵³³ Hicr, 15/33.

⁵³⁴ Hicr, 15/34-35.

⁵³⁵ Hicr, 15/36.

⁵³⁶ İsra, 17/62.

⁵³⁷ Hicr, 15/37.

⁵³⁸ İsra, 17/63.

larına ortaqlar ol, onlara cürbəcür (yalan) vədlər ver. Şeytan (ona uyanlara) yalnız yalan vəd verər!”⁵³⁹.

Uca Allah (c.c) Ona inananları isə müjdələyir:

“Doğrusu, Mənim (mömin) bəndələrim üzərində sən heç bir hökmün ola bilməz. Rəbbinin vəkil olması kifayət edər”⁵⁴⁰.

Uca Allah (c.c) Adəmə bütün şeylərin isimlərini öyrədir:

“(Allah) Adəmə bütün şeylərin adlarını öyrətdi...”⁵⁴¹.

Uca Allah (c.c) Həvvanı da yaratdı: “(Sonra) Biz (Adəmə) dedik: “Ey Adəm, sən zövcənlə (Həvva) Cənnətdə qal və hər ikiniz oradakı meyvələrdən istədiyiniz kimi bol-bol yeyin, yalnız bu ağaca yaxın gəlməyin! Yoxsa (özünü) zülm edənlərdən olarsınız”⁵⁴².

Uca Allah (c.c) hz. Adəmi (s.a.s) xəbərdar edir: “Biz də belə dedik: “Ey Adəm! Bu (İblis) sən də, övrətin də düşmənidir. (Ehtiyatlı olun ki) sizi (tovlayıb) Cənnətdən çıxartmasın, yoxsa (ey Adəm) məşəqqətə düşüb bədbəxt olarsan”⁵⁴³.

Uca Allah (c.c) hz. Adəmə (s.a.s) Cənnətin gözəl olduğunu bildirir (yəni şeytan səni başqa bir şeylə aldatmasın):

“Həqiqətən, sən orada (cənnətdə) acmaq nədir, çılpmaq nədir bilməzsən! Sən orada susamaq nədir, günəşin hərarətindən əziyyət çəkmək nədir, onu da bilməzsən!”⁵⁴⁴.

⁵³⁹ İsrə, 17/64.

⁵⁴⁰ İsrə, 17/65.

⁵⁴¹ əl-Bəqərə, 2/31.

⁵⁴² əl-Bəqərə, 2/35.

⁵⁴³ Taha, 20/117.

⁵⁴⁴ Taha, 20/119.

Ancaq şeytan hz. Adəmi (s.a.s) aldatdı: “Şeytan ona (Adəmə) vəsvəsə edib belə dedi: “Ey Adəm! Sənə (meyvəsindən yeyəcəyin təqdirdə heç vaxt ölməyəcəyin və həmişə cənnətdə yaşayacağın) əbədiyyət ağacını və köhnəlib xarab olmayacaq bir mülkü göstərimmi?”⁵⁴⁵

Şeytan (Adəmin və Həvvanın) örtülü ayıb yerlərini özlərinə göstərmək məqsədilə onlara vəsvəsə verib dedi: “Rəbbiniz sizə bu ağacı yalnız mələk olmamağınız, ya da (cənnətdə) əbədi qalmamağınız üçün qadağan etmişdir. Həm də onlara: “Mən, əlbəttə, sizin xeyirxah məsləhətçilərinizdənəm”, – deyə and içdi”⁵⁴⁶.

Hz. Adəm (s.a.s) və Həvva şeytana aldandılar, yasaq meyvədən yedilər, ayıb yerləri göründü. Aldadıldıqlarını başa düşdülər, peşman oldular, uca Allah (c.c) xəbərdarlığını onların yadına saldı:

“Beləliklə, (şeytan) onları batil sözlərlə aldatdı. (Adəm və Həvva) ağacın meyvəsindən daddıqda ayıb yerləri göründü. Onlar cənnət (ağaclarının) yarpaqlarından (dərib) ayıb yerlərinin üstünü örtməyə başladılar. Rəbbi onlara müraciət edib buyurdu: “Məgər sizə bu ağacı qadağan etməmişdimmi? Şeytan sizin açıq-aşkar düşməninizdir, deməmişdimmi?”⁵⁴⁷

Hz. Adəm (s.a.s) və Həvva uca Allahdan (s.a.s) bağışlanma dilədilər:

“Ey Rəbbimiz! Biz özümü zülm etdik. Əgər bizi bağışlamasan, rəhm etməsən, biz, şübhəsiz ki, ziyana uğrayanlardan olarıq!” – dedilər”⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵ Taha, 20/120.

⁵⁴⁶ Araf, 7/20.

⁵⁴⁷ Araf, 7/21-22.

⁵⁴⁸ Araf, 7/23.

Uca Allah (c.c) onları bağışladı:

“Adəm Rəbbindən kəlmələr öyrənərək tövbə etdi.
“Doğrudan da, O, tövbələri qəbul edəndir, mərhəmətlidir”⁵⁴⁹.

Uca Allah (c.c) onlara doğru yolu göstərdi və buyurdu:

“Bir-birinizə düşmən olaraq (cənnətdən yer üzünə) enin! Yerdə sizin üçün bir müddət sığınacaq və dolanacaq vardır... Orada yaşayacaq, orada öləcək və oradan çıxarılacaqsınız”⁵⁵⁰.

Uca Allah (c.c) hz. Adəmlə (s.a.s) bağlı ayələrin sonunda insanlığa müraciət edir, qurtuluş yolu göstərir:

“... Məndən sizə bir hidayət (kitab, ya da peyğəmbər) gəldiyi zaman hər kəs Mənim hidayətimə (haqq yoluma) uysa, nə yolunu azar, nə də bədbəxt olar”⁵⁵¹.

“... Mənim hidayətimə tabe olanlara heç bir qorxu yoxdur və onlar (qiyamətdə) qəmgin olmazlar”⁵⁵².

“Hər kəs Mənim öyüd-nəsihətimdən (Qurandan) üz döndərsə, güzəranı daralar və Biz qiyamət günü onu məhşərə kor olaraq gətirərik!”⁵⁵³

HZ. ADƏMİN (s.a.s) YARADILDIĞI VƏ CƏNNƏTƏ QOYULDUĞU GÜN

HZ. Adəm (s.a.s) cümə günü yaradıldı və həmin gün də cənnətə yerləşdirildi.⁵⁵⁴

⁵⁴⁹ əl-Bəqərə, 2/36-37.

⁵⁵⁰ Araf, 7/24-25.

⁵⁵¹ Taha, 20/123.

⁵⁵² əl-Bəqərə, 2/38.

⁵⁵³ Taha, 20/124.

⁵⁵⁴ Malik, “Muvatta”, c. I, s. 108; Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, c. II, s. 540; Müslim, “Sahih”, c. I, s. 585.

İNSANLIQ TARİXİNDƏ İLK SALAMLAŞMA

Uca Allah (c.c) hz. Adəmə (s.a.s) buyurdu: “Mələklərin yanına get, onlara “Əssəlamu aleykum” deyərək salam ver”⁵⁵⁵. Onların sənin salamına necə cavab verəcəklərinə bax, dediklərini diqqətlə dinlə.⁵⁵⁶ Çünki o həm sənin, həm də sənin zürriyyətinin salamlaşmasıdır. Hz. Adəm (s.a.s) mələklərin yanına gedib onlara dedi: “Əssəlamü aleykum!”. Mələklər də ona “Əssəlamü aleykum və rəhmətullah!” – dedilər.⁵⁵⁷

HZ. ADƏMİN (s.a.s) CƏNNƏTDƏN YER ÜZÜNƏ ENDİRİLMƏSİ

Hz. Adəm (s.a.s) cənnətdən cümə günü çıxarılıb yer üzünə endirildi.⁵⁵⁸ O, Hindistana⁵⁵⁹, Hindistanda Nevz, ya da Bevz dağına⁵⁶⁰, hz. Həvvə isə Ciddəyə endirilmişdir.⁵⁶¹ Hz. Adəmin (s.a.s) Hindistanın Sərəndib cəzirəsində olan dağa endirildiyi də bildirilir.⁵⁶²

UCA ALLAH (c.c) HZ. ADƏMƏ (s.a.s) SƏNƏT ÖYRƏTDİ

Uca Allah (c.c) hz. Adəmi (s.a.s) cənnətdən çıxardığı zaman ona əkinçilik⁵⁶³, dəmirçilik⁵⁶⁴ sənəti öyrədildi.

⁵⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, c. II, s. 315; Buhari, “Sahih”, c. IV, s. 102.

⁵⁵⁶ İbn Sad, “Tabakat”, c. I, s. 31; Taberi, “Tarih”, c. I, s. 48.

⁵⁵⁷ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 48-49.

⁵⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, c. II, s. 542.

⁵⁵⁹ Hakim, “Müstedrek”, c. I, s. 596.

⁵⁶⁰ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 60.

⁵⁶¹ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 60.

⁵⁶² Taberi, “Tarih”, c. I, s. 60.

⁵⁶³ Hakim, “Müstedrek”, c. I, s. 596.

⁵⁶⁴ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 48.

HZ. ADƏM (s.a.s) ÜÇ ŞEYDƏN BİRİNİ SEÇDİ

Cəbrail (ə.s) hz. Adəmə (s.a.s) üç şey gətirdi. Onlardan birini seçməsinə istədi. Bu üç şey: ağıl, din və həyədir. O, ağılı seçdi. Bizə də hər zaman ağıl və dinlə birgə olmaq əmr olundu”.⁵⁶⁵

HZ. ADƏMİN (s.a.s) CƏNNƏTDƏ QALDIĞI MÜDDƏT

Hz. Adəmin (s.a.s) cənnətdə qaldığı müddətin bu dünya zamanı ilə yüz otuz il olduğu bildirilir.⁵⁶⁶

HZ. ADƏM (s.a.s) KƏBƏNİ TIKDI VƏ TƏVAF ETDİ

Hz. Adəm (s.a.s) başına gələnlərdən çox üzüldü, çox ağladı. Uca Allah (c.c) ona buyurdu ki, Onun yasaq (həram) bölgəsinə getsin, orada bir məbəəd tiksın, onu təvaf etsin.⁵⁶⁷ Orada sənin və itaət edən övladlarının dualarını qəbul edəcəyəm.⁵⁶⁸ Mələyin müşayiəti ilə hz. Adəm (s.a.s) Məkkəyə gəlir, Kəbəni tikir. Sonra mələk onu Ərəfata aparır, həcc rituallarının hamısını ona göstərir. O, Kəbəni yeddi dəfə təvaf edir.⁵⁶⁹

HZ. ADƏMİN (s.a.s) HƏVVANI TAPMASI

O, Həvvanı, Həvva da onu axtarırdı, Onlar Ərəfatda görüşdülər.⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ İbn Kuteybə, “Uyünül-ahbar”, c. I, s. 395-396.

⁵⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, “Əz-zühəd”, s. 81.

⁵⁶⁷ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 61.

⁵⁶⁸ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 61.

⁵⁶⁹ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 62.

⁵⁷⁰ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 62.

TÖVBƏNİN QƏBULU

Hz. Adəmin (s.a.s) tövbəsi cümə günü qəbul olundu.⁵⁷¹

Hz. ADƏMİN (s.a.s) HZ. HƏVVADAN DOĞULAN UŞAQLARI

Onların öncə Qabil və bacısı Lubud (Lübüz) adlı əkiz övladları oldu.⁵⁷² İkinci dəfə Habil və bacısı İqlima doğuldu.⁵⁷³ Uca Allah (c.c) birinci dəfə doğulanlarla ikinci dəfə doğulanlar arasında evlilik qurulmasını əmr etdi.⁵⁷⁴

Hz. ADƏM (s.a.s) İLK PEYĞƏMBƏRDİR

İnsanlara göndərilən ilk peyğəmbər hz. Adəmdir. O, övladlarına peyğəmbər olaraq göndərildi, Ona iyirmi bir səhifə endirildi. Cəbrail (c.c) Ona yazmaq öyrətdi. O da ilahi vəhyi öz əli ilə yazdı.⁵⁷⁵ Ona endirilən buyruqlar arasında ölü heyvan əti, qan və donuz ətinin haram olması ilə bağlı ayələr də var idi.⁵⁷⁶

Hz. ADƏM (s.a.s) MERAC GECƏSİ SƏMANIN BİRİNCİ QATINDA HZ. MƏHƏMMƏDLƏ GÖRÜŞDÜ

Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi Cəbrail (ə.s) adlı mələklə uca Allahın (c.c) hüzuruna gedərkən sağında və solunda qaraltılar olan, sağına baxanda gülən, soluna baxanda

⁵⁷¹ Əbu Davud, "Sünən", c. I, s. 274.

⁵⁷² Taberi, "Tarih", c. I, s. 71.

⁵⁷³ İbn Sad, "Tabakat", c. I, s. 36.

⁵⁷⁴ İbn Sad, "Tabakat", c. I, s. 36.

⁵⁷⁵ Taberi, "Tarih", c. I, s. 75.

⁵⁷⁶ Taberi, "Tarih", c. I, s. 75.

ağlayan bir şəxs gördü. Onunla Cəbrail (ə.s) arasında bu söhbət oldu:

- Ona salam ver.

Peyğəmbər ona salam verdi. O da peyğəmbərə salam verdi:

- Xoş gəldin, səfa gəldin saleh peyğəmbər! Saleh oğlum!

- Bu, kimdir?

- Bu, atan hz. Adəmdir (s.a.s). Sağında və solunda olan bu qaraltılar da onun soyundan gələn uşaqlarının ruhlarıdır. Sağında olanlar Cənnəti qazananlar, solunda olanlar isə cəhənnəm əhli olanlardır. Ona görə də, sağına baxınca gülər, soluna baxınca da ağlar.⁵⁷⁷

HZ.ADƏMİN (s.a.s) VƏFAT GÜNÜ, YAŞI, QƏBRİ

O, cümə günü vəfat etdi.⁵⁷⁸ Min il yaşadı.⁵⁷⁹ Onun məzarının yeri ilə bağlı altı fikir var:

- Hindistanın Nevz dağındakı mağarada idi.⁵⁸⁰

- Məkkə dağlarından Əbu Kubeys dağındakı Kənz mağarasında idi.⁵⁸¹

- Ondan bir il sonra vəfat edən hz. Həvva ilə birgə Kənz mağarasına dəfn edilmişdi.⁵⁸²

⁵⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, "Müsned", c. II, s. 315; Buhari, "Sahih", c. IV, s. 102.

⁵⁷⁸ Malik, "Muvatta", c. I, s. 108.

⁵⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, "Müsned", c. II, s. 315; Buhari, "Sahih", c. IV, s. 102.

⁵⁸⁰ Salebi, "Arais", s. 48.

⁵⁸¹ İbn Esir, "Kamil", c. I, s. 52.

⁵⁸² İbn Esir, "Kamil", c. I, s. 52.

- Hz. Nuhun (s.a.s) oğlu Sam Onun cəsədini Məkkədəki Hayf məscidinin yanında dəfn etmişdi.⁵⁸³

- Hz. Nuh (s.a.s) həm hz. Adəmin (s.a.s), həm də hz. Həvvanın Əbu Kubeys dağındakı Kənz mağarasından alıb tabut içində gəmidə daşdığı cəsədlərini tufandan sonra əski yerlərinə qaytarmışdı.⁵⁸⁴

- Hz. Nuh (s.a.s) hz. Adəmin (s.a.s) gəmidə daşdığı cəsədini gəmidən endiyi zaman götürüb Qüdsdə dəfn etmişdir.⁵⁸⁵

HZ. ADƏMİN (S.A.S) GÖRÜNÜŞÜ

O, xurma ağacı kimi uzun,⁵⁸⁶ qıvrım və sıx saçlı idi.⁵⁸⁷ Gözləri iri, üzü qırmızı, boynu uzun⁵⁸⁸ idi və saqqalı yox idi, çox gözəl idi, gözəllikdə hz. Yusifə (s.a.s) oxşayırdı.⁵⁸⁹

⁵⁸³ İbn Esir, "Kamil", c. I, s. 52.

⁵⁸⁴ İbn Esir, "Kamil", c. I, s. 52.

⁵⁸⁵ İbn Sad, "Tabakat", c. I, s. 36.

⁵⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, "Əz-zühd", s. 81.

⁵⁸⁷ İbn Sad, "Tabakat", c. I, s. 36.

⁵⁸⁸ Beyhaki, "Delailün-nübüvvə", c. I, s. 289.

⁵⁸⁹ Taberi, "Tarih", c. I, s. 63.

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: EŞQƏ PƏRƏSTİŞ ETMİRDİLƏR

اول کاین عشق پرستی نبود
در عدم آوازه هستی نبود

*O zamanlar ki eşqə pərəstiş etmirdilər,
Yoxluqda varlığın sədası da yox idi.⁵⁹⁰*

Hz. Nizami ilk betydə Hz. Adəmin (s.a.s) yaradılışını şərh edir. O, birinci beytdə “o zamanlar” söz birləşməsinə yer verir, qeyri-müəyyən zamana işarə edir, çünki Onun yaradılış tarixi dəqiq bəlli deyil. Şair sonra Hz. Adəmin (s.a.s) yaradılmış ilk insan olduğunu önə çəkir. Bu fikri ifadə etmək üçün iki yoldan istifadə edir: o zamanlar eşqə pərəstiş etmirdilər. Eşq insana aid olan anlayışdır, onun özəlliyidir, eşqə pərəstiş etmirlərsə, deməli, insan yoxdur, yoxluqda varlığın sədası yox idi, yəni insandan öncə onun yaşaması üçün zəruri olan hər şey yaradılsa da, insan yox idi.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, BƏXTƏVƏR İDİ

مقبلی از کتم عدم ساز کرد
سوی وجود آمد و در باز کرد

*(Ancaq) bir bəxtəvər yoxluğun gizli (küncündən)
özünü sazlayıb,
Varlığa tərəf yönəldi və (onun) qapısını açdı.⁵⁹¹*

⁵⁹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 78.

⁵⁹¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 78.

Şair birinci misrada hz. Adəmi (s.a.s) “bəxtəvər” adlandırır. Bu iki səbəblə bağlıdır: o, ilk insan olmaq şərəfinə nail oldu; sonra da ilk peyğəmbər seçildi. Birinci misradakı “yoxluğun gizli (küncündən) özünü sazladı” cümləsinin də özəl mənası var: hər şeydən öncə şair hz. Adəmin (s.a.s) adında gizli olan mənaya işarə edir (“Adəm” torpaq, ya da heçlik, yoxluq deməkdir). “Özünü sazladı”, yəni dünyada yaşaması üçün zəruri olan bütün keyfiyyətləri qazanıb varlığa tərəf yönəldi, onun qapısını açdı.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, PƏRİLƏRİN AXIRINCI UŞAĞI İDİ

بازپسین طفل پری زادگان
پیشترین بشری زادگان

*O, pərilərin axırinci uşağı idi,
(Ancaq) yüksək rütbəli bəşərin birincisi oldu.⁵⁹²*

İman etmiş cinlər “pəri” adlanır. Şair birinci misrada varlığın yaradılış sırasını göstərmişdir, yəni öncə pərilər, mələklər, sonra da Adəm yaradıldı. Burada şair Qurani-Kərimin Hicr surəsinin 27-ci ayəsinə əsaslanır:

وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ

(əl-Hicr, 15/27)

“Cin tayfasını daha öncə insandan əvvəl tüstüsüz oddan xəlq etmişdir”.

⁵⁹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

Ancaq o, yüksək rütbəli bəşərin birincisi oldu. Şair öncə insanın çox dəyərli olduğunu bildirir, Adəmin ilk yaradılan insan olduğunu ayrıca qeyd edir: “O, insanların ilkidir, “əbul-bəşərdir”.

DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, XİLAFƏT ÜÇÜN BAYRAĞINI BƏZƏDİ

آن به خلافت علم آراسته
چون علم افتاده و برخاسته

*O, xilafət üçün öz bayrağını bəzəyib
Bayraq kimi (bəzən) yıxıldı, (bəzən də) ucaldı.*⁵⁹³

Şair birinci misrada “xilafət” sözündən istifadə edir. Bu söz hz. Adəmin (s.a.s) yaradılması ilə bağlı olan ayədə uca Allahın (c.c) seçdiyi sözə uyğundur.

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا
مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي
أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

(əl-Bəqərə, 2/30)

“(Ey Rəsulum!) Sənin Rəbbin mələklərə: “Mən yer üzündə bir xəlifə yaradacağam”, - dedikdə (mələklər): “Biz Sənə şükür etdiyimiz, şəninə təriflər dediyimiz və Səni müqəddəs tutduğumuz halda, Sən orada (yer üzündə) fəsad törədəcək və qan tökəcək bir kəsmi yaratmaq istəyirsən?” –

⁵⁹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 78.

söylədilər. (Allah onlara): “Mən bildiyim şeyi siz bilmirsiniz!” – buyurdu”.

“Xəlifə” (cəmi “xüləfa”) kəlməsi insanın yer üzündə səlahiyyəti olduğunu, uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun olaraq başqa yaradılmışlardan istifadə, onları yönəltmə haqqının varlığını göstərir. İnsan iradəli və məsuliyyəti olan varlıqdır. Hər şey insan üçün, insan da uca Allah (c.c) üçün yaradılmışdır:

هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَلَا يَزِيدُ
الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا رَبَّهُمْ إِلَّا مَقْتًا وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا
(Fatir, 35/39)

“Sizi yer üzünün varisləri (xəlifəsi) edən Odur. Küfr edənin küfrü öz əleyhinə olar. Kafirlərin küfrü Rəbbi yanında onlara qəzəbdən başqa bir şey artırmaz. Kafirlərin küfrü onların ancaq ziyanını artırır!”

Dini ədəbiyyatda xəlifə dövlət başçısı, ən ali idarəçi deməkdir. Şair deyir ki, Adəm xilafət üçün öz bayrağını bəzədi. Burada “bayraq” sözü də “xilafət” anlayışına uyğun seçilmişdir. Hakimiyyət rəmzlərindən biri də bayraqdır. Yəni Adəm idarəçilik imkanlarını əldə etdi, uca Allah (c.c) ona səlahiyyət verdi, yer üzünü ilahi layihəyə uyğun inşa etməsini tapşırırdı. “Bayraq kimi bəzən yıxıldı, bəzən də ucaldı”, yəni Ona verilən vəzifəni bəzən yerinə yetirə bildi, bəzən də bacarmadı, düzü də oldu, səhvi də.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
UCA ALLAHIN (c.c) AYƏSİ ONUN PAK
SİFƏTİNƏDİR

علم آدم صفت پاک او
خمر طینه شرف خاک او

“(Allah) Adəmi öyrətdi” (ayəsi) onun pak sifətinədir,
“(Allah) onu torpaqdan yoğurdu” (ayəsi isə)
onun torpağının şərəfinədir.⁵⁹⁴

Şair bir beytdə iki Quran ayəsindən istifadə etmişdir:

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ
هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
(əl-Bəqərə, 2/31)

“Allah Adəmə bütün şeylərin adlarını öyrətdi. Sonra onları mələklərə göstərərək: “(İddianızda) doğrusunuzsa, bunların adlarını Mənə bildirin!” - dedi”.

Öncə onu deyək ki, hz. Adəm (s.a.s) sadəcə bir insanın yaradılışını deyil, insan cinsinin yaradılışını təmsil edir. Qurani-Kərimdə iyirmi beş dəfə Adəmin adı çəkilir. Bunlardan yeddisində “Adəm oğlu” kimi təqdim olunur. Bu da onun insan cinsini (növünü) təmsil etdiyini göstərir. Ayədəki: “Allah Adəmə bütün şeylərin adını öyrətdi” cümləsi insana öyrənmə imkanının, əşyalara ad qoymaq bacarığının veril-

⁵⁹⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 78.

diyinə işarə edir. Yəni insana şüur, düşünmə qabiliyyəti, özünü ifadə etmək imkanı (dil) verildi. Deməli, bilginin qaynağı uca Allahdır(c.c). O bilgi yoxdan var edilmişdir.

Şair deyir ki, bu imkanın Adəmə verilməsi “onun pak sifətinədir”, yəni insanın dəyərinə görədir, insanın dəyəri də doğrunu bilməsi, tanıması, ona əməl etməsi ilə bağlıdır. Uca Allah (c.c) insana dəyər verir, bunun ən önəmli göstəricisi də insanın ağıl, iradə və vicdan sahibi olmasıdır.

Şair ikinci misrada deyir ki, uca Allah (c.c) onu torpaqdan yoğurdu, bu onun torpağının şərəfinədir. Bu misranın qaynağı da Qurani-Kərimdir:

فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا
رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ
(əl-Bəqərə, 2/59)

“Allah yanında İsa da Adəm kimidir. Allah onu torpaqdan yaratdı. Sonra ona: “Ol!” – dedi, o da oldu”.

Hz. Adəmin (s.a.s) yaradıldığı torpaq şərəflidir, çünki O, şərəflidir, torpağa dəyər verən hz. Adəmdir (s.a.s).

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN CÖVHƏRİ HƏM BULAŞIQ, HƏM DƏ TƏMİZDİR

آن به گهر هم کدر و هم صفی
هم محک و هم زر و هم صیرفی

*Onun cövhəri həm bulaşiq, həm də təmizdir,
O, həm məhək daşı, həm qızıl, həm sərrafdır.*⁵⁹⁵

⁵⁹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

H. Nizami bu beytdə də h. Adəmin (s.a.s) dəyərini anlatmışdır. Bunun üçün öncə Onun varlığının (kimyasının) tərkibini açıqlamışdır. “Onun cövhəri bulaşıqdır”, yəni onun bədənini torpaqdandır, torpaq da fərqli maddələrdən ibarətdir, torpaqda olan bütün maddələr insanın bədənində də var. “O, təmizdir”, yəni onun ruhu uca Allahdandır (c.c), ruhun da qatışıq yoxdur, xalidir və ölməzdir. “O, məhək daşdır”. “Məhək daşı” ölçü deməkdir. H. Adəm (s.a.s) də ölçüdür: insanla başqa varlıqları bir-birindən ayıran ölçü, imanla küfrü seçən ölçü, insanın günaha batmaq imkanının olduğunu göstərən ölçü, tövbənin bağışlanmağa yol açacağına inandıran ölçü, şeytani tanıdan ölçü, bütün zamanın insanlarına doğru yolu göstərən ölçü...

H. Adəmin (s.a.s) dəyərini ifadə edən sözlərdən biri də “qızıldır”. Qızıl köhnəlməz, keyfiyyətini itirməz, bulaşıqlardan təmizlənib qızıl olar, h. Adəmin (s.a.s) dəyəri də insan olması ilə bağlıdır. O, “sərraf”dır, yəni tanıyandır, seçəndir, h. Adəmə (s.a.s) də tanıma, seçmə imkanı verilmişdir.

YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, YENİ CAZİBƏLİ GÖZƏLDİR

یاره او ساعد جان را نگار
ساعش از هفت فلک یارمدار

*O, göylərdə yaşayanların yeni cazibəli gözəlidir,
O, təzə xətlə (cavan) torpaqda yaşayanların vahid
güzgüsüdür.⁵⁹⁶*

⁵⁹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

Həz. Adəmin (s.a.s) yaradılması ilə bağlı məqalənin başlanğıcında şair iki məsələni şərh edir: Onun yaradılması və dəyəri. Şair onun dəyərini anladarkən bu sözləri seçir: “bəxtəvər”, “pərilərin axırncı uşağı”, “yüksək rütbəli bəşərin birincisi”, “xəlifə”, “pak sifətli”, “şərəfli torpaqdan yaradılmış”, “məhək daşı”, “qızıl”, “sərraf”...

Şair bu beytdə həz. Adəmin (s.a.s) dəyərini anlatmaq üçün iki yoldan istifadə edir: onu göylərdə yaşayanların, yəni mələklərin yeni cazibəli gözəli adlandırır, çünki mələklər də onu qəbul etmişlər, o, yeni və fərqlidir. O, təzə xətlili (cavan) torpaqda yaşayanların vahid güzgüsüdür, yəni insan növünün ilkidir, onların təmsilçisidir və insanların atasıdır.

SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YEDDİ GÖY ONUN QOLUNUN BİLƏRZİYİDİR

آن ز دو گھواره برانگیخته
مغز دو گوهر بهم آمیخته

*Onun bilərziyi canın qolunun nigarıdır,
Yeddi göy isə onun qolunun bilərziyidir.⁵⁹⁷*

Şair bu beytdə həz. Adəmin (s.a.s) dəyərini anlatmaq üçün Onun cismini bilərziyə bənzədir, deyir ki, onun cismi canın (ruhun) qolunun nigarıdır, sevgilisidir, ruh onu çox sevir, ondan ayrılmaq istəmir. Yeddi göy (yeddi təbəqə göy) isə onun qolunun bilərziyidir, yəni göylər onun əmrinə tabedir.

⁵⁹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: O, İKİ BEŞİKDƏ BÖYÜMÜŞDÜR

آن ز دو گهواره برانگیخته
مغز دو گوهر بهم آمیخته

*O, iki beşikdə böyümüşdür,
Bir-birinə qarışmış iki cövhərin iliyidir.⁵⁹⁸*

Şair hz. Adəmi (s.a.s) təqdim edərkən ona ikiyönlü yanaşır: “Onun cövhəri həm bulaşlıq, həm də təmizdir”, “o, göylərdə yaşayanların yeni cazibəli gözəlidir”, “o, torpaqda yaşayanların güzgüsüdür”... Bu beytdə də şair deyir ki, “o iki beşikdə böyümüşdür”. “İki beşik” deyərkən göy və yer nəzərdə tutulur. “O, bir-birinə qarışmış iki cövhərin iliyidir”, yeni bədən və ruhdan ibarətdir.

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MƏHBUSLARA XƏLƏTİ O GƏTİRMİŞDİR

پیشکش خلعت زندانیان
محتسب و ساقی روحانیان

*Məhbuslara xələti o peşkəş gətirmişdir,
O, ruhanilərin saqi və möhtəsibidir.⁵⁹⁹*

Şair yer üzündə yaşayanları məhbus, yer üzünü də həbsxana adlandırır. Çünki onlar azadlığın nə olduğunu bilmirlər, onlar kainatın yaradıcısını tanımırlar, varlıq haqqında gerçək bilgiləri yoxdur. Gerçək məhbus da uca Allahı (c.c)

⁵⁹⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

⁵⁹⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

tanımayandır. Hz. Adəm (s.a.s) məhbuslara bəxşiş gətirmişdir, məhbus üçün ən böyük hədiyyə azadlıqdır. O, ruhanilərin saqi və möhtəsibidir. Saqi elm, bilik, işıq, nur verən mənasında işlədilmişdir. “Möhtəsib” hesaba çəkən deməkdir. Onun imanı elə səviyyədədir ki, ruhaniləri də hesaba çəkə bilər. Çünki uca Allah (c.c) ona əşyaların adlarını öyrətməmişdir, ona elm vermişdir.

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: UCA ALLAHIN (c.c) BAKİRƏ QÜDRƏTİ ONUN İŞİNDƏ TƏZAHÜR EDİB

سر حد خلقت شده بازار او
بکری قدرت شده در کار او

*Xilqətin sərhəddi onun bazarı olub,
(Allahın) bakirə qüdrəti onun işində təzahür edib.*⁶⁰⁰

Şair bu beytdə də hz. Adəmin (s.a.s) dəyərini şərh edib. “Xilqətin sərhəddi onun bazarı olub”, yəni ilk yaradılan insan odur, insanların atası ünvanını qazanıb. Nizami ikinci misrada uca Allahın (c.c) qüdrət sifətinə işarə edib. “Qüdrət”, “qədər” eyni kökdəndir, gücü çatmaq, ölçmək, tənzim etmək, planlaşdırmaq, təqdir etmək, hökm etmək mənasındadır. Yəni əzəldən əbədədək baş verəcək bütün hadisələrə hakim olan ilahi külli iradədir. Qədər də bütün varlıqların uca Allah (c.c) tərəfindən proqramlaşdırılması və proqramın kainat yaradılmazdan öncə təqdir edilib yazılmasıdır. Qədər həm də ölçü

⁶⁰⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

deməkdir: “Biz hər şeyi bir qədərə (ölçüyə) görə yaratdıq”⁶⁰¹, “Allahın əmri təqdir edilmiş bir qədərdir”⁶⁰², “O, göydən bir qədərə (ölçüyə) görə su endirdi”⁶⁰³.

Qədr və qüdrət ancaq uca Allahın (c.c) işidir. Onun hökm etməsi və hökm etdiyi kimi də əşyanın var olmasıdır: “Bir şeyin kəmiyyətini, zaman və məkan kimi özəlliklərinin planlaşdırılmasıdır. Bu anlamda qədr hər varlığın doğumu, ölümü və ruzisinin təyin və təsbit edilməsidir. Bütün varlıqları əhatə edən qədr uca Allahın (c.c) elm və qadir sifətlərinin bir təcəllisidir”.⁶⁰⁴

Nizami deyir ki, uca Allahın (c.c) bakirə qüdrəti onun işində təzahür edib. “Bakirə qüdrət” xalis, heç istifadə olunmamış, ilk dəfə tətbiq olunan güc anlamındadır. Yəni ilk yaradılan insan hz. Adəmdir (s.a.s).

ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONA QIRX YAŞLI QOCA DƏRS DEYİRDİ

طفل چهل روزه کژ مژ زبان
پیر چهل ساله بر او درس خوان

*Qırxgünlük dili söz tutmayan o tifilə,
Qırx yaşlı qoca dərs deyirdi.*⁶⁰⁵

Nizami hz. Adəmin (s.a.s), yeni insan növünün fərqli fitrətlə yaradıldığını ifadə edir. O, yeni yaradılmışdır, dili söz

⁶⁰¹ əl-Qəmər, 54/49.

⁶⁰² əl-Əhzab, 33/38.

⁶⁰³ əz-Zuxruf, 43/11.

⁶⁰⁴ “İslami kavramlar», göstərilən qaynaq, s. 411.

⁶⁰⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

tutmayan tifildir, ancaq qırx yaşlı qoca ona dərs deyir. “Qırx yaşlı qoca” ağıldır (Nizamiyə görə, insan qırx yaşına çatanda ağılı kamilləşir). Deməli, insana ağıl nemətinin verilməsi həm uca Allahın (c.c) “bakirə qüdrətinin” əlamətidir, həm də insanı fərqli edən özəllikdir. Şair hz. Adəmi (s.a.s), yəni insan növünü başqa varlıqlardan seçən özəllikləri önə çəkir. O, bütün göstəriciləri ilə ilkdir, fərqlidir: “pərilərin axırncı uşağıdır”, “varlığın qapısını açdı”, “yüksək rütbəli bəşərin birincisidir”, “xəlifədir”, “məhək daşdır”, “qızıldır”, “sərrafdır”, “iki beşikdə böyümüşdür”, “ruh və bədəndən ibarətdir”, “azadlıq müjdəçisidir”, “uca Allahın (c.c) bakirə qüdrətinin təzahürüdür”, “ağıl sahibidir”...

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BEHİŞT BAĞININ GÜL AĞACIDIR

خوب خطی عشق نبشت آمده
گلبنی از باغ بهشت آمده

*Eşqin yazılmış ən gözəl xətti ona qismət olub,
O, behişt bağının gül ağacı olub.⁶⁰⁶*

Şair bu beytdə də hz. Adəmin (s.a.s) fərqli olduğunu ifadə edir. Uca Allah (c.c) onu sevgidən yaratdı və ən gözəl biçimdə yaratdı, o, bu ilahi sevginin təcəllisi oldu. Eşqin yazılmış ən gözəl xətti ona qismət oldu, yəni ən dəyərli nemətlər ona verildi, sevginin göstəricisi də verməkdir. O yaradıldı və cənnət bağının gül ağacı oldu, ona yer olaraq cənnət

⁶⁰⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

seçildi və cənnətin də ən dəyərli varlığı – “gül ağacı”, ətir qaynağı oldu.

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, UCA ALLAHIN (c.c) NURUDUR

نوری ازان دیده که بیناترست
مرغی ازان شاخ که بالاترست

*O, ən uzaq görən (Allahın) bir parça işığıdır,
O, ən yüksək budağın quşudur.⁶⁰⁷*

Bu beytdə də hz. Adəmin (s.a.s) dəyəri şərh olunmuşdur. Bunun üçün şair işıq, nur obrazından istifadə etmişdir. Şair deyir ki, O, uca Allahın (c.c) nurudur. O, peyğəmbərlik vəzifəsi ilə göndərilmişdir və məqsədi ondan törəyəcək insanları nura, bilgiyə, əxlaqa qovuşdurmaqdır. Hz. Adəm (s.a.s) insanlıq üçün doğru həyat ölçüləri gətirmişdir. Şair Onun dəyərini göstərmək üçün deyir ki, Adəm “ən yüksək budağın quşu”dur. “Ən yüksək budaq” (ən yüksək məqam) cənnətdir. Öncəki beytdə “behişt bağının gül ağacı” adlandırılan Adəm bu beytdə “cənnət quşu” adlandırılır. Bu dəyərləndirmə həm uca Allahın (c.c) Adəmi cənnətə yerləşdirməsinin, həm də onun fərq və dəyərinin göstəricisidir.

⁶⁰⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

**ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
FƏLƏYİN QUŞLARI ÖZ DƏNLƏRİNİ
ONDAN DƏNLƏYİBLƏR**

زو شده مرغان فلک دانه چین
زان همه را آمده سر بر زمین

*Fələyin quşları öz dənələrini ondan dənləyiblər,
Ona görə də o qədər yolu başları torpağa
tərəf aşağı gəliblər.⁶⁰⁸*

Bu beytdə hz. Adəmin (s.a.s) dəyəri, fərqi açıqlanır. Şair birinci misrada “fələyin quşları” bənzətməsindən istifadə edir. “Fələyin quşları” mələklərdir, onların uçmaq imkanı belə bir bənzətməyə imkan yaratmışdır. Birinci misradakı “dən” sözü elm, bilik, sirr mənasındadır. Bilindiyi kimi, uca Allah (c.c) hz. Adəmə əşyaların adlarını öyrətmişdir. Mələklər də bu adları Adəmdən öyrənmişlər, yəni Adəm onların müəllimi olmuşdur. “Fələklər dənələrini ondan dənləyiblər” deyiləndə bu məna nəzərdə tutulur.

Şair hz. Adəmin (s.a.s) üstünlüyünü ifadə etmək üçün ikinci misrada başqa bir səhnə təsvir edir: “Mələklər o qədər yolu başları torpağa tərəf aşağı gəliblər”. Bu misrada həm uca Allahın (c.c) buyruğu ilə mələklərin Adəmə səcdə etməsi nəzərdə tutulur, həm də Adəmin üstünlüyü təqdim olunur. Mələklərin səcdəsi, itaəti o qədər güclüdür ki, onlar Adəmlə birgə yer üzünə gələrkən bir dəfə də olsun, başlarını qaldırmırlar.

⁶⁰⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: BİR BUĞDAYA GÖRƏ, EV-EŞİYİNİ TƏRK ETDİ

و او بیکى دانه ز راه کرم
حله در انداخته و حلیه هم

*Bir dənə (buğda) ilə kəramət yolunda,
O həm ev-eşiyini, həm də (behişt) bəzəyini tərk etdi.*⁶⁰⁹

Nizami bu beytdə hz. Adəmin (s.a.s) cənnətdən çıxarılma səbəbini açıqlayır. Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə buyurur:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا

تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ

(Bəqərə, 2/35)

“(Sonra) Biz (Adəmə) dedik: “Ey Adəm, sən zövcənlə cənnətdə qal və hər ikiniz oradakı meyvələrdən istədiyiniz kimi, bol-bol yeyin, yalnız bu ağaca yaxın gəlməyin! Yoxsa (özünü) zülm edənlərdən olarsınız”.

Uca Allah (c.c) “yasaq ağac” deyir, ancaq qadağan olunmuş nemətin hansı meyvə olduğunu demir. Ona görə də, “yasaq ağac”la bağlı çeşidli rəvayətlər ortaya çıxmışdır. Yasaq meyvənin buğda olması da bu rəvayətlərdən biridir. Əslində, yasaq meyvə Onun sınağıdır, O, şeytanın düşmən olduğunu unudur, uca Allahın (c.c) qadağasını pozur və günaha batır. Bu həyatda hər bir insanın yasaq ağacı (ları) var və insan o yasaqları tanımalı, həddini bilməli, özünü qorumalıdır. Adəm günah etdi və “ev-eşiyini, cənnət bəzəyini” itirdi.

⁶⁰⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O DƏNƏ ŞÜKRƏ LAYİQ DEYİL

آمده در دام چنین دانه‌ای
کمتر از آوازه شکرانه‌ای

*Elə bir dənənin tələsinə düşdü ki,
O (dənə) “Allah sənə şükür!” duasına
da layiq deyil.⁶¹⁰*

Uca Allah (c.c) Adəmin şeytan təsəvvürünü formalaşdırdı: “Şeytan sənin açıq-aydın düşmənidir”, – dedi, ancaq Adəm bu xəbərdarlığı unutdu, şeytan onun təsəvvürünü dəyişdirdi və aldatdı. Yasaq ağacın meyvəsindən yemək uca Allahın (c.c) itaətindən çıxmaq deməkdir. İtaət sınırı pozulanda günah qapısı açılmış olur. Nizami də Adəmə olan sevgisini ifadə edir, onu günaha yönəldən meyvəni şükrə layiq bilmir. Nemətə görə şükür etmək müsəlmanın əxlaqıdır. Nizami burada Adəmi yox, meyvəni ittiham edir. Bu da şairin Ona olan sevgisini göstərir, o, Adəmi günaha batıran hər şeyi ittiham edir, onu şükrə, duaya layiq bilmir.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ALƏM ONUN ÖNÜNDƏ SƏCDƏYƏ GƏLDİ

زان به دعاها بوجود آمده
جمله عالم به سجود آمده

*Odur ki, o (Allaha) dualar edərək vücuda gəldi,
Bütün aləm onun önündə səcdəyə gəldi.⁶¹¹*

⁶¹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

⁶¹¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

Həz. Adəm (s.ə.s) günah etdiyini, aldanıldığını başa düşdü. Günah işin əlamətlərini gördü:

فَدَلَاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ
عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ
وَأَقُلَّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ

(əl-Əraf, 7/22)

“Beləliklə, (şeytan) onları batil sözlərlə aldatdı. (Adəm və Həvva) ağacın meyvəsindən daddıqda ayıb yerləri göründü. Onlar Cənnət (ağaclarının) yarpaqlarından (dərib) ayıb yerlərinin üstünü örtməyə başladılar. Rəbbi onlara müraciət edib buyurdu: “Məgər sizə bu ağacı qadağan etməmişdimmi? Şeytan sizin açıq-aşkar düşməninizdir, deməmişdimmi?”.

Nizami deyir ki, O dualar edərək vücuda gəldi, yenidən doğuldu. Yəni Adəm peşman oldu, günahı özündə gördü, xətasında israr etmədi, tövbəyə yönəldi, dualarla bağışlanmasını istədi:

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

(əl-Əraf, 7/23)

“(Adəm və Həvva): “Ey Rəbbimiz! Biz özümüdə zülm etdik. Əgər bizi bağışlamasan, rəhm etməsən, biz, şübhəsiz ki, ziyana uğrayanlardan olarıq!” – dedilər.

“Bütün aləm onun önündə səcdəyə gəldi”. Nizami beytlərdə hadisələrin ardıcılığını dəyişdirmişdir. Belə ki, Quranın sıralamasında öncə Adəmə səcdə buyruğu gəlir, sonra şeytan Onu yoldan çıxarır. Nizami isə öncə yasaq meyvədən yeyil-

məsi hadisəsini verir, sonra Adəm tövbə edir, sonra da bütün aləm Onun önündə səcdə edir. Bunun mənası odur ki, tövbə insanı arındırır, bu arındırmış insan da başqalarına örnək ola bilir. Adəm də insanlıq üçün örnəkdir. Ey insan günah etsən, ümitsiz olma, tövbə et, arın və uca Allahın (c.c) rızasını qazan. “Bütün aləm onun önündə səcdəyə gəldi”, - bu həm də o deməkdir ki, insan bütün varlıqlardan üstündür, hər şey insan üçündür.

ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN QAPISI QİBLƏ OLDU

بر در آن قبله هر دیده‌ای
سهو شده سجده شوریده‌ای

*Onun qapısının qabağı hər gözün qibləsi oldu,
Ona yalnız bir fitnəkar səcdə etmədi.⁶¹²*

Bu beyt də hz. Adəmin (s.a.s) dəyərini anladır. Şair Onun dəyərini ifadə etmək üçün birinci misrada “qiblə” sözündən istifadə edir. Qiblə istiqaməti təmsil edir, doğru yolu göstərir. Hz. Adəm də insanlıq üçün doğru ölçülər verir. Uca Allah (c.c) hz. Adəm (s.a.s) vasitəsi ilə insanlara mesaj göndərir, doğru istiqamətin əlamətlərini təqdim edir. Hz. Adəm (s.a.s) adlı qiblə, ölçü, yol işarəsi bizə nə deyir: insanı uca Allah (c.c) yaradıb, O, torpaqdan yaradılıb, o, ilk insan və ilk peyğəmbərdir, yaradılmışların ən üstünü insandır, o, bəxtəvərdir, insan yer üzündə uca Allahın (c.c) xəlifəsidir, hz. Adəm (s.a.s) insanları təmsil edir, insan tipinin modelidir, insan bədən və ruhdan ibarətdir,

⁶¹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 79.

bədən torpaqdan, ruh uca Allahdandır (c.c), uca Allah (c.c) üçün insan çox dəyərlidir, o, qızıldır, o, iki beşikdə böyümüşdür, uca Allahın (c.c) bakirə qüdrəti onda təzahür edib, insana ən dəyərli nemət olan ağıl verilmişdir, cənnət də insan üçün yaradılmışdır, uca Allah (c.c) Ona elm vermiş, əşyaların adını öyrətmişdir, insan tərbiyəyə möhtacdır, o, tərbiyə edilsə, ən faydalı, bərəkətli varlıq, tərbiyə olunmasa, ən qorxulu varlıq olur, insan hər zaman şeytanla mücadilə halındadır, uca Allah (c.c) insanın şeytana qalib gəlməsi üçün ona bütün imkanları vermişdir, şeytan insanın açıq-aşkar düşmənidir, şeytana qalib gəlməyin yolu uca Allahın (c.c) kitabına sarılmaq, Onun peyğəmbərinə itaət etməkdir, insan günah etməyə uyğun olan bir varlıqdır, o, günah edə bilər, ancaq tövbə qapısı da açıqdır, tövbə et, arın və tərtəmiz ol, insan ümitsiz olsa, bütün dəyərlərini itirər, şeytana təslim olar, ümitsiz insanın fitrəti pozular, o, heyvandan da aşağı səviyyəyə düşər, insan iradəli varlıqdır, onun seçmək imkanı və haqqı var, onun taleyi seçimi ilə bağlıdır.

Nizami hz. Adəm (s.a.s) insanların qibləsi oldu deyərkən bunları nəzərdə tutur. Hər kəs hz. Adəmin (s.a.s) qible olduğunu, üstün və dəyərli olduğunu qəbul etdi. Ancaq “bir fitnəkar” ona səcdə etmədi. Nizami şeytanı “fitnəkar” adlandırır, onu insanların düşməni hesab edir.

Bu misranın qaynağı da Qurani-Kərimdir:

قَالَ لَمْ أَكُنْ لَأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ

(Ər-Hicr, 15/33)

“(Şeytan) dedi: “Sənin quru və qoxumuş qara palçıqdan yaratdığın insana səcdə etmək mənə yaraşmaz”.

قَالَ مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ
وَخَلَقْتَهُ مِن طِينٍ

(Əraf, 7/12)

“(Allah İblisə): “Mən sənə əmr edəndə sənə səcdə etməyə nə mane oldu?” – deyə buyurdu. (İblis): “Mən ondan daha üstünəm, çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratdın!” – dedi.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِيناً
(əl-İsra, 17/61)

“Yenə yadına sal ki, bir zaman mələklərə: “Adəmə səcdə edin!” – deyə əmr etmişdik. İblisdən başqa hamı səcdə etmişdi. (İblis): “Sənin palçıqdan yaratdığına mən səcdə edəməmmi?!” – demişdi”.

Bu ayələrdən İblisi üsyana yönəldən səbəbin təkəbbür duyğusu olduğu dəqiq bilinir. Təkəbbür onu üsyankar etdi, tövbə qapısını bağladı və lənətləndi.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ÜSTÜNƏ GÜL SƏPİLDİ

گشته گل افشان وی از هشت باغ
بر همه گلبرگ و بر ابلیس داغ

*Səkkiz bağdan onun üstünə gül səpilib,
Bütün güllərə ləçək, İblisə isə dağ çəkildi.*⁶¹³

Nizami birinci misrada “səkkiz bağ” deyərkən cənnəti nəzərdə tutmuşdur. Bu, cənnətin bədii ədəbiyyatdakı ifadə biçimlərindən biridir. “Cənnət” sözü lüğətlərdə “ağacılı bağ-

⁶¹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

ça”, “xurmalıq”, “bağlıq” mənalarında izah olunur. Qurani-Kərimdə cənnətin özəllikləri sadalanır: “Cənnət həyatı əbədidir”⁶¹⁴, “onun altından (içindən) bulaqlar (çaylar) axır”,⁶¹⁵ cənnətə girənlərə hər cür nemətlər veriləcək,⁶¹⁶ çeşidli meyvələr var,⁶¹⁷ cənnətin özəl geyimləri var,⁶¹⁸ ora gözəllik yurdudur”.⁶¹⁹

Qurani-Kərimdə cənnət anlamında istifadə olunan sözlər də var: “Darus-salam” (Salam yurdu)⁶²⁰, “Darul-müqama” (Oturma yeri)⁶²¹, “Cənnətül-xuld” (Əbədi cənnət)⁶²², “Cənnatü-adn” (Adn cənnəti)⁶²³, “Cənnatün-nəim” (Nemət cənnətləri)⁶²⁴, “Cənnatül-məva” (Cənnət qonaqları)⁶²⁵, “Cənnətül-firdövs” (Firdövs cənnətləri)⁶²⁶.

Nizami deyir ki, səkkiz bağdan onun üstünə gül səpildi. Yəni ən gözəl bağın (cənnətin) ən ətirli gülləri Onun üstünə səpildi. Bu, hz. Adəmin (s.a.s) uca Allah (c.c) yanındakı dəyərinin ifadəsidir. İblisə isə dağ çəkildi, yəni o uca Allahın (c.c) hüsurundan qovuldu, lənətlənmiş varlıq oldu.

⁶¹⁴ Zuxruf, 43/71-73.

⁶¹⁵ Talaq, 65/11; Fəth, 48/5; Hədid, 57/12.

⁶¹⁶ Nəbə, 79/31-34.

⁶¹⁷ Tur, 52/21.

⁶¹⁸ Kəhf, 18/30-31; Həcc, 22/23.

⁶¹⁹ Zümər, 39/20.

⁶²⁰ Yunus, 10/25.

⁶²¹ Fətir, 35/35.

⁶²² Furkan, 25/15.

⁶²³ Taha, 20/75-76.

⁶²⁴ Vəqie, 56/11-12.

⁶²⁵ Səcdə, 32/19.

⁶²⁶ Kəhf, 18/107.

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNSİZ ONA ŞADLIQ YOXDUR

بی تو نشاطیش در اندام نی
در ارمش یکنفس آرام نی

*Sənsiz onun əndamında şadlıq yoxdur,
İrəmdə onun bir an da aramı yoxdur.*⁶²⁷

Nizami birinci misrada “sənsiz” deyərkən insanlara – Adəm oğullarına müraciət edir. Bu həm Adəmin insan soyunu təmsil etməsi ilə, həm də Adəmin bütün insanları düşünməsi, onların adına hərəkət etməsi ilə bağlıdır. Onun qayğıları insanlıqla bağlıdır, sizsiz onun varlığında şadlıq yoxdur.

İrəmdə onun bir an da olsun aramı yoxdur. Nizami bir sıra beytlərində “İrəm” deyərkən cənnəti nəzərdə tutur (İrəm əfsanəvi müstəbid Şəddad tərəfindən salınmış cənnətə bənzər bağıdır. Əfsanəyə görə, Şəddad bütün canlılara, cin və divlərə hakim olduğu üçün o, yer üzündə cənnət və cəhənnəmi əyani olaraq yaratmaq istəmiş, buna görə də İrəm bağına saldırmışdır. Ancaq o, bu bağa girərkən ölmüşdür).

Qurani-Kərimdə də İrəmin adı çəkilir.

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ. إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ . الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ

(Fəcr, 89/6-8)

“(Ey Peyğəmbər!) Məgər görmədinmi ki, Rəbbin nələr etdi Ada (Ad qövmünə)?!” Sütunlar sahibi İrəmə (İrəm camaatına)?! (Elə bir qövmə ki) məmləkətlər arasında onun kimisi yaradılmamışdı”.

⁶²⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

“İrəmdə onun bir an da olsun aramı yoxdur”, – yəni Adəm insanları düşündüyü üçün, gələcək nəsilləri hidayətə qovuşdurmaq məqsədi ilə yer üzünə enmişdir.

**İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
ONUN CƏNNƏTDƏ HÖKMRANLIQ ETMƏYƏ
TAQƏTİ YOX İDİ**

طاقت آن کار کیائی نداشت
کز غم کار تو رهائی نداشت

*Onun (cənnətdə) hökmranlıq etməyə taqəti yox idi,
Çünki sənin qəmindən onun asudəliyi yox idi.*⁶²⁸

Nizami bu beytdə də hz. Adəmin (s.a.s) cənnətdən çıxarılmasını insanlığın hidayəti, doğru yolu tapması, müqəddəratı ilə bağlamışdır. O, gələcək insanları düşündüyündən, onların qəmindən asudəliyini itirmişdi, cənnətdə hökmranlıq etməyə taqəti yox idi. O, bir insan aşiqidir, onların sevgisi könlünə yerləşmişdir. Aşiqliyin əlamətlərindən biri də hərəkətdir, çalışmaqdır, cihaddır. Nizami də son iki beytdə hz. Adəmin (s.a.s) halını hərəkət və narahatlıq ifadə edən sözlərlə vermişdir: “O, şadlığını itirmişdir”, “cənnətdə belə onun rahatlığı yoxdur”, “cənnətdəki hökmranlıq gücünü itirmişdir”, “onun asudəliyi yox idi”...

**İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNƏ QARŞI İSTƏYİ TƏZƏLƏNDİ**

گرمی گندم جگرش تافته
چون دل گندم بدو بشکافته

⁶²⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

*Sənə qarşı təzələnmiş istəyindən,
Ona buğda yemək bir arpa dənəsi kimi ucuz oldu.*⁶²⁹

Nizami bu beytdə də öncəki sistemi davam etdirir. Adəmin bütün insanları təmsil etdiyini, onlar üçün mesaj, ölçü, nüsxə olduğunu, başına gələnlərin insanlara bağlılığını önə çəkir. Son üç beytdəki “sənsiz”, “sən”, “sənə” sözlərinin ümumiləşdirmə gücü var və bütün insanlara aiddir. Şair burada hər fərdin öyrənəcəyi dərs olduğunu ifadə edir. Adəmin sənə (insana) istəyi təzələndi, yəni səni çox sevdi, sənə görə hər şeyə hazır oldu, buğda yemək bir arpa dənəsi kimi ucuz oldu. Sənə – insana – olan sevgisindən istifadə edən şeytan Onu aldatdı.

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDA ONUN CİYƏRİNİ YANDIRDI

ز آرزوی ما که شده نو بر او
گندم خوردن به یکی جو بر او

*Buğdanın hərarəti onun ciyərini yandırdı,
Və onu buğdanın ürəyi kimi iki yerə parçaladı.*⁶³⁰

Həz. Adəm (s.a.s) uca Allahın (c.c) modelidir, insan növünün modeli. O, Adəmi yaratdı və sınaqdan çıxardı. “Yasaq meyvə” Onun “imtahan sualı” oldu. O, bu suala yanlış cavab verdi, günah etdi, ilahi yasanı pozdu. Bu yönü ilə bir nüsxə oldu, yəni insan zəifdir, günaha meyillidir, onu qoruyacaq dəyərlərə ehtiyacı var. Bu dəyərlər uca Allahın (c.c) bu-

⁶²⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

⁶³⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

yruqlarıdır. İnsan bu qoruyucu dəyərlərə möhtacdır, fitrəti qorumağın, insan olmağın yeganə yolu budur.

Adəmin yanlış addımı da insanlıq üçün bir mesaj oldu. “Buğdanın hərarəti”, yəni buğda yeməklə etdiyi günahın atəşi onun ciyərini yandırdı. Onu buğdanın ürəyi kimi (buğda dənəsi ürəyə oxşayır, onun ortasında bir xətt var, bu xətt onu iki yerə ayırır) iki yerə parçaladı. Deməli, günah insanı parçalayır, onun aqlını, fitrətini, qəlbini, əxlaqını, davranışını bölür, onu xırdalayır və udur. İnsan həqiqətlə yalan arasında qalır...

İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, BUĞDA KİMİ ÇILPAQ İDİ

او که چو گندم سر و پائی نداشت
بی زمی و سنگ نوائی نداشت

*O, buğda kimi çılpaq idi,
Torpaqsız və daşsız idi, heç bir azuqəsi yox idi.*⁶³¹

Birinci misrada həm hz. Adəmin (s.a.s) yasaq meyvədən yedikdən sonra eyib yerlərinin görünməsi nəzərdə tutulur, həm də ata və anasının olmadığı ifadə edilir. O, buğda kimi torpaqdan yaradılmışdı. Buğda kimi çılpaq, torpaqsız, daşsız, azuqəsiz olmaq ehtiyacın, məhrumiyyətin, kimsəsizliyin də ifadəsidir. O, günah etdikdən sonra necə tənha olduğunu, gücsüzlüyünü hiss etdi, yeganə dayacağının uca Allah (c.c) olduğunu anladı.

⁶³¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: O, YIXILMAYINCA ÜMİD DƏNƏSİ BİTMƏDİ

تا نفکندند نرست آن امید
تا نشکستند نشد رو سپید

*O, yıxılmayınca ümid (dənəsi) bitmədi,
O, döyülməyincə üz ağ ola bilmədi.⁶³²*

Nizami bu beytdə gözəl həyat ölçüsü təqdim edir. “Yıxılmaq” və “döyülmək” günah etmək mənasındadır (günah insanın dik duruşunu yox edir, onu “yıxır”, onu “əzir”, “döyür”). **Ancaq günah etmək faciə deyil, faciə günahda isrardır. Günahda israr etməsən, tövbə etsən, uca Allaha (c.c) yönəlsən, qəlbində ümid bitəcək.** Hz. Adəm (s.a.s) yıxıldı, günah etdi, döyüldü, ancaq bu günah qaranlığının içindəki işığı da gördü, o, ümidi görməsəydi, tövbə etməzdi, ümid onu etirafa, tövbəyə, arınmaya yönəltdi. **Sənə ümid qapısını göstərən günah, səni ümitsizliyə yönəldən mükəmməllik düşüncəsindən daha faydalıdır. Səni döyən, sənin üz ağlığına səbəb olan günah, səni sığallayan, arxayınlaşdıran savabdan daha xeyirlidir.**

Şeytan hz. Adəmi (s.a.s) mükəmməl olmaq fitnəsi ilə aldatdı (“əbədi olmaq”, “mələk olmaq” istəmirsənmi, yəni mükəmməl olmaq sənin haqqın deyilmi?). **Uca Allah (c.c) hz. Adəm (s.a.s) üzərindən insanlara mesaj verir, ey insan, sən mükəmməl deyilsən, səni yaradan sənə belə bir imkan və vəzifə verməyib, mükəmməl olan ancaq uca Allahdır (c.c).** Sənin günah və yanlışlıqların olacaq, ümidini

⁶³² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

itirmə, tövbəyə yönəl, arın və tərtəmiz ol. Uca Allahın (c.c) bağışlaması sənin günahından daha böyükdür.

Günah hz. Adəmi (s.a.s) tərbiyə etdi, onu özünə tanıtdı, onu uca Allaha (c.c) bağladı, ona uca Allahın (c.c) Rəhim, Qaffar, Qafur (çox bağışlayan) olduğunu öyrətdi.

İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN DƏRİSİNİN RƏNGİ DƏYİŞDİ

گندمگون گشته اديمش چو کاه
یافته جودانه چو کیمخت ماه

*Onun ədimə (bənzər) dərisi saman kimi buğdayı oldu,
Aydın gönündəki arpayabənzər ləkələrlə doldu.⁶³³*

“Ədim” zərif, yumşaq dəridir. Yəməndə hazırlanır. Qədim inanışa görə, bu dəri öz zərifliyini Süheyl ulduzundan alır. Şair birinci misrada hz. Adəmin cənnətdəki halı ilə sonrakı halını müqayisə edir. Onun zərif dərisinin rəngi dəyişdi, çünki iqlim, mühit, şərait dəyişdi. Dəyişimin ilk əlaməti də dəridə özünü göstərir. Ona görə də, şair dərinin rənginin dəyişməsinə önə çəkir. Hz. Adəmin (s.a.s) dərisi Günəşin şüaları altında yandı, buğda rəngində oldu, dərisində ləkələr əmələ gəldi.

İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, TORPAĞA QATLAŞMALI OLDU

چون جو و گندم شده خاک آزمای
در غم تو ای جو گندم نمای

⁶³³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

*O, arpa və buğda kimi torpağa qatlaşmalı oldu,
Sənin dərdindən, ey özünü buğda göstərən arpa.*⁶³⁴

Uca Allah (c.c) hz. Adəmi (s.a.s) cənnətdən çıxardı. Onun çətin və sınaq dolu günləri başladı, o, yer üzündə düzən yaratmaq üçün göndərildi:

قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى
حِينٍ قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ
(əl-Əraf, 7/24-25)

“(Allah) buyurdu: “Bir-birinizə düşmən olaraq (Cənnətdən yer üzünə) enin! Yerdə sizin üçün bir müddət sığınacaq və daldalanacaq var”. (Allah) buyurdu: “Orada yaşayacaq, orada öləcək və oradan (dirilib) çıxarılacaqsınız!”.

Nizami bu beytdə də hz. Adəmin (s.a.s) başına gələnlərin insanlıq naminə olduğunu irəli sürür. İkinci misradakı “sənin dərdindən” ifadəsi öncəki beytlərdəki “sənsiz onun şadlığı yoxdur”, “onun aramı yoxdur”, “taqəti yoxdur”, “sənin işinin qəmindən asudəliyini itirmişdir”, “sənə qarşı istəyi təzələnmişdir” kimi ifadələrlə eyni mənanın təqdiminə xidmət edir.

İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: O, ÇILPAQ OLDU

خوردن آن گندم نامردمش
کرده برهنه چو دل گندمش

*Onun o namərd buğdanı yeməsi,
Buğda dənəsinin sinəsi kimi onu çılpaq etdi.*⁶³⁵

⁶³⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

⁶³⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

Şair hz. Adəmin (s.a.s) yediyi buğdanı “namərd” adlandırır. O, Adəmi yoldan çıxaran hər şeyə nifrət edir. Onun nəzərində şeytan “fitnəkar”, buğda “namərddir”. O, yasaq meyvəni yedi, uca Allahın (c.c) ölçülərini pozdu, günah etdi, eyib yerləri göründü, “buğda dənəsinin sinəsi kimi çılpaq oldu”.

OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDANIN BAĞRI YARILDI

آنهمه خواری که ز بدخواه برد
یکدلی گندمش از راه برد

*O, bədxahın ucundan uğradığı böyük həqarət,
Buğdanın bağrını iki yerə yarıdı.⁶³⁶*

Şair bu beytdə buğdanı “bədxah” adlandırır. Hz. Adəm (s.a.s) günaha batdı, şair bunun “böyük həqarət” olduğunu bildirir. Bu həqarətin acısı buğdanın da bağrını yarıdı. (Şair buğda dənəsinin ortasındakı xətti beytin məzmununa uyğun dəyərləndirmişdir). Şair bu ifadə ilə günahın hz. Adəmdə (s.a.s) yaratdığı təsiri ifadə etmişdir.

OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏRT BUĞDA AĞILSIZLIĞIN RƏMZİDİR

گندم سخت از جگر افسردگیست
خردی او مایه بی‌خردگیست

*Sərt buğda ürək sıxılmasının rəmzidir,
Onun xırdalığı ağılsızlığın rəmzidir.⁶³⁷*

⁶³⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

⁶³⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

Nizami buğdanı insanı günaha yönəldən rəmz kimi seçmişdir. O, Adəmin sınaq “sualıdır”, tanınma vasitəsidir. Nizami beytlərində buğdaya günahkar mənası yükləyir: “buğdaya görə ev-eşiyini, behişt bəzəyini itirdi”, “o, bir dənənin tələsinə düşdü”, “o dənə duaya layiq deyil”, “buğda yemək bir arpa dənəsi kimi ucuz oldu”, “buğdanın hərarəti onun ciyərini yandırdı”, “buğdanın ürəyi kimi iki yerə parçalandı”, “o, buğda kimi çılpac idi”, “döyülməyincə üz ağ ola bilmədi”, “yıxılmayınca ümid dənəsi bitmədi” (buğda əkilməsə, bitməz, bar verməz, buğda üyüdülməsə, un olmaz. İnsan da sınıanmasa (“yıxılmasa”, “döyülməsə”), dəyəri bilinməz), “onun rəngi buğdayı oldu”, “o, arpa kimi torpağa qatlaşmalı oldu”, “o namərd buğdanı yedi”, “buğda dənəsinin sinəsi kimi çılpac oldu”, “o bədxahın ucundan böyük həqarətlə üzləşdi”, “bu həqarət buğdanın bağırını iki yerə yarıdı”...

Göründüyü kimi, Nizami buğdanı mənfi obraz kimi dəyərləndirir. Bu dəyərləndirmə otuzuncu beytdə də davam edir. Sərt buğda ürək sıxılmasının rəmzidir. Sərtlik ürəyə sıxıntı verir, onun qəzəb atəşini alovlandırır. Burada “sərt buğda” insanın qəlbinə sıxıntı verən günah kimi mənalandırılır. Günahlar insanın qəlbini qaraldır, onun həssaslığını yox edir, insan qəlbini sərtləşdirir. İnsan qəlbində darlıq, sıxıntı hiss edir, rahat ola bilmir. “Xırda buğda”, yəni kiçik günah da insanın ağıl nemətindən istifadə etməməsinin nəticəsidir. Nizami hər iki mənada buğdanı mənfi yöndə dəyərləndirmişdir.

OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDANIN AĞZI AÇILDI

مردم چون خوردن او ساز کرد
از سر تا پای دهن باز کرد

*Camaat onu yeməyə başlayan kimi,
(Buğdanın) ağzı başdan ayağa qədər açıldı.⁶³⁸*

Bu beytdə də buğda obrazı mənfi yöndə təqdim olunub. Camaat buğdanı yeməyə başladı, yəni günah etdi, dünya məlinə aldandı. “Buğdanın ağzı başdan ayağa qədər açıldı”, yəni günah da adamları yeməyə başladı, onların fitrətini pozdu, onların insana aid özəlliklərini zədələdi.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BUĞDA DƏNƏSİ İNSANA TƏLƏ OLDU

ای بتو سر رشته جان گم شده
دام تو آن دانه گندم شده

*Ey yolunda can damarı itmiş (insan),
Sənə tələ haman buğda dənəsi oldu!⁶³⁹*

Nizami insana müraciət edir, onu gözləyən təhlükəni göstərir. Hz. Adəm (s.a.s) insanı təmsil edir. Onun təcrübəsi insanlara bir örnekdir. Şair deyir ki, ey insan, buğda dənəsi

⁶³⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

⁶³⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 80.

sənin üçün bir tələdir. Nəfsinə uyma, dünya malına aldanma, özünü qoru, düşməninə tanı.

Şair birinci misrada insana deyir ki, sən can damarını itirmisən. “Can damarı” insanı insan edən dəyərlər sistemidir, onun mənəvi qida mənbəyidir, ilahi buyruqlardır. “Can damarı” itərsə, insanı uca Allaha (c.c) bağlayan “damarlar” tıxanarsa, insan özünü unudar, insanlığını itirər. Bu damarı tıxayan da, “buğda dənəsidir”, yəni tamahdır, günahdır.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏBİR ET

قرص جوین میشکن و میشکیب
تا نخوری گندم آدم فریب

*Arpa çörəyi çeynə və səbir elə,
Ki, Adəmi aldadan buğda yeməyəsən.*⁶⁴⁰

Nizami öncəki beytdə tamahın, nəfsin (“buğda dənəsinin”) insanı azdırdığını bildirir. Bu beytdə isə özünü nəfsin şərindən qorumağın yolunu göstərir. “Arpa çörəyi çeynə”, yəni öz əlinin qazancını ye, əlində olan halal qazancına şükür et. Qazancın ən bərəkətlişi halal olanıdır. Qənaət et, israfdan uzaqlaş. Səbir et. Səbir dirənişdir, səni yoldan çıxaracaq hər şeyə qarşı müqavimət göstərməkdir, uca Allahın (c.c) buyruqlarını yerinə yetirmək üçün cihaddır, idealından əl çəkməməkdir. **Adəmi aldadan nəfsin (buğdanın) tələsinə düşməməyin yolu bu iki ölçüdür: səbir və halal ruzi.**

⁶⁴⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN QƏLBİN QASİDİSƏN

بیک دلی پیرو شیطان مباش
شیر امیری سگ دربان مباش

*Sən qəlbin qasidisən, şeytanın dalınca getmə,
Sən əmirin şirisən, qapı gözləyən it olma.*⁶⁴¹

Nizami bu beytdə də nəfsin tələsindən qorunmağın yolunu göstərib. Şair öncə insanı özünə tanıdır, onu öz dəyərini bilməyə çağırır, dostunu, düşməni tanı və aldanma. Ona görə də, şair insanın dost, düşmən təsəvvürünü formalaşdırır. Deyir ki, insan qəlbini qorumağıdır, qəlb ən önəmli mərkəzdir. Qəlbini arındır, şeytanın qəlbinə hakim olmasına imkan vermə, arınmış qəlb sözünə qulaq as, şeytanın dalınca getmə. Şeytanın məqsədi sənə qəlbini ələ keçirməkdir. Bu yolda onun üç əsas silahı var: sərvət, şöhrət (vəzifə) və şəhvət.

“Sən əmirin şirisən”, yəni çox dəyərli və güclüsən, başqalarına möhtac deyilsən. Özünü tanımasan, öz dəyərini bilməsən, şirlik özəlliyini itirib qapılarda sümük gözləyən it olacaqsan.

OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ADƏM KİMİ SİDQLƏ TÖVBƏ ET

چرک نشاید ز ادیم تو شست
تا نکنی توبه آدم نخست

⁶⁴¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

*Sənin ədimindən çirk (ləkə) heç vaxt silinməz,
Sən də Adəm kimi sidqlə tövbə etməsən.*⁶⁴²

Şair bu beytdə də insana yol göstərir. Günah etmiş insanın çıxış yolu nədir? Burada hz. Adəm (s.a.s) model, örnək olaraq təqdim edilir. O, günah etdi, “dərisinin rəngi dəyişdi”, “dərisi arpayabənzər ləkələrlə doldu”, yəni günah kiri ilə çirkləndi. Ancaq tövbə etdi, uca Allah (c.c) onu bağışladı. Şair günahkar insana bu örnəyi göstərir. Sənin yumşaq dərin (ədimin) günah kiri ilə çirklənibsə, ümitsiz olma, Adəm kimi sidqlə (inanaraq, səmimi, ürəkdən) tövbə et.

Nizami tövbəni arınma vasitəsi kimi təqdim edir. **Ona görə, tövbə ümiddir, müjdədir, uca Allaha (c.c) güvəndir, yenidən dirilmə və doğru yola yönəlmədir. Şükür, halal ruzi, səbir, qəlbi qorumaq, özünü tanımaq, tövbə - bunlar insanı nəfsin, şeytanın şərindən qoruyan ən önəmli dəyərlərdir. Hz. Adəmin (s.a.s) təcrübəsi bizə bunları öyrədir.**

OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏN YAXŞI ƏMƏL ÜZR İSTƏMƏKDİR

عذر به آنرا که خطائی رسید
کادم از آن عذر به جائی رسید

*Günahkarlar üçün ən yaxşı (əməl) üzr istəməkdir,
Adəm üzr istəyərək o (yüksək) məqama çatdı.*⁶⁴³

Nizami hz. Adəm (s.a.s) örnəyinin insanlara verdiyi mesajları şərh edir. Öncəki beytdə günahkarlara tövbə qapısı-

⁶⁴² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

⁶⁴³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

nı göstərmişdi. Bu beytdə də üzr istəməyi ən yaxşı əməl adlandırır. Beytdə “üzr istəmək” bağışlanmaq üçün dua etmək, səhvini başa düşmək, peşman olmaq mənasındadır. Şairə görə, hz. Adəmin (s.a.s) bağışlanmasının və yüksək məqama ucalmasının səbəbi budur.

OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, YER TARLASINA DOĞRU YÖNƏLDİ

چون ز پی دانه هوسناک شد
مقطع این مزرعه خاک شد

*O, (buğda) dənəsinin həvəsinə düşdüyü üçün,
Yer tarlasına tərəf yola düzəldi.⁶⁴⁴*

Nizami bu beytdə hz. Adəmin (s.a.s) günah etməsinin səbəbini göstərir. Onun düşmən – şeytan təsəvvürü yanlış oldu, şeytanın açıq-aşkar düşmən olduğunu unutdu, onun dediklərinə inandı. Şeytan onu əbədiləşmək, mələk olmaq düşüncəsi ilə aldatdı. O, nəfsini doğru tanımadı, tərbiyə olunmamış nəfsin şeytanın silahı olduğunu bilmədi, buğda dənəsinin həvəsinə düşdü. Nəticədə, cənnətdən çıxarıldı və “Yer tarlasına göndərildi”.

OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ÖZÜNÜ DÜNYANIN TƏLƏSİNƏ ATDI

دید که در دانه طمع خام کرد
خویشتن افکنده این دام کرد

⁶⁴⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

*(Buğda) dənəsinə xam tamah etdiyini görüb,
O, özünü (dünyanın) tələsinə atdı (və tövbəyə
başladı).⁶⁴⁵*

Birinci misrada hz. Adəmin (s.a.s) aldanıldığını, günah etdiyini başa düşməsi fikri ifadə olunub. “O, özünü dünyanın tələsinə atdı”, yəni yer üzünə endirildi. Nizami bu dünyanı “tələ” kimi təqdim edib. “Tələ” sözü bu dünyanın çətinliklərlə dolu, sınaq meydanı olduğunun göstəricisidir. “O, tövbəyə başladı”, yəni yer üzünə göndəriliş hədəfinə uyğun olaraq əməli fəaliyyətə başladı. **Həz. Adəmin (s.a.s) cənnətdən çıxarılması Ona verilən cəza deyil, tövbə etməsinin ödəlişidir (mükafatıdır), çünki tövbənin qarşılığı (əvəzi) cəza deyil, mükafatdır.** İkinci misradakı “tövbəyə başladı” ifadəsi də yer üzünü uca Allahın (c.c) istəyinə uyğun inşa etmək üçün ilk addım atdı deməkdir. Sözlü duadan fəaliyyətə (əməli) duaya keçdi anlamındadır.

QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ÇADIRINI SƏRƏNDİBDƏ QURDU

آب رساند این گل پژمرده را
زد بسر اندیب سراپرده را

*Bu solmuş gül su gətirərək,
Öz çadırını sərandibdə qurdu.⁶⁴⁶*

Rəvayətə görə, hz. Adəm (s.a.s) yer üzünə göndərilərkən Sərəndib (seylon) adasına yerləşmişdir. Bu fikir bir sıra qaynaqlarda da var: “Adəm cümə günü çıxarılıb yer üzünə

⁶⁴⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

⁶⁴⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

endirildi”⁶⁴⁷, “O, Hindistana, Hindistanda Nevz, ya da Bevz dağına, hz. Həvvə da Ciddəyə endirilmişdir”⁶⁴⁸, hz. Adəmin endirildiği yerin Bəvz (Nəvz) dağı olduğu da bildirilir.⁶⁴⁹

Nizami də bu qaynaqlara istinad etmişdir. “O solmuş gülə su verdi”, yəni solmuş, diriliyini, canlılığını itirmiş gülləri tövbə suyu ilə suladı, onlara həyat verdi. Nizami bu beytdə tövbənin ən önəmli özəlliklərindən birinə işarə etmişdir. **Tövbə ölmüş qəlbi, pozulmuş fitrəti, dəyərini itirmiş əxlaqı dirildər, onların əslini bərpa edər. Tövbə insanı uca Allaha (c.c) bağlayan güvən bağıdır, onun qəlbinə həyat verən dirilik suyudur.**

Uca Allah (c.c) hz. Adəmi (s.a.s) yer üzünün ehtiyacı kimi göndərir, Ona yer üzünü nizama salmaq, doğrulacaq insanları hidayətə qovuşdurmaq vəzifəsi verir.

QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, TORPAĞIN BAŞINA QARA YAXDI

روسیه از این گنه آنجا گریخت
بر سر آن خاک سیاهی بریخت

*Öz günahından üzüqara oraya qaçdı,
Və o torpağın başına qara yaxdı.*⁶⁵⁰

Bu beytdə Nizami hz. Adəmin (s.a.s) tövbə ilə günahlardan arınmasını təsvir edir. “Üzü qara olmaq” günahkar

⁶⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, “Müsneid”, c. 2, s. 540.

⁶⁴⁸ Hakim, «Müstedrek», c. 2, s. 542; Taberi, “Tarih”, c. 1, s. 60; İbn Sad, “Tabakat”, c. I, s. 35.

⁶⁴⁹ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 60; İbn Əsir, “Kamil”, c. I, 36.

⁶⁵⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

olmaqdır. Şair birinci misrada “qaçmaq” felindən də istifadə edir. Bunun iki mənası var: o, günahkar olduğuna görə hamıdan qaçır, kimsənin onu görməsini istəmir, bir də o, günahından tezliklə qurtulmaq istəyir. “O torpağın başına qara yaxdı”, yəni o, torpaqda günahlarından təmizləndi, “qarasını” ora tökdü.

QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HİNDİSTANDA NİLÇİLİK ETDİ

مدتی از نیل خم آسمان
نیلگری کرد به هندوستان

*Bir müddət nil rəngli əyri göy altında,
Hindistanda nilçilik etdi.⁶⁵¹*

Rəvayətə görə, hz. Adəm (s.a.s) Hindistanda qırx il yaşamışdır. “Nil” həm ot adıdır, həm də lil, yəni göy rəngdir. “Hindistanda nilçilik etdi”. Bunu iki mənada başa düşmək olar: əkdİ, becərdi. Uca Allah (c.c) hz. Adəmi (s.a.s) cənnətdən çıxararkən ona sənət öyrətmişdi,⁶⁵² o, əkinçi idi,⁶⁵³ ona əkib-becərmək buyruldu.⁶⁵⁴ İkinci mənası da dua etdi, günahının bağışlanmasını istədi, arzularının gül açmasını, ürəyinin gül-çiçəkli yaşıllığa bürünməsinə istədi. Yaşıllıq həyat, dirilik rəmzi olduğu üçün şair nil rəngini seçmişdir, arınma ilə yaşıllıq (lil rəngi) arasında əlaqə qurmuşdur.

⁶⁵¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

⁶⁵² Taberi, “Tarih”, c. I, s. 63.

⁶⁵³ Hakim, «Müstedrek”, c. I, s. 596.

⁶⁵⁴ Taberi, “Tarih”, c. I, s. 64.

QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏLİNİ FƏLƏK NİLİNDƏ YUDU

چون کفش از نیل فلک شسته شد
نیل گیا در قدمش رسته شد

*Əlini fələk nilində yuyandan sonra,
Onun (mübarək) qədəmi altında nil (rəngli)
otlar bitdi.⁶⁵⁵*

Nizami bu beytdə tövbənin önəmini gözəl bədii biçimdə anlatmışdır. Hz. Adəm (s.a.s) peşman oldu, çox ağladı, ürəkdən, inanaraq dua etdi. Yasaq meyvəni dərmış, günaha bulaşmış əllərini fələk nilində yudu. Nizamiyə görə, günah insanın qəlbini qurudur, onu heç bir şey bitməyən səhraya çevirir, çirklənmiş torpaq bitirmək, “doğmaq”, “törəmək” özəlliyini itirdiyi kimi, günahlar da insan qəlbinin fitrətini pozur, onu sərtləşdirir, şəfqət və mərhəmətdən məhrum edir. Şairə görə, günah kirinə bulaşmış qəlblərin dərmanı tövbədir. Hz. Adəm (s.a.s) tövbə etdi və: “Mübarək qədəmi altında nil rəngli otlar bitdi”. Sən də tövbə et, arın, qəlbin çiçək açsın.

QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, XƏTAY TÜRKÜ OLDU

ترک ختائی شده یعنی چو ماه
زلف خطا بر زده زیر کلاه

*O, ay kimi Xətay türkü oldu,
Və xəta zülfünü papağının altında gizlətdi.⁶⁵⁶*

⁶⁵⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

⁶⁵⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

Nizami bu beytdə tövbəsi, duası qəbul olunmuş, bağışlanmış və arınmış hz. Adəmi (s.a.s) təsvir etmişdir. O, yenidən doğulmuşdur, əslinə dönmüşdür, qəlbi nurlanmışdır. Şair bu fikri ifadə etmək üçün hz. Adəmi (s.a.s) Xətay türkünə bənzədir. Xətay Çin ərazisində bir bölgənin adıdır. Orada türklər yaşayır. Onlar çox gözəldirlər, üzləri ay kimi nurludur. Hz. Adəm (s.a.s) də bağışlanandan sonra Xətay türkləri kimi nurlandı.

Öncəki misrada Onun günahlarının bağışlanması “mübarək qədəmlərinin altında göy otların bitməsi”, bu beytdə isə “Xətay türkü kimi nurlanması” bənzətməsi ilə ifadə edilmişdir. Nizami tövbə yolu ilə arınmanı, dirilməni rəng (yaşıl) və nur obrazı ilə göstərmişdir.

“O, xəta zülfünü papağının altında gizlətdi. Burada “zülf” günah deməkdir, zülf gözün üzərinə töküləndə görmə imkanını məhdudlaşdırır. Günah da belədir, insan günah etdikcə həqiqəti görmək, onu qəbul etmək imkanı azalır, günah çoxalsa, bəsirət gözü kor ola bilər, insanın qəlbi “möhürlənər”. Misradakı “papaq” sözü də tövbəni təmsil edir. Papağın örtmək, gizləmək imkanı var. Deməli, gözümüzü örtmüş zülfü (“günahı”) papaqla (tövbə ilə) örtmək olar. **Yəni günahın dərmanı tövbədir. O, tövbə etdi, “qurumuş güllər dirildi, çiçək açdı”, “üzünün qarası yox oldu”, “mübarək qədəminin altında yaşıl otlar bitdi”, “Xətay türkü kimi nurlandı”...**

QIRX BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİ TÖVBƏDƏN LƏTAFƏT TAPDI

چون دلش از توبه لطافت گرفت
ملک زمین را به خلافت گرفت

*Ürəyi tövbədən lətafət tapan kimi,
Yer mülkünün xilafətini aldı.⁶⁵⁷*

Nizami deyir ki, qəlb tövbədən lətafət tapır. Günaha bulaşmış qəlb öz incəliyini, həssaslığını itirmişdir (ya da azalmışdır), sərt və mərhəmətsiz olmuşdur. Bu qəlb halın tərcümanı ola bilmir, incə mənaları anlamır, nəfsin istəklərinə boyun əyir. Onu bu xəstə halından xilas edən dərman tövbədir. Tövbə qəlbi onun fitri özəlliklərini yox edən mikroblardan, viruslardan təmizləyir, ona lətafət, incəlik verir. Bu qəlb ən incə dalğaları belə qəbul edir və qəlb ekranında göstərir. Bu qəlb uca Allahın (c.c) varlığını hiss edir, lətif qəlb sahibləri gözüyaşlı, şəfqətli, mərhəmətli və yumşaq olurlar.

Həz. Adəm (s.a.s) də günah yükündən xilas oldu, “boşaldı”, uca Allah (s.a.s) ona yer mülkünün xilafətini (idarəçiliyini) verdi. Ey insan, tövbə məlhəmi ilə qəlbini yu, heç günah etməmiş kimi ol, uca Allahın (c.c) rızasını qazan və Onun yerdəki xəlifəsi ol.

QIRX ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: VƏFA TOXUMU SƏPDİ

تخم وفا در زمی عدل گشت
وقفی آن مزرعه بر ما نوشت

⁶⁵⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

*Vəfa toxumunu ədalət torpağına əkib,
Tarlanı bizə vəqf elədi.*⁶⁵⁸

“Vəfa” sözü ərəbcədir, verdiyi sözü yerinə yetirmək, sədaqətli, etibarlı olmaq mənaları var. “Vəfa” təsəvvüf terminologiyasında da önəmli anlayışlardan biridir. O qul vəfalı sayılır ki, qəlbinə uca Allah (c.c) sevgisindən başqasının sevgisini yerləşdirməz, qulluğu, itaəti ancaq uca Allaha (c.c) olar, nöqsanları ancaq özündən bilər, mükəmməl varlığın ancaq uca Allah (c.c) olduğuna inanar. Təsəvvüf əhlinə görə, nəfs insana vəfalı olmaz, onu yarı yolda qoyar, təkəbbür, şöhrət və sərvət düşkünləri vəfasız olanlardır.

Hz. Adəm (s.a.s) tövbə etdi, uca Allaha (c.c) yönəldi, Ona vəfalı olduğunu təsdiqlədi. Vəfası olmayan tövbə etməz, çünki tövbə vəfa duyğusunun övladıdır. O, sevgilisi olan o uca varlığın rəğbətini qazanmağa çalışır, Ona vəfalı olduğunu sübut etmək istəyir və tövbəyə yönəlir. Uca Allah (c.c) da bizdən vəfa istəyir:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ
(əl-Bəqərə, 2/40)

“Ey İsrail oğulları! Sizə bəxş etdiyim nemətimi xatırlayın, buyruğumu yerinə yetirin ki, Mən də sizinlə olan əhdə vəfa edir. Ancaq Məndən qorxun!”

“O, vəfa toxumunu ədalət torpağına əkib”. “Ədalət” də önəmli islami anlayışlardan biridir. Lüğəvi mənası “doğruluq”, “bərabərlik”, “tarazlıq”, “hər şeyin haqqını vermək” və

⁶⁵⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

başqa bu kimi ifadələrlə açıqlana bilər. “Ədalət”in ziddi zülmüdür.

O, vəfa toxumunu ədalət torpağına əkdİ. Hz. Adəm (s.a.s) insanlığa iki önəmli miras verdi. Uca Allaha (c.c) sədaqətli ol, yəni Ona şərik qoşma, başqa ilah axtarma, səni Ona bağlayan ən doğru dəyər tövhid inancıdır. Hz. Adəmin (s.a.s) ikinci mesajı da ədalətlə bağlıdır. Ədalət insanın insanla münasibətinin əsasıdır. Vəfalı olmaq ədalətli olmağı zəruri edir. Tövhid inancı ədaləti doğurur, biri yoxdursa, o birisi də olmur. O, vəfa toxumu səpilmiş ədalət tarlasını insanlığa vəqf etdi (heç bir əvəz istəmədən verdi).

QIRX YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONA VERİLƏNLƏRİ İNSANLIĞA BƏXŞ ETDİ

هرچه بدو خازن فردوس داد
جمله در این حجره ششدر نهاد

*Cənnətin xəzinədarı ona nə vermişdisə,
Hamısını bu altı qapılı doqquz hücrəyə qoydu.⁶⁵⁹*

Nizaminin anlayışına görə, hz. Adəm (s.a.s) cənnətdən özəl təyinatla göndərilmişdir. **O, cənnətin xəzinəsindən insanlar üçün nemət, dəyər, ölçü gətirmişdir. Bu, insanı insan edən, onu şərəfləndirən ölməz dəyərlərdir: tövhid, ədalət, vəfa, tövbə.** Hz. Adəm (s.a.s) bu dəyərləri yer üzünə (altı qapılı doqquz hücrəyə) yaydı.

⁶⁵⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

QIRX SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏKMƏK ONDAN, BİÇMƏK SƏNDƏN

برخور ازین مایه که سودش تراست
کشتش او را و درودش تراست

*Həmin mayadan (indi) ye, onun gəliri sənindir,
Əkmək Ondan, biçmək isə səndəndir.⁶⁶⁰*

Nizami insanlara müraciət edir. Deyir ki, uca Allah (c.c) hz. Adəm (s.a.s) örnəyi ilə sizə mesaj göndərmişdir. Onu doğru oxuyun, onda öyrənilməsi zəruri olan dərslər var. Bu, bir hekayə deyil, tərbiyə, tanıma, inanc nemətidir. O, insanlıq üçün maya (dəyər) yaratmışdır. Bu dəyər tükənməz və ölməz. Bu mayanın gəliri sənindir, yəni ona sahib çıx, onu qoru ki, o da səni qorusun, şərəfləndirsin. Tövhid, ədalət, vəfa və tövbə nemətini uca Allah (c.c) hz. Adəmlə (s.a.s) sizə göndərmişdir. “Əkmək ondan, biçmək isə səndəndir”. Sən əkilən məhsulu biçməsən, yəni göndərilən dəyərləri öyrənməsən, onları həyatına tətbiq etməsən, onlarla yaşamasan, vəfasız olarsan, insanlığını itirərsən, adın “xəyanətkar” olar. **Sən o əkilən məhsulu biç, özün də ye, başqalarına da ver, ancaq bu son deyil, biçdiyindən əldə etdiyin toxumları sən də ək, “dəyərləri yay, çoxalt, yeni dəyərlər ortaya qoy. Bu, sənin vəzifəndir”.**

Miras sənin əməyin olmayan nemətdir. Sənin ona sahib çıxmağın onu artırmaq, yaşamaq, dəyərdən dəyər doğurmaq yolu ilə ola bilər.

⁶⁶⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

QIRX DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: UDUN NALƏSİ MANQALIN NƏFƏSİNDƏNDİR

نالہ عود از نفس مجمرست
رنج خر از راحت پالانگرس

*Udun naləsi manqalın nəfəsindəndir,
Uzunqulaqların əziyyəti palan sahiblərinin
rahatlığı ucundandır.⁶⁶¹*

Ud gözəl ətri olan ağac növüdür. Onu yandıranda ətirli olduğu bilinir. Yəni manqal olmasa, udun ətirli olduğu bilinməz. Buradan çıxan məna odur ki, insanın dəyərinin bilinməsi üçün sınaqması zəruridir. Hz. Adəmin (s.a.s) sınağı onun tanınması üçündür. O, insan növünün modeli olduğundan onun şəxsində insanlığa mesaj verilmişdir. Ey insan, uca Allah (c.c) səni sınayacaq.

Birinci misranın ikinci yozumu da odur ki, udun naləsi manqalın atəşindəndir, yəni hz. Adəmin (s.a.s) əziyyəti, cəfası insanlıq üçündür, o, insanlığa nüsxə olsun deyə, onlara doğru yolu göstərsin deyə, sınaqmışdır, əziyyət çəkmişdir. “Uzunqulağın əziyyəti palan sahiblərinin rahatlığı üçündür”. Bu misra da ikinci yozumu dəstəkləyir. Uzunqulaq özünə görə əziyyət çəkmir, onun əziyyəti başqalarının rahatlığı üçündür. Nüsxə insanlar seçilmiş insanlardır və onların sınağı həm şəxsi, həm də ümumi xarakter daşıyır, başqalarını doğru yola yönəltmək üçündür.

⁶⁶¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

ƏLLİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN İŞİNİ SƏNSİZ HƏLL EDİBLƏR

کار ترا بیتو چو پرداختند
نامزد لطف ترا ساختند

*Sənin işini sənsiz həll edən zaman,
Sənin lütfünün namizədinə də seçiblər.*⁶⁶²

Bu beyt də öncəki beytin ideyasına uyğundur. Şair insana müraciət edir, onu hz. Adəmin (s.a.s) sınağından dərs almağa çağırır. Sənin (insanın) işin sənsiz həll edilmişdir. Yəni hz. Adəm (s.a.s) insan növünün modelidir, namizədidir. Sənin fitrətin Onun yaradılış fitrətinə uyğundur. “Sənin lütfünün namizədi odur”. Tövbə etmiş Adəm (s.a.s) onun soyundan gələnlər üçün mərhəmət, şəfqət, lütf, ədalət örnəyidir. O namizədi də uca Allah (c.c) seçmişdir (Şair deyir ki, Onu sənin namizədin, tipin, örnəyin, modelin kimi seçiblər).

ƏLLİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÜL GƏMİSİ OL

کشتی گل باش به موج بهار
تا نشوی لنگر بستان چو خار

*Baharın dalğaları kimi gül gəmisini ol,
Onda tikan kimi bostanda ləngər salmazsan.*⁶⁶³

Nizami insanlara iki ölçü təqdim edir. Cavan olanda ömrünü gözəl işlərə həsr et, ömrün bahar gülləri kimi çiçək

⁶⁶² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

⁶⁶³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

açsın, baharda dalğalanan “gül dənizi”nin gəmisi ol, cəhd et, çalış, saleh əməllər ömrünü bəzəsin, əsla, bostanda tikan olma, insanlara əziyyət vermə, zülmün deyil, ədalətin təmsilçisi ol. Tikan olsan, bil ki, səni toplayıb yandıracaqlar.

ƏLLİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏK YOLU İLƏ GET

راه به دل شو چو بدیدی خزان
کاب به دل میشود آتش به جان

*Xəzanın yaxınlaşdığını görəndə ürək yolu ilə get,
Çünki onsuz da su sənə başına yağacaq,
atəş isə canını yandıracaq.⁶⁶⁴*

Nizami öncəki beytdə cavanlıqda görülməsi zəruri olan işləri təqdim edir. Bu beytdə isə qocalığa aid işləri təsvir edir. O, cavanlığı yaz, qocalığı xəzan fəslinə bənzədir. O deyir ki, qocalıq yaxınlaşanda ölümdən qorxma, ürək yolu ilə get. “Ürək yolu”, yəni imanın yolu, sevginin yolu, güvənin yolu. Ona görə ki, ən doğru yol budur, ikincisi, ölüm qorxusunun faydası yoxdur, onsuz da ölüm atəşi canını yandıracaq, külünün üzərinə su səpiləcək, ölümdən sonrasını düşün, işlərini axirət hesabı ilə gör, ömrünü axirəti qazanmaq üçün yaşa.

⁶⁶⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

ƏLLİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNDƏ ŞİR ÜRƏYİ YOXDUR

صورت شیرى دل شیریت نیست
گرچه دلت هست دلیریت نیست

*Surətcə şirsən, ancaq şir ürəyi səndə yoxdur,
Ürəyin varsa da, ürəkli (cürətli deyilsən).⁶⁶⁵*

Nizami bu beytdə də insana öyüd verir, onu özünü tanımağa çağırır. Sən özünə tərbiyə verməsən, özünü uca Allahın (c.c) rızasını qazandıracaq işlərə həsr etməsən, görünüşdə şirə oxşayacaqsan, ancaq şir olmayacaqsan. Yəni axirət hesabı ilə ömür yaşamaq, nəfsə qarşı cihad etmək cəsarət istər (bu baxımdan şairə şir obrazı lazım olmuşdur). Ancaq sən özünü bu dünyaya həsr etmisən, ona görə də qorxaqsan, orijinal deyil, təqlidçisən (şirə oxşayırsan, şir deyilsən, ürəyin var, ancaq cəsarətin yoxdur).

ƏLLİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞİRİN ŞƏKLİNİ SARAYLARIN DİVARLARINA ÇƏKMƏK OLAR

شیر توان بست ز نقش سرای
لیک به صد چوب نجبد ز جای

*Şirin şəklini sarayların divarına çəkmək olar,
Ancaq yüz il də keçsə, o, (şəkil) yerindən tərpənməz.⁶⁶⁶*

⁶⁶⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

⁶⁶⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

Şair fəal, xeyirxahlıqda yarışan, islah edən müsəlman olmağımızı istəyir. O, bu fikri təqdim etmək üçün iki şir, iki ürək təsvir edir. Canlı, gerçək, fitrətinə uyğun şir və sarayların divarlarını bəzəyən cansız, hərəkətsiz şir, iman dolu, sevgi yüklü ürək, bir də sadəcə döyünən, nəfsin əsarətinə boyun əymiş ürək.

Müsəlman aktiv insandır, özünün və başqalarının ilahi ölçülərə uyğun yaşamasına çalışan şəxsiyyətdir, o, divarların bəzəyi olan şir deyil. Şair müsəlmanın halını hərəkət anlayışı ilə ifadə etmişdir. O, çalışır, dəyişir, dəyişdirir və islah edir. Divardakı şəkil kimi olmaq isə mənəvi ölüm halıdır, hədəf və idealdan məhrum olmaqdır, sevgisiz yaşanan süni həyatdır.

ƏLLİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖYLƏRİN XƏLƏTİ SƏNƏ YARAŞMIR

خلعت افلاك نمی‌زیبدت
خاکی و جز خاک نمی‌زیبدت

*Göylərin xələti sənə yaraşmır,
Sən torpaqdansan, torpaqdan başqa
heç şey sənə yaraşmır.*⁶⁶⁷

Nizaminin bu beyti də öncəki iki beyt kimi müqayisə üzərində qurulmuşdur. Gerçək şir, divarlardakı şəkil şir, sevgi dolu ürək, süni ürək. Bu müqayisələr əsasında şair öz dəyərini bilməyən insanları tənqid edir. O, sonra deyir ki, ey insan göylərin xələti sənə yaraşmır. Misradakı “göylərin xələti” ifadəsini

⁶⁶⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

fərqli mənalara yozmaq olar: uca Allahın (c.c) insana verdiyi dəyər, Onun bəxş etdiyi nemətlər, mənaya aid olan dəyərlər. Ancaq bunlar sənə yaraşmır, yəni sən onların dəyərini bilmirsən, nəfsinə meyil edirsən, nəfsin istəklərini üstün tutursan, bu yolla da gerçək şir deyil, bəzək şir olursan, cəsur ürəyini itirib, süniləşirsən, yəni əslindən uzaqlaşırsan. Ona görə də, şair beytin ikinci misrasında acığını, qəzəbini bildirir, insana nəfsinin əslini xatırladır: “Sən torpaqdansan, torpaqdan başqa heç bir şey sənə yaraşmır”. Göylərin xələti olmadan torpaqdan yaranmış bir bədən ölü deyilmi? Yəni insanın dəyəri göylərin xələtinə bağlıdır. Sevgisini itirmiş ürək sadəcə bir ət parçasıdır, göylərin xələtini unutmuş insan divardakı şir şəklidir, nəfsi ruhunu məğlub etmiş insan torpaqdan yaradılmış cansız əşyadır. Nizamiyə görə, insanı hərəkətə gətirən gücün qaynağı ilahi dəyərlədirsə, o, insandır.

ƏLLİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN İŞİNİN TALEYİ BƏDBƏXTDİR

طالع کارت به زبونی درست
دل به کمی غم به فزونی درست

*Sənin işinin taleyi bədbəxtdir,
Ürək azalmağa, qəm isə çoxalmağa üz qoymuşdur.*⁶⁶⁸

Nizami yenə insana müraciət edir. Deyir ki, ey insan, işlərinin sonunu düşün, axirətdən bu dünyaya bax, bil ki, ömür sürətlə azalır, vaxt sona yaxınlaşır. Əgər göylərin nemətini unutsan, sənin işlərinin taleyi bədbəxtdir. “Ürəyin azalır”, yəni

⁶⁶⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

qocalırsan, ölümə yaxınlaşırsan, qəmin çoxalır. Nə qədər gec deyil, geri dön, cahillərdən əl çək, gəncliyin qədrini bil.

ƏLLİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN QAPILARIN AÇILDI

ورنه چرا کرد سپهر بلند
شهر گشائی چو ترا شهر بند

*Əgər belə deyilsə, nə üçün uca göylər,
Sənin kimi şəhər məhbusunun şəhər
qapılarını açdı?⁶⁶⁹*

İkinci misradakı “şəhər” sözü zindan, həbsxana mənasındadır, “məhbus” da bu zindanda olan insandır. Bu anlayışların ifadə etdiyi gizli məna odur ki, nəfs insanın zindanıdır, onun azadlığının düşmənidir, nəfs zindanı, orijinal yaradılmış insanı təlxəyə, meymuna çevirər, onun cəsur ürəyini süniləşdirər, o, öz dəyərini, “göylərin xələtini” unudar.

Uca göylərin zindan məhbusu olan insanın qapısını açması hansı mənaya gəlir? Öncə onu deyək ki, Nizami ideyalarını hz. Adəm (s.a.s) modeli ilə təqdim edir. Uca Allah (c.c) insanlığa bir hz. Adəm (s.a.s) mesajı göndərmişdir. **Yəni ey insan, nəfs zindanının məhbusu olmaq istəmirsənsə, bu mesajı oxu, öyrən, nəticə çıxart və tətbiq et, hz. Adəm (s.a.s) qissəsi zindan qapısının açarıdır. Bu qissə sənə həqiqətləri söyləyir: insanı uca Allah (c.c) yaratdı, onu torpaqdan yaratdı, insan zəif məxluqdur, o, səhv, günah**

⁶⁶⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

edə bilər, ancaq uca Allahın (c.c) tövbə qapısı açıqdır, sən də tövbə et, arın və Ona yönəl.

ƏLLİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: FƏLƏKLƏ ASTA DAVRAN

دایره کردار میان بسته باش
در فلکی با فلک آهسته باش

*Dairə kimi həmişə beli qurşaqılı ol (hazır ol)
Sən fələyin (hökmündəsən), fələklə asta davran.*⁶⁷⁰

Nizami insanı hər zaman hazır olmağa çağırır. Bu hazırlığın önəmini vurğulamaq üçün onu dairəyə bənzədir, “dairənin kəməri hər zaman belindədir”. İnsan nəyə hazır olmalıdır? Ölümə, çünki onun gəlmə anı bilinməz, yəni elə yaşa ki, ölüm qapına gələndə peşman olmayasan, axirət azuqəsi hazırla, hesab günü üzünü ağ edəcək əməllərin olsun, hər nəfəsini bir şans kimi dəyərləndir, şükür et, sən zamanın yaşadığın andır, ölüm fərmanı sən əlində deyil, “sən fələyin hökmündəsən”, “onunla asta davran”, yəni şeytanın vəsvəsələrinə aldanma, ölüm hər an gələ bilər.

ƏLLİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YOLDA QALMAMAQ XOŞBƏXTLİKDİR

تیز تکی پیشه آتش بود
باز نمائی ز تک آن خوش بود

*İti yürüş (səbirsizlik) odun peşəsidir,
Xoşbəxtlik odur ki, yolda qalmayasan.*⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 82.

⁶⁷¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

Nizami bu beytdə insanlara doğru həyat ölçüsü, təsəvvürü vermişdir. “Səbirsiz olma”. **Öncə onu deyək ki, səbir oturub gözləmək deyil, passivlik tənbellik, qədərçilik (hər şeyi taleyin hökmünə bağlamaq) də deyil. Səbir dirənişdir, uca Allahın (c.c) buyruqlarının yerinə yetirilməsində iradəli olmaqdır, ideal və hədəflərindən geri dönməməkdir.** Səbirsizlik isə acizlik və iradəsizlikdir, mübarizə əzminin qırılmasıdır. Şair deyir ki, səbirsizlik odun peşəsidir, o, atəş kimi bir anda hər şeyi yandırar. Səbir isə fasiləsiz, ardıcıl mübarizə üçün tələb olunan keyfiyyətdir.

Şair ikinci misrada xoşbəxtliyin də ölçüsünü vermişdir. **Xoşbəxtlik yolda qalmamaqdır, yəni hədəfinə çatmaqdır, uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaqdır.** Bu xoşbəxt olmaq ölçüsü ilə səbir arasında birbaşa əlaqə var. Ancaq dirəniş, iradə, əzm və çalışqanlıq insanı idealına qovuşdura bilər. Ölüm hər an gələ bilər düşüncəsi ilə çalış, səbirli ol, ısrar et ki, yolda qalmayasan və gerçək xoşbəxtliyə qovuşasan.

ALTMİŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SU KİMİ OL

آب صفت باش و سبکتر بران
کاب سبک هست به قیمت گران

*Su xasiyyətli ol, yüngülcə yeri,
Su yüngüldür, ancaq qiymətcə ağırdır.*⁶⁷²

Bu beyt də insana başqa bir həyat ölçüsü verir: “Su kimi ol”. Suyun hansı keyfiyyətləri var? Su həyatdır, su təmizləyir, su axır, su yumşaqdır... Nizami misrada suyun hə-

⁶⁷² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

rəkət etmək özəlliyini önə çəkmişdir. Mömin də öz idealları uğrunda hər zaman hərəkətdə olan, su kimi axan insandır. Hərəkətsizlik ölümdür. Yəni od kimi səbirsiz olma, su kimi səbirli ol, onun kimi ax, saleh əməlin olsun, insanlarla mülayim davran, onların qəlbinə yol tap. Su damcıları səbirli, ardıcıl və inadkar olduğu üçün sal daşları da deşə bilir.

ALTMİŞ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: CAM QİYMƏTİNİ ÇEVİKLİKDƏ TAPIBLAR

گوهر تن در تنگی یافتند
قیمت جان در سبکی یافتند

*Bədən gövhərini incəlikdə tapıblar,
Can qiymətini çeviklikdə tapıblar.⁶⁷³*

Bu beyt də insanın doğru həyat düşüncəsini formalaşdırır. “Bədən gövhərini incəlikdə tapıblar”, yəni dünya malına meyil etmə, ürəyini ona bağlama, dünya malının, nəfsinin köləsi olma, az ye, az danış və az yat. Varlığının dəyəri (gövhəri) bu ölçülərə bağlıdır. Sən bədənini deyil, ruhunu bəslə ki, can qiymətin üzə çıxsın. Dünya malı, nəfsin istəkləri ruha yüküdür, onları at ki, qəlbin azadlığa qovuşsun, ruhun qanad açsın, səni mənə aləminə aparsın.

ALTMİŞ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: QAF DAĞINDAN AĞIRCANLISAN

باد سبک روح بود در طواف
خود تو گرانجائتری از کوه قاف

⁶⁷³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

*Yüngül ruhlu yel həmişə hərəkətdədir,
Sən isə Qaf dağından ağırcaanlısan.*⁶⁷⁴

Bu beyt, əslində, öncəki beytin şərhidir. Belə ki, dünya malına, nəfsin istəklərinə bağlılıq yükündən azad olmuş qəlb, ruh küləyə bənzədilmişdir, o, çevikdir, hərəkətdədir. Dünya malına bağlı olan qəlb, ruh, ağıl isə hərəkətsizdir, “Qaf dağından ağırcaanlıdır”, bu qəlb “sinədə yükdür”, ölmüş, duyarlılığını itirmiş və möhürlənmişdir. Onun gerçəyi görmək, duymaq, yaşamaq imkanı yoxdur.

ALTMİŞ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BƏNÖVŞƏ KİMİ ÜZÜNÜ ÖZÜNƏ TUTMA

گر نه فریبنده رنگی چو خار
رخ چو بنفشه بسوی خود مدار

*Sən tikan kimi (gülün) rənginə aldanmursansa,
Bənövşə kimi üzünü özünə tutma.*⁶⁷⁵

Nizami bu beytdə də insana doğru yol göstərir. Mesaj hz. Adəm (s.a.s) modeli üzərindən verilir. Hz. Adəm (s.a.s) qissəsində də iki tərəf var: hz. Adəmin (s.a.s) yolu və şeytanın yolu. Nizami insanlara öyüd verərkən bu iki örnəyi əsas alır: tövbə et, ölümə hazır ol, hesab verəcəyinə inan, uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün dirən, səbirli ol, yolda qalma, hərəkətsizlik ölümdür, su kimi ol, ax, axirət azuqəsi hazırla, saleh əməllərin olsun, bədənini, nəfsini deyil, ruhunu bəslə, qəlbinə hakim ol, nəfsi qəlbindən qov, ruhu qəlbinin

⁶⁷⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

⁶⁷⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

soltanı et, az ye, az yat, az danış... bunlar hz. Adəmin (s.a.s) yolunun dəyərləridir. Şeytan isə bunun əksinin modelidir. O, sənə deyir ki, uca Allah (c.c) sənə çox uzaqdır, günahdan çıxış yolu yoxdur, tövbə qapısı da bağlıdır, axirət də bir əfsanədir, hesab yoxdur, nə varsa, bu dünyada var, nəfsini bəslə, hər şey sənə nəfsinin ehtiyaclarını təmin etmək üçündür, mərhəmət, şəfqət, başqalarını düşünmək kimi nağıllara qulaq asma...

Nizami bu beytdə təkəbbürün şeytanın silahı olduğunu bildirir, insanı ondan qorunmağa çağırır. “Sən tikan kimi gülün rənginə aldanma”, yəni hər sözə, hər rəngə aldanma. Nizami deyir ki, insanı aldanmağa sövq edən ən qorxulu duyğu təkəbbürdür. Çünki təkəbbürlü insan həqiqətləri görə bilmir, ancaq xoşuna gələn sözləri dinləyir, nəfsinin itaətinə keçmiş olur. Nəfs də insana doğru yol göstərməz. Ona görə də, “bənövşə kimi üzünü özünə tutma”, eqoist olma, belə olsa, şeytanın yoluna girmiş olacaqsan.

**ALTMİŞ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNİN GÖZLƏRİN HƏR TƏRƏFDƏN
SƏNƏ BAXIR**

خانه مصقل همه جا روی تست
از پی آن دیده تو سوی تست

*(Dünyanın) sığallı evində hər yerdə sənə üzündür,
Odur ki, sənə gözələn hər tərəfdən sənə baxır.⁶⁷⁶*

⁶⁷⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

Nizami bu beytdə də təkəbbürün təhlükəsindən danışır. Şairə görə, təkəbbürlü insan özünü unutmuş cahil insandır. O, gerçəkləri görmək imkanını itirdiyinə görə, özünü və başqalarını, həyatı və hadisələri doğru dəyərləndirə bilmir. Dünyaya isə sığallı güzgü kimidir, o, səni hər tərəfdən göstərir, səninin gözlərin isə ancaq səni görür, yəni təkəbbür mənəvi korluqdur, təkəbbürlü insan ancaq özünü düşünür, ancaq özünü görür, ancaq özü üçün çalışır.

ALTMİŞ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: VARLIQDAN AYRILMISAN

گرچه پذیرنده هر حد شدی
از همه چون هیچ مجرد شدی

*Bütün hədləri sənin (əksin) qəbul etdiyin üçün,
Yoxluq kimi bütün varlıqdan ayrılmısan.*⁶⁷⁷

Nizami bu beytdə də təkəbbürlü insanı tənqid edir. Şairin təkəbbürün təhlükəsindən bu qədər danışmasının səbəbi odur ki, təkəbbür tövbə qapısının qıfılıdır, şeytanı səcdə etməkdən çəkindirən də, tövbə etməyə imkan verməyən də, onu insan oğlunun düşməninə çevirən də təkəbbürdür.

Nizami bu beytdə deyir ki, təkəbbür insanı uca Allahdan (c.c), həyatdan və gerçəklikdən ayırır. Təkəbbürlü insan hara və nəyə baxsa, öz əksini görür, elə düşünür ki, hamı ona baxır, hamı onu sevir, hamı ona borcludur, hər şey onun üçündür. O, özünə vurulur, nəticədə, təkəbbür onu yoxluq kimi varlıqdan, həqiqətdən ayırır, şeytanın yeminə çevirir.

⁶⁷⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

ALTMİŞ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ÖZÜNƏ AŞİQ OLMUSAN

عاشق خویشی تو و صورت پرست
زان چو سپهر آینه‌داری به دست

*Sən özünün aşiqisən və surətpərəstsən,
Odur ki, göy kimi əlində güzgü gəzdirirsən.*⁶⁷⁸

Nizami insana tövbə qapısını bağlayan təkəbbürü fərqli bədii biçimlərdə təqdim edir: “bənövşə kimi üzünü özünə tutma”, “sənin gözlərin hər tərəfdən sənə baxır”, “yoxluq kimi bütün varlıqdan ayrılımsan”... Şair bu beytə isə özü-nəvurğunluğun son həddini “aşiq” və “surətpərəst” sözləri ilə ifadə etmişdir. Təkəbbürlü insan özünə aşiq olmuşdur, öz nəfsinə vurulmuşdur, onun üçün müqəddəs olan nəfsinin istəklərini yerinə yetirməkdir. O, bu dünya üçün yaşayır, “kor” olduğundan gerçəkliyi görə bilmir. “Surətpərəst olmaq” dünyəviləşməkdir, təkqütblü dünya, həyat anlayışına inanmaqdır, axirət inancını rədd etməkdir. Deməli, təkəbbür şeytanın insanı dünyəviləşdirmə silahıdır. Təkəbbürlü insan özünə elə aşiq olmuşdur ki, hər zaman göy kimi əlində güzgü gəzdirir, hər şeydə və hər yerdə ancaq özünü görür.

ALTMİŞ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: QƏM DUZUNU DADMALISAN

گر جو سنگی نمک خود چشی
دامن از این بی‌نمکی درکشی

⁶⁷⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

*Sən daşsansa, gərək qəm duzunu dadasan,
Və ətəyini bu duzsuzluqdan çəkəsən.*⁶⁷⁹

Nizami bu beytdə təkəbbür xəstəliyinə tutulmuş insana dərman verir. Şair öncə təkəbbür virusunun törətdiyi xəstəliklərdən birinin əlamətini göstərir: təkəbbür insanı daşlaşdırır (öncə insanı uca Allahdan (c.c) və həyatdan ayırır, onu səbirsiz edir, ölümü unutturur, yaradanı inkar edir, axirət inancını rədd edir, bədənini bəsləyir, nəfsinin köləsinə çevirir, qəlbini şeytana, nəfsinə təslim edir, tənbelləşir, əşyanın hikmətini öyrənmir, sözə, rəngə aldanır, ancaq özünü görür, yoxluq kimi varlıqdan qopur, özünə aşiq olur və dünyəviləşir).

Təkəbbür insanı daşlaşdırır, yəni onun qəlbindəki şəfqət və mərhəmət duyğularını yox edir, qəlb həssaslığını itirir, duymur, “ölür”, “möhürlənir”, insan vəhşiyyə çevrilir. Şair deyir ki, ey təkəbbürün ürəyini daşa çevirdiyi insan, bu daşı əritmək üçün sən “qəm duzu dadmalısan”. Duzun daşı əritmək keyfiyyəti olduğuna görə, şair bu bilgidən ideyanın açılması üçün istifadə etmişdir.

Misrada “duz” tövbə mənasındadır. Günah kiri ilə daşlaşmış qəlbin sərtliyini ancaq tövbə duzu ilə yumşaltmaq, əritmək olar. Duz həm də çürüməyin, xarab olmağın, iylənməyin qarşısını alır. Yəni tövbə qəlb çürüməsinə qarşı dərmandır. (Uca Allah (c.c) bizi mərhumiyyətlərdən məhrum nəsil yetişdirmək inancından və tövbə məlhəmini inkar edən düşüncədən uzaq tutsun!) “Duz” həm də yeməyin dadıdır, duzsuz yemək sevilməz. “Qəm duzu” (çətinlik, qəm, kədər, sınaq) da ömrü mənalandıran, ona

⁶⁷⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

dad verən, insan fitrətinin özəlliyini üzə çıxaran məl-həmdir. (İnsan xəstələnəndə xəstələnmiş orqanın ilahi fitrəti pozulur və o orqan qidanın dadını olduğu kimi hiss etmir. Qəlbin, ağılın fitrəti pozulanda da insan həyatın, yaradılışın mənasını doğru anlamır. İnsana həyatın gerçək mahiyyətini anladan da “qəm duzu”dur, yəni qəmdir, çətinliklərdir, Füzuli də: “Ya Rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni, Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni”, - deyərkən bunu nəzərdə tutmuşdur).

**ALTMİŞ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
UCA ALLAHIN (c.c) ƏTƏYİNDƏN YAPIŞ**

ظلم رها کن به وفا درگريز
خلق چه باشد به خدا درگريز

*Zülmü boşla, yaxşılığın (sədaqətin, vəfanın)
ətəyindən yapış,
Xalq nədir, sən Xudanın ətəyindən yapış.⁶⁸⁰*

Nizami insana öyüd verir. Öncə ona “zülmü boşla” deyir. Zülm ədalətin əksidir. Hər şeyə layiq olduğu dəyəri vermək ədalət, bir şeyi yerindən etmək isə zülmdür. Zülm sadəcə bir şəxsin başqasına etdiyi haqsızlıq deyil. İnsan özünə də zülm edir. Şairin öncəki beytlərdə ifadə etdiyi fikirlər zülmün əlamətləridir: ölümü unutmaq zülmdür, Yaradanı tanımammaq, ən böyük zülmdür, təkəbbür zülmdür, tövbə qapısını tanımammaq da zülmdür... Şair insanları vəfalı olmağa, sədaqətə çağırır. Səni yaradana, sənə nemət verənə sadıq olacaqsan, səni insan edən dəyərləri qoruya-

⁶⁸⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

caqsan. Ey insan, sənin ən böyük dayağın uca Allahdır (c.c), ona vəfalı ol, başqa bir dayaq axtarma.

ALTMİŞ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ÜÇÜN ÇALIŞ

نیکی او بین و بران کار کن
بر بدی خویشتن اقرار کن

*Onun yaxşılığını gör və onun üçün çalış,
Özünün pis olmağını etiraf et.*⁶⁸¹

Uca Allah (c.c) insanın yaxşılığını istəyir, ona nemətlər verir, hər şeyi onun üçün yaradır. Xeyir və gözəl olan işlər Ondandır. İnsanın bunu görməsi, bilməsi və ona inanması zəruridir. İnsanın bütün işlərində ölçü uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaqdır. Ancaq bu halda işlər bərəkətlənir, savaba, qazanca çevrilir. İnsan ömrünü uca Allaha (c.c) həsr etməlidir, Onun üçün çalışmalıdır. Belə olanda insanlıq üçün çalışmış oluruq və O, bizim əməyimizə dəyər verir, əməyimiz axirət azuqəsinə çevrilir. Uca Allah (c.c) insana zülm etməz. Şər işlərin qaynağı insanın özüdür: “Özünün pis olmağını etiraf et”.

YETMİŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, SƏNƏ FƏZLİNİ GÖSTƏRƏR

چون تو خجلوار براری نفس
فضل کند رحمت فریادرس

⁶⁸¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

*Sən xəcalət çəkə-çəkə nəfəs alsan,
O dada çatan öz mərhəmətini, fəzlini sənə göstərər.*⁶⁸²

Şair öncəki misrada deyir ki, insan uca Allah (c.c) üçün çalışmalıdır, ömrünü Onun sevdiyi işlərə həsr etməlidir, ömür, zaman insanın mülkiyyəti, şəxsi malı deyil, əmanətdir. Onun ölçüsünə görə, saleh əməllərə, insanları müsbətə doğru dəyişdirən, onların qəlbində Ona sevgi yaradan işlərə həsr olunmuş ömür dəyərlidir. **Ancaq “insan xəcalət çəkə-çəkə nəfəs almalıdır”, yəni insan gördüyü işləri çox saymamalıdır, təkəbbürdən uzaq olmalıdır, əməllərini ümid və qorxu içində uca Allaha (c.c) təqdim etməlidir, əlindən gələni ən gözəl biçimdə etməlidir, əməllərini insanların tərəzisi ilə deyil, Onun ölçüsü ilə çəkməlidir.** Belə olsa, uca Allah (c.c) mərhəmət və fəzilətini sənə göstərər. Yəni sənə rəhm edər, gözünün nurunu, qəlbinin mətanətini, aqlının gücünü artırar, iqlasla gördüyün işini bərəkətləndirər, azını çoxaldar, sənə “qulum” deyər, səni sevər və sevdilər, örnək müsəlman dərəcəsinə ucaldar.

Hz. Nizami uca Allahın (c.c) mərhəmət və fəzlini qazanmağın bir yolunu göstərir: niyyət və iqlas. O, niyyət və iqlas ölçüsünü belə ifadə edir: “Onun üçün çalış”. İqlasın ölçüsü budur: gördüyün işlərdə uca Allahın (c.c) rızasını qazanmağı arzulamaq, onu nəfsə və dünyaya aid ləkələrdən arındırmaq. Niyyət isə insanın öz hədəfini gerçəkləşdirmək üçün hərəkətə keçməsidir. Uca Allah (c.c) qulundan iqlas istəyir:

⁶⁸² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ . لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ
(əl-Ənam, 6/162-163)

“De ki, şübhəsiz, mənim namazım, qurbanım, həyatım və ölümüm aləmlərin Rəbbi Allah üçündür. Onun ortağı yoxdur. Mənə sadəcə bu əmr olundu və mən müsəlmanların ilkiyəm”.

İslam peyğəmbərinin hədislərində iklas ən önəmli məsələlərdən biridir:

“Kim Allah üçün sevər, Allah üçün nifrət edər, Allah üçün verər və Allah üçün mane olarsa, imanını kamilləşdirmiş olar”.⁶⁸³

“Allah belə buyurdu: “Mənim üçün bir-birilərini sevənlər sevgimi haqq etmişlər. Mənim üçün bir-birilərini ziyarət edənlər sevgimi haqq etmişlər. Mənim üçün bir-birilərini sevənlərə nurdan elə taxtlar var ki, nəbilər, sadıqlər, şəhidlər onların yerində olmağı arzular, onlara qibtə edərlər”.⁶⁸⁴

İklasla bağlı islam böyükləri buyurmuşlar:

Əbu Qasım əl-Kuşeyri:

“İklas itaətini şüurlu olaraq sadəcə uca Allaha (c.c) etməkdir. Yəni ibadəti ilə hər hansı bir məxluqa süni davran-

Qeyd: İklasla bağlı bu ayələrə də baxmaq olar: Beyinə, 98/5; Nisa, 4/125; Kəhf, 18/110; Nisa, 4/76; İnsan, 76/5-10; əl-Bəqərə, 2/265; Rəd, 13/22.

⁶⁸³ “Sahihül-Camiüs-Sağır”, 5965-ci hədis.

⁶⁸⁴ “Sahihül-Camiüs-Sağır”, 4321-ci hədis.

ma, insanların öygüsünü və tərifini arzulama kimi mənaları deyil, ancaq uca Allaha (c.c) yaxınlaşmağı istəməkdir”.⁶⁸⁵

Cüneyd Bağdadi:

“İxlas Allah ilə qul arasındakı sirdir, onu heç bir mələk bilməz ki, qeyd etsin, heç bir şeytan bilməz ki, pozsun, heç bir nəfs də bilməz ki, onu öz əleyhinə çevirsin”.⁶⁸⁶

Əbu Osman:

“İxlas davamlı olaraq Yaradanın fəzlinə baxaraq məxluqatı görməyi unutmaqdır”.⁶⁸⁷

Huzeyfə əl-Məraşi:

“İxlas qulun açıq etdiyi əməlləri ilə gizli əməllərinin eyni olmasıdır”.⁶⁸⁸

Zünnun Misri:

“Üç şey ixlasın əlamətindəndir: gözündə xalqın öygüsü ilə söyməsinin bir olması, etdiyin əməllərdə əməlin özünü görməyi unutmaq, əməlin axirətdə mükafatı olacağını unutmaqdır”.⁶⁸⁹

Səhl bin Abdullah:

“Riyanı ancaq ixlaslı adam bilər”.⁶⁹⁰

⁶⁸⁵ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

⁶⁸⁶ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

⁶⁸⁷ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 74.

⁶⁸⁸ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 74.

⁶⁸⁹ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 74.

⁶⁹⁰ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

Fudayl bin İyaz:

“İnsanlar üçün əməl etmək şirk, insanlar üçün əməli tərk etmək isə riyadır. İxlas isə uca Allahın (c.c) səni hər ikisindən qorumasıdır”.⁶⁹¹

Sırrı Sakati:

“Hər kim insanlara onda olmayan gözəl şeylərlə görünərsə, uca Allahın (c.c) gözündən düşər”.⁶⁹²

Əbu Yaqub əs-Susi:

“Onlar ixlaslarının onları xilas edəcəyini düşünəndə ixlasları yenidən ixlasa ehtiyac duydu”.⁶⁹³

Əbu Bəkir əd-Dəqqaq:

“Hər ixlaslının əksikliyi ixlasını görməsindədir. Uca Allah (c.c) insanın ixlasının xalis olmasını diləyəndə ixlasında ixlasını görməyi yox edər. Bu yolla da o, ixlaslı deyil, “İxlaslı edilmiş insan” olur”.⁶⁹⁴

Əbu Osman əl-Məğribi:

“İxlasda nəfsin mütləq bir həzzi və nəsibi var. Bu, avamın ixlasıdır. Seçilmişlərin ixlası isə onlarla deyil, onlarda cərəyan edər. Onlardan ibadətlər, sanki, onların onunla əlaqəsi yoxmuş kimi baş verir. Onlar ibadətlərinə güvənməzlər, heç bir şeyi ona görə etməzlər. Bu, seçilmişin ixlasıdır”.⁶⁹⁵

⁶⁹¹ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

⁶⁹² Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

⁶⁹³ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

⁶⁹⁴ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

⁶⁹⁵ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və ixlas”, İstanbul, 2008, s. 73.

Böyük islam alimi Yusuf əl-Karadaviyə görə, ixlashı insanın bir sıra əlamətləri var, onlar şöhrətdən qorxarlar, nəfslərini tənqid edirlər, onlar görünməyi, tanınmağı sevməzlər: “o, hər zaman çalışan və bilinməyən, fədakarlıq edən və anılmayan “məchul əsgər” kimidir. Camaatın içində ağacın kökü kimidir, ağac onun üzərində bitir, həyat qazanır, ancaq o, torpaq altında gizlənmişdir, gözlər onu görməz. O, binanın təməli kimi olmaq istəyir, o olmasa, heç bir divar yüksəlməz, heç bir tavan olmaz, ancaq o, divarlar və balkonlar kimi hər kəs tərəfindən görülməz”⁶⁹⁶. O, öyünü sevməz və ona aldanmaz, layiq olanı öyər, onun üçün başqan, ya da əsgər olmağın fərqi yoxdur, insanların deyil, uca Allahın (c.c) xoşnud olmasına sevinər, özünə görə deyil, uca Allaha (c.c) görə sevinər, ya da əsəbiləşər, yolun uzunluğuna səbir edər, istedadlı adamların üzə çıxmasına sevinər, ən gözəl, ən faydalı işi görər, təkəbbürdən çox qorxar, nəfsini haqlı çıxarmaz...⁶⁹⁷

Hə. Nizaminin önəm verdiyi ikinci məsələ niyyətdir: “Onun yaxşılığını gör və onun üçün çalış”, yəni niyyətin uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq olsun. Niyyət və iklas bir-birini tamamlayan, bir-birinə aid olan anlayışlardır. Niyyət Qurani-Kərimin ən önəmli qavramlarından biridir. **Qurana görə, bir əməlin ixlashı olması üçün iki şərt zəruridir: bir işi görərkən öncə niyyət etmək (“Əməllər niyyətlərə görədir”), məsələn, idman etmək məqsədi ilə namaz qılsan,**

⁶⁹⁶ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və iklas”, İstanbul, 2008, s. 73.

⁶⁹⁷ Yusuf əl-Karadavi, “Allaha gedən yolda niyyət və iklas”, İstanbul, 2008, s. 73.

ya da arıqlamaq üçün oruc tutsan, qəbul olunmaz. İkinci şərt niyyətin şəxsi və dünyəvi faydalardan arındırılması, ancaq uca Allaha (c.c) aid edilməsidir. Qurani-Kərimdə bu niyyət (uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq niyyəti) “axirəti istəmək”, “Allahı istəmək”, “Allahı arzulamaq”, “Allahın rızasını arzulamaq” kimi fərqli ifadələrlə təqdim olunmuşdur.

وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ
الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ
(Ali-İmran, 3/145)

“Hər kim dünya nemətini istəyərsə, ona ondan verərik, kim də axirət savabını istərsə, ona da bundan verərik”.

Uca Allahın (c.c) ölçüsünə görə, mükafat və cəza niyyətə (hədəfə), istənilənə görədir:

“Kim axirət əkinini istəyirsə, onun əkinini artırırıq, kim dünya əkinini istəyirsə, ona da dünyadan bir şey verərik. Ancaq onun axirətdə heç bir nəsibi olmaz”.⁶⁹⁸

Niyyət hədislərdə də önəmli yer tutur: “Əməllər ancaq niyyətlərə görədir və hər bir insana ancaq niyyət etdiyi vardır...”⁶⁹⁹, “Allah sizlərin bədənlərinizə, şəkillərinizə baxmaz. Əksinə, qəlblərinizə baxar”.⁷⁰⁰

Niyyətlə bağlı islam alimlərinin sözləri:

Cövhəri: “Niyyət qərar verməkdir”.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ Şura, 42/20; Bu ayələri də oxumaq olar: Ənam, 6/52; Rum, 30/39; Leyl, 92/17-20; Bəqərə, 2/272; Nisa, 4/114.

⁶⁹⁹ Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 29.

⁷⁰⁰ Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 27.

⁷⁰¹ Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 30.

Xəttabi: “Niyyət bir şeyə qəlbinlə yönəlməyin, onu əldə etməyə çalışmağındır”.⁷⁰²

Beyzavi: “Niyyət qəlbin indi, ya da gələcəkdəki bir faydanı əldə etmək, ya da bir zərərdən qorunmaq kimi bir hədəfə uyğun gördüyü şeyə doğru yönəlməsi, hərəkətə keçməsidir”.⁷⁰³

Abdulla bin Məsud: “Kim dünyanı niyyət edərsə, dünya onu aciz edər (məğlub olar)”.⁷⁰⁴

Zərkəşi: “Niyyətin həqiqəti bəlli bir hədəfi gerçəkləşdirməyə əzm etmək, qərar verməkdir”.⁷⁰⁵

Mavərdi: “Niyyət bir şeyi etməyə qərar verib onu etməkdir. Qərar verir, ancaq icra etməkdə gecikirsə, ona niyyət deyil, “əzm” deyilir”.⁷⁰⁶

Bu deyilənləri yekunlaşdırsaq, deyə bilərik ki, niyyət qəti qərardır, bir anlıq hal deyil, niyyətin yeri qəlbdir, əməllər niyyətlərə görədir, əməllərin dəyəri niyyətlərə görə dəyişir, niyyət əməlin ruhudur, əməllərin qəbulu niyyətdəki ixlasa bağlıdır.

Həz. Nizami niyyət və ixlasın önəmini bu sözlərlə təqdim edir: “Xalq nədir, sən uca Allahın (c.c) ətəyindən yapış”, yəni işlərini, düşüncə və duyğularını uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğunlaşdır, xalqın öygüsünə görə iş görmə, niyyətin Onun rızasını qazanmaq olsun. “Onun üçün çalış”, sənin həyatın, əməllərin və ölümün Onun üçündür, “Sən xəcalət çəkə-çəkə nəfəs al”, dünyəviləşmə, təkəbbürdən qaç,

⁷⁰² Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 30.

⁷⁰³ Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 30.

⁷⁰⁴ Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 31.

⁷⁰⁵ Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 31.

⁷⁰⁶ Yusuf əl-Karadavi, göstərilən qaynaq, s. 31.

o, niyyət və ixlası yox edən virusdur, o, səni uca Allahdan (c.c) və həyatdan ayırır, gördüyün işləri çox sayma, onları ümid və qorxu duyğusu ilə Ona təqdim et, qəmdən, kədərdən qorxma, mərhumiyyətdən məhrum ömür yaşama. Sənin niyyətin və ixlanın sağlam olsa: “O dada çatan öz mərhəmətini, fəzlini sənə göstərər”.

**BİRİNCİ MƏQALƏYƏ AİD
HEKAYƏNİN ŞƏRHİ:
“ÜMİDSİZ PADŞAHIN
BAĞIŞLANMASININ DASTANI”**

H. Nizami “Sirlər xəzinəsi” dastanını yazarkən Qurani-Kərimin tərbiyə, şərh, təfsir, dəvət yolundan istifadə etmişdir. O, ideyanın, niyyətin anlaşılması üçün məzmunu uyğun hekayələr seçmişdir. Hər bir hekayənin ideyanın şərh olduğu şübhəsizdir.

H. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” dastanının birinci məqaləsi “Adəmin yaradılması haqqında” adlanır. Yetmiş beyt olan bu məqalədə başlıca ideya insanı uca Allahın (c.c) yaratması, insanın dəyəri, tövhid və ədalət inancı, günah və tövbə, niyyət və ixlasdır. Şair bu dəyərlər içərisində tövbəyə özəl yer vermişdir. O, h. Adəm (s.a.s) örnəyi ilə insanlara mesaj verir. Onlara deyir ki, insan varlığı günahlara meyillidir. **Ancaq günah etmək uca Allah (c.c) yanında şansını itirmək demək deyil. O, sizə tövbə adlı ümid qapısı açmışdır. İnsan iradəli varlıqdır, onun seçim haqqı və imkanı var. Ona bu imkanın verilməsi dəyərinin göstəricisidir. Tövbə də uca Allahın (c.c) şah əsəri olan insana lütfüdür, arınma, güvənmə, dəyər qazanma imkanıdır.**

Şair tövbənin önəmini ifadə etmək üçün h. Adəmin (s.a.s) və şeytanın davranışını örnək göstərmişdir. H. Adəm (s.a.s) günah etdi, sonra peşman oldu, tövbəyə sarıldı və uca Allah (c.c) Onu bağışladı. Şeytan da günah etdi, ancaq o günahlarında ısrar etdi, təkəbbür duyğusu onun tövbə qapısını bağladı, uca Allahın (c.c) lənətini qazandı. Təsadüfi deyil ki, Nizami “Adəmin yaradılması haqqında” adlı məqalədə təkəbbürün törətdiyi faciələrə ayrıca yer vermişdir. Ona görə, təkəbbür insanı dünyəviləşdirir, onun bəsirət gözünü bağlayır, qəlbini öldürür, insanı uca Allah (c.c) və həyatdan ayırır. **Nizamiyə görə, təkəbbür tövbə qapısının açarı itmiş qıfılıdır, insanla fitrəti arasındakı ən böyük maneədir.**

Ona görə də, şair birinci məqaləyə uyğun seçdiyi hekayənin adını belə qoymuşdur: “Ümitsiz padşahın bağışlanmasının dastanı”. Bu hekayə iki bölmədir: hekayənin məzmunu və insana öyüd. İyirmi üç beytlik hekayənin ilk on iki beyti məzmunla bağlıdır. Şair hekayədə yuxu motivindən istifadə etmişdir. Bir insanın ölümündən sonrakı halı ilə bağlı nəse demək mümkün olmadığına görə, yuxu motivi köməyə gəlir, yuxu iki dünya arasında əlaqə yaradır. Nizami də bu yoldan istifadə edir. Şair hekayənin məzmunundan çıxış edərək insanları doğru yola yönəldəcək mesajlar verir.

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONU YUXUDA GÖRDÜ

دادگری دید برای صواب
صورت بیدادگری را به خواب

*Bir adil adam öz savab huşu ilə,
Bir zalımın surətini yuxuda gördü.⁷⁰⁷*

Nizami bu hekayəni tövbənin önəmini anlatmaq üçün yazmışdır. Hekayənin quruluşu, obrazları, üslubu bu ideyaya uyğun seçilmişdir. **Yuxunu görən adamın iki özəlliyi var: o, adil (ədalətli) insandır. Şair yuxunu kimin, hansı keyfiyyətlərə sahib olan insanın görməsinə önəm vermişdir. Bunun bir sıra səbəbləri var. Öncə onu deyək ki, yuxu görən uca Allahın (c.c) ölçülərini oxucuya çatdıracaq adamdır. Ədalət də hər şeyi Onun ölçüləri ilə ölçməkdir. İkincisi, tövbə uca Allahın (c.c) ədalətinə ümid bağlamaq-**

⁷⁰⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

dır, Ona güvənməkdir. Tövbə edən insan uca Allahın (c.c) ona ədalətli münasibət göstərəcəyinə inanır.

Yuxu görən adamın ikinci özəlliği “savab huşu”nun olmasıdır. Əslində, beytin farsca mətnində bu ifadə “savab üçün”dür (“bəraye-savab”). Savab üçün yuxu nümunə, nümunə təqdim edən yuxudur. Yəni burada önəmli olan yuxu deyil, yuxunun hikmətidir, tövbə dəyərinin təqdimidir. Burada yuxu o dünyadan xəbər almaq vasitəsidir. Tövbənin qəbul edilməsi, tövbəkarın bağışlanması o dünyaya aid hadisədir. Şair yuxu motivi ilə axirətlə bu dünya arasında əlaqə qurmuşdur, tövbənin gerçək nəticəsini insanlara təqdim etmişdir. Əgər məqalənin özündə (“Adəmin yaradılması haqqında”) tövbənin hz. Adəm (s.a.s) örnəyi ilə önəmi açıqlanırsa, hekayədə yuxu motivi ilə gerçək nəticəsi ifadə olunur.

Uca Allahın (c.c) tövbəyə çox önəm verdiyini ifadə etmək üçün şair ikinci misrada bir zalım obrazı təsvir edir. Zalım zülm edəndir, zülm də ədalətin əksidir, yəni bağışlanan adi günah sahibi olan insan deyil, ədalətin düşməni olan zalımdır. Bu yolla tövbənin önəmi, dəyəri açıqlanır, onun arındırma, təmizləmə, şəfa vermə, bağışlanma neməti olduğu üzə çıxır.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, SƏNƏ NƏ CƏZA VERDİ?

گفت خدا با تو ظالم چه کرد
در شبت از روز مظلالم چه کرد

*Ondan soruşdu: “Allah sənə kimi bir zalıma nə etdi?
Sənə gündüz etdiyin zümlərə görə gecə
nə (cəza) verdi?”⁷⁰⁸*

⁷⁰⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

İkinci beytdə dialoq başlayır. Şair tövbənin önəmini anlatmaq üçün adil adamın dili ilə uca Allahın (c.c) bağışlayacağı şəxsin özəlliyini təqdim edir: zalım (“sənin kimi bir zalım”, yəni tayı-bərabəri olmayan zalım), zülm. **Adil adama görə, o, cəzanı haqq etmişdir və ondan bağışlandığını deyil, hansı cəza verildiyini soruşur. Şair ikinci misrada “gündüz” (gündüz etdiyin zülmələr) və “gecə” (O, gecə nə cəza verdi?) sözlərindən istifadə edir. Burada gündüz və gecə bu dünya və axirəti təmsil edir, yəni bu dünyada etdiyin zülmələrə görə, axirətdə hansı cəzanı aldın?**

Şairin inancında axirət ilahi ədalətin təcəlli edəcəyi yerdir. Axirəti ifadə edərkən “gecə” sözünü seçməsi də onun görünməzliyi, bilinməzliyi ilə bağlıdır.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BU KAINATA NƏZƏR ETDİM

گفت چو بر من به سر آمد حیات
در نگریدم به همه کاینات

*O cavab verdi: “Həyatım sona çatarkən,
Bu kainata nəzər etdim”.⁷⁰⁹*

Adil adamla zalımın söhbəti davam edir. Zalım deyir ki, ömrümün sonunda keçdiyim həyat yolunu düşündüm, əməllərimi götür-qoy etdim. Şairin zalımın həyatının sonunda peşman olmasını önə çəkməsi də təsadüfi deyil. Bu da tövbənin önəmi ilə bağlıdır. Yəni ey insan, ümitsiz olma, ömrünün sonunda olsa belə, tövbə et. Zalım adam bu dünyaya ba-

⁷⁰⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 83.

xır, görəsən, ona şəfqət, mərhəmət gözü ilə baxan insan varmı? Kimsə ona yardım edərmı?

**DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
MƏNƏ HİDAYƏT ÜMİDİ KİMDƏN YETƏCƏK?**

تا به من امید هدایت کراست
یا به خدا چشم عنایت کراست

*Bilmək istədim ki, mənə hidayət ümidi
kimdən yetəcək,
Ya Allahın (hüzurunda) kim mənə qayğı
gözü ilə baxacaq.⁷¹⁰*

Zalım adam ömrünün sonunda düşünür ki, insanlar ona “hidayət ümidi” verərmı? “Hidayət” islam dininin ən önəmli anlayışlarından biridir. Mənası “doğru yolu tapmaq”, “yol göstərmək”, “lütf” deməkdir. Dini termin olaraq dindar olmayan bir insanın dindar olması, günahlardan təmizlənərək haqq yoluna girməsini ifadə edir. Hidayət yanlış inancın yıxılması, insanın doğru olana inanmasıdır.

“Hidayət ancaq doğruya, xeyirə yol göstərməkdir. Ona görə də oğruya yol göstərməyə və rəhbərlik etməyə hidayət deyilməz. Hidayət hər arzu edilən şeyə yol göstərmək deyil, irşad kimi hədəfində xeyir, üslubunda isə incəlik, yumşaqıq olan bir rəhbərlikdir. Bunun nəticəsində meydana gələn hidayət isə bir ideal dəyişimidir. Hidayət ümumi deyil, fərdir. Hər kəsdə özünü göstərmir. Dini düşüncəsi yetərli bir səviy-

⁷¹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

yəyə yüksələnələr, ya da Rəbbani bir ilhama məzhər olanlar hidayətə qovuşa bilir”.⁷¹¹

Qurani-Kərimdə hidayət qavramından törəmə mənaları ilə birlikdə üç yüz səkkiz yerdə istifadə edilmişdir.

قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى

(Taha, 20/50)

“(Musa) belə cavab verdi: “Rəbbimiz hər şeyə öz xil-qətini verən, sonra da ona doğru yolu göstərəndir!”

Dedik ki, hidayət həm də doğru yola lütfə, incə üslubla, mülayim davranışlarla dəvət etməkdir. Nizami hidayət sözü-nün başqa mənaları ilə yanaşı, yumşaq dillə doğru yolu gös-tərmək anlamını da önə çəkmişdir. O, bunun üçün “hidayət ümidi” ifadəsindən istifadə edir. Zalım adam düşünür ki, insanlardan kimsə ona mərhəmətlə: “Qorxma, Ondan ümid kəsilməz, tövbə et, Onun əfvinə sığın”, - deyəcəkmi? Ona hidayət ümidi verəcəkmi?

Nizaminin təsvir etdiyi zalım adam uca Allahın (c.c) hü-zurunda ona qayğı gözü ilə baxacaq bir insan axtarır. Ancaq ona nə hidayət ümidi verən var, nə də qayğı gözü ilə baxan.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNƏ QARŞI ŞƏFQƏT YOX İDİ

در دل کس شفقتی از من نبود
هیچکسی را به کرم ظن نبود

*Ancaq heç kimin ürəyində mənə qarşı şəfqət yox idi,
Heç kəsdə mənə qarşı kəramətdən əsər yox idi.*⁷¹²

⁷¹¹ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, s. 323.

⁷¹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

Zalım adam hər kəsin ona nifrət etdiyini görür. Heç kim onun halına acımır. İnsanların baxışında, davranış və münasibətində kəramətdən əlamət yoxdur. **Burada kəramət üstün məziyyət, başqasının halını başa düşmək, onun doğru yola qovuşmasına yardım etmək, öz söz, davranış və əxlaqı ilə bir insanın dünya və axirət səadətinin qapısını açmaq, onun halını anlamaq mənasındadır.** Zülmü insanlarla onun arasında pərdə çəkdiyindən heç kim onun halını düşünmür.

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİM ÜMİDSİZ İDİ

لرزه در افتاد به من بر چو بيد
روی خجل گشته و دل نااميد

*Söyüd ağacı kimi titrəməyə başladım,
Üzüm qara idi, ürəyim ümitsiz.*⁷¹³

Zalım adam ona “hidayət ümidi” verməyən, “qayğı gözü ilə baxmayan”, ona şəfqəti, mərhəməti, kəraməti olmayan insanları görür və halı dəyişir, “söyüd kimi titrəyir”. Söyüd ağacı çox elastik, yumşaq olduğundan onda titrəyiş çox hiss olunur. Buna görə də, şair zalım adamın halını söyüdün titrəyişinə bənzətmişdir. “Üzüm qara idi, ürəyim ümitsiz”, yəni kiməsə dərdimi anlatmaq, kimənsə yardım istəmək imkanım yox idi, insanlardan əlim üzülmüşdü.

⁷¹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

**YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
HAQQIN MƏRHƏMƏTİNƏ ARXALANDIM**

طرح به غرقاب در انداختم
تکیه به آمرزش حق ساختم

*(Taleyin) burulğanına qərq olmağı qərara aldım,
Yalnız haqqın mərhəmətinə arxalandım.⁷¹⁴*

Zalım adam insanlardan ümidini kəsir. Taleyin burulğanında qərq olmağı qərara alır. Su burulğanında insan boğular. Zalım adam da halını ifadə etmək üçün özünü burulğana atmış insanla müqayisə edir, yeni nəticəsinin nə olacağını öncədən bilmədən çıxış yolu kimi özünü burulğana atır, taleyin hökmünə sığınır. Tək ümidi uca Allahın (c.c) mərhəmətidir. Adam düşünür ki, bəlkə, uca Allah (c.c) onun halına acıyar, onu bağışlayar, ona şəfqət və mərhəmət göstərər.

**SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
XƏCALƏTLİLƏRİN GÜNAHINDAN KEÇ**

کی من مسکین به تو در شرمسار
از خجلان درگذر و درگذار

*Dedim, mən miskin sənin qabağında xəcalətliyəm,
Xəcalətlilərin günahından keç.⁷¹⁵*

⁷¹⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

⁷¹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

Zalım adam uca Allaha (c.c) yalvararkən özünü “miskin” adlandırır. “Miskin” çox kasıb, heç bir maddi imkanı olmayan insandır. Ancaq zalım adam özünə “miskin” deyərkən maddi kasıblığını nəzərdə tutmur. Demək istəyir ki, mən çox zülm etdim, günahkar oldum, indi uca Allaha (c.c) təqdim edəcək heç bir əməlim yoxdur. Ona görə də, mən sənin qarşında xəcalətliyəm. Əslində, bu tövbənin ilk addımıdır, adam etdiklərindən peşman olmuşdur, əməllərinin doğru olmadığını qəbul etmişdir. Uca Allahdan (c.c) da tək bir istəyi var: günahlarının bağışlanması.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİ QOVMA

گرچه ز فرمان تو بگذشته‌ام
رد مکنم کز همه رد گشته‌ام

*Sənin buyruğundan kənara çıxmışamsa da,
Məni qovma, çünki hamı məni qovubdur.*⁷¹⁶

Nizami bizə tövbə etməyi öyrədir. Onun birinci şərti etdiyi işlərin doğru olmadığını anlamaqdır. Beytlərdə bu şərtin əlamətləri varmı? Zalım adamın uca Allah (c.c) qarşısında özünü “miskin”, “xəcalətli”, “üzüqara” adlandırması bu şərtin dəlilidir. Bu beytin ilk misrası isə yanlış yolda olduğunun, peşmanlığın etirafıdır: “Sənin buyruğundan çıxmışam”. O etiraf edir və duaya yönəlir. Duasından niyyətinin doğru olduğu bilinir və o inanaraq, ürəkdən, səmimi dua edir. Səmimi olduğunun göstəricisi də etiraflarıdır. O, uca Allaha (c.c) tək ümid yeri kimi baxır, ancaq Ondan istəyir: “Məni qovma, çünki hamı məni qovubdur”.

⁷¹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YA HAMININ ƏKSİNƏ İŞ TUT

یا ادب من به شراری بکن
یا به خلاف همه کاری بکن

*Ya məni odla cəzalandır,
Ya hamının əksinə iş tut.*⁷¹⁷

Zalım adam duanın birinci şərtini yerinə yetirir, yəni doğru niyyət və iklasla dua edir, məqsədi uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaqdır. **O, duanın ikinci şərtini də yerinə yetirir: kimə dua etdiyini bilir, bilir ki, o, tək ümid yeridir, duaları qəbul edəndir, bağışlayandır, şəfqətli və mərhəmətlidir, “ancaq haqqın mərhəmətinə arxalandım”, “günahlarımı bağışla”, “doğru həyat ölçüləri ancaq sənin buyruqlarıdır”...**

Bu beytdə isə hər şeyin uca Allahın (c.c) əlində olduğunu bildirir, adam Onun iradəsinə təslim olmuşdur, o, uca Allahın (c.c) qərarı ilə razıdır: “İstəyirsənsə, məni odla cəzalandır (cəhənnəmə at), istəyirsənsə, hamının əksinə iş tut (yəni bağışla)”. Yəni adam inanır və qəbul edir ki, hökm Allahındır (c.c), qulun vəzifəsi Ona itaətdir. Ona təslim olmaqdır. İnsan kimə dua etdiyini, kimdən istədiyini bilməsə, duası qəbul olunmaz.

Zalım padşah kimdən istədiyini bildiyi kimi, nə istədiyini də bilir. Onun arzusu bağışlanmaqdır, bilir ki, ilahi iradəyə itaət və təslimiyyət olmadan bağışlanma yoxdur, Za-

⁷¹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

lım padşahın cəhənnəm oduna atmaq, ya da bağışlamaq haqqının ancaq uca Allaha (c.c) aid olduğunu qəbul etməsi onun iman və təslimiyyətinin göstəricisidir, bu inanc da onu tövbə qapısına yönəldir, Onun sevgisinə yol açır.

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O DADA ÇATAN MƏNƏ KÖMƏK ETDİ

چون خجلم دید ز یاری رسان
یاری من کرد کس بیگسان

*O dada çatan məni öz qabağında xəcalətli görüb,
O kimsəsizlərin kimsəsi mənə kömək etdi.⁷¹⁸*

İnsanlardan ümidini kəsən zalım padşah uca Allaha (c.c) üz tutur. O, kimə dua etdiyini bilir. Bilir ki, cəhənnəm atəşinə atmaq, ya da bağışlamaq Ona aiddir. Bu beytdə də Onu “dada çatan” adlandırır. İnanır ki, uca Allah (c.c) Ona inananları darda qoymaz. Nizami beytin ikinci misrasında Allahın (c.c) “kimsəsizlərin kimsəsi” olduğunu bildirir. Şair uca Allaha (c.c) aid olan elə iki sifət seçmişdir ki, onlar hekayənin məzmununa uyğundur. Belə ki, bu hekayədə zülm etmiş padşahın tövbəsindən danışılır. Onun ən çox ehtiyacı olan da uca Allahın (c.c) dada çatması və kimsəsizlərin kimsəsi olmasıdır.

Şair uca Allahın (c.c) zalım padşaha kömək etməsinin səbəbini də açıqlamışdır: “O, məni xəcalətli gördü”, yəni əməllərimin yanlış olduğunu anladığıma, peşman olduğuma, doğru bir niyyətlə, ixlasla Ona yönəldiyimə,

⁷¹⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 84.

kimdən və nə istədiyimi bildiyimə, çalışdığımı inandı
("gördü") və mənə kömək etdi.

**ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
O, MƏNİM GÜNAH YÜKÜMÜ ATDI**

فیض کرم را سخنم درگرفت
یار من افکند و مرا برگرفت

*Mənim yalvarışım Onun kərəm feyzini tapdı,
O, mənim (günah) yükümü atdı və məni qəbul etdi.*⁷¹⁹

Hz. Nizami bu beytdə uca Allahın (c.c) iki adına yer vermişdir. O, Kərimdir. "Kərim", etibarlı, ehsan sahibi, mülayim, bağışlayan, lütf edən deməkdir. Uca Allahın (c.c) bu adının seçilməsi hekayənin məzmununa uyğundur. Belə ki: "Uca Allah bu sifəti ilə insanlara saysız-hesabsız nemət bəxş edir, onların inkar, nankorluq və pisliklərinə baxmayaraq, cəza verməkdə tələsməz, əvəz istəmədən verər, tövbə edəni bağışlayar... Kərəm sahibi olan Allah (c.c) Ona sığınan çarəsizləri rədd etməz, onlara nemət verər, rahatlıq və xoşbəxtlik bəxş edir... O, bu adı ilə istədiyi qullarına ümid etdiklərindən daha çox verər..."⁷²⁰

Qurani-Kərimdə uca Allahın (c.c) "Kərim" adı iki ayədə var:

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ. الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ . فِي
أَيِّ صُورَةٍ مَّا شَاءَ رَكَّبَكَ
(əl-İnfitar, 82/6-8)

⁷¹⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

⁷²⁰ "İslami kavramlar", göstərilən qaynaq, s. 429-430.

“Ey insan! Səni kərim olan Rəbbim barədə aldanan nədir? O Rəbbin ki, səni (yoxdan) yaratdı, düzəldib bir biçimə saldı. Sənə Özü istədiyi surəti verdi”.

Qurani-Kərimdə “Kərim” adı ilə eyni kökdən olan “əl-Əkrəm”, “zül-Cəlali Vəl İkrəm” adları da var.⁷²¹

“Kərəm feyzi” ifadəsindəki “feyz” sözünün lüğəvi mənası “daşmaq”, “çoxalmaq”dır. Cəmi “füyuz”dur. Yəni uca Allahın (c.c) Kərəm adının bərəkətini insanın hiss etməsidir, insan qəlbinin rahatlığa qovuşmasıdır. Mənim səmimi, inanaraq etdiyim yalvarışlar Onun kərəm feyzinin qapısını açdı.

Şair beytin ikinci misrasında uca Allahın (c.c) bağışlayan, tövbələri qəbul edən olduğunu bildirir. “O, tövbə edərək etdiyi günahlara görə peşman olanları bağışlayar. Bağışlamaq Onun lütfünün əlamətidir... Onun rəhmət sifəti qəzəb sifətindən daha genişdir. Ona görə də, insanlar nə qədər günahkar olsalar da, uca Allahın (c.c) rəhmətindən ümidlərini kəsməməlidirlər”.⁷²²

Nizami zalım padşahın bağışlanmasını “günah yükünün atılması” kimi təqdim etmişdir. Gerçəkdən, günah bir yüküdür. Günah uca Allahın (c.c) ölçülərini pozmaqdır, qəlbin qaralmasıdır, insan fitrətinin pozulmasıdır. Bir günahkar qul üçün ən böyük müjdə onun bağışlanmasıdır. **Nizamiyə görə, günahların bağışlanma yolu da səmimi tövbədir. “Allah məni qəbul etdi”, yəni tövbəm qəbul olundu, qəlbim nəfsin əsarətindən qurtuldu, şəfa tapdı, könlümə Onun sevgisi yerləşdi.**

⁷²¹ Ələq, 96/3; Rəhman, 55/78.

⁷²² “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, s. 16.

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: PEŞMANLIQ QİYAMƏT QOVĞASININ ŞİHNƏSİDİR

هر نفسی کان به ندامت بود
شحنه غوغای قیامت بود

*Peşmançılıqla keçən hər nəfəs,
Qiyamət qovğasının şihnəsi olar.*⁷²³

Bu beyt “öyüd beytlərinin” birincisidir. Şair insanlara öyüd verir. Bir insanın bağışlanmasının, tövbəsinin qəbul edilməsinin əsaslarını açıqlayır. Peşman olmaq da tövbənin ilk addımıdır. Əslində, günah etmək insana verilmiş ağıl nemətinin üstünün örtülməsidir, ondan doğru istifadə olunmaması halıdır. İnsan düşünəndə, əməllərini, ömrünü, aldığı hər nəfəsi hesaba çəkəndə ağılna zəruri olan dəyəri vermiş olur, ağıl nemətinin haqqını ödəmiş olur. Ağıl dövrəyə girməsə, insanın hər addımı ağıl və qəlb tərəzisi ilə çəkilməsə, o peşman olmaz. Deməli, peşmanlıq insan aqlının hakim olduğu vaxtdır.

Nizami deyir ki, insanın hər nəfəsi peşmanlıqla keçsə (hər nəfəs bir nemətdir, ömrün bir zərrəsidir, hər nəfəs insanı ölümə yaxınlaşdırır. İnsan nəfəs aldığı hər anın dəyərini bilsə, onu saleh əməllərə həsr etsə, anın haqqını versə, hər anını savaba çevirsə, onu boş şeylərə xərc-ləməsə, vaxtına qul deyil, hakim olsa), o an, o duyğu və düşüncə qiyamət qovğasının şihnəsi olar. “Şihnə” şəhərdə qanun qaydanı, nizam-intizamı qoruyan hərbi bölüyün rəisidir. Onun qoruyuculuq funksiyası var. Nizami öncə bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurmuşdur. Bu dünyada

⁷²³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

yaşadığımız hər anı axirət qazancına çevirməyin ölçüsünü vermişdir. Bunun üçün insan iki dünyalı (bu dünya və axirət) olmalıdır, axirətə, hesab verəcəyinə inanmalıdır, axirətdən bu dünyaya baxmalıdır, bu dünyanın axirətin tarlası olduğunu bilməlidir. Ancaq bu yolla hər nəfəsi axirət qazancına, qiyamət qovğasının şihnəsinə çevirmək olar.

Daha sonra Nizami qiyaməti “qovğa” kimi təqdim edir. Yəni qiyamət ağır bir gündür, savaş günüdür, həm də savaşların ən çətinidir. O qovğa günündə sənə qoruyucu lazımdır. O etibarlı, qoruyucu da sənin peşmanlıq duyğusu ilə aldığı nəfəslərindir. **Deməli, tövbə qoruyucudur. Səni varın, dövlətin, şöhrətin, vəzifən qorumaz, bunlar qiyamət qovğasının qoruyucu silahları deyil, onların uca Allahın (c.c) qərarlarına təsir etmək imkanı yoxdur, onlar cəhənnəm atəşini söndürməz. Uca Allah (c.c) sənin tövbənə baxar, ona dəyər verər, səmimi tövbən cəhənnəm atəşinə su səpər, səninlə cəhənnəm arasında pərdə olar, qiyamət qovğasında düşmənlərini məğlub edər, sənə etibarlı şahid olar.** Tövbə həm də şahiddir, qiyamət qovğasında qorxudan sənin dilin lal olar, ancaq tövbən danışar. Tövbə həm də vəkildir, ən ağır günün-qiyamət gününün, ən çətin imtahanın – axirət imtahanının vəkildir. Səmimi tövbə sənin cənnətə buraxılış vəsiqəndir.

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN NƏFƏSLƏRİN ƏZİYYƏT TƏRƏZİSİDİR

جمله نفسهای تو ای باد سنج
کیل زیانست و ترازوی رنج

*Səninsə bütün nəfəslərin, ey yelölçən (boşboğaz),
Ziyan çanağı və əziyyət tərəzisidir.*⁷²⁴

Nizami insana öyüd verir. Onun öyüd üslubuna qəzəb tonu da qarışmışdır. Ancaq bu qəzəb nifrətdən deyil, sevgidəndir. **O, insana uca Allahın (c.c) ayəsi kimi baxır, bir insanı doğru yola yönəltməyi ömrünün mənası hesab edir. O, cahil insanın portretini çəkir. Ona görə, cahil zamanın, aldığı nəfəslərin dəyərini bilməyəndir.** Şair bu cahil insanı “yelölçən” adlandırır. Külək öz gücünü bəlli bir hədəfə yönəldə bilmədiyindən imkanlarını boş şeylərə xərcləyir. Cahil insan da hədəfsiz, idealsız yaşayır, onun hər nəfəsi ömür israfı olur. Nizami insanın hər nəfəsinin, ömrünün hər anının ilahi ədalət tərəzisində çəkiləcəyini deyir. Ona görə, cahilin ömrü içi boş olan, faydasız yel kimidir. Cahilin hər nəfəsi ziyan çanağıdır, ilahi ədalət tərəzisinin ziyan gözüne qoyulacaq ağır yüküdür, onun ədalət tərəzisinin savab gözüne qoyulacaq bir əməli, bir nəfəsi yoxdur. Cahilin nəfəsləri əziyyət tərəzisidir. O tərəzi ancaq günahları çəkmək məcburiyyətindədir.

Nizami beytin ideyasını tərəzi modeli ilə vermişdir. Tərəzi ölçüdür, doğrunu yanlışdan ayıran dəyərlər toplusudur. **Uca Allah (c.c) insanların əməllərini, ömrünü, hər nəfəsini ilahi ədalət tərəzisində çəkəcək. Ancaq bu Onun əlində bir tərəzi var və O, bizim günah və savablarımızı bu tərəzinin gözüne qoyub çəkəcək anlamında deyil. Uca Allahın (c.c) tərəzisi Onun ölçüləridir. O, insanların dəyərini bu ölçüyə görə, müəyyən edəcək.**

⁷²⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

O, bu tərəzini, ölçünü insanlardan gizləməmişdir, onu insanlara vermişdir. Onun tərəzisi Qurani-Kərimdir. Bu kitab içində şübhə, yalan olmayan kitabdır, tərəzidir, ölçüdür. Quran elə bir tərəzidir ki, onda zərrə qədər yanlışlıq yoxdur. Uca Allah (c.c) tərəzisini, peyğəmbərlər vasitəsi ilə insanlara göndərmiş, onun iş prinsiplərini açıqlamağı peyğəmbərlərə vəzifə, buyruq olaraq müəyyən etmişdir. Peyğəmbərlər də bu ölçünün, tərəzinin mahiyyətini insanlara izah etmişlər, yaşayaraq göstərmişlər.

Uca Allahın (c.c) bu dünyadakı tərəzisi ilə axirətdəki tərəzisi arasında heç bir fərq yoxdur. O, insanı çox sevir, onu şah əsəri sayır. İnsan uca Allahın (c.c) əməyidir. O, insanın xoşbəxt olmasını istəyir. Onu xoşbəxt edəcək tərəzi, ölçü göndərir. Deyir ki, ey insan, ömrünün, hər nəfəsinin mənalı olmasını, savaba çevrilməsini istəyirsənsə, bu ölçülərə uyğun yaşa, qurtuluşun tək ölçüsü budur. O, öncə insanın təsəvvürünü inşa edir, ona doğru həyat anlayışı verir, çünki insan bir şeyi ağıl tərəzisi ilə ölçür. Ağıla da ölçünü təsəvvür verir. İnsanın təsəvvürü necədirsə, ağıl tərəzisi elə çəkir. Ancaq uca Allah (c.c) insanı məcbur etmir, ona iradə və seçim haqqı verir.

Həz. Nizami hansı insanı cahil, “yelölçən” adlandırır? Şairin cahil insanı “yelölçən” (“badsənc”) adlandırması da təsadüfi deyil. Küləyin özəlliyi odur ki, onun ölçüsü yoxdur, hara və necə gəldi əsir, uçurur, dağıdır, onu cilovlamaq, ölçüyə salmaq mümkün deyil, o, enerjisini israf edir. Cahil insan da belədir. Onun doğru ölçüsü yoxdur, həyat təsəvvürü yanlışdır, ölçülərini nəfəsi müəyyən edir. Ona görə də ömrü, hər nəfəsi külək kimi sovrulur, israf olur, təsəvvürü yanlış olduğuna görə, ağılı da səhv hökmlər verir.

Cahil ilahi tərəzini, ölçünü qəbul etməyən insandır. Ona görə də, Nizami cahil insanın ömrünü “ziyan çanağı”, onun tərəzisini də “əziyyət tərəzisi” adlandırır, yəni səhv çəkən, aldadan, həyatı, əşyanı yanlış göstərən, bir sözlə, özünə və başqalarına zülm edən tərəzi. Bu tərəzi ilə satan da, alan da ziyandadır. Çünki tərəzisi yanlış olan uca Allahın (c.c) rəhmətindən məhrum olmuşdur, başqalarının haqqını yemişdir. Haqqı yeyilənə də zülm edilmişdir. Ömrünü, hər nəfəsini nəfsin tərəzisində çəkənlər hər iki dünyasını itirmişdir.

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZİYAN ÇANAĞINI SINMIŞ BİL

کیل زیان سال و مهت بوده گیر
این مه و این سال بپیموده گیر

*Sənin ilini və ayını ölçən ziyan çanağını sınmış bil,
Bu ay və illərin hamısını keçmiş bil.*⁷²⁵

Şair bu beytin ideyasını da tərəzi modeli ilə verir. O, yanlış həyat anlayışının yanlış təsəvvürdən törədiyini bildirir. İnsanın həyatı nəfəslərə, aylara, illərə bölünür. Ömrün hər anı uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün yaşanırsa, Onun ölçüləri ilə dəyərləndirilsə, ömür bərəkətlənir, bu ömür axirət qazancına çevrilir. Ömrün bərəkətli yaşanması üçün öncə Onun yaratdığı dəyərləri, ölçüləri qəbul etmək, onlara inanmaq zəruridir. Əgər ömrün nəfsin ölçüləri ilə yaşanmışsa, deməli, ziyandasan, ömrünü itirmisən, yelə vermisən. Ona görə də, şair deyir ki, ilini və ayını ölçən ziyan çanağını

⁷²⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

sınmış bil, yəni sənin həyat ölçülərin, həyatını yönləndirən inancın yanlışdır. Bu ölçülərlə yaşadığın ay və illərin hamısını keçmiş bil, yəni o illəri itirmisən, bərəkətsiz, savabsız yaşamısan, axirət qazancına çevirə bilməmişən.

Nizaminin verdiyi mesaj budur: təsəvvürü, ölçüsü, dəyəri yanlış olanın ömrü itmişdir, o insan aldanmışdır, ömrünü axirət qazancına çevirə bilməmişdir.

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN TƏRƏZİN DAŞSIZ QALIB

مانده ترازوی تو بی سنگ و در
کیل تهی گشته و پیمانہ پر

*Sənin tərəzin daşsız və qaşsız (dürsüz) qalib,
Sənin çanağın boş qalib, peymanən isə dolub.*⁷²⁶

Nizami bu beytin ideyasını da tərəzi modeli ilə vermişdir. O, yanlış təsəvvür və ölçülərlə ömrünü itirmiş insana deyir ki, sənin tərəzin daşsız qalib. Daşsız tərəzi ölçə bilməyən tərəzidir. “Daşsız və qaşsız tərəzi”, yəni nə tərəzinin ölçmək imkanı var, nə də ölçməyə bir şey var, ömür bitmişdir, ölüm mələyi sənə doğru gəlir. “Sənin çanağın boş qalib”, yəni ömrünü bərəkətsiz yaşamısan, bu illərin içində sənə axirət azuqəsi olacaq bir nəfəs belə yoxdur. “Peymanən isə dolub”, yəni uca Allahın (c.c) sənə verdiyi vaxt bitib.

⁷²⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YER DAŞINI TƏRƏZİ DAŞI ETMƏ

سنگ زمی سنگ ترازو مکن
مهره گل مهره بازو مکن

*Yer daşını tərəzi daşı etmə,
Torpaqdan qayırlmış möhrəni əlinin möhrü etmə.*⁷²⁷

Nizami bu beytin ideyasını da tərəzi modeli ilə təqdim edir. Tərəzi bir şeyi ölçmək üçün alətdir. Nizaminin təqdimində isə təsəvvürdür, ölçüdür, ağıl tərəzisinə çəki daşı verən qaynaqdır. Nizami deyir ki, yer daşını tərəzi daşı etmə. Burada “yer” deyilərkən nəfs nəzərdə tutulur. Nizami “yer” (“zəmin”), “yer daşı” (“sənge-zəmin”) ilə nəfsi gözəl əlaqələndirmişdir. Belə ki, insanın nəfsi torpaqdan, ruhu isə uca Allahdandır (c.c). “Yer daşını tərəzi daşı etmə”, yəni təsəvvürünün ölçülərinin qaynağı nəfsin olmasın. Belə olsa, hər nəfəsin zay olacaq, ömrün boş şeylərə xərclənəcək, bu dünya və axirət xoşbəxtliyini itirəcəksən. “Yer daşını tərəzi daşı etmə”, yəni dünyəviləşmə, nəfsinə qul olma, birdünyalı olma, dünya və axirət tarazlığını pozma. Bil ki, axirəti hədəf seçməyən nəfsin verdiyi bütün ölçülər yanlışdır. Ömrünə, əməllərinə bu dünyanın, nəfsin ölçüləri ilə deyil, axirətin ölçüləri ilə bax.

Nizami beytin ikinci misrasında da bu anlayışı gücləndirən sözlərdən, obrazlardan istifadə etmişdir. “Torpaqdan qayırlmış möhrəni əlinin möhürü etmə”. Bu misrada da “torpaq” nəfsi təmsil edir. “Möhür” də bir şeyi təsdiq edən əşyadır.

⁷²⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

Ancaq Nizaminin təqdimində ölçüdür. Şairə görə, insanın ömrü, hər nəfəsi, hər əməli ya nəfsin, ya da ruhun möhürü ilə möhürlənəcək. Nəfsin möhrü ilə möhürlənmiş ömrün doğruluğu qəbul olunmaz. Bu möhürü daşıyan ömrə uca Allah (c.c) ömür deməz, ona inanmaz. Hər kəs ömrünün, həyatının, əməlinin sonundakı möhürə baxsın. Əgər ömür sənədinin sonunda nəfsin möhürü varsa, insan ziyandadır, o, əbədi səadətini itirmişdir. Nizami deyir ki, ey insan, əlində ruhun möhürü olsun, ömrünün hər anını (nəfəsini) uca Allahın (c.c) tərəzisi, ölçüsü ilə dəyərləndir, əməllərini onun ayələri (ölçüləri) təsdiq etsin, sənin axirətə, cənnətə girişinə viza versin. Ömür sənədinin sonunda uca Allahın (c.c) möhürü olan insan əbədi səadətini qazanmışdır. O təsdiq edirsə, yaşadığın ömürdür, səni xilas edəcək axirət azuqəndir.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖMÜR BİRCƏ NƏFƏSDİR

یکدرمست آنچه بدو بندهای
یک نفست آنچه بدو زندهای

*O şeyə ki, sən qulsan, o (cəmi) bircə dirhəmdir,
Sənin diri olduğun (ömür) bircə nəfəsdir.⁷²⁸*

Nizami insana doğru həyat ölçüləri verir, onun düşüncə və təfəkkürünü formalaşdırır. O bilir ki, insanların ən çox aldandığı məsələlərdən biri dünya malına münasibətdir. “O şeyə ki sən qulsan, o, cəmi bircə dirhəmdir”. Nizami öyüd verərkən öncə uca Allahın (c.c) əşya ilə insan münasibətindəki sırasını önə

⁷²⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

çəkir. Yaradılış qanununa görə, ən dəyərli varlıq insandır, əşya ona tabedir, insanın əşyaya müdaxilə, ondan istifadə, onu idarə etmə imkanı var. Yəni əşya insanı deyil, insan əşyanı idarə etməlidir. İnsanın fitrəti pozulanda öncə əşya ilə (dünya malı) bağlı təsəvvürü dəyişir, insan onu müqəddəsləşdirir, ağılı və qəlbi nəfsin istəklərinə tabe olur, onun ölçü vahidlərini nəfs verir, əşyaya hakim durumundan, ona kölə olmaq mövqeyinə keçir, qəlbində mal-dövlət yığmaq hərisliyi alovlanır, təkəbbür duyğusu varlığına hakim olur, nəticədə, uca Allahın (c.c) insana verdiyi dəyəri, yeri, şərəfi itirir. Dünya malı ona uca Allahın (c.c) baxdığı yerdən baxanda, ona Allahın (c.c) verdiyi dəyəri verəndə, onu Allahın (c.c) müəyyən etdiyi məqsədlərə görə xərcləyəndə dəyərli olur. Bunun əksi malın tanrılaşdırılmasıdır. Nizami insanı bundan çəkindirir, ona deyir ki, dünya malına qul olma, o, səni dünyəviləşdirəcək, nəfsin səni həlak edəcək. Şair insanın qulu olduğu əşyanın dəyərsizliyini göstərmək üçün deyir ki, o, cəmi bircə dirhəmdir, yəni ayıl, qədrini bil, əşyaya qul deyil, hakim ol.

Nizami beytin ikinci misrasında insanın dünyəviləşməsinin, əşyaya qul olmasının ən önəmli səbəblərindən birini açıqlamışdır: insan ölüm gerçəyini doğru anlamayanda, ölümün və həyatın sahibinin uca Allah (c.c) olduğunu bilməyəndə, ölümdən sonrakı həyatın – axirətin varlığını qəbul etməyəndə, hesabın olacağına inanmayan da dünyəviləşir, bu inkar anlayışı onu yaradılmışların “ən aşağısına” çevirir. Nizami ölüm gerçəyini belə açıqlayır, o, hər an gələ bilər, “ömrün bircə nəfəsdür” və ölüm əmri sənə əlində deyil, qulu olduğun dünya malı səni ölümün əlindən ala bilməz.

Nizaminin insanın əşyaya qul olmasından danışarkən ölümü xatırlatması təsadüfi deyil. Bu, tərbiyə metodudur. Azğın nəfsi cilovlamağın, onu qorxutmağın, onu məğlub etmə-

yin yollarından biri də tez-tez ölümü xatırlatmaqdır. Nizami ölümü, bu yolla da axirəti yada salır, iki dünyalı ol, ey insan, bil ki, sahib olduğun heç bir şey sənin deyil, malın, canın, ömrün sənin mülkün deyil, onlar uca Allahın (c.c) əmanətidir, əmanətə xəyanət etmə, onları Onun yolunda sərf et, ancaq bu yolla sənin və bütün kainatın sahibi olan uca Allahın (c.c) rızasını qazana bilərsən.

ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BACARIRSANSA, VER

هر چه در این پرده ستانی بده
خود مستان تا بتوانی بده

*Bu (göy) pərdəsi altında aldığını ver,
Özün alma, ancaq bacarırsansa, ver.⁷²⁹*

Nizami hekayənin öyüd beytləri adlandırdığımız bölməsində insanın ən böyük bəlasının dünyəviləşmə olduğunu göstərir. Dünya malına kölə olmuş insanın faciəsini çeşidli bədii vasitələrlə ifadə edir: “Onun bütün nəfəsləri ziyan çanağı və əziyyət tərəzisidir”, “ilini və ayını ölçən ziyan çanağını sınımış bil”, “bu ay və illərinin hamısını keçmiş bil”, “sənin tərəzin daşsız və qaşsız qalıb”, “sənin çanağın boş qalıb, peymanən isə dolub”... Nizami sonra dünyəviləşməyin qarşısını alan ölçülər verir, öncə insanın təsəvvürünü formalaşdırır, ona uca Allah (c.c), insan, həyat, ölüm, vaxt, dünya, mal-mülklə bağlı doğru düsturlar təqdim edir: “Yer daşını

⁷²⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

(nəfsini) tərəzi daşı etmə” (varlığı nəfsin gözü ilə oxuma, varlığa uca Allahın (c.c) baxdığı yerdən bax), “torpaqdan düzəldilmiş möhrəni əlinin möhürü etmə” (işlərinə, əməllərinə nəfsin istəkləri qarışmasın, nəfsin möhürlədiyi ömür və əməl uca Allah (c.c) yanında qəbul olunmaz), “o şeyə ki qulsan, o cəmi bircə dirhəmdir” (mal-mülk sənin üçündür, sən onun üçün deyilsən, insan özündən dəyərsiz şeyə qul olarmı?), “sənin diri olduğun (yaşadığın) ömür bircə nəfəsdır” (ey insan, ölümü doğru oxu, onu anla, o, sənin əlində deyil, o, mütləq gələcək və hər an onu gözlə, ona hazır ol, axirət azuqəsi hazırla, ölümə əliboş təslim olma, “xoş gəldin, ölüm”, – deyə biləcək qədər cəsarətin və saleh əməlin olsun).

Nizami on doqquzuncu beytdə insanın dünyəviləşməsinin qarşısını alacaq yeni və öncəkiləri tamamlayacaq ölçülər verir: “Bu göy pərdəsi altında aldığını ver”. Şair insana ona verilmiş nemətə şükür inancı və əxlaqı verir. **Yəni insan dünyəviləşmək (şeytanın tələsinə düşmək, onun hiyləsinə aldanmaq) istəmirsə, öncə sahib olduqlarının onun olmadığını bilməlidir, varlığın sənin mülkün deyil, o, uca Allahın (c.c) əmanətidir. Onun verdiyini Onun yolunda sərf etmək sənin vəzifəndir. Varlığına öz mülkün kimi baxanda isə dünyəviləşməyin qapısı açılır, onda şeytanlaşmanın əlamətlərini göstərən əməllər və sözlər ortaya çıxır:** “bədənim mənimdir, istədiyim kimi istifadə edirəm”, “vaxt özümündür”, “güclü haqlıdır”, “ən böyük güc pul və vəzifədir”, “nə qədər imkan var sərvət yığ, ye, iç, dünyanın ləzzətini çek”, “başqalarının dərdi mənə aid deyil”... Onun verdiyi nemətə yanlış yerdən baxanda, bu nemətlə bağlı yanlış təsəvvürə sahib olanda ömür israf olur, insan əşyanın köləsinə çevrilir. Ona görə Nizami bu anlayışın ziddini təklif

edir, ömür və nemət sənə verilmişdir, o, sənin mülkün deyil, əmanətdir. Nizami “aldığını ver” deyir. Yəni insanın ömrünün mənası paylaşmaqdır, ona verilmiş neməti insanlıq yolunda sərf etməkdir. Verilmiş ömrün haqqını ancaq bu yolla ödəmək olar, ömrü bərəkətləndirməyin, onu axirət azuqəsinə çevirməyin yolu da budur.

Nizamiyə görə, dünyəviləşmə mikrobunun, virusunun dərmanı fədakarlıqdır: ömrünü (vaxtını), elmini, var-dövlətini - əmanətçisi olduğun hər şeyini Onun yolunda xərclə, fədakar ol, bil ki, O, fəda etdiyindən çox böyüyünü, çox dəyərlisini sənə verəcək. Ona görə də: “Özün alma, bacarırsansa, ver”.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BU ƏMƏL SƏNƏ YAXŞILIQ EDƏR

تا بود آنروز که باشد بهی
گردنت آزاد و دهانت تهی

*Bir gün (qiyamət günü) gələr ki, bu (əməl)
sənə yaxşılıq edər.
Boynun azad, dilin də uzun olar.⁷³⁰*

Həz. Nizami bu beytdə də dünyəviləşmə xəstəliyinin (cəhalətinin) dərmanını təqdim edir. Öncə cahil insanın psixologiyasından çıxış edir. O bilir ki, dünyaya əsir olmuş insanın bəsirət gözü bağlanmış, qəlbi möhürlənmişdir. Ona görə də, dar çərçivədən dünyaya baxır, ancaq bu dünyanı, onu da yanlış görür. Ona görə də, şair bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurur, axirətdən bu dünyaya baxır, əməlləri, ömrü axirət tərəzisi ilə çəkməyi (ölçməyi) təklif edir, doğru yaşamağın yolunu göstərir.

⁷³⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

Deyir ki, ey insan, ömrünün, hər nəfəsinin (anının), hər əməlinin doğru, faydalı olduğunu bilmək istəyirsənsə, onu bu dünya tərəzisi (“yer tərəzisi”), nəfs tərəzisi ilə deyil, axirət tərəzisi ilə, yəni uca Allahın (c.c) ölçüsü ilə ölç. Belə olsa, “qiyamət günü bu əməllər sənə yaxşılıq edər”, yəni sənənin ömrünə, şahid olar, səni cəhənnəm atəşindən qoruyar. **“Boynun azad olar”**. Nizamiyə görə, ömrün uca Allahsız (c.c) yaşanan hər nəfəsi (anı), Onun adına olmayan əməlin hər zərrəsi insanın boynundan və ayağından asılmış ağır yüküdür. Ömrünün hər nəfəsini, əməlinin hər zərrəsini axirət tərəzisi ilə ölçsən, onlar qiyamət günü sənənin boynunda yük deyil, yanında şahid olar, səni xilas edər. **Çünki axirətdə insanın ən böyük şahidi saleh əməlləridir.**

Nizami dünyəviləşməni boyunda yük, dildə düyün kimi təqdim etmişdir, yəni dünyəviləşmə əsarətdir, doğru yaşamaq, doğru düşünmək və doğru danışmaq imkanının itirilməsidir. Bizi dünyəviləşmə əsarətindən, yükündən azad edəcək tək yol da axirət inancıdır. Nizami bu inancın, bu ölçünün formulunu belə vermişdir: “Əməllərin qiyamət günü sənə yaxşılıq edər”, yəni ey insan, saleh əməlindən başqa heç bir şeyə və heç kimə güvənmə.

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏTƏYİN YETİMLƏRİN ƏLİNDƏ QALMAZ

وام یتیمان نبود دامن
بارکش پیرمزان گردنت

*Ətəyin yetimlərin əlində qalmaz,
Boynun isə dul arvadların yükünü daşımaz.*⁷³¹

⁷³¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

Bu beyt də on doqquzuncu beytin ideyası ilə bağlıdır. Şair bu beytdə (on doqquzuncu) axirəti qazanmağın şərtini açıqlayır (nemətin sənə verildiyini bil, ona və onu verənə şükür et, onu uca Allahın (c.c) yolunda sərf et, ömrünü axirət hesabı ilə yaşa, hər nəfəsi fürsət bil, saleh əməllərin axirət azuqəsi olsun). Belə olsa, axirət günü bu əməllər sənə yaxşılıq edər, boynun azad, dilin uzun olar. “Ətəyin yetimlərin əlində qalmaz”.

Şair yetim haqqını önə çəkir. Çünki bu, uca Allahın (c.c) insanların üzərinə qoyduğu haqdır. Sənin var-dövlətinədə, imkanlarında yetimin də payı var və onu verməlisən. Yetimə münasibət uca Allah (c.c) üçün bir ölçüdür. Yetim haqqının qorunması müsəlman cəmiyyətində sosial tarazlığı və həmrəyliyi təmin edən ən önəmli dəyərlərdən biridir. Qurani-Kərimdə iyirmidən çox yerdə “yetim” sözünə yer verilmişdir. Qurana görə, nankor insan yetimə cəmərd davranmayandır:

وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ كَلَّا بَلْ لَا تَكْرُمُونَ الْيَتِيمَ

(əl-Fəcr, 89/16-17)

“Ancaq nə zaman (Rəbbin) onu imtahana çəkib ruzisini azaltsa: “Rəbbim məni alçaltdı!” – söyləyər. Xeyr! Doğrusu, siz özünüz yetimə hörmət etmirsiniz”.

Qurani-Kərim buyurur ki, axirəti inkar edənlər yetimi dəyərsiz sayanlardır:

أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ . فَذَلِكَ الَّذِي يَدُعُّ الْيَتِيمَ

(əl-Maun, 107/1-2)

“(Ey Peyğəmbər!) Dini (haqq-hesab gününü) yalan hesab edəni gördünmü? O, elə adamdır ki, yetimi itələyib qovar (haqqını verməz)”.

Qurani-Kərim yetimi sevməyi möminin özəlliyi kimi təqdim edir:

وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا

(əl-İnsan, 76/8)

“Onlar öz iştahları çəkdiyi (özləri yemək istədikləri) halda, yeməyi yoxsula, yetimə və əsirə yedirərlər”.

Uca Allah (c.c) yetimləri qorumağı əmr edir.

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ

(əz-Zuha, 93/9)

“Elə isə yetimə zülm etmə!”

Qurani-Kərim yetimə xoş münasibət göstərməyi,⁷³² yetimə maddi yardım etməyi,⁷³³ dövlət xəzinəsindən və savaş gəlirlərindən onlara pay ayırmağı,⁷³⁴ yetim qız və oğlanların evləndirilməsini,⁷³⁵ yetimin malının qorunmasını⁷³⁶ buyurur və bəyan edir ki, yetimin malını haqsız yeyənlərin qarınlarına atəş doldurulacaq.⁷³⁷

Bu ayələrdən aydın olur ki, Nizaminin sosial təbəqələrdən yetimləri seçməsi təsadüfi deyil, bu həm məqalənin məzmunu və ideyası ilə bağlıdır, həm də Nizami yetimə münasibəti bir ölçü kimi almışdır. Yəni nemətə şükür edən, tövbə edib arınan, ömrünü və əməllərini axirət tərəzisi ilə ölçən insanın əlamətlərindən biri də yetimə münasibətidir. Şair də deyir ki, ey insan, ömrünü axirət hesabı ilə yaşasan, ətəyin yetimlərin əlində qalmaz.

Nizami beytin ikinci misrasında deyir ki, axirətə inananların “boynu dul arvadların yükünü daşımaz”. Dul qadın-

⁷³² Bəqərə, 2/83; Nisa, 4/36.

⁷³³ Bəqərə, 2/215.

⁷³⁴ Ənfal, 8/41; Həşr, 59/7.

⁷³⁵ Nisa, 4/3, 6, 127.

⁷³⁶ Ənam, 6/102; İsra, 17/34; Nisa, 4/2,8.

⁷³⁷ Nisa, 4/10.

lar da yardıma möhtac olan sosial təbəqələrdən biridir. Nizami onlara yardım etməyi insanın axirət azuqəsi sırasında saymışdır.

İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KÖHNƏ CIRIQ XALÇANI VER GETSİN

باز ھل این فرش کهن پودہ را
طرح کن این دامن آلودہ را

*Bu köhnə cırıq xalçanı ver getsin,
(Günaha) bulanmış ətəyin haqqında fikirləş.*⁷³⁸

Nizami bu beytdə də insana öyüd verir. Onu aldanmağa çağırır. Ona görə də, şair öncə bu dünyanı insana tanıdır. Deyir ki, o, köhnə və cırıq xalçadır. Yəni dünya köhnə dünyadır, çoxlarını yola salıb, ayaqlar altında gözəlliyini itirib, ona aldanma, ver getsin. Sən ancaq günaha bulanmış ətəyin haqqında fikirləş. Günah bir yükdür, o, insana mane olur. Bulanmış (Nizami bir sıra beytlərində “işlanmış əmək” deyir) əmək də hərəkətə maneədir, yükdür, əziyyətdir.

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: QƏRİBLƏR KİMİ ÖZÜNLƏ YOL AZUQƏSİ GÖTÜR

یا چو غریبان پی رہ توشہ گیر
یا چو نظامی ز جهان گوشہ گیر

⁷³⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

*Ya qəriblər kimi özünlə yol azuqəsi götür,
Ya Nizami kimi dünyada bir küncə çəkil.*⁷³⁹

Nizami insana bu dünyada qərib yolçu kimi yaşamağı tövsiyə edir. Qərib yolçu, yəni bu dünyada heç kimi və heç nəyi olmayan insan. **Nizamiyə görə, bu dünya fanidir, o, cırıq və köhnə xalçadır, insanın əbədi yurdu axirətdir. Ağıllı insan axirətini bu dünyaya dəyişməz. Qərib yolçunun azuqəyə ehtiyacı olduğu kimi, axirətə gedən insana da azuqə lazımdır. Şairə görə, insan bu dünya malından axirətə heç nə apara bilməz. Onun axirət azuqəsi iman və saleh əməllərdir.**

Nizami insana seçim təklif edir, ya qəriblər kimi özünlə yol azuqəsi götür, ya da Nizami kimi bir küncə çəkil, uca Allaha (c.c) yalvar, Ondan bağışlanmağını istə. İki yolun ortaq cəhəti odur ki, bu dünyaya bağlanma, sənə verilmiş fürsəti (ömrü) sağlam imanla, gözəl əxlaqla, saleh əməllərlə bərəkətləndir. Üçüncü yolu seçmə, bil ki, bu yolun sonu cəhənnəmdir.

⁷³⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

NƏTİCƏ

Hız. Nizami ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” dastanını “qissədən hissə” metodu ilə yazmışdır. Bu, Qurani-Kərimin metodudur. Burada şairin ifadə etmək istədiyi ideyalar ayrı-ayrı hekayələrlə oxucuya çatdırılır. Hekayələr ideyaların şərhı vəzifəsini yerinə yetirir. Hər məqalətə (“məqalət” sözü ərəbcədir və bir sıra mənaları ehtiva edir: “demək”, “söyləmək”, “danışmaq”, “təlim”, “yazı”, “məqalə”, “tezis”, “təcrübə etmək”) uyğun bir hekayə seçilmişdir. Hekayələr də iki bölmədir: hekayənin məzmunu və öyüd.

“Adəmin yaradılması haqqında” adlı ilk məqalətdə Nizami ilk insan və ilk peyğəmbər olan hı. Adəm (s.a.s) təcrübəsindən çıxış edərək insanlara doğru təsəvvür, doğru həyat ölçüləri vermişdir. Bu mesajları belə sıralaya bilərik:

İnsanı uca Allah (c.c) ən gözəl biçimdə yaratmışdır. Uca Allahın (c.c) insanda əməyi var, O, insanın yer üzünün xəlifəsi olmasını istəyir, ona yer üzünü inşa etmək vəzifəsi verir: “O, xilafət bayrağını qaldırdı”, “onun sifəti pak, torpağı şərəflidir”.

İnsanın varlığı iki hissədən ibarətdir: bədən və ruh. Bədən torpaqdan, ruh Allahdandır (c.c): “Onun cövhəri həm bulaşmaq, həm də təmizdir”, “o həm məhək daşı, həm qızıl, həm də sərrafdır”, “o, göylərdə yaşayanların yeni cazibəli gözəlidir, o, təzəxətli torpaqda yaşayanların vahid güzgüsüdür”, “o, iki beşikdə böyümüşdür, bir-birinə qarışmış iki cövhərin iliyidir”.

Nizaminin birinci məqalətindən çıxan başqa bir nəticə budur ki, mükəmməllik, ancaq uca Allaha (c.c) aiddir. İnsan mükəmməl deyil, zəifdir, günaha meyillidir, o, fanidir.

Hz. Adəm (s.a.s) modeli bizə insanı tanıdır, onun günah edə biləcəyini ifadə edir. Günah etmək faciə deyil, önəmli olan tövbəyə yönəlməkdir. Hz. Adəm (s.a.s) günah etdi, tövbəyə yönəldi və bağışlandı, şeytan günahkar oldu, tövbəni rədd etdi və lənətləndi.

Nizamiyə görə, tövbə ümid qapısıdır, arınma, bağışlanma, güvən qaynağıdır. Şairə görə, təkəbbür insanın düşmənidir. Nizami hz. Adəm (s.a.s) və şeytanın təmsalında insanlara iki yol göstərir: biri günahını anlayaraq tövbə edib bağışlanan Adəmin (s.a.s) yolu, biri də təkəbbür duyğusu ilə tövbə qapısını bağlayan və lənətlənən şeytanın yolu. Birində örnək, birində isə ibrət var.

Nizamiyə görə, səbir dirənişdir, səbir et ki, şeytana aldanmayasan: “Arpa çörəyi çeynə və səbir et ki, Adəmi aldadan buğda yeməyəsən”. Şair deyir ki, tamah insanın düşmənidir.

Nizami deyir ki, müsəlman ikidünyalı insandır. O, doğru yaşamaq üçün axirətdən bu dünyaya baxmalıdır. Şairə görə, çətinliklər insanı tərbiyə edir: “Sən daşsansa, gərək, qəm duzunu dadasan, ətəyini bu duzsuzluqdan çəkəsən”.

İnsan iradəli varlıqdır, uca Allah (c.c) ona seçim imkanı bəxş etmişdir. Onun aqibəti seçiminə bağlıdır. O, doğru niyyətlə və ixlasla tövbə etsə, bağışlanar və uca Allahın (c.c) rızasını qazanar: “Sən xəcalət çəkə-çəkə nəfəs alsan, Dada çatan öz mərhəmətini, fəzlini sənə göstərər”, “Sənin ədimindən (dərdindən) çirk heç vaxt silinməz, sən də Adəm kimi sidqlə tövbə etməsən”, “günahkarlar üçün ən yaxşı əməl üzr istəməkdir, Adəm üzr istəyərək o yüksək məqama çatdı”. İnsan inanmasa, tövbə etməsə, günahlarında ısrar etsə, dünya

malına bağlansa, seçimi bu yöndə olsa, onda şeytan kimi ilahi qəzəbə düşər olar.

Nizami birinci məqalətdə imanla, ibadətlə əməli birləşdirmişdir. Yəni şair saleh əməllə təsdiq olunmuş imanı, ibadəti axirət azuqəsi saymışdır. Ona görə də, şair axirətdə insanın imanı ilə birlikdə əməllərinin də ədalət tərəzisində qoyulacağını bildirmişdir, tövbənin saleh əməllə təsdiqini doğru saymışdır. Ona görə də, axirətdə insanın imana bağlı saleh əməllərlə xilas olacağını bəyan etmişdir: “aldığını ver”, “özün alma”, “bacarırsansa, ver”, “qiyamət günü bu əməllər sənə yaxşılıq edər”, “boynun azad, dilin də uzun olar”, “ətəyin yetimlərin əlində qalmaz”, “boynun dul arvadların yükünü daşımaz”, “bu köhnə çırıq xalçanı ver”, “günaha bulanmış ətəyin haqqında fikirləş”...

Həz. Nizami birinci məqaləti saleh əməl vurğusu ilə bitirmişdir: “Özünlə yol azuqəsi götür”.

“Nizami (uca Allah (c.c) ona rəhmət etsin) Gəncə-dəndir. Onun fəzilət və kamalı aydındır. Şərhə ehtiyacı yoxdur. “Beş xəzinə” kitabında o qədər incəlik və dəqiqliklər verilmişdir ki, kimsəyə müəssər olan iş deyil, bəlkə, bəşər qüdrətinin fəvqündə olan bir işdir...”

Əbdürrəhman Cami, “Baharistan”, XV yüzil

“...Şeyx Nizami (uca Allah (c.c) ona rəhmət etsin) bütün zahiri elmlərdən və rəsmi istilahlardan tamamilə xəbərdar idi. Hamısında əli var idi. Üzünü uca Allaha (c.c) çevirmişdir. O, öz qiymətli ömrünü əvvəldən axıra qədər qənaət, təqva, bir bucağa çəkilmə və inzivada keçirmişdir...”

Əbdürrəhman Cami, “Nəfəhatül-üns”, XV yüzil

**İKİNCİ MƏQALƏNİN ŞƏRHİ:
“ƏDALƏTİ QORUMAQ VƏ İNSAFA
RİAYƏT ETMƏK HAQQINDA”**

İKİNCİ MƏQALƏNİN MÖVZUSU HAQQINDA

Hz. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” dastanının ikinci məqaləsinin mövzusu ədalətdir. Şairə görə, tövhid və ədalət islam dininin əsasıdır. İnsanla uca Allah (c.c) arasındakı münasibət tövhid inancı, insanla insan arasındakı münasibət isə ədalətlə tənzimlənir. Uca Allahın (c.c) yer üzündə qurulmasını istədiyi “rəhmət evi”ni tikməyin, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni, mənəvi-əxlaqi münasibətlərdə uca Allahın (c.c) ölçülərini tətbiq etməyin yolu da tövhid və ədalət inancıdır.

“Ədalət” sözünün lüğəvi mənası “doğruluq”, “bərabərlik”, “uyğunluq”, “tarazlıq”, “hər şeyin haqqını vermək”, “bənzərlik”, “ortaqlıq”dır. Ədalət orta yoldur, hər şeyi layiq olduğu yerə qoymaqdır. Bir şeyi yerindən edəndə ona zülm olur. Zülm də ədalətin ziddidir. **Ədalət insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir: bədənle ruh arasında tarazlığı qurmaq ədalətdir, insanın insanla, bütün canlı aləmlə hər birinin haqqını verərək münasibət qurması da ədalətdir.** “Bütün bunların başı isə insanın yaradıcının haqqını verməsi, ona necə qul olmaq zəruridirsə, elə qul olmasıdır... Həyatın hər sahəsindəki ədalətin tam mənası ilə təzahürü insanın uca Allaha (c.c) qulluqda ədaləti yerinə yetirməsinə bağlıdır. Belə fərdlərdən təşkil olunmuş toplumlar ədaləti həyatın hər sahəsində göstərəcək”.⁷⁴⁰

Qurani-Kərim buyurur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ
أَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا
الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلُوتُوا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا
(ən-Nisa, 4/135)

⁷⁴⁰ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, s. 11.

“Ey iman gətirənlər! (Şahidliyiniz) sizin özünüzdən, atananızın, yaxın qohumlarınızın əleyhinə olsa belə ədalətdən möhkəm yapışan, Allah üçün şahidlik edən kəslər olun! (Barəsində şahidlik edəcəyiniz kəs) istər dövlətli, istər kasıb olsun, hər halda Allah onların hər ikisinə (sizdən) daha yaxındır. Nəfsinizin istəyinə uyub haqdan üz çevirməyin!...”

Uca Allah (c.c) mütləq ədalət sahibidir, O, heç kimə və heç nəyə ədalətsizlik etməz. O, kainatdakı nizamı ədalət üzərində qurmuşdur.

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: İNSAN BÜTÜN CANLILARIN ŞAHİDİR

ای ملک جانوران رای تو
وی گهر تاجوران پای تو

*Ey rəyi (bütün) canlıların şahı olan,
Ey ayağı bütün tacdarların gövhəri olan.*⁷⁴¹

Nizami ikinci məqaləyə insana müraciətlə başlayır. Ona görə, insan uca Allahın (c.c) yaratdığı ən üstün varlıqdır. Şair insanın üstünlüyünü iki yolla təqdim edir. Öncə insanı bütün canlıların şahı adlandırır. Şairin insanı “şah” adlandırması təsadüfi deyil. “Şah” sözü həm üstünlüyü, həm də idarəçilik haqq və qabiliyyətini ehtiva edir. **Yəni uca Allah (c.c) yer üzünün idarəçiliyini insana vermişdir, Onun sistemində sıralama belədir: Allah, insan, əşya. Yəni əşya insana deyil, insan əşyaya hökm etməlidir.**

⁷⁴¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 85.

Misradakı “şah” sözü həm də fərqi ifadə edir. Belə ki, insana ağıl, iradə və vicdan neməti verilmişdir. Bu yönü ilə o, bütün canlılardan fərqlənir, onları idarə etmək haqqı qazanır. Misranın farsca orijinalında “şah” deyil, “məlik” (idarə edən) sözü var. Bu da insana yer üzünün idarəçilik haqqının verildiyini göstərir.

Nizami insanın üstünlüyünü ifadə etmək üçün deyir ki, onun ayağı tacdarların tacının gövhəridir, yəni sənin ayağın başdakı tacın gövhəridir, sən çox dəyərlisən, üstünsən, idarəçilik sənə aiddir.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAHLIQ MÜLKÜNÜ ABAD ET

گر ملکی خانه شاهی طلب
ور گهری تاج الهی طلب

*Əgər sən şahsansa, şahlıq mülkünü abad et,
Əgər gövhərsənsə, ilahi tacını abad et.*⁷⁴²

Hz. Nizami bu beytdə insanın yaradılış missiyasını ona xatırladır. Öncə deyir ki, bu yer üzü şahlıq mülküdür, idarəçi və idarəçiliyə möhtacdır. Uca Allah (c.c) şahlıq mülkünün idarəçiliyini insana vermişdir. İnsanın vəzifəsi yer üzünün fitrətini qorumaqdır, torpağın, havanın, suyun, ağacın – insan üçün yaradılmış bütün nemətlərin haqqını verməkdir, hər kəsə və hər şeyə ədalətlə yanaşmaqdır. Nizamiyə görə, insan yer üzünü (“şahlıq mülkünü”) abad etmək üçün yaradıl-

⁷⁴² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

mişdir. İnsan ömrünün mənası da budur. Yaradan insandan saleh əməl istəyir, yaxşılığı, gözəlliyi çoxaltmasını, yaymasını tələb edir. Nizamiyə görə, şahlıq mülkünü abad etməyin tək bir yolu var, o da ədalətdir. Deməli, ədalətli insan yetişdirmək ən böyük vəzifələrdən biridir.

Nizami birinci beytdə insanı “canlıların şahı” adlandırır, ancaq ikinci beytdə ona “əgər şahsansa” deyir, şərt qoyur. Bunun səbəbi odur ki, insan canlıların şahı olmaq imkanı ilə yaradılmışdır, ancaq insan ömrünü şahlıq mülkünün abadlığına həsr edərsə, uca Allahın (c.c) nəzərində yer üzünün şahı sayılmış olur. Ey insan, gövhərsənsə, işin gözəlliyə xidmət etməkdir. Yəni Nizamiyə görə, insan yaradılış təyinatına uyğun hərəkət edəndə yer üzündə “rəhmət evi”nin qurulmasına xidmət etmiş sayılır, ömrü bərəkətlənir, axirət azuqəsinə çevrilir.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O DÜNYANIN ÇIXIŞ YOLU YOXDUR

زانسوی عالم که دگر راه نیست
جز من و تو هیچکس آگاه نیست

*Çıxış yolu olmayan o dünyadan,
Sən və məndən başqa heç kim agah deyil.*⁷⁴³

Şair insanın dəyərini anladır, onu özünə tanıdır. Ona görə, müsəlman ikidünyalı insandır. Axirət inancı olmayan, ilahi hüsurda hesab verəcəyini qəbul etməyən, əməllərinin ədalət tərəzində çəkiləcəyini düşünməyən insan dünyəviləş-

⁷⁴³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

mişdir və o, yer üzünü abad etməz, ancaq özünü düşünər, o, şahlıq vəzifəsindən imtina edib, əşyaya kölə olar, onu nəfsi idarə edər. **Şairə görə, ədalətli davranış axirət inancının meyvəsidir.**

Nizami axirəti “çıxış yolu olmayan dünya” adlandırır. Yəni o, mütləqdir, hesab, tərəzi, cənnət və cəhənnəm var, ilahi ədalətin təcəllisi də mütləqdir, qaçış yolu yoxdur, ömrün hər nəfəsinin hesabını vermək məcburiyyətindəsən, sən xilasın bu dünyada ömrünün nəyə sərf olunduğuna bağlıdır.

Nizami deyir ki, yer üzündə insandan başqa, heç bir varlığın o dünyadan xəbəri yoxdur. Bu informasiya da insanın dəyərini və məsuliyyətini ifadə etmək üçündür. İnsan şərəflidir, ona ağıl, vicdan, iradə verilmişdir, o, dünyanı doğru qavramağa borcludur, ona verilmiş hər bir nemətin haqqını verməlidir.

DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNƏ ÇOX NUR VERİLİB

زان ازلی نور که پرورده‌اند
در تو زیادت نظری کرده‌اند

*O əzəldən pərvəriş verilmiş nurdan,
Sənə (başqalarından) çox bəxş edilib.⁷⁴⁴*

Bu beyt də insanın dəyərini şərh edən beytlər sırasındadır. Şair bu məqsədlə “nur” sözündən istifadə edir. “Nur” sözünün lüğəvi mənası “ışıq”, “aydınlıq”, “həqiqəti göstərən iç aydınlığı” deməkdir. “Dünyəvi olan nur da ikidir. Birincisi, bəsirət (qəlb) gözü ilə anlaşılan nurdur ki, ilahi nurlardan

⁷⁴⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

intişar etməkdədir. Ağıl və Quran nuru bunun örnəyidir. İkincisi, göz orqanı ilə hiss edilən nurdur. Bu nur cismlərdən intişar edər. Günəş, Ay, ulduz işığı buna örnəkdir”.⁷⁴⁵

Qurani-Kərimdə “nur” sözündən qırx üç dəfə istifadə edilmişdir. “Nur” hz. Məhəmməd (s.a.s)⁷⁴⁶, Quran⁷⁴⁷, gecə və gündüz⁷⁴⁸, İslam⁷⁴⁹, inayət⁷⁵⁰ (lütf, uca Allahın (c.c) insanı qoruması) mənalarında təqdim olunmuşdur.

Nizami deyir ki, əzəldən pərvəriş verilmiş nurdan insana daha çox bəxş edilib. Burada “nur” ağıl, vicdan, iradə və elm mənasındadır.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN BİR QƏRİB NAĞDSAN

نقد غریبی و جهان شهرتست
نقد جهان یک بیک از بهر تست

*Sən bir qərib nağdsan, cahan isə sənin mənzilindir,
Cahanda nağd nə varsa, hamısı sənin üçündür.*⁷⁵¹

Nizami beytdə insanın bu dünya təsəvvürünü formalaşdırır. İnsan bu dünyada qərib olan nağddır. Qərib sözü beytdə bu mənaları ehtiva edir: insan bu dünyada əbədi deyil, fani olan dünyaya bağlanma, ora sənin əbədi yurdun deyil, sənin əbədi yurdun axirətdir, bu dünyanın sınaq meydanı ol-

⁷⁴⁵ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, s. 581-582.

⁷⁴⁶ əl-Maidə, 5/15.

⁷⁴⁷ əl-Əraf, 7/157.

⁷⁴⁸ əl-Ənam, 6/1.

⁷⁴⁹ əs-Səff, 61/8.

⁷⁵⁰ əl-Hədid, 57/13.

⁷⁵¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

duğunu bil, dünyəviləşmə, əbədi yurdun üçün azuqə hazırla, qəribin azuqəsi olmasa, həlak olar.

“Cahanda nağd nə varsa, hamısı sənin üçündür”, yəni insan uca Allahın (c.c) şah əsəridir, O, hər şeyi insan üçün yaratmışdır, ona əşyaya hökm etmək imkanı vermişdir, ancaq insan mülkün sahibi deyil, əmanətçisidir.

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: MƏMLƏKƏTİN HÖKMRANLIĞI SƏNİNDİR

ملک بدین کار کیائی تراست
سینه کن این سینه گشائی تراست

*Bu məmləkətin hökمرanlığı və işi sənindir,
Sinəni gər, bunlar hamısı sinələrini*

*sənin üçün gərİblər.*⁷⁵²

Dünyanın idarəçiliyi insana verilmişdir. Bu, uca Allahın (c.c) insana verdiyi dəyərin göstəricisidir. İdarəçiliyin əsası isə ədalətdir. İnsan ədalətlə idarə edərsə, ona verilmiş nemətə şükür etmiş sayılır.

“Sinəni gər”, yəni ey insan, dəyərini bil, yaradılış vəzi-fəni unutma. Onun sənin üzərinə qoyduğu məsuliyyəti anla, ədalət ölçüsündən uzaqlaşma. “Hamısı sinələrini sənin üçün gərİblər”, yəni yaradılmışlar insana itaət, fitrəti ilə yaradılıblar, onlara insana itaət əmr olunub, əşyanın ona verilmiş fitrətdən kənara çıxmaq imkanı yoxdur. **Onlar insanın liderliyini qəbul etmişlər, uca Allahın (c.c) bölgüsü, sıralaması**

⁷⁵² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

ilə razıdırlar, ona görə də, sinələrini insan üçün gəriblər, sanki, “uca Allahın (c.c) əmri ürəyimizə, fitrətimizə yazılıb, insana xidmət bizim üçün şərəfdir” deyirlər. İtaətin qarşılığı ədalətdir. O, insandan hər kəsə və hər şeyə ədalət istəyir.

YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN DƏYƏRİN İKİ CAHANDAN ARTIQDIR

دور تو از دایره بیرون ترست
از دو جهان قدر تو افزون ترست

*Sənin dövrənin dairədən kənardır,
Sənin qədrin iki cahandan artıqdır.*⁷⁵³

Nizami bu beytdə insanın başqa varlıqlardan üstün, fərqli, seçilən olduğunu ifadə edir. “Sənin dövrənin dairədən kənardır”, yəni insan fərqli fitrətə, fərqli vəzifəyə, fərqli aqibətə sahibdir. Bütün yaradılmışlar ancaq bu dünya üçün var, onların dəyəri bu dünya ilə bağlıdır. İnsanın isə iki dünyası var, fani olan bu dünya və əbədi axirət dünyası. **Ona görə də, şair insanın zamanını, ömrünü ikiye ayırır: bəlli bir ölçüyə (vaxta) sahib, məhdud bu dünya ömrü, bir də sınırsız axirət ömrü.** Uca Allah (c.c) insana əbədi həyat vermişdir. Bu əbədi həyatı cənnət və cəhənnəmdə yaşamağı insanın seçiminə, iradəsinə və əməllərinə bağlamışdır.

Nizami deyir ki, insanın dəyəri iki cahandan da artıqdır. Yəni bu dünya və axirət insan üçündür (insan əşya üçün deyil,

⁷⁵³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

əşya insan üçündür, insan cənnət üçün deyil, cənnət insan üçündür). İnsan ona xidmət etmək üçün yaradılana itaət etməməlidir, belə olsa, insan əşya olur, dəyərsizləşir, əşyanı özündən üstün hesab edir, dünyəviləşir. Nizami insanı “aşağıların aşağısı” olmaqdan xilas etmək üçün onu özünə tanıdır: “canlıların şahısan”, “tacdarların gövhərisən”, “vəzifən şahlıq mülkünü abad etməkdir”, “Allah sənə başqalarından çox nur verib”, “bu fani dünyada sən qərib olan nağdsan”, “o, səni yer üzünün xəlifəsi olmaq üçün yaradıb”, “cahanda nağd nə varsa, hamısı sənin üçündür”, “sən iki dünyalı varlıqsan, sənin üçün əbədiyyət var”, “bu dünyanın hökmranlığı sənindir”, “sənin dövrünün dairədən kənardır”, “sənin dəyərin iki cahandan artıqdır”...

SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ÖZÜNÜ GÖRƏ BİLƏSƏN

آینه دار از پی آن شد سحر
تا تو رخ خویش ببینی مگر

*Səhər ona görə güzgütutan oldu ki,
Sən öz üzünü görə biləsən.⁷⁵⁴*

Nizaminin bu beyti də insanın dəyəri ilə bağlıdır. Şair deyir ki, səhər də insan üçündür. Şair səhəri güzgütutana bənzədir. Gecə keçir, səhər açılır, günəş oyanır, kainata işıq saçır. Bunların hamısı insanın Yaradıcını tanıması onun üçün olduğunu bilməsi, uca Allahın (c.c) onu sevdiyini anlaması, öz dəyərini dərk etməsi üçündür. Çünki Günəşin, çiçəyin,

⁷⁵⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

suyun öz varlığından xəbəri yoxdur. Onları görən, bilən, duyan bir varlıq var, o da insandır.

Səhər açıldı, güzgü tutdu, varlığı göstərdi ki, insan özünü görə bilsin, yəni özünü tanısin, dəyərini bilsin, uca Allahın (c.c) insana olan sevgisini hiss etsin. Belə deyə bilərik ki, yaradılmış varlıqlar həm insanın ehtiyacını təmin edir (kainatda elə bir sistem qurulub ki, insan o mühitdə yaşaya bilir), həm insanı özünə tanıdır, həm də uca Allahı (c.c) ona öyrədir. **Açılan səhər, doğulan Günəş, axan su, bar verən ağac, hər ətirli çiçək uca Allahın (c.c) insana mesajıdır. Yaradan çiçəyə də, ağaca da, suya da ayə deyir. Ayələrin sözlü olanı da var, əşyəvi olanı da.** İnsanın vəzifəsi bu ayələri, bu mesajları doğru oxumaqdır, bu güzgüdə özünü görə bilməkdir.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: GÖYLƏR BEŞİYİNİN HƏRƏKƏTİ KÖRPƏNİN ŞİRİN YUXUSU ÜÇÜNDÜR

جنبش این مهد که محراب تست
طفل صفت از پی خوشخواب تست

*Sənin mehrabın olan bu (göylər) beşiyinin hərəkəti,
Sən körpənin şirin yuxusu üçündür.⁷⁵⁵*

“Mehrab” sözü ərəbcədir, “otaq”, “çardaq”, “evin, otağın yüksək və qiymətli yeri”, “baş köşəsi” kimi mənaları var. Dini termin olaraq isə məscidlərdə imamın namaz qıldırarkən qibləyə durduğu yerdir, qiblə istiqamətinin göstəricisidir. Şairə görə, göylər insanın mehrabıdır, üz tutduğu, dua etdiyi,

⁷⁵⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

əllərini açdığı məkandır. Şair göyləri (göyün təbəqələrini, göydə olan planetləri) fasiləsiz hərəkətdə olan bir beşiyə bənzədir. Bu beşiyin içində insanın körpəsi var. Göy adlı beşik ona görə hərəkət edir ki, insanın körpəsi rahat yatsın.

Bu səhnənin bizə verdiyi mesaj budur: hər şey insan üçündür, göy sistemi, onların hərəkəti insan adlı dəyərli varlığın yaşamasını təmin edir, yaradılmışların mərkəzində insan var. Səhər ona güzgü tutur, göylər də içərisində insan olan beşikdir. Ona görə yırğalanır ki, (hərəkətdədir ki) körpə şirin yatsın. Göylər insana ana şəfqəti ilə yanaşır.

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN CANIN İSASISAN

مرغ دل و عیسی جان هم تویی
چون تو کسی گر بود آنهم تویی

*Sən həm ürəyin quşu, həm də canın İsasısan,
Başqa bir (varlıq tacı) olsaydı, o da sən olardın.*⁷⁵⁶

Nizami bu beytdə insanın dəyərini anlatmaq üçün üç yoldan istifadə etmişdir. Şair öncə insanı “ürəyin quşu” (“morgə-del”) adlandırır. Arınmış qəlb könüldür. Könül uca Allahın (c.c) baxdığı yerdir. Könlü abad olanın dünyası da abad olmuşdur. Bir insanın ən önəmli vəzifəsi bədən adlı ölkənin baş şəhəri olan qəlbi nəfsin əsarətindən xilas edib, Allahı (c.c) onun soltanı seçməkdir. Qəlbinin soltanı Allah (c.c) olanın bu dünya və axirəti bayram olar. **Nizami deyir ki, insan qəlbin quşudur, yəni qəlb ən çox insanı sevar.**

⁷⁵⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

Yaradılmışlar arasında ən çox sevgiyə layiq olan insandır, qəlbin sevgi quşu insanın üzərinə qonar, insan sevgisi qəlbin qoşa qanadıdır, onu uçurar, insan sevgisi olan qəlb dərin mənaları kəşf edər, uca Allah (c.c) o qəlbə ilham edər, o qəlbin bəsirət gözünü açar, həqiqəti ona göstərər.

Qurana görə, insan sevgisi olmayan qəlb xəstədir, ölüdür, möhürlənmişdir, o qəlb duymaq, görmək, anlamaq imkanını itirmişdir. İnsan sevgisindən məhrum olan qəlbin şəfqət, mərhəmət duyğuları yox olmuşdur.

Nizami insanı ürək quşu adlandırır, sevən ürəyi hərəkət anlayışı ilə ifadə edir. Ona görə, sevginin göstəricisi hərəkətdir, yəni sevdiyi üçün etdiyi saleh əməldir, sevən çalışır, mücahid olar, sevdiyinin rəğbətini qazanmaq üçün cihad edər, sevgi insanı bir quş kimi uçurar, onu ucaldar. Qəlb insanı sevirsə, yaşayır. İnsan insanı sevməyə, imkanlarını onunla paylaşmağa, onun dərdinə ortaq olmağa, ona əl tutmağa borcludur. Bu, uca Allahın (c.c) tələbidir, buyruğudur, ölçüsüdür. Bu ölçünü sevgili Peyğəmbərimiz nə gözəl ifadə etmişdir: “İman etmədikcə cənnətə girə bilməzsınız, bir-birinizi sevmədikcə də iman etmiş olmazsınız”, “Müsəlmanlar bir bədənin üzvləri kimidirlər, bu bədənin bir üzvü rahatsız olanda, o biri üzvlər də rahatsız olar”.

İnsanı sevən qəlbin də əlamətləri var: bu qəlb insanı hərəkətdədir, çalışır, yer üzünü uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun inşa etmək üçün ondan asılı olan hər şeyi edər, onun qəlbi şəfqət və mərhəmət dənizidir, insanları düşünər, onlar üçün yaşayar, zəkatını sevə-sevə verər, infaq edər, axirəti çox sevər, nəfsinə zərurətdən artığını verməz, o, bir ibadət aşiqidir, hər əməli bir ibadətdir, fədakardır, kainatın harmoniyasını hiss edər, hər zaman

**hüzur içindədir, hər nəfəsində uca Allahın (c.c) hüzu-
runda olduğunu bilər, varlığa əmanət kimi baxar, ölümü
çox düşünər, hər anını axirət azuqəsinə çevirər, onun
gözləri yaşlı, dili dualı, əli bərəkətli, üzü nurlu, qəlbi insan
sevgisi ilə dopdoludur...**

Nizami deyir ki, insan canın İsaıdır. Şair bu misrada insanın çox dəyərli olduğunu ifadə etmək üçün hz. İsanın (c.c) ən önəmli özəlliklərindən birini seçir. Bilindiyi kimi, hz. İsa (s.a.s) uca Allahın (c.c) izni ilə ölüləri diriltmək imkanına sahib olmuşdur. Nizami bu yolla insanın dəyərini onun əməlinə bağlamışdır, yəni hər insan özünü hz. İsa (s.a.s) kimi hiss etməlidir, onun vəzifəsi ölü qəlbləri diriltməkdir, islamın nurunu ölü qəblərə daşımaqdır, insanların qəlbini fəth etməkdir, insan qəlbini islam dənizinə qovuşdurmaqdır. Bir insan üçün bundan şərəfli vəzifə yoxdur.

Qəlbində insan sevgisi olmaqla qəlbləri diriltmək bir-birinə bağlıdır, biri nurdur, biri əməldir, biri o birisinin varlığının dəlilidir. İnsanı sevməyən onu diriltməz. Nizamiyə görə, bir insanın qəlbini diriltmək onun qəlbini nəfsin pəncəsindən xilas etməkdir, onu dünyəviləşməkdən qorumaqdır, aqlını, qəlbini tövhidə, əməllərini ədalətə bağlamaqdır, uca Allahı (c.c) ona tanıtmamaqdır, ona axirət inancı verməkdir, onu cəhalətin ölüm caynağından azad edib gerçək hürriyyətə qovuşdurmaqdır. Nizamiyə görə, qəblərin İsaı (s.a.s) olmağın şərti insanı Allah (c.c) rızası üçün sevməkdir, bu sevgini saleh əmələ çevirməkdir. **Ona görə, ölü qəbləri diriltməyin, tövhidə, ədalətə yolu bağlı qəblərin qapısını (bəsirət gözünü) açmağın, bir qəlb fatehi olmağın metodu, dərmanı, üsulu da var: dünya malının kiri ilə çirklənmiş, zəhərlənmiş qəlbə, fitrəti pozulmuş ağıla öncə doğru sözü,**

İçində şübhə olmayan sözü, əbədi sözü, yəni uca Allahın (c.c) sözünü oxuyacaqsan, Onun insanlara yazdığı mesajı izah edəcəksən (Quranın qəblərə şəfa olması budur), onun ağıl və qəlbini vəhy məlhəmi ilə yuyacaqsan (kirlənmiş, fitrəti pozulmuş qəlbi və ağılı başqa heç bir sözlə “yumaq” olmaz), sonra tövhid inancını o qəlbə yerləşdirəcəksən, hərəkətsiz, ölmüş qəlbi və ağılı bir quş kimi uçuracaqsan. Yəni qəlb fatehi olmağın, ölü qəbləri diriltməyin yolu budur: doğru sözlə (vəhylə) saleh əməli birləşdirib örnək olmaq. Ona görə də, Peyğəmbərimiz bu dünyadakı ən böyük zəfərin (fəthin) bir insanın qəlbinin islama açılması olduğunu buyurmuşdur. Uca Allahın (c.c) nəzərində diri olmağın ölçüsü qəlbində insan sevgisinin olmasıdır, bu sevginin saleh əməllə birləşməsidir.

Hz. Nizami bu beytdə insanın dəyərini anlatmaq üçün üçüncü vasitədən də istifadə edir: “Başqa bir varlıq tacı olsaydı, o da sən olardın”. Yəni yaradılmışların ən dəyərlisi sənsən. “Tac” sözü farscadır, bəzədilmiş (süslənmiş) başlıq deməkdir. Həm hökmdarlıq, həm də fərqləndirmə əlamətidir (bir sıra təriqətlərdə taca görə kimin hansı təriqətdən olduğu bilinirdi). Nizamiyə görə, insan bütün yaradılmışlardan üstün və fərqlidir.

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÜNƏŞ SƏNƏ GÖRƏ ŞADDIR

سینه خورشید که پر آتشست
روی تو می‌بیند از آن دلخوشست

*Alovla dolu olan Günəş sinəsi,
Sənin üzünü gördüyü üçün dilxoşdur.*⁷⁵⁷

Nizami bu beytdə insanın dəyərini göstərmək üçün Günəşin imkanlarından istifadə etmişdir. Günəş həyat qaynağıdır, o, yaradılmışlara xidmət edir. **Ancaq Günəşi ən çox sevindirən insana xidmət etməsidir. Onun sinəsinin alovla dolu olmasının səbəbi də budur, o, insana sevgisini göstərmək istəyir, insanı görəndə daha parlaq işıq saçır. Qəlbi arınmış insanın üzü Günəşdən daha parlaqdır, nurludur.** Sevdiiyə xidmət etmək, onun razılığını qazanmaq üçün çalışmaq aşiqlərin özəlliyidir. Günəş də insana aşiq olmuşdur.

ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: AY SƏNİ GÖRƏNDƏ GÜLÜR

مه که شود کاسته چون موی تو
خنده زند چون نگرده روی نو

*Ay sənin saçın kimi naziləndə də,
Sənin üzünə tamaşa edərkən (sevincdən) gülür.*⁷⁵⁸

Nizami Ayın nazılmış halını insanın saçına bənzətmişdir. Şair Ayın ayparaya çevrilməsini (nazilməsini) onun insan sevgisini ifadə üçün seçmişdir. Ay ona görə nazilir ki, insanı görsün, sevgilisinin üzünə tamaşa etsin. Onun nazilməsi fədakarlığını ifadə edir. **Onun üçün ən böyük səadət sevdiiyi –**

⁷⁵⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

⁷⁵⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

insanı görməsidir, sevgilini görəndə də gülür (Aydın nazılmış halı gülən insanı xatırladır).

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ALƏMİN QULU DEYİLSƏN

عالم خوش خور که ز کس کم نه‌ای
غصه مخور بنده عالم نه‌ای

*Bu dünyada xoş yaşa ki, heç kimdən əksik deyilsən,
Qüssələnmə, aləmin qulu deyilsən.*⁷⁵⁹

Nizami məqalənin ilk on iki beytində insanın dəyərini anladır. Bu beytdən başlayaraq insana öyüd verir, ona hədəf göstərir. Metod (yol) doğru seçilmişdir, öncə insanın kimliyini, dəyərini ona bildirirsən, sonra da yaradılış fitrətinə uyğun olan düşüncə, inanc, həyat ölçülərini açıqlayırsan. Şair deyir ki, ey canlıların şahı olan insan, bu dünyada xoş yaşa, yəni için rahat olsun, paxıl olma, təkəbbürə qapılma, dünya malına görə, düşmənçilik etmə, çünki bunun üçün əsas yoxdur, sən heç kimdən əskik deyilsən, yəni hamıdan üstün yaradılmışsan. “Canlıların şahı”, “tacların gövhəri”, “ən çox nur verilən”, “ağılı, vicdanı, iradəsi olan”, “bu məmləkətin hökmranlığı verilmiş”, “dəyəri iki cahandan artıq olan”, “ürəyin quşu”, “canın İsaşı sayılan”, “səhərin, Günəşin, Aydın xidmət etdiyi” insan bu dünyada niyə xoş yaşamasın ki? Əgər içi rahat deyilsə, bunun iki səbəbi var: o, öz dəyərini bilmir (ona görə də Nizami öncə insanın dəyərini anladır), ya da dünya malına kölə olmuşdur.

⁷⁵⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

Cahilliyyin əlaməti insanın onun üçün yaradılmışlara itaət etməsidir. İnsanın qəlbinin narahatlığı öz dəyərini bilməməsi, dünya malına bağlanması, dünyəviləşməsi, ancaq bu dünya üçün yaşamasıdır. Qüssənin səbəbi aləmə (yaradılmışlara) qul olmaqdır. Deməli, uca Allah (c.c) insanı yaradılmışlara hakim olmaq, onlara hökm etmək imkanı ilə yaradır, ancaq insanın cəhaləti, kirlənmiş ağı, zəhərlənmiş qəlbi (dünya hərisliyi) onu əşyanın köləsi edir. **Özündən dəyərsiz olana qul olmaq insana sıxıntı verər, onun qəlb gözünü bağlayar, həqiqəti görməyən darıxar, özünü qapısı bağlı qaranlıq zindanda, məchulluqda hiss edər, qorxu bütün varlığına hakim kəsilər, onu qorxuları idarə edər.** Əşyaya qul olan insan üçün hər şey bu dünya ilə bağlıdır. O, ömrünü bu dünyadan həzz almağa həsr edər, xoşbəxtliyinin ölçüsünü bu dünya müəyyən edər, pulun, hakimiyyətin varsa, xoşbəxtsən, yoxsa bədbəxt. Bu yolla da özündən dəyərsiz olan əşya insanın dəyərini müəyyən etmiş olar, əşya insanlığın ölçüsünə çevrilər.

Bu dünya nemətlərini insanın axirət azuqəsi etməyin şərtləri var. Öncə onu deyək ki, problem sərvətdə deyil, ona olan münasibətdədir. Sərvət insanı idarə edir, yoxsa insan sərvəti? Birinci halda sərvət insanın fəlakətinə, ikinci halda isə səadətinə yol açır. İnsan sərvəti (dünya nemətlərini) savaba çevirmək, onu axirət yatırımı etmək istəyirsə, bilməlidir ki, o sərvət üçün deyil, sərvət onun üçündür, insan sərvətdən qiymətlidir. Daha sonra insan inanmalıdır ki, sərvət onun mülkü deyil, mülkün gerçək sahibi uca Allahdır (c.c), insan ancaq əmanətçidir. Sərvətin savaba çevrilməsi o halda mümkün olur ki, halal yolla qazanılsın, halal ünvanlara xərc-

lənsin. Sərvət yığmaq üçün deyil, paylaşmaq, könülləri fəth etmək üçündür. Ancaq bu yolla maddə mənaya çevrilə bilər.

Bilinməlidir ki, insanın uca Allah (c.c) təsəvvürü, inancı yanlışdırsa, onun hər şeyə, o sıradan sərvətə münasibəti də yanlışdır. İnandakı pozulma, sapma, azma qəlbə kinə, nifrətə, paxıllıq və təkəbbürə, mal-dövlət tutqusuna, əməllərdə fəlakətə, qana, ölümə, düşmənçiliyə çevrilir. **Ona görə də, hz. Nizami insanı bu faciədən xilas etmək üçün öncə ona sağlam Allah (c.c) təsəvvürü, doğru hərəkət koordinatları, onu iki dünyanın xoşbəxti edəcəyi həyat ölçüləri verir, insanı özünə tanıdır, ona deyir ki, aləmin qulu deyilsənsə, qüssələnmə, dünyada xoş yaşa, əşyaya qul olmaq fəlakətindən azad olmaq istəyirsənsə, uca Allaha (c.c) qul ol, Ona qul olan hər şeyin və özünün hakimi olar, Ona qul olmaq insana şərəf verir, gerçək azadlıq ancaq Ona qulluqla mümkündür.**

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: TORPAQ KİMİ AŞAĞI OL

با همه چون خاک زمین پست باش
وز همه چون باد تهی دست باش

*Hamıyla torpaq kimi aşağı ol,
Yel kimi hamıdan əli boş ol.⁷⁶⁰*

Həz. Nizami insanlarla münasibətin ölçülərini verir, doğru həyat təsəvvürü formalaşdırır. **Birinci ölçü: hamı ilə torpaq kimi aşağı ol, yəni təvazökar ol, təkəbbürdən uzaq**

⁷⁶⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 86.

qaç. Çünki təkəbbür insanları bir-birinə düşmən edər, təkəbbürlü insan başqalarının haqqını yeyər, başqalarına zülm verər, ədalətsiz olar. Nizamiyə görə, insanları bir-birinə bağlayan ədalətdir, sevgi, şəfqət və mərhəmətin qaynağı da odur. Təkəbbür də zülmə yol açdığı üçün ədalətin düşmənidir. Bəs təkəbbürün səbəbləri hansılardır? Şairə görə, ilk səbəb uca Allahı (c.c) doğru tanımamaqdır. Mülkün sahibinin Allah (c.c) olduğunu bilən təkəbbürlü olarmı? **Dünyanın fani olduğunu bilməməkdir, yanlış mal-mülk təsəvvürüdür, mal və mülkün üstünlük ölçüsü olduğuna inanmaqdır, dünyəviləşməkdir, tək dünyalı yaşamaqdır, bu dünyanı – insana verilən ömrü, zamanı doğru dəyərləndirməməkdir, bu dünyaya əyləncə, ləzzət məkanı kimi baxmaqdır, axirətə inanmamaqdır, uca Allaha (c.c) hesab verəcəyinə inanan insan təkəbbürlü olarmı?** Bir sözlə ifadə etsək, təkəbbürün səbəbi cəhalətdir. Nizami də təkəbbür xəstəliyinin dərmanını göstərmişdir: hamı ilə torpaq kimi aşağı ol. Torpaq kimi təvazökar, səbirli, ədalətli və bərəkətli olmaq uca Allahın (c.c) sevdiyi insanın özəllikləridir.

Nizaminin insanın dəyərini müəyyən edən ikinci ölçüsü: yel kimi hamıdan əli boş ol, yəni heç kimə möhtac olma, başqalarına yük olma, yük al, çalış, özünə insanların gözü ilə deyil, uca Allahın (c.c) gözü ilə bax, alan əl yox, verən əl ol, sərvət düşkünü olma, sərvət səni deyil, sən sərvəti idarə et, ömrünü, imkanlarını, sərvətini paylaş ki, axirətini qazanasan.

Nizami ikinci ölçünü təqdim edərkən insanı yelə (küləyə) bənzətmişdir (ilk ölçüdə insan torpağa bənzədilir, çünki təvazökarlıqla torpaq arasında əlaqə var, təvazökar insan da torpaq kimi ağırdır, səbirlidir, ciddidir, o, torpaq

kimi özünü insanlığa həsr etmişdir). Dünya malında gözü olmayan, uca Allahdan (c.c) başqasına möhtac olmağı əsla qəbul etməyən insan da yel kimidir. Yel sürətlə hərəkət edə bilir, çünki əli boşdur, artıq yükü yoxdur. **Deməli, başqalarına möhtac olmaq da insanın çiyində yükdür, ehtiyacdən artıq mal da yükdür, paylaşılmayan sərvət də yükdür, günaha batmış ağıl və qəlb də yükdür, təkəbbür, paxıllıq, bir sözlə, bütün haram və günahlar da yükdür. Elə yükdür ki, insanın yel kimi əsməsinə - hərəkət etməsinə mane olur, onun mənəvi yüksəlişinə imkan vermir, onu əşyanın quluna çevirir, onun “canlıların şahı” rütbəsinə əlindən alır.** Deməli, öncə insanı bu ağır yükdən azad etmək, əşyanın (nəfsin) əsarət zəncirindən qurtarmaq, ağılın və qəlbin günah kirini yumaq zəruridir. Bunun da tək bir yolu var: tövhid və ədalət inancına sahib olmaq.

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TORPAĞIN QARIŞMAMIŞI YAXŞIDIR

خاک تهی به نه درآمیخته
گرد بود خاک برانگیخته

***Boş (təmiz) torpağın (hava ilə) qarışmamışı yaxşıdır,
(Hava ilə) qarışıq torpaq (həmişə) toza çevrilir.***⁷⁶¹

Həz. Nizami insanı insan edən ölçüləri təqdim edir. Şair öncəki beytdəki obrazlara yer verir. O, insanın torpaq kimi təvazökar, yel kimi ehtiyacsız olmasını istəyir. Bu beytdə deyir ki, torpağın hava (külək) ilə qarışmamışı yaxşıdır, çünki qarışıq torpaq həmişə toza çevrilir. **Beytin verdiyi mesaj budur:**

⁷⁶¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

insanın fitrəti (torpağı, kimyası) təmiz olmalıdır, fitrət yad təsirlərdən qorunmalıdır. İnsana və əşyaya fitrəti verən uca Allahdır (c.c), başqa heç bir varlığın fitrət vermək imkanı yoxdur, ancaq insanın fitrətə müdaxilə etmək, onu pozmaq imkanı var. Məsələn, almaya fitrət verilib, insan o fitrətə müdaxilə edir, yeni, fitrəti pozulmuş (hormonlu qidaların hamısının fitrəti pozulmuşdur) alma növü yetişdirir. İnsana da fitrəti (insanların hamısına aid olan ortaq özəlliyi, fitrət tipə, növə aid olur, fərdi deyil) uca Allah (c.c) vermişdir. İslam Peyğəmbəri (s.a.s) belə buyurur: “Hər doğulan islam fitrəti üzərə doğular. Anası, atası onu yəhudi, xristian, ya da məcusi edər”.⁷⁶² Bu hədisdən anlayacağımız məsələlər var. Öncə onu deyək ki, “islam fitrəti ilə doğrulmaq” tövhid və ədalət inancının kodları ilə doğrulmaqdır. İnsan inanmağa, qorunmağa, sığınmağa möhtacdır. Onun həyatın ağır yükünü təkbaşına daşımaq imkanı yoxdur. Fitri özəlliyi insanı uca Allaha (c.c) möhtac edir. Ancaq tövhid inancı öyrədilən dəyərdir, insan tövhid inancını qəbul etmək, onu yaşamaq imkanları ilə doğrulmuşdur, onun duyğuları, ağılı və qəlbi tərbiyə olunmasa, o tövhidi inkar da edə bilər (bunun minlərlə örnəyi var). İnsan həm də ədalət duyğusu (kodu, özəlliyi) ilə doğrulur. Ona görə də, hər kəs ədaləti sevir. Ancaq ədalət dəyəri də tövhid kimi fitri olaraq, toxum şəklində var. O da tərbiyəyə möhtacdır. Ədalət toxumunu əksən (tərbiyə etsən), becərsən, əxlaqa yerləşdirsən, insan ədalətli olar, insanlarla ədalət ölçüsü ilə münasibət qurar, tərbiyə etməsən, zalım olar, zülm edər.

⁷⁶² Buxari, “Cənaiz”, 92; Əbu Davud, “Sünnət”, 17.

Nizami deyir ki, torpağın-fitrətin qarışmamışı yaxşıdır, yəni təmizi, xalisi, bakirəsi gözəldir. İnsanın fitrətini pozan viruslar var. Nizami insanı onun fitrətini pozan bu viruslardan xəbərdar etmişdir, virusları ona tanıtmışdır. **Bu viruslar hansılardır? Ən qorxulusu cəhalətdir, bütün virusların törəmə qaynağı odur, uca Allaha (c.c) şərik qoşmaqdır, dünyəviləşmədir, nəfsə itaətdir, axirəti inkardır, Qurani (vəhyi) içində şübhə olmayan, köhnəlməyən dəyər kimi qəbul etməməkdir, təkəbbür, kin, paxılıq, bir sözlə, insanı uca Allahdan (c.c) ayıran, aradakı tövhid bağını qıran bütün günah işlərdir.** Allahla (c.c) insan arasındakı tövhid bağı qırılan kimi, fitrətin qoruyucu gücü, immun sistemi, antivirus proqramı dağılmış olur. Bütün xəstəliklər bədənin zəifləməsi nəticəsində ortaya çıxdığı kimi, tövhid adlı təqəvvüsi proqramını itirən fitrət də bütün mənəvi xəstəliklərlə üzbəüz qalır, onlara yoluxur. Nəticədə, nəfs qəlbə hakimiyyəti ələ keçirir, insanın təsəvvür kodları, anlama koordinatları dəyişdiyi (xəstələndiyi), fitrət qanunu pozulduğu üçün əməlləri də dəyişir, o zülm edir, qan tökür, bütün haramları halal sayır, ədaləti rədd edir, bütün ilahi ölçüləri pozur.

Nizami sadəcə insanın fitrətini pozan virusları ona tanıtmır, ən önəmli olan məsələni həll edir. **Yəni insana fitrətini qoruyacaq antivirus proqramı təklif və təbliğ edir (öyüd budur).** Bu proqramın qaynağı, əsası Qurani-Kərimdir. O deyir ki, Quran uca Allahın (c.c) sözüdür, insanı qorumaq, onu şərəfli etmək üçün göndərdiyi ilahi qoruma sistemidir. İnsanın vəzifəsi seçməkdir, çünki o, iradəli varlıqdır, ağıl və vicdan sahibidir. İnsan uca Allahın (c.c) qoruma sistemini seçsə, mikroblardan, günahlardan qorunacaq, iki dünyanın əzizi olacaq. İnkər etsə, fitrəti dağı-

lacaq, virusların yemi olacaq, özü də insanlar üçün mikroba çevriləcək.

Nizami uca Allahın (c.c) insan üçün hazırladığı proqramını şərh edir. Əslində, Nizaminin bütün irsi bu ilahi proqramın şərhı və təbliğidir. Təsadüfi deyil ki, “Sirlər xəzinəsi” dastanının ilk məqaləsi insanın yaradılması, ikinci məqaləsi ədalət haqqındadır. Çünki uca Allahın (c.c) insanı qoruma proqramı iki təməl üzərindədir: tövhid və ədalət. Ədalət tövhid inancının meyvəsidir. **Ədalət insanlararası münasibətin ölçüsüdür, ədalət sadəcə söz deyil, saleh əməllə bağlıdır. Yəni tövhid inancımızı saleh əməllərlə təsdiq edəndə gerçəkdən inanmış oluruq, ədalətli oluruq, insan oluruq, insanlıq üçün oluruq, fitrətimizdəki ilahi toxum çiçək açır, meyvə verir, “canlıların şahı” rütbəsini haqq edirik, bu imkanı gerçəkləşdiririk və uca Allah (c.c) bizə “qulum” deyir.**

Nizami təmiz fitrəti xam, bakirə, əkin üçün yararlı torpağa bənzədir. Torpaq küləklə qarışanda isə toza çevrilir, yəni doğmaq, törəmək, bar-bərəkət qaynağı olmaq imkanını itirir. Artıq onun torpaq fitrəti xəstələnmişdir, yararlı varlıq yararsız olmuşdur, toza çevrilib əziyyət qaynağına çevrilmişdir. İnsan da belədir, tövhid inancı və ədalət onu bərəkətli torpaq kimi insanların xeyir-bərəkət qaynağına, bu inancdan məhrumluq isə küləyin havaya sovurduğu toz kimi əziyyət mənbəyinə çevirər.

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QƏLBİNİ ALLAHA BAĞLA

دل به خدا بر نه و خورسندی
اینت جداگانه خداوندی

*Qəlbini Allaha bağla, xoşbəxtsən,
Bunun özü ayrılıqda padşahlıqdır.*⁷⁶³

Hz. Nizami bu beytdə insan xoşbəxtliyinin ölçüsünü vermişdir. Şairə görə, xoşbəxtliyin ilk şərti qəlbi uca Allaha (c.c) bağlamaqdır. Şair məhz qəlbin uca Allaha (c.c) bağlanmasının zəruriliyini vurğulamışdır. Çünki qəlb bədən adlı ölkənin baş şəhəridir, mərkəzidir. Nəfs və ruh bu qəlb şəhərində hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparır. İnsanın vəzifəsi qəlbini arındırıb uca Allah (c.c) sevgisini o baş şəhərə yerləşdirməkdir. Belə olarsa, insan bədəninin orqanları qəlbə tabe olar, ona itaət edər, onun buyruqlarını yerinə yetirər. İnsanın orqanları icraçıdır, onların hərəkəti qəlbin qərarına bağlıdır. Ona görə də, qəlb hakimiyyətinin ruhun, yoxsa nəfsin əlində olması çox önəmlidir. (Təsadüfi deyil ki, Nizami “Sirlər xəzinəsi” dastanında qəlbin özəlliyi və arınması ilə bağlı beş bölmə yazmışdır).

Nizamiyə görə, qəlbin arınması bu işi bilən, fədakar, öz varlığını uca Allaha (c.c) həsr etmiş (Ona adanmış) müəllimin təlimi və riyazət metodu ilə gerçəkləşdirilə bilər. Bu, uzun, çətin, səbir tələb edən işdir. Qəlb hərəkətli, dəyişkən (“qəlb” sözü ərəbcədir, “inqilab” sözü ilə eyni kökdəndir, dəyişən, haldan-hala düşən deməkdir) olduğundan onu ağıla bağlamaq lazımdır. Qəlbi ancaq vəhylə ağıla bağlamaq olar. Bu yolla, duyğuların mərkəzi olan qəlblə, düşüncənin mərkəzi olan ağılın gücü birləşər. Bu halda, qəlb uca Allahın (c.c) ölçülərinə, buyruqlarına razı olur, onları sevə-sevə yerinə yetirir, təbəçiliyində olan orqanları (göz, qulaq, dil, əl, ayaq) bu ilahi

⁷⁶³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

ölçülərlə idarə edir. Nizamiyə görə, insanın vicdanı ancaq bu yolla rahat olar. Qəlb günahlarla kirlənəndə bədən ölkəsinin ekologiyasını korlayır, zəhər saçır, mikrob yayır, o ölkənin “vətəndaşlarına” əzab verir. Qəlbin rahatlığı sevgiyə, təmizliyə bağlıdır. Qəlbi sevdiyinə - uca Allaha (c.c) qovuşdurmaq xoşbəxtliyin qaynağıdır. “Qəlblər ancaq uca Allahın (c.c) adını zikr etməklə doyar” (yəni rahat və xoşbəxt olar) ilahi mesajının anlamı da budur. Onun ölçülərini qəbul etməyən qəlb rahatlıqdan əbədi məhrum olmuşdur.

Nizami deyir ki, qəlbini uca Allaha (c.c) bağla və xoşbəxt ol. Bu, (qəlbi Ona bağlamaq) ayrılıqda padşahlıqdır. Şair qəlbi Yaradana bağlayaraq xoşbəxt olmaq ölçüsünü (ideyasını) hakimiyyət təsəvvürü formalaşdıran anlayışla (“padşahlıq”) təqdim etmişdir. Çünki qəlbi təmizləmək cihaddır, duyğu, düşüncə və əməlin səfərbərliyidir, birləşməsidir. **Nizami, əslində, beytin ikinci misrasında gerçək hakimiyyətin və həqiqi xoşbəxtliyin ölçüsünü vermişdir. Əsl hakimiyyət qəlbə hakim olmaqdır, əsl padşah qəlbinin soltanı olandır. Qəlbinə hakim olmayan heç bir şeyə hakim ola bilməz. Qəlbin səni eşitmirsə, gözün, qulağın, əlin, dilin, ayağın da səni dinləməz, sənə itaət etməz, onlar bir üsyançı kimi səni həlak edir. İnsan varlığındakı xaos, qarışıqlıq, cəbhələşmə, bölünmə də bu deyilmi? Rahatsızlığın, doyumsuzluğun, kin, qəzəb və nifrətin, təkəbbür və paxıllığın qaynağı da bu iç dünyadakı parçalanma, çatışma deyilmi?**

Tövhid uca Allahı (c.c) var və bir (tək) bilməkdir. Onun şəriki olmadığına inanmaqdır. Tövhid inancı qəlbə yerləşəndə insanın daxili dünyasındakı qarışıqlığı yox edir, onu anarxiyanın zülmündən qurtarır, ona rahatlıq, dinclik, razı olma halı verir.

Uca Allahdan (c.c) başqa nəyə və kimə inansan, bölünəcəksən, gücünü, sevgini və qəlb hakimiyyətini itirəcəksən. Deməli, ölçü budur: ey insan, tövhid inancı ilə qəlbinin padşahı, soltanı, hakimi ol ki, iki dünyanın xoşbəxti olasan.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏMANƏT HARADADIR?

گو خبر دین و دیانت کجاست
ما بکجائیم و امانت کجاست

*Soruş: “Din və diyanətin hamı xəbəri?
Biz haradayıq, əmanət haradadır?”⁷⁶⁴*

Nizami insanın öz halını anlaması üçün sual üslubundan istifadə edir. Din və diyanətin insanı insan edən iki önəmli dəyər olduğunu sual yolu ilə bildirir. “Din” lüğətdə “itaət”, “ibadət”, “qanun”, “yol”, “adət”, “vəziyyət”, “hal”, “gediş”, “təqva”, “hesab”, “hökm”, “səltənət və idarə”, “cəza və mükafat” kimi izah edilmişdir.⁷⁶⁵ Bu sözün etimologiyası ilə bağlı üç fikir var: “din” sözü arami və ibranicədir, “hökm” deməkdir, ərəbcədir, “adət”, “ənənə” mənasındadır, farscadır, bugünkü din anlamını ifadə edir.⁷⁶⁶ Avropa dillərində isə “bağ” və “bağ qurmaq” mənasında işlənən “religion” sözü ilə ifadə olunur.

⁷⁶⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

⁷⁶⁵ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, səh. 184-185.

⁷⁶⁶ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, səh. 185.

Qurani-Kərimdə “din” sözü doxsan dörd dəfə işlədilmişdir. Bu sözün Qurandakı mənaları: itaət, boyun əymək, islam, cəza, tövhid, şəriət, idarəçilik və siyasət.

İslama görə, dinin mənşəyi ilahidir, din ağıl sahibi olan, şüurlu insanları iradə və arzuları ilə xeyirli olan şeylərə sövq edən ilahi qanundur. Peyğəmbərin vəhyinə bağlı təbliğatdır, insanın kamilləşməsi üçün gediləcək ən doğru yoldur.⁷⁶⁷

Din duyğusu fitridir:

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ
لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

(ər-Rum, 30/30)

“(Ey Rəsulum!) Batildən haqqa tapınaraq üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə tut. Allahın dinini heç vəchlə dəyişdirmək olmaz. Doğru din budur, ancaq insanların çoxu bilməz”.

“Hər doğulan uşaq islam fitrəti üzrə doğular”, - hədisi də dinin fitri olduğunun açıq ifadəsidir. Din üstün və tək varlıq olan uca Allaha (c.c) səmimi sevgidir, Ona bağlılıq duyğusudur, Ona itaətdir. “Din insanı yalqızlıq və çarəsizlikdən qurtarar, ona mənəvi güc verər, qurtuluş yolu göstərər... Din insanın şüurlu bir həyat yaşamasını təmin edər, onun dəyərini artırar. Din təkəbbür duyğusunu yox edər, insanın fədakarlıq, yaxşılıq, ədalət duyğularını inkişaf etdirər, şəxsi çıxar və mənəfəət duyğularının önünü kəsər, onun zülmə qarşı müqavimət gücünü artırar, haqqı sevməyi və onu qorumağı öy-

⁷⁶⁷ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, səh. 185.

rədən, ruhu ucaltmağı təşviq, nəfsə qalib gəlməyi təmin edir. Din insanı ümitsizlikdən qurtarar, ona səbir, mübarizə əzmi, dirəniş gücü verir. Din insana gözəl əxlaq aşılaraq, onu inancsızlıq, dinsizlik böhranından xilas edir, ona ancaq Allahın (c.c) qarşısında əyilməyi öyrədən, onu idealsızlıqdan, tənbellikdən qurtarar, ona çalışmaq əzmi və iradə verir... Din toplumun birliyini təmin edir, sosial fərqləri ortadan qaldırır, toplumu pisləklərdən qoruyar...”⁷⁶⁸

Nizami beytin ideyasını təqdim etmək üçün “diyanət” qavramına da yer verir. “Diyanət” sözü, əslində, “din” sözünün sinonimidir. Ancaq qavram (termin) olaraq “diyanət” dini dəyərlərin seçmək və gözəl tətbiq etmək ölçüləri ilə yerinə yetirilməsi, icrası deməkdir: “Din və diyanət arasında seçmə və iradə baxımından bir fərq var. Seçmə və iradə dinin bir hissəsi deyil, ancaq təsirinin bir şərtidir. Ancaq seçmə və iradə diyanət anlayışının bir parçasıdır. Bunu dəqiq bilmək zəruridir ki, dinin idarə edilməsi başqa, dinə sövq və yönləndirmə isə başqadır. Yəni dinin məcbur etməsi ilə, dinə məcbur etmək mahiyyətə fərqlidir... Din insana seçmə azadlığı tanıyır, ona xeyiri və gözəli seçməyin nəticələrini açıqlayır... Ona görə də, “dində məcburiyyət yoxdur”. Bir insanı dinə məcbur etsən, onun idarəçisi öz iradəsi deyil, dinə məcbur edən insan olur. Çünki din insanın öz iradəsi ilə haqqı, doğru olanı tapmasını istəyir... Ancaq bir insan dinə girdikdən sonra dinin məcbur etdiyi yönələr (qaydalar) var. Məsələn, bir atanın övladını tərbiyə etmək məqsədi ilə dini qaydalara əməl etməsini istəməsi, yaxşılığı əmr etməsi, pisləklərdən çəkəndirməsi diyanətdir. Ona görə də, diyanətdə tətbiq önəmlidir, onun əməli, praktik yönü var. Dində isə seçmə əsasdır

⁷⁶⁸ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, səh. 186-187.

və əqli zərurilik var. Bu anlamda diyanət dinin tətbiq sahəsinə, yəni praktikaya köçürülməsi deməkdir”.⁷⁶⁹

Nizami insana sual verir: “Din və diyanətin hanı?” Şairə görə, insanı fitrətinə, onu yaradan Allaha (c.c) bağlayan iki dəyər var: **din (uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun dəyərlər toplusu) və saleh əməl (diyanət). Uca Allah (c.c) insandan iki şey istəyir, tövhid inancı və bu inanca uyğun olan islahedici əməl. Bu iki dəyər insanın dünya və axirət xoşbəxtliyinin açarıdır.** Sadəcə imanı olan insan passiv müsəlmandır, o insanların, toplumun uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun inşa edilməsində iştirak etmir, imanını paylaşmır, möminin ən önəmli özəlliklərindən biri olan dəvət vəzifəsindən imtina edir, “yaxşılığı əmr, pisliliyi qadağan etmək” ölçüsündə fəaliyyət göstərmir. İmana bağlı olmayan əməl sahibi insan da əməyini qazanca (savaba) çevirə bilmir, onun hədəfi uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq olmadığından özü və əməli mömin vəsfini qazana bilmir. Nizami isə imanla əməli birləşdirməyi, bu yolla da iki dünyanı qazanmağı təklif edir.

Şair beytin ikinci misrasında da insana sual verir: “Əmanət haradadır?”. O, əmanət deyərkən üç neməti nəzərdə tutur: ağıl, vicdan, iradə.

Uca Allah (c.c) əmanəti insana yükləmişdir:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا
وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا
(əl-Əhzab, 33/72)

⁷⁶⁹ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, səh. 189.

“Biz əmanəti göylərə, yerə və dağlara təklif etdik. Onlar ona yüklənməkdən qorxub çəkildilər. Ona insan yükləndi. Həqiqətən, o çox zalım, çox cahildir”.

Nizami deyir ki, ey insan, ağıl nemətindən niyə doğru istifadə etmirsən, niyə düşünmürsən, niyə ağıl əmanətinə xəyanət edirsən? “Ağılından istifadə etməyənin, düşünməyənin başına Allah (c.c) pislik tökər” mesajını oxumadın mı? Vicdan da Onun verdiyi nemətdir, fitridir, doğrunu söyləyər, yox olmaz, ancaq günah kirləri ilə üstü örtülər. Ey insan, niyə vicdanının səsinə qulaq asmırsan? İradə də Onun nemətidir, mömin insan inşa etmək layihəsinin bir parçasıdır. Nizamiyə görə, ağıl, vicdan və iradə birləşəndə insan insan olur. Deməli, mömin aqlını, iradəsini, vicdanını və qəlbini vəhy ilə tərbiyə etmiş insandır.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DİN TƏSİRİ OLAN ÜRƏKLƏRƏ XƏBƏR VERİLİB

آندل كز دين اثرش داده‌اند
زانسوی عالم خبرش داده‌اند

*O ürəkdə ki din təsiri var, ona,
Aləmin o biri tərəfindən (o dünyadan) xəbər verilib.*⁷⁷⁰

Nizami öncəki beytlərdə insanı bu dünyada və axirətdə xoşbəxt edəcək dəyərləri açıqlamışdır: dünyəviləşmə (“aləmin qulu deyilsən”), öz dəyərini bil (“sən canlıların şahısan”), uca Allahdan (c.c) başqa, heç kimə möhtac olma (“bu

⁷⁷⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

dünyada xoş yaşa ki, heç kimdən əskik deyilsən”), təvazökar ol (“hamıyla torpaq kimi aşağı ol”), dünya malına bağlanma (“yel kimi əliboş ol”), fitrətini qoru (“torpağın hava ilə qarışmamışı yaxşıdır”), qəlbini uca Allaha (c.c) bağla (“bu özü ayrılıqda padşahlıqdır”), iman və saleh əməlin olsun (“din və diyanətin sənin qoruyucundur”), əmanətə – ağıl, vicdan və vəhyə xəyanət etmə (əmanət haradadır)...

Şair bu beytdə dinin (ilahi ölçülərin) insan üçün önəmini açıqlamışdır. Ona görə, vəhyin endiyi, nazil olduğu məkan insanın qəlbidir. Vəhy insanın qəlbinə hakimdirsə, əməllərinə də hakimdir. **Hər bir insan çalışmalıdır ki, vəhy onun qəlbinə nazil olsun (cihadın mənası budur). Vəhyin qəlbə nazil olmasının şərti də qəlbın nəfsin istəklərindən arındırılması, onun tərbiyə edilməsidir.**

Vəhyin insan qəlbinə nazil olmasının əlamətləri də var. Qəlbinə vəhy nazil olmuş insan özünü hər an uca Allahın (c.c) hüzurunda hiss edər, vaxtın dəyərini bilər, axirəti çox düşünər, axirətdən dünyaya baxar, axirət azuqəsi hazırlayar, dünyəviləşməz, insanlıq üçün yaşayar, uca Allaha (c.c) hesab verəcəyinə inanar...

Hz. Nizami vəhyin insan qəlbinə nazil olmasının ən önəmli əlamətlərindən birini açıqlamışdır: o ürəyə aləmin o biri tərəfindən (o dünyadan) xəbər verilib. Öncə onu deyək ki, bu qəlb gözünün (bəsirət gözünün) açılmasıdır. Yəni vəhy insanın qəlbinə nazil olsa, o, insanı mənəvi korluqdan, cəhalətdən qurtarar, o insanın qəlb gözü həqiqəti görər, özünü və uca Allahı (c.c) tanıyar. Vəhy insanın qəlbinə nazil olsa, qəlbi arınar (arınmasa, görə bilməz). Vəhy nazil olmuş qəlb duyarlıdır, həssasdır, o qəlbın həqiqətin daşıyıcısı olan informasiyaları eşitmək, almaq, duymaq özəlliyi var (bunun əksi

olan “ölmüş qəlb”, “möhürlənmiş qəlb”, “xəstə qəlb” sərtləşmişdir, duyarlılığını itirmişdir, onun doğru informasiyalar almaq imkanı yoxdur, bu qəlb ilahi koordinatlara uyğun nizamlanmamışdır, fitrəti pozulmuş, kökdən düşmüşdür, bu qəlb sevgi, mərhəmət və şəfqət kimi insani duyğulardan məhrum olmuşdur, sinədə yükə çevrilmişdir).

Vəhy nazil olmuş qəlbə axirətdən xəbər verilir. Bu, Nizaminin təsbitidir. Yəni qəlbi vəhy ilə yüklənmiş insan tövhid inancına sahib olur, axirətə inanır, bu dünyasını axirət azuqəsinə çevirir, o, ikidünyalı insandır. Vəhy yüklü qəlb insana deyir ki, ömrün sahibi uca Allahdır (c.c), ömür və sənə verilmiş hər şey əmanətdir, əmanətin sahibi onu səndən istəyəcək, O, səni görür, bilir və eşidir, bu dünya fani, axirət isə əbədidir, iman və saleh əməl (islah edən əməl) ancaq bu ikisi axirət dünyasının azuqəsidir, cənnətə buraxılış vəsiqəsidir, ömrünün hər anını axirət hesabı ilə yaşa ki, ilahi tərzinin savab gözüne qoyacağın sərvətin olsun.

ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: DİNİN ÇARƏSİNİ QIL

چاره دين ساز که دنياست هست
تا مگر آن نیز بياری بدست

*Dinin çarəsini qıl ki, dünyalığın var,
Bəlkə beləliklə onu (dini) da ələ gətirəsən.⁷⁷¹*

Nizami bu beytdə bir sıra məsələlərə toxunmuşdur. O, öncə insanı zamanın dəyərini bilməyə çağırırmışdır. “Nə qədər ki dünyalığın var...”, yəni nə qədər ki yaşayırsan, ömrünün

⁷⁷¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

dəyərini bil, bu dünyanın fani olduğunu anla, ömrünün hər anını axirət qazancına çevir. Daha sonra şair insana verilmiş ömrün sərf olunacağı ünvanı göstərmişdir: **“Dininin çarəsini qıl...”**, yəni bu dünya imtahan dünyasıdır, axirəti qazanmaq üçün verilmiş imkandır, hər bir insanın vəzifəsi imanını, əxlaqını, fitrətini qoruyaraq əbədi dünyanın xoşbəxt vətəndaşı olmaqdır. İnsanın fitrətini, imanını, əxlaqını qoruyan da dindir. Dininin çarəsini qılmasan, iki dünyanı da itirəcəksən, uca Allahın (c.c) rəhmətindən uzaq qalacaqsan. Nizami bu dünyanı axirət azuqəsinə çevirməyin yolunu göstərmişdir: ömrünü ilahi ölçülərlə yaşa ki, hər nəfəsin axirətdə sənə şahid olsun, dinini dünyaya dəyişmə.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DİNİNİ DÜNYA QİYMƏTİNƏ SATIN AL

دين چو به دنيا بتوانی خرید
کن مکن دیو نباید شنید

*Əgər dini dünya qiymətinə satın ala bilərsənsə,
“Elə, eləmə!” əmrlərini şeytandan eşitməzsən.*⁷⁷²

Nizami öncəki beytdə insanın ən önəmli vəzifəsinin dinini qazanmaq, onu yaşamaq, onunla nəfəs almaq, əməllərini ona bağlamaq olduğunu bildirir. **Çünki din insan üçündür, dini yaşamaq insana şərəf verir, onun dəyərini artırır, ömür ancaq dinlə qazanca, savaba çevrilir. Din insan adlı toxum üçün Günəşdir, bu Günəş (din) olmasa, insan adlı toxum cücərməz, bar verməz, insanlıq üçün faydalı olmaz.**

⁷⁷² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

Şair bu beytdə dini qazanmağın yolunu göstərir: bu dünyanı ver, dinini qazan. Bu dünyanı vermək onun mənasız, dəyərsiz olduğu anlamında deyil. Bu dünya insana verilmiş ömür deməkdir, ömrün dəyərini müəyyən edən zaman deyil (insanın neçə il yaşaması deyil), ömrü hansı ölçülərlə, hansı hədəflə yaşamaqdır.

Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimin nazil olduğu gecəni (Qədir gecəsini) min aydan (təxminən 82 il) daha xeyirli saymışdır. Yəni Qurani-Kərim insanın qəlbinə nazil olsa, o, hər nəfəsini ilahi ölçülərə uyğun yaşasa, dinini dünya qiymətinə satın alsa, ömrü bərəkətlənəcək, hər anı bir ilə çevriləcək, əbədiyyəti qazanacaq. “Dinini dünya qiymətinə satın al”, yəni ömrünü axirət üçün sərf et, fədakar ol, saleh əməllərin olsun, dünya malına bağlanma, bir qəlbə iki sevda olmaz, əşyanın səni idarə etməsinə imkan vermə, səni idarə edən uca Allah (c.c) olsun. Belə olsa, aqlın, vicdanın və qəlbin şeytanın itaətindən çıxmış olacaq. **“Elə, eləmə!”** (**“kon, mə kon”**) əmrini şeytandan eşitmək istəmirsənsə, **yəni şeytanın idarəçiliyindən azad olmaq niyyətin varsa, dünyanı ver, dünyəviləşmə, çünki onun silahı bu dünya nemətləridir, bu dünya nemətlərinə bağlanmayanda, onu idarə edəndə, onu axirət azuqəsinə çevirəndə şeytanın silahlarını əlindən almış olursan.**

Nizamiyə görə, şeytani məğlub etmədən, onun idarəçiliyindən çıxmadan ömrü qazanca (savaba) çevirmək, axirət xoşbəxtliyi ilə şərəflənmək olmaz. Ona görə də, şair insana şeytani məğlub etməyin yolunu göstərmişdir: bu dünya malının məhkumu deyil, hakimi ol. Nemətə məhkum olan (idarə olunan) onu başqasına verməz, onun hakimi olan (onu idarə edən) onu paylaşar, malın gerçək sahibinin uca Allah (c.c)

olduğuna inanar, malın sahibi haraya və nəyə deyirsə, oraya xərcləyər. Uca Allahın (c.c) insana verdiyi, onun üçün yaratdığı hər şey insanın Onu tanıması, əbədi səadətini qazanması üçündür. İnsana verilmiş nemətlər bu yolda xərclənilsə, ömrün hər nəfəsi qazanc olur, insan şeytanın idarəçiliyindən (“elə, eləmə”) qurtulur, örnək insan, yeni mömin olur.

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DİN KƏHRƏBA CÖVHƏRİDİR

می رود از جوهر این کهربا
هر جو سنگی بمنی کیمیا

*Bu kəhrəbanın cövhərinin hər misqalı,
Bir batman iksirə dəyər.*⁷⁷³

Bu beytdə də dinin insan həyatındakı önəmi ifadə edilmişdir. Bu, şairin din neməti ilə bağlı yazdığı beşinci beytdir. O, öncə hər bir insanın özünə verəcəyi ən önəmli sualı müəyyən etmişdir: “Mənim din və diyanətim, əmanətim haradadır?” (Yəni mən dinimi bilirəmmi, uca Allahı (c.c), Onun Peyğəmbərini, kitabını tanıyırammı, dinimi yaşayırammı, Onun buyruqlarını yerinə yetirirəmmi, saleh əməlim varmı?) Şair sonra din təsiri olan qəlbin əlamətini göstərmişdir: “Din təsiri olan qəlbə axirətdən xəbər verilir”. (Bu, arınmış, nəfsin əsarətindən qurtulmuş qəlbin halıdır, bu qəlb ilahi nizamı, harmoniyanı hiss edir, şəfqət, mərhəmət və sevgi ilə dolmuşdur). Daha sonra Nizami insanı insan edən dəyərin din olduğunu bildirmiş, onun hədəfini açıqlamışdır: “Nə qədər ki yaşayırsan, dinini xilas et, ömrünü axirət azuqəsinə çevir”

⁷⁷³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

(Bu dünyanın fani olduğunu bil, hər nəfəsini axirət həyatı üçün sərf et. Sənin dəyərini, aqibətini müəyyən edən dinini qoru, çünki dinsiz insanın uca Allah (c.c) yanında heç bir dəyəri yoxdur). Bundan sonra Nizami dini (ilahi dəyərləri), axirəti qazanmağın ölçüsünü təqdim edir: “Bu dünyanı ver ki, dinini qazana biləsən, şeytanın itaətindən çıxasan” (Yəni bütün maddi və mənəvi imkanlarını din yolunda (Allah (c.c) yolunda sərf et, dünya malına əsir olma, dünyəviləşmə).

Beşinci beytdə isə Nizami dini “kəhrəbanın cövhəri” adlandırır, yəni din kəhrəbanı kəhrəba edən toxum, rüşeym olan cövhər kimidir. Əgər insanı kəhrəba saysaq (insan canlıların şahıdır, ən dəyərlisidir), onda din onun cövhəri olur, yəni insanın dəyərini onun dini müəyyən edir. Kəhrəbanın cövhər (toxum) hissəsi olmasa, kəhrəba da olmaz, insan da dini dəyərlərinə inanmasa, onu yaşamasa, insan olmaz, insanın varlığından din cövhərini çıxarsan, “aşağıların aşağısı”na çevrilər. Din insanı uca Allaha (c.c) bağlayan qırılmaz bağıdır, onun fitrətinin qoruyucusudur, onun uca Allah (c.c) yanındakı dəyərini müəyyən edən nemətdir, ölçüdür (din Allahın (c.c) ölçüsüdür, tərəzisidir). Uca Allahın (c.c) din nazil etməsinin səbəbi də budur, fitrəti müəyyən edən Allah (c.c) bu fitrətə uyğun olan maddi və mənəvi qidanı da vermişdir. Fitrəti bəsləyən maddi nemətlər insan üçün yaradılanlar, mənəvi qida da dindir. Fitrət toxumu ancaq din torpağında cücərər, bitər, yetişər, bar verər, ona yerləşdirilmiş imkanları gerçəkləşdirə bilər. Toxumu sağlam torpaqla qovuşduranda (ona əkəndə) bitdiyi kimi, insanı da dinlə qovuşduranda insan olur, insan fitrətinin sağlam torpağı dindir. Bütün peyğəmbərlərin, bütün alimlərin, bütün övliyaların vəzifəsi insanı (insan fitrətini) dinindən ayıran maneələri aradan qaldırmaqdır, fitrətlə

dini qovuşdurmaqdır. Uca Allahın (c.c) cihad dediği ən böyük saleh əməl də budur.

Dində məcburiyyət yoxdur, bu insanın seçim haqqına, iradəsinə təcavüzdür, ancaq dinlə (Quranla, ilahi dəyərlərlə) insan arasındakı maneələri aradan götürmək məcburi vəzifədir, uca Allahın (c.c) buyruğudur, ilahi təlimatdır, O, bu işə sərf olunan zamana ömür deyir, ona and içir, ona “qulum” deyir, onu “mömin”, “müsəlman” adlandırır. Bizim vəzifəmiz insanla din arasındakı maneələri götürmək, insanın vəzifəsi seçməkdir. İnsan hansı yolu seçirsə, seçdiyi şeyin məsuliyyəti də ona aid olur.

İnsanla din arasındakı ən böyük maneə də cəhalətdir (cəhalətin hər növüdür, şirkdir, elmsizlikdir, dünyəviləşmədir, əşyanın (dünya malının) hakimi deyil, köləsi olmaqdır. Uca Allahın (c.c) sözü ilə desək, cəhalət insanın özünə zülm etməsidir). Ona görə də, hz. Nizami insanı cəhalətin pəncəsindən xilas etmək üçün öncə onu özünə tanıdır, fitrət qanunlarını izah edir, cəhalətin ən böyük düşməninin din olduğunu bildirir, insanı şeytandan qoruyacaq tək gücün ölməz ilahi dəyərlər olduğunu ısrarla ifadə edir.

Nizami deyir ki, kəhrəbanın cövhərinin (dinin) hər misqalı bir batman iksirə dəyər. İksir elə bir maddədir ki, adi metalları qızıla çevirir (bu elmi dəlil deyil). Din isə ondan çox qiymətlidir, hər misqalı bir batman iksirə dəyər. Nizaminin iksir adlı maddənin adını beytin mətninə daxil etməsi təsadüfi deyil. Şair beytin ideyasını ifadə etmək üçün iksirin müsbətə (dəyərliliyə) doğru dəyişdirmə gücündən yararlanmışdır. Yəni iksir adi metalları qızıla çevirirsə, din bəşəri insana çevirir. Dinin dəyişdirmə, mayalandırma, qidalandırma gücü var. İnsan adlı ən dəyərli toxumu din torpağına əkəndə o, uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun şəkillənməyə (bitməyə) başlayır. Din adlı

sağlam torpaqda insan fitrətinin bitməsi üçün bütün zəruri şərait (enerji, vitamin, minerallar) var. Ona görə də, din adlı torpaq insan adlı toxumu (bəşəri, dinsiz insan sadəcə bəşərdir, canlıdır, dinlə qovuşanda insan olur) dəyişdirməyə başlayır, toxum cücərir, bitir, böyüyür, bar verir, tövhid inancına və ədalət əxlaqına yiyələnmiş insan olur. Sadəcə dinin tövhid və ədalət adlı meyvəsi (dəyəri) olan insan yetişdirmək gücü var. Başqa torpaqlara əkilmiş (fitrətə zidd dəyərlərlə tərbiyə olunmuş) insanda uca Allahın (c.c) verdiyi dad olmur, o insan kodu, genetikası dəyişdirilmiş maddə kimidir, sünidir və ziyanlıdır.

İnsanı tövhid və ədalətə bağlamayan hər cür görüş uca Allahın (c.c) ölçülərinə, insanın fitrətinə ziddir, ziyanlıdır və cəhəldir. Bu dəyərlərlə yaşayan insan cəhənnəm əzabını haqq etmişdir. **Hz. Nizaminin bu beytlə verdiyi mesaj budur: ey insan, fitrətini vəhyə mayalandır, uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə şəkillən, hər addımını Qurani-Kərimlə ölç ki, insan olasan, yer üzünün xəlifəsi seçiləsən, əbədi dünyanı – axirətini qazanasan. Din səni şeytanın itaətindən çıxarıb, uca Allahın (c.c) qulu edəcək yeganə iksirdir.**

İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DAŞI AT, GÖVHƏRİ AL

سنگ بینداز و گهر میستان
خاک زمین میده و زر میستان

*Daşı at, gövhəri al,
Yer torpağını ver, qızılı al.*⁷⁷⁴

⁷⁷⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

Həz. Nizami son beş beytin ideyasını müqayisə yolu ilə təqdim etmişdir. Öncə din təsiri olan ürəklə nəfsin əsarətində olan qəlbi müqayisə etmişdir. Din təsiri olan (arınmış) qəlb diridir, canlıdır və uca Allaha (c.c) təslim olmuşdur. Din təsiri olmayan qəlb xəstədir, möhürlənmişdir, bəsirət gözü kordur, həqiqətləri görməz, şeytana itaət edər. Sonra şair bu dünya ilə axirəti tutuşdurmuşdur. Bu dünya fanidir, axirət əbədidir, bu dünya axirəti qazanmaq üçündür, imtahan yeridir. Önemli olan ikidünyalı olmaq, axirətdən dünyaya baxmaq, bu dünyanı axirət hesabı ilə yaşamaqdır. Ancaq bu dünyaya inancı ilə yaşayan insan dünyəviləşmiş, uca Allahın (c.c) itaətindən çıxmışdır. Qəlbində din təsiri olmayan insan tipinin özəlliyi də budur. **Axirətə inanan insan isə uca Allahın (c.c) rəhmət məkanına daxil olmuşdur. Ona görə də, şair hər bir insana öyüd verir, deyir ki, axirətini xilas et, bu dünyanı ver, onu al.**

Şair uca Allahın (c.c) itaətində olan insanla şeytanın köləsi olan insanı müqayisə etmişdir. Birincisi, qəlbini arındırmışdır, bədən ölkəsinin mərkəzi olan qəlbə uca Allah (c.c) sevgisini yerləşdirmişdir, nəfsinin köləsi deyil, ağasıdır, axirətə iman etmişdir, hər nəfəsini axirət qazancına çevirmişdir. İkincisi, tövhid və ədalət inancından məhrum olmuşdur, onun varlığı şeytanın “elə, eləmə!” əmrinə itaət edir, qəlbi üzərində hakimiyyətini itirdiyindən davranışları da “sözünə baxmır”. Bu qəlb halal, haram tanımaz, təkəbbürlüdür, şəfqət və mərhəmətdən məhrum olmuşdur.

Sonra şair dini kəhrəbanın cövhərinə, bu dünyanı isə iksirə bənzətmişdir. Ona görə, dinin hər misqalı (kiçik bir zərrəsi) bir batman iksirə dəyər. **İksir metalları qızıla çevirər (rəvayətə görə), din isə bəşəri insan edər, insanı**

dəyişdirər, zülmü qovar, ədalət gətirər, küfrü rədd edər, tövhid inancı bəxş edər, qəlbi nəfsin kirlərindən təmizləyər, kini, qəzəbi, həsədi, nifrəti yox edər, onların yerinə qəlbə sevgi yerləşdirər, insanı nəfsin əsarətindən xilas edər, dünyəviləşmə bəlasından qoruyar, ona ümid verər, müjdələyər, axirət kimi əbədi dünya qazandırar. Bir sözlə, şairə görə, insanı insan edən, onu nəfsin şərindən qoruyan, ona əbədi dünya qazandıran, ona “Allahın qulu” adını verən yeganə nemət dindir. Yəni dinin müsbətə doğru dəyişdirmək, qorumaq, çalışdırmaq, saleh əməllərə yönəltmək gücü var, din gücdür, müsbət enerjinin qaynağıdır, onun təmizləmək, nəfsin mikroblarından qorumaq, ölmüş hüceyrələrə can vermək, bəsirət gözünü açmaq imkanı var.

Nizami iyirmi ikinci beytdə müqayisəni daşla gövhər, torpaqla qızıl arasında qurmuşdur. Daş bu dünyadır, onu at, gövhər axirətdir onu al, yer torpağını ver, o, bu dünyadır, qızılı al, o, axirətdir. Şair insanı dünyəviləşmə xəstəliyindən qorumaq üçün onun qəlbində və aqlında doğru dünya və axirət təsəvvürü formalaşdırır. Bu dünya ilə axirətin fərqi daşla gövhərin, torpaqla qızılın fərqi qədərdir. Şair insanın iradəsini, seçim gücünü hərəkətə gətirir, dünya və axirət təsəvvürü iradəni yönləndirir və insan seçim qarşısındadır. Ağıllı adam gövhəri, qızılı verib daşı, torpağı alarmı? Belə etsə, cahil olmazmı? Deməli, ən böyük cəhalət axirəti verib (satıb) dünyanı almaqdır.

Şair burada çox önəmli bir məsələyə də işarə edir. Din nurdur, elmdir, o, insanı cəhalətin qaranlığından xilas edib işığa qovuşdurur, insana varlıq haqqında ən doğru təsəvvürü verən də dindir, çünki dinin qaynağı uca Allahdır (c.c), hər şeyi yaradan və yaratdığını mükəmməl bilən də Odur. **Dinin**

ölçmə düsturları, çəki daşları, tərəzisi, uca Allahın (c.c) ölçüləri, ayələridir. İnsan nə zaman səhv edir, nə zaman iradəsini yanlış yönləndirir? Əşyaya, dünya nemətlərinə, varlığa uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə deyil, nəfsinin ölçüləri ilə baxanda, Onun tərəzisi ilə deyil, şeytanın tərəzisi ilə çəkəndə. Belə olanda gövhəri, qızılı verib (axirəti verib) daşı, torpağı (bu dünyanı) alır. Cəhalət varlığa uca Allahın (c.c) gözü – ölçüləri ilə baxmamaqdır. Onun tərəzisi ilə çəkməyən yanlış çəkər, aldanar və aldadar, ədalətsiz olar. Uca Allahın (c.c) ölçüləri insan üçündür, onun həyatı, varlığı, zamanı – bir sözlə, hər şeyi doğru tanıması üçündür. Deməli, öncə uca Allahı (c.c), Onun ölçülərini (dini) doğru tanımaq zəruridir. Onu tanımayan, ya da yanlış tanıyan varlığı doğru tanıya bilməz, daşı, torpağı qızıl və gövhərdən üstün sayar.

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BİR ŞEY İSTƏYİB ƏVƏZİNDƏ ON QAT VERİR

آنکه ترا توشه ره می‌دهد
از تو یکی خواهد و ده می‌دهد

*Sənə yol azuqəsini verən o kəs,
Səndən bir şey istəyib əvəzində on qat verir.⁷⁷⁵*

Həz. Nizami bu beytdə öncə uca Allahı (c.c) insana tanıdır. Deyir ki, insana yol azuqəsini verən Odur. Burada uca Allahın (c.c) Qüdrət və Rəhman sifəti önə çəkilmişdir. Yəni insanı yaradan və ona bütün nemətləri verən Odur. Yaradana tanımaq və nemətlərinə şükür etmək də insanın vəzifəsidir. Şair birinci misrada “yol azuqəsi” (“tuşeye-rəh”) deyərkən dini nəzərdə

⁷⁷⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

tutmuşdur. Nizaminin təsəvvüründə insan ömrü bir səfərdir, insan doğulandan axirətə doğru yol alır, hər nəfəs onu axirətə yaxınlaşdırır. Axirət yolçusu olan insan özü ilə azuqə götürməlidir, çünki yol azuqəsi olmasa, ölər, yəni azuqə yolçu üçün ən zəruri nemətdir. Nizami deyir ki, ömrü axirətə doğru yol getmək olan insan üçün ən önəmli azuqə dindir. İnsanı yaradan uca Allah (c.c) ona gedəcəyi yolu göstərən yol xəritəsi nazil etmişdir. Qurani-Kərim insanın yol xəritəsidir. Sonra uca Allah (c.c) insana bu yol xəritəsini izah edən, ona bələdçi olan insanlar – peyğəmbərlər göndərmişdir. İnsanın borcu Onun nazil etdiyi yol xəritəsinə inanıb, bələdçi olan peyğəmbərin ardınca getməkdir. Çünki uca Allahın (c.c) rızasını qazandıracaq, insanı cənnətə aparacaq tək yol, buyurduğu “doğru yol”, “sirati-müstəqim” də budur. “Yol azuqəsini verən o kəsdir”, yəni dinin qaynağı uca Allahdır (c.c), yol xəritəsinin yaradıcısı Odur. Nizamiyə görə, islam dini insanlığın yol azuqəsidir. Uca Allah (c.c) insanı sevərək yaratmış, ona axirət hədəfi göstərmiş, gedəcəyi yolun xəritəsini nazil etmiş, ona bələdçilər seçmiş, onu zəruri olan yol azuqəsi ilə təmin etmişdir.

Nizami dini yol azuqəsinə (adi azuqəyə yox, yol azuqəsinə) bənzətmişdir. Səfərə çıxan insan üçün yol azuqəsi nədirsə, axirət yolçusu olan insan üçün də din (islam dini) odur. Şairin təsəvvürünə görə, insanı insan edən dindir, din insanın mayasıdır, din olmasa, insanlıq ölər, uca Allahla (c.c) insan arasındakı bağ qırılar, insanın fitrəti pozular, qəlbi kirlənər, qəlb hakimiyyəti şeytanın əlinə keçər, şirk və zülm insanın, toplumun əxlaqına yerləşər, insan yolunu azar, cəhənnəm odunda əbədi yanar.

Nizami deyir ki, uca Allah (c.c) insandan bircə şey istəyir, əvəzində on qat verir. İnanmaq yaradan və hər şeyin sahibi olan uca Allahın (c.c) insan üzərindəki haqqıdır. İnsanın

vəzifəsi bu ən önəmli haqqı – Ona inanmaq haqqını şərəflə, sevərək, yaşayaraq yerinə yetirməkdir. Yəni uca Allah (c.c) insandan nazil etdiyi dinə (“yol azuqəsinə”) təslimiyyət, iman istəyir. Uca Allah (c.c) almaq üçün deyil, vermək üçün istəyir. Çünki O, ehtiyacsızdır, insandan istədiyini də insan üçün istəyir. O, insandan təslimiyyət, itaət, iman istəyir, çünki uca Allaha (c.c) itaət insana şərəf verir, onu xoşbəxt edir, onu canlıların şahı mərtəbəsinə ucaldır, ona cənnətin qapısını açır. Uca Allahdan (c.c) başqa hər hansı bir varlığa itaət isə insanı rəzil, rüsvay və şərəfsiz edir, onu “aşağıların aşağısına” çevirir.

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BUNDAN GÖZƏL MAYA OLMAZ

بهتر از این مایه ستانیت نیست
سود کن آخر که زیانیت نیست

*Bundan gözəl maya tutmaq olmaz,
Qazanc ələ gətirərsən, axırda da ziyanın olmaz.*⁷⁷⁶

Hız. Nizami uca Allahın (c.c) qanununu, yarasını (sün-nətullahı) açıqlayır. Ey insan, sən uca Allaha (c.c) iman et, öz iradən və seçiminlə Ona təslim ol, O da sənə bir şeyin əvə-zində on qat versin.

Nizami insanın qazanc anlayışını formalaşdırır. Ona görə, qazanc dünya nemətləri ilə bağlı deyil, sərvətin çoxluğu ilə ölçülmür. Şairə görə, qazanc dünyanı verib axirəti almaqdır (“dinini dünya qiymətinə satın al”). Dünyanı axirət yatırıma, azuqəsinə çevir, ən gözəl maya budur.

⁷⁷⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

Şair imansız insanın yaşadığı zamana ömür demir, insanın ömrünü yaşadığı illə ölçmür. Ona görə, uca Allaha (c.c) aid edilmiş, Onun ölçüləri ilə yaşanmış tövhid inancının, ədalət duyğusunun, saleh əməlin yönləndirdiyi zaman ömürdür, dəyərdir, qazancıdır. Şairə görə, müsəlman hər nəfəsini axirət azuqəsinə çevirən insandır.

Nizami ömrü bərəkətləndirməyin, hər nəfəsi qazanca, axirət yatırımına çevirməyin yolunu göstərmişdir: uca Allahın (c.c) insan üçün nazil etdiyi ölçüləri qəbul et, Ona təslim ol, bu yolla da şeytanın itaətindən çıx, dünyəviləşmə bəlasından qorun, qəlbinə hakim ol, ona Allah (c.c) sevgisini yerləşdir, Onun dini inancın olsun, bu dini saleh əməllərlə yaşa və hər iki dünyanı qazan. **Gerçək qazanc, gözəl maya, ziyanı olmayan gəlir, bərəkətli ömür budur. Uca Allahla (c.c), Onun ölçüləri ilə yaşadığın hər nəfəs sənindir, qazancıdır, mayandır, axirət şahidindir, ilahi tərəzinin savab gözüne qoyacağın, səni xilas edəcək, heç vaxt dəyərini itirməyəcək sərmayəndir.**

İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNİN İŞİN DİNİ BƏSLƏMƏKDİR

کار تو پروردن دین کرده‌اند
دادگران کار چنین کرده‌اند

*Sənə dini bəsləmək işi tapşırılıbdır,
Ədalətlilər işi bu cür qurublar.⁷⁷⁷*

Nizami bu beytdə insanın ən önəmli vəzifəsinin dini bəsləmək olduğunu bildirir. Mələklərin ağı var, ancaq nəfsi yoxdur, onların vəzifəsi uca Allahın (c.c) buyruqlarını yerinə

⁷⁷⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

yetirməkdir. Onların tərbiyəyə ehtiyacı yoxdur. Heyvanların nəfsi var, ağılı yoxdur. Onların da tərbiyəyə ehtiyacı yoxdur. İnsanın həm ağılı, həm də nəfsi var, o, iradəli, vicdanlı varlıqdır. İnsanın tərbiyəyə ehtiyacı var, çünki o, ikiyönlü yaradılışa sahibdir, onun nəfsini tərbiyə etsən, mələklərdən də üstün olar, ən gözəl örnəyə çevrilər, yer üzünün xəlifəsi seçilər, ona mömin deyilər, o, özünün və başqalarının duyğu və düşüncəsinə, ağılı və qəlbinə tövhid inancı və ədalət duyğusu yerləşdirər, vəhy yağmuru ilə ağılı və qəlbini bəsləyər, müsbətə doğru dəyişər və dəyişdirər, örnək, model olar. İnsanın nəfsini tərbiyə etməsən, o, mənfi yöndə dəyişər, ağılı, qəlbi, fitrəti pozular, “aşağıların aşağısı” olar.

Tərbiyə işində məcburiyyət, israr və təkrar var. Gözəl əxlaqın xarakterə çevrilməsini istəyirsənsə, özünü buna məcbur edəcəksən, nəfsinə yox deyəcəksən, doğru qaydaların tətbiqini təkrar və israr edəcəksən. Ona görə də Nizami dini bəsləmək işini məcburiyyət, zəruriyyət, ilahi buyruq kimi təqdim etmişdir. Şair tərbiyənin əsasının din olduğunu bildirir, din olmadan gözəl əxlaqın mümkün-süzlüyünü ifadə edir. Çünki insanı yaradan uca Allahdır (c.c), onu və onun ehtiyaclarını ən doğru bilən də Odur.

Tərbiyə üçün doğru sözə (ilahi mətnə), ölçülərə və örnəyə ehtiyac var. Uca Allahın (c.c) tərbiyə mətni, sözü vəhydir, Qurani-Kərimdir. İnsan üçün ən gözəl örnək də peyğəmbərlərdir. Şairə görə, dini bəsləmək uca Allahın (c.c) buyruğudur, insana verilmiş ilahi vəzifədir. Çünki din insan tərbiyəsinin mayasıdır, onun ağılı və qəlbinin qidasıdır, bu qida olmadan insan Onu yaradanın istəyinə uyğun yetişməz, onun qəlbi və ağılı çiçək açmaz, bar verməz.

Birinci misrada “dini bəsləmək” (“pərvərdəne-din”) ifadəsi bir sıra mənalara ehtiva edir. Öncə onu deyək ki, din də qorunmağa möhtacdır. Dinin öz vəzifəsini icra etməsi üçün o doğru anlaşılmalıdır, uca Allahın (c.c) ayələri, vəhyi, kitabı doğru elmi əsaslarla şərh olunmalı, insanlara çatdırılmalıdır. Deməli, “dini bəsləmək” üçün ağılı, düşüncəsi, qəlbi vəhy ilə inşa olunmuş alimlər yetişdirmək zəruridir. Din bir elmdir, uca Allahın (c.c) elmi, onun öyrənilməyə və öyrədilməyə ehtiyacı var. Dini doğru öyrənməsən və öyrətməsən, o, yaşanmaz, həyata çevrilməz, tərbiyə etməz, dəyişdirməz, həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz etməz, nəticədə, Qurani-Kərim bəzək əşyasına çevrilər, insanın və toplumun həyatından çıxar, cəhalətin önü açılar, yanlış din bilgisi cahil insan yetişdirər, tövhid və ədalət inancı yox olar, yer üzünü cəhənnəmin bu dünyadakı şöbəsinə çevrilər. Nizamiyə görə, dini anlamaq və anlatmaq, yaşamaq və yaşatmaq uca Allahın (c.c) tapşırığıdır.

“Dini bəsləmək” onu təhriflərdən, yad təsirlərdən, siyasi, ideoloji mikroblardan qorumaqdır. Qurani-Kərimin mətni ilahi qoruma altındadır, ancaq onun məna təhrifi, yanlış yozumu, ayrı-ayrı məqsədlərə alət edilməsi hər zaman mümkündür. Din fərdin və toplumun immun sistemidir, o, doğru öyrəniləndə, sağlam olanda qoruyur, din adına xurafat təqdim olunanda isə fərdin və cəmiyyətin qoruma sistemi çökür, xəstəliklər baş qaldırır, insan mikrob qaynağına çevrilir.

“Dini bəsləmək” onu ailədə, məktəbdə, mədrəsədə, məsciddə, universitetdə öyrənməkdir, dini bəsləmək fasiləsiz işdir, çünki insanın insan olmasının qaynağı, əsası, mayası dindir. Dinsiz insan və toplum gücsüzdür, qorumasızdır, onun varlığı bütün xəstəliklərə açıqdır, öldür-

rücü, yolxucu mikroblara bulaşmaq təhlükəsi ilə üz-üzə və iç-içədir. Dini bəsləməmək insanı düşmən qarşısında əliyalın qoymaqdır, onu qorunma güc və imkanından məhrum etməkdir, uca Allaha (c.c) və insana xəyanətdir.

Tövhid və ədalət inancı olan insan güclüdür, iman gücdür, imkandır, özünü uca Allaha (c.c) tanımaq fürsətidir, iki dünyanı qazandıran yeganə nemət də imandır. Ədalət və saleh əməl də imana bağlıdır. Ancaq tövhid və ədalət inancı öz-özünə insanın qəlbinə yerləşməz (pislik öz-özünə yox olmadığı kimi, yaxşılıq da öz-özünə əxlaqa yerləşməz). Tövhid və ədalət inancı insana öyrədilməlidir. “Dini bəsləmək” budur.

“Dini bəsləmək” onu yaşamaqdır. Qurani-Kərim bir həyat kitabıdır, o yaşanmaq üçün göndərilmişdir, mərhum Mehmet Akifin dediyi kimi, Quran məzarlıqda oxunmaq və fala baxmaq üçün deyil. Qurani-Kərimi anlamayanda o “ölü kitaba” çevrilir. Çünki Qurani-Kərim tərbiyə etmək, müsbətə doğru dəyişdirmək, təsir etmək, uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə inşa olunmaq üçün göndərilmişdir. Quranın tərbiyə etməsi, yaşanması üçün onun anlaşılması zəruridir. Çünki insan anlamadığına inanmaz, anlamadığı mətn onu tərbiyə etməz, o, anlamadığını yaşamaz. “Dini bəsləmək” Qurani-Kərimi suvenir əşyası olmaqdan xilas etməkdir. O, həyat kitabı deyilsə, ölü kitabdır (ölü kitab tərbiyə etməz), dirilər üçün deyil, ölülər üçündür. Quran ölsə (ölü kitaba çevrilsə), insan ölər, insanlıq ölər.

“Dini bəsləmək” onu hər əsrin idrakına (dövrün şərtləri, ehtiyacları, psixologiyası nəzərə alınmaqla) yenidən oxumaqdır. Din köhnəlməz, ilahi qaynaqlı dəyərlər ölməz, ancaq din dili, din üslubu, dini öyrətmə metodları köhnələr, sıradan çı-

xar. Ona görə də dini bəsləmək, onu yeni dillə, yeni texnoloji imkanlarla insanlara çatdırmaqdır.

“Dini bəsləmək” dini öyrətmə metodunu dəyişdirməkdir. Əski metod qorxu üzərində qurulmuşdur. Bu metodda Allah (c.c) qorxulu, insanı cəhənnəm atəşində yandıran, onun gözünü çıxaran varlıqdır. Bu metodda din müəlliminə mütləq itaət şərtidir, “niyə” sualı yoxdur. Ancaq indiki nəslin düşüncəsi “niyə” sualı üzərində qurulmuşdur. Onların ağılı və qəlbi bir şeyi anlamasa, ona inanmır, yəni dini qorxu, məcburiyyət, basqı, cəza yolu ilə qəbul etmir. Deməli, seçiləcək bir yol var, insanın iradəsinə hörmət etmək, dini elmi yolla, dəlillərlə, inandırıcı şəkildə izah etmək, “dində məcburiyyət yoxdur” prinsipini qorumaq, insana seçim haqqı vermək, müəllim-şagird münasibətlərini zalım-məzlum ölçüsündən çıxarmaq, insanlara şans tanımaq, vaxt və imkan vermək, həm cənnətin, həm də cəhənnəmin sahibi olan uca Allah (c.c) təsəvvürü formalaşdırmaq, insanı çox sevən, onun xoşbəxtliyi üçün zəruri olan hər şeyi yaradan, şəfqətli, mərhəmətli, bağışlayan, sonsuz rəhməti ilə insana doğru yol göstərən, onu cənnətinə dəvət edən qüdrət, hökm və hikmət sahibi olan uca Allah (c.c) inancı aşılamaq. Doğru yol budur. Nizaminin “dini bəsləmək” ölçüsü, öyüdü bu mənanı da ehtiva edir.

“Dini bəsləmək” passiv müsəlman olmaqdan imtinadır. Ancaq özü üçün yaşayan, dinin rituallarını yerinə yetirən müsəlman passivdir. Dini dəyərlər paylaşılmalıdır, hər müsəlmanın dəvət vəzifəsi var, o, dinin gözəlliklərini yaymağa borcludur. Aktiv müsəlmanın başqa bir özəlliyi də saleh əməl sahibi olmasıdır. Saleh əməl islah edən, dəyişdirən, gözəllikləri çoxaldan əməldir. Müsəlman

yer üzünün uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun qurulmasında iştirak etməlidir. Cihadın da mənası budur.

Hz. Nizami deyir ki, ədalətli insanlar dini bəsləməklə məşğul olmuşlar. Şair ədalətlə din arasında əlaqə qurmuşdur. Bunun mənası odur ki, ədalətin və ədalətli insan olmağın qaynağı dindir. Ədalət hər şeyi öz yerinə qoymaqdır, hər şeyin haqqını verməkdir. Bir şeyin haqqını bilmək üçün də ölçü lazımdır. Bu ölçü dinin dəyişməz dəyərləridir. Din tərəzisi ilə çəkmədən ədaləti təmin etmək olmaz.

İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ADİLLİK XEYİRXAHLIQDIR

دادگری مصلحت اندیشه‌ایست
رستن از این قوم میهن پیشه‌ایست

*Adillik xeyirxahlıq güdməkdir,
Bu, xalqdan xilas olmaq üçün böyük sənətdir.⁷⁷⁸*

Şair öncəki beytdə dinlə ədaləti bir-birinə bağlamış, dini ölçüləri ədalətli insan olmağın şərti kimi müəyyən etmişdir. Bu beytdə isə ədalət və adil insanın tərifini vermişdir. Adil olmaq xeyirxahlıqdır, yəni ədalətli olmağın özü bir xeyirxahlıqdır, bütün işlərə uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə yanaşmaqdır, insanların xeyiri üçün çalışmaqdır. Nizami ədalətli olmağı bir sənət, peşə adlandırır. Yəni ədalət xalqı idarə etmək sənətinin əsasıdır, ədalət və ləyaqət siyasətin, idarəetmənin canıdır, ruhudur. Başqa heç bir yolla xalqın sevgisini qazanmaq olmaz. Ona görə də, şair deyir ki, adillik xalqdan xilas olmaq üçün böyük sənətdir. Burada

⁷⁷⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

“xalqdan xilas olmaq” deyilərkən xalqın nifrətindən, qəzəbindən, etirazlarından, rejimi devirməsindən xilas olmaq nəzərdə tutulur. Rejim xalqa zülm etsə, özünü hər zaman təhlükədə hiss edər, xalqdan qorxar, xalqla rejim arasında uçurum yaranar. Ədalətli münasibət, ədalətli idarəçilik xalqla rejimi bir-birinə bağlayar, xalq rejimin dayacağına, rejim də xalqın xidmətçisinə çevrilər. Bu mənada ədalət xalqla rejim arasında körpüdür. **Ədalət xalqa xidmətdir.** Xalq rejimə itaət etməlidir, ancaq itaətin şərti xidmətdir, yəni xidmət varsa, itaət də var, rejimin ədalətinə xalq itaətlə, rejimin zülmünə üsyanla cavab vermək haqqına sahibdir. Beləliklə, ədalət itaəti, zülm üsyanı doğurur.

İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLKƏNİN VƏ QOŞUNUN XEYİRXAHİ OL

شهر و سپه را چو شوی نیکخواه
نیک تو خواهد همه شهر و سپاه

*Ölkənin və qoşunun xeyirxahı olsan,
Bütün ölkə və qoşun da sənə yaxşılıq diləyəcəkdir.⁷⁷⁹*

Nizami son üç beytdə hakimiyyət və xalq, hakimiyyət və insan münasibətlərinin, eləcə də idarəçiliyin əsaslarını açıqlamışdır. Şairə görə, padşah ölkədə siyasi sabitliyi, sosial rifahı, vətəndaşın və dövlətin təhlükəsizliyini, insan hüquq və azadlıqlarını, insanın və ölkənin inkişafını təmin etmək istəyirsə, öncə dini bəsləməlidir, fərdin və toplumun din anlayışının sağlam olmasına çalışmalıdır. Uca Allahın (c.c) dinini qorumaq padşahın vəzifəsidir. Çünki din bütün

⁷⁷⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

gözəlliklərin qaynağıdır. Əgər ölkə uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə idarə olunsay, o ölkədə dövlətin və insanın hüquqları qorunacaq, ölkə daxili rahatlığına qovuşacaq, vətəndaş və hakimiyyət arasında inam və sevgi yaranacaq, insan və dövlət güclü olacaq. Çünki din idarəçiliyin əsasına iki önəmli prinsip yerləşdirmişdir: ləyaqət və ədalət. Ölkəni haqqı, qabiliyyəti olanlar idarə edəcəklər, onların siyasi, iqtisadi, vətəndaş münasibətlərində tək ölçüsü ədalət olacaq.

Nizami din bəsləməklə ədalət arasında bağ qurmuşdur. Ona görə, dini bəsləməyin məqsədi sağlam tövhid inancının bərqərar olmasını təmin etməkdir. İdarə edənlər və idarə olunanlar uca Allahın (c.c) varlıq və birliyinə iman etsələr, ancaq Ona itaət etsələr, Onun ölçüləri ilə yaşasalar, o ölkə rəhmət evinə çevrilər, o evdə barış və sevgi hakim olar. Tövhid inancından ədalət doğar, tövhid və ədalət hakimiyyəti xalqa xidmətə, xalqı hakimiyyətə itaətə yönəldər.

Daha sonra Nizami ədalətin ölçülərini vermişdir. Ədalət hər kəsin haqqını vermək və qorumaqdır, hər kəsi və hər şeyi öz yerinə qoymaqdır, uca Allahın (c.c) insana verdiyi haqq və hüquqları təmin etməkdir, saleh əməllərlə vətəndaşı və ölkəni rahatlığa qovuşdurmaqdır. Nizamiyə görə, ədalət xeyirxahlıqdır, insanları bir-birinə və hakimiyyətə bağlayan ən sağlam dəyərdir.

Nizami deyir ki, padşah ölkənin və qoşunun xeyirxahı olsa, ölkə və qoşun da onun xeyirxahı olacaq, onun dayağına çevriləcək. Şairin qoşunu ayrıca vurğulamasının da səbəbi var. Ordu hakimiyyət və ölkə üçün önəmli bir dövlət qurumudur, onun vəzifəsi ölkəni xarici təcavüzdən qorumaqdır. Əsgər də xalqın övladıdır, o, ədalətli münasibət görsə, hakimiyyət üçün təhlükə mənbəyi olmayacaq, sevə-sevə öz ölkə-

sini qoruyacaq, şəhid olmağı şərəf sayacaq. Ona görə də, dövlət əsgərini və onun ailəsini himayə etməlidir, onun ehtiyaclarını ödəməlidir, ona dəyər verməlidir, onu mükafatlandırmalıdır. Bu yolla da vətəndaşa ədalətli münasibətlə ölkənin daxili rahatlığı, əsgərə ədalətli münasibətlə də ölkənin xarici düşməndən qorunması təmin edilmiş olacaq. **Deməli, ədalət ölkədə birliyin, barışın, sevginin, rifahın, xarici təcavüzdən qorunmağın təminatıdır, ölkənin güc qaynağıdır. Zülm altında əzilən vətəndaş hakimiyyəti, əsgər də ölkəni sevməz və qorumaz.**

İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLM ÖLKƏNİN EVİNİ YIXAR

خانه بر ملک ستم کاریست
دولت باقی ز کم آزاریست

*Məmləkətin evini yıxan sitəmkarlıqdır,
Əbədi dövlət (səadət) xalqı az incitməkdən
hasil olur.*⁷⁸⁰

Nizami bu beytdə bir ölkənin xarabaya çevrilməsinin səbəbini açıqlamışdır. Bu, zülmüdür. Zülm ədalətin əksidir, zülm varsa, ədalət yoxdur. Zülm insanlara haqq tanımamadır, onları əzməkdir, zülm insanın insan olduğunu qəbul etməməkdir. **Zülm, zalım, zülmət (zil qaranlıq) eyni kökdəndir, mənəvi korluqdur, həqiqəti görməməkdir, insanları cəhalətin qaranlığında, qorxu içində saxlamaqdır, onları cəza, ölüm, şiddət tətbiq etməklə idarə etməkdir. Zülmə məruz qalan insan da məzlumdur.**

⁷⁸⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

Şair zülmün ortaya çıxmasının səbəblərini açıqlamışdır. Öncə ölkəni idarə edənlərin tövhid inancında problem ortaya çıxır, onlar dini bəsləmir, onu qorumurlar. Bu yolla da uca Allahın (c.c) haqqına təcavüz edirlər. Allahın (c.c) insan üzərindəki haqqı insanın Ona inanmasıdır, ona təslim olmasıdır. Allahın (c.c) haqqını tanımayan insanın da haqqını tanımaz.

İnsanların tövhid inancı pozulanda ədalət yox olur, zülm ortaya çıxır. İdarəçilik metodları dəyişir, ləyaqət (əhliyyət) və ədalət prinsipinin yerini şəxsi bağlılıq və mənfəət ölçüsü tutur. Hakimiyyətin pozulmuş əxlaqı cəmiyyətə, insanlara təsir edir. Sevginin, barışın, şəfqət və mərhəmətin, paylaşmanın yerini nifrət, düşmənçilik, kin, qəzəb, zülm və təkəbbür tutur, rüşvət insanların əxlaqını pozur, insanlar dünyəviləşir, dünya malının əsiri olur, insanın daxili dünyası və toplum parçalanır, heç kim bir-birinə inanmır. Nəticədə, insan, toplum və ölkə zəifləyir, daxili və xarici təhlükələrlə üz-üzə qalır.

Nizami birinci mısra da ölkənin xarabaya çevrilməsinin səbəbini açıqlamış, ikinci mısra da isə əbədi dövləti (səadəti) qazanmağın formulu, ölçüsünü təqdim etmişdir. Əbədi səadət xalqı az incitməkdən, yəni ədalətdən hasil olur. Zülm nifrətin, ədalət sevginin qaynağıdır. Zülm uca Allaha (c.c) şəriq qoşmaqdan, onu tanımamaqdan, ona inanmamaqdan, ədalət isə Ona tövhid inancı ilə bağlanmaqdan doğulur. Zülmün anası cəhalət, ədalətin anası elmdir. Zülm qorxunu, ədalət sevgini bəsləyir.

İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: AQİBƏTİNİ DÜŞÜN

عاقبتی هست بیا پیش از آن
کرده خود بین و بیندیش از آن

*Qabaqda aqibət var, gəl ondan qabaq,
Öz əməllərini gözdən keçir və*

(gələcək haqqında) fikirləş.⁷⁸¹

Nizami padşaha öyüd verir, ona ölkənin idarə edilməsinin yollarını göstərir. Şair deyir ki, bu dünyadakı bütün işlərini axirət hesabı ilə yerinə yetir. Gördüyün hər işin, atdığı hər addımın, aldığı hər nəfəsin axirətdəki hesabını düşün. “Aqibət var”, yəni axirət və hesab var. “Aqibətindən qorxmayanın aqibətindən qorx”, – hikmətli sözü də bu gerçəyi ifadə edir.

Şairin ikinci öyüdü də budur ki, axirətdəki hesabdən öncə bu dünyada öz işlərini hesaba çək. Hesab üçün ölçü vahidinə, tərəziyə ehtiyac var. Çünki bu dünyadakı ömrünü və əməllərini bu dünya tərəzisi ilə, nəfs və mənəfəət ölçüləri ilə qiymətləndirmək olmaz. Belə olsa, yanlış nəticələr ortaya çıxacaq və axirətdə ziyana uğrayanlardan olacaqsan. İnsan bu dünyada ömrünü axirət tərəzisi ilə çəkməlidir. Qurani-Kərimin ölçüləri ilə axirət tərəzisinin ölçüləri eynidir. Ona görə də, hər bir insan, o sıradan padşah əməllərini Qurani-Kərimin ölçüləri ilə dəyərləndirməlidir. Əgər ilahi kitab sənəin əməllərini təsdiq edirsə, axirət hesabında eşidəcəyin cavab da “hə” olacaq. Nizaminin təqdim etdiyi ölçü islam Peyğəm-

⁷⁸¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

bərinin: “Ölmədən öncə ölün”, yəni özünüzü hesaba çəkin buyruğunun bədii ifadəsidir.

OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN RAHATLIĞINI TƏLƏB ET

راحت مردم طلب آزار چیست
جز خجلی حاصل اینکار چیست

Xalqın rahatlığını tələb et, zülm nədir?

Bu işin (zülmün) hasili xəcalətdən

*başqa nə ola bilər?*⁷⁸²

Şair bu beytdə padşaha öyüd verərkən bədii sualdan istifadə edir. Bu suallar cavabı içində olan suallardır. Padşahın vəzifəsi xalqı düşünməkdir, onun rahatlığını təmin etməkdir. Zülm nədir? Yəni padşaha zülm yaraşmaz, zülm onu uca Allahdan (c.c) və xalqdan qoparar, o, dayağını itirər, axirətdə hesabı ağır olar. Nizami zülmün axirətdə ortaya çıxaracağı nəticəni də təqdim etmişdir: **Zülmün hasili axirətdə xəcalətdir.**

OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏRXOŞ AĞILI ŞİRİN YUXUYA VERMƏ

مست شده عقل به خوشخواب در
کشتی تدبیر به غرقاب در

Sərxoş ağılı şirini yuxuya verib,

*Tədbir gəmisini isə dəryaya qərq edib...*⁷⁸³

⁷⁸² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

⁷⁸³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 87.

Şairə görə, zülmün səbəbi cəhalətdir, ağıl nemətindən doğru istifadə etməməkdir. Zalım adam ya uca Allaha (c.c), axirətə, hesaba inanmır, ya da Allahın (c.c) onu görmədiyini düşünür. Nizami cahil insanı “sərxoş ağıl” sahibi adlandırır. Ağılın sərxoş olmasının, gerçəkliyi qavramamasının səbəbi təsəvvürün yanlış olmasıdır. Uca Allah (c.c), bu dünya, insan, axirət, eləcə də bütün varlıqlar haqqında təsəvvür yanlışdırsa, ağıl da yanlış hökm verir.

Nizami insanın aqlını sərxoş edən səbəbləri açıqlamışdır. Öncə təsəvvürdə yanlış ölçülər ortaya çıxır, insan dünyəviləşir, dünya malına bağlanır, nəfsi qəlbinə hakim olur, əşyanın hakimi olmaq imkanını itirir, onun köləsinə çevrilir, fitrəti pozulur, qəlb gözü kor olur, vicdanı haqqın səsinə eşitmir, nəfsin əsiri olan sərxoş ağıl sahibi özünə və başqalarına zülm edir. **Bu sərxoş ağıl insanı şirin yuxuya verir, ona axirəti unutdurur. O insanın tədbir gəmissi deryada qərq olur, yəni axirətə inanmadığına görə, heç bir hazırlıq görmür, ancaq bu dünya üçün yaşayır...**

OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏGƏR YETİMLƏRİN MALINI YESƏN

ملک ضعیفان به کف آورده گیر
مال یتیمان به ستم خورده گیر

Elə bil zəiflərin malını ələ keçirdin,

*Elə bil yetimlərin malını qəddarlıqla qəsb etdin.*⁷⁸⁴

Nizami bu beytdə zülmün və zalımın iki önəmli əlamətini vermişdir. İnsanın ağılı sərxoş olanda, qəflət yuxusunda yatanda,

⁷⁸⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

tədbir gəmisini deryaya batırıb, axirəti unudanda zəifləri əzir, onların malını əlindən alır, yetimlərin malını yeyir.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: QİYAMƏT GÜNÜNÜN MÜHAKİMƏSİNDƏN QORX

روز قیامت که بود داوری
شرمنداری که چه عذر آوری

*Onda qiyamət günündə mühakimə başlananda,
Utanmayacaqsanmı, necə üzr istəyəcəksən?*⁷⁸⁵

Nizami öncəki iki beytdə şərti açıqlamışdır (ağlın sərxoş olsa, qəflət yuxusunda yatsan, axirətə inanmasan, axirət üçün hazırlıq görməsən, tədbir gəmin deryada qərq olsa, zəiflərin malını ələ keçirsən, yetimlərin malını yesən). Bu beytdə isə nəticəni təqdim etmişdir, zülmün və zalımın aqibətini göstərmişdir. Padşahı qiyamət günü və axirət hesabı ilə ədalətə yönəltməyə, onda axirət təsəvvürü yaratmağa çalışmışdır. **Bunun üçün üç vasitədən istifadə etmişdir: öncə padşaha deyir ki, qiyamət günü mütləqdir, axirətdə hesab (mühakimə) haqdır, qaçılmazdır; əgər zalım olsan, hesab günündə əməllərinə görə, necə üzr istəyəcəksən, yəni bağışlanmağını diləməyə haqqın olmayacaq. Çünki zülm qul haqqını yeməkdir, onun hüququnu pozmaqdır. Zülm etdiyin insan haqqını halal etməsə, uca Allah (c.c) səni bağışlamaz. Ona görə də, şair deyir ki, ey padşah, qul haqqını pozub, Onun hüzuruna getmə, insanları incitmə, xeyirxah ol, ədaləti qoru, insanların haqqını ver ki, hesab günü utanıb xəcalət çəkməyəsən. Şair qul haqqını yeyən**

⁷⁸⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

insanın bağışlanmasının mümkün olmadığını ifadə etmək üçün sual üslubundan istifadə edir: utanmayacaqsanmı, necə üzr istəyəcəksən?

OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜZÜNÜ ONA TUT

روی به دین کن که قوی پشتمست
پشت به خورشید که زردشتمست

*Üzünü ona tut ki, o, böyük arxadır,
Arxanı isə Günəşə tut ki, o, zərdüştlüyün
mənbəyidir.⁷⁸⁶*

Şair padşaha deyir ki, qiyamət günündə, hesab zamanında utanmaq, xəcalət çəkmək, peşman olmaq istəmirsənsə, bu dünyada üzünü uca Allaha (c.c) tut. Bu dünyada üzünü Ona tutmaq tövhid inancına sahib olmaqdır, ölkəni ədalətlə idarə etməkdir, xeyirxahlıqdır, xalqı incitməməkdir, zalım olmamaqdır, uca Allahın (c.c) səni gördüyünə, səni bildiyinə, səni eşitdiyinə inanmaqdır. **Üzünü Ona tutmaq axirətə, hesab gününə inanaraq, bütün işlərini axirəti düşünərək, hər nəfəsini axirət azuqəsinə çevirərək yaşamaqdır, saleh əməllərlə insanlara xidmət etməkdir. Üzünü Ona tutmaq ağıl, qəlb və əməllə Ona təslim olmaqdır, acizliyini bilməkdir, özünü Ona həsr və aid etməkdir. Üzünü Ona tutmaq ağılı sərxoşluqdan qorumaqdır, axirətə hazırlıq görməkdir, zəifləri, yetimləri himayə etməkdir. Bu ölçülərlə yaşasan, uca Allah (c.c) ən böyük dayaqın olar. Ona**

⁷⁸⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

qul olub gerçək azadlığına qovuşarsan, vəkil olaraq O, sənə yetər.

Nizami beytin ikinci misrasında deyir ki, arxanı Günəşə tut ki, o, zərdüştliyin mənbəyidir. Üzünü Allaha (c.c) tutmaq tövhid inancının ifadəsi, Günəşə tutmaq isə bütperəstliyin, şirkin simvoludur. Zərdüştün dininə inananlar Günəşə sitayiş edirdilər, onu müqəddəsləşdirirdilər. Nizami bu inancı rədd edir, “arxanı ona çevir” deyir. Nizamiyə görə, insanın inancı doğru olmayanda onun üzərinə qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirə bilmir, “canlıların şahı” olmaq imkanını itirir, əşyaya qul olur, dünyəviləşir (dunyəviləşmək əşyanı ilah etməkdir), qəlb hakimiyyətini itirir, şeytana təslim olur, öz çıxarlarını təmin etmək üçün insanlara zülm edir və zalım olur.

OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: OYUNCAQ DALINCA QAÇMA

لعبت زرنیخ شد این گوی زرد
چون زن حایض پی لعبت مگرد

***Bu sarı top zərnix oyunu olubdur,
Aybaşılı qadın kimi oyuncaq dalınca qaçma.***⁷⁸⁷

Şair birinci misrada “sarı top” deyərkən Günəşi nəzərdə tutmuşdur. Yəni Günəş zərdüştlər üçün bir oyuncaqdır. Zərdüşt dininə mənsub olanlar zərnix oyunu oynayırdılar. Bu oyunda sarı zərnixdən düzəldilmiş gəlincik (kukla) olurdu. Onlar vaxtını bu gəlinciklə oynamaqla keçirirdilər. Yəni faydasız işlə məşğul olurdular.

⁷⁸⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

Şairə görə, zərdüştlərin Günəşə sitayiş etmələri də bu zərnix oyunu kimi mənasız işdir, cahillikdir və Allahın (c.c) dinindən uzaqlaşmaqdır. İnanc yanlış olanda əməllər də yanlış olur, insan həyatı, ömrü oyun-oyuncaq hesab edir, boş işlərlə məşğul olur. Şair zərdüştlərin yanlış inanca sahib olduqlarını ifadə etmək üçün iki yoldan istifadə etmişdir: öncə o vaxtını gəlincik oynamaqla keçirən zərdüştləri təsvir etmiş, sonra da onları aybaşılı qadına bənzətmişdir. Aybaşılı qadın bu halı yaşadığı müddətdə namaz qıla, oruc tuta bilmir, vaxtını gəlincik oynamaqla keçirir. **Zərdüştlük də aybaşılı qadınlar kimi boş, faydasız işlərlə məşğul olmaqdır. Şair deyir ki, ey insan, aybaşılı qadınlar kimi oyuncaq dalınca qaçma, ömrünü gözəl işlərə həsr et.**

OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: NƏ VARSA, GƏLİNCİK OYUNUDUR

هر چه در این پرده نه میخیست
بازی این لعبت زرنیخیست

*Bu doqquz mıxlı çadırın altında nə varsa,
Bu zərnix (rəngli) gəlincik oyunudur.⁷⁸⁸*

“Doqquz mıxlı çadır” səmadır. Şair bu bənzətmə ilə göyün doqquz təbəqəsini nəzərdə tutur. Zərnix də yumşaq, kövrək, sarı rəngli qeyri-metal kimyəvi maddədir. Ondan hazırlanan topla, gəlinciklə oynanılır. “Bu zərnix (rəngli) gəlincik oyunudur”, yəni Günəşin oyunudur. Şair son iki beytdə oyun modelindən istifadə edir. Bunun səbəbi odur ki, oyunun cazibə qüvvəsi var, o, insanı maraqlandırır, insanı özünə bağlayır.

⁷⁸⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

Nizami də bu iki beytlə insanın bu dünya təsəvvürünü formalaşdırır. İnsana deyir ki, bu dünya (şair bu dünyanı “doqquz mıxlı çadırın altında nə varsa” ifadəsi ilə təqdim etmişdir) cazibədardır, insanı özünə çəkir, onu aldatmağa çalışır, sən aybaşılı qadın kimi oyuncaq dalınca qaçma, yəni bu dünyanı oyun-oyuncaq sanma. Bu dünya uca Allahın (c.c) sənə verdiyi zamandır, ömürdür. Bu dünya sınaq yeridir, çalış ki, hər nəfəsin axirət azuqəsi olsun, ikidünyalı ol, dünyəviləşmə, həyatının hər anını ilahi ölçülərlə yaşa, hesab gününə inan.

Nizami insanın dünyaya aldanmasının səbəbini də açıqlayır. Bunun üçün iki yol göstərir. Ona deyir ki, ey insan, üzünü uca Allaha (c.c) tutsan, Ona inansan, təslim olsan, bu dünya sənə başqa ölçüdə (öz gerçək dəyərində) görünəcək, ona axirətin tarlası kimi baxacaqsan. Əgər zərdüştlər kimi üzünü Günəşə tutsan (ona itaət etsən), bu dünyanı olduğu kimi qavramayacaqsan.

Tövhid inancı varlığın həqiqətini, şirk isə tərsini göstərir. Qəlbin imanı doğru olmayanda insanın bəsirət gözü örtülür, o, həqiqəti görmür. Tövhid inancından baxanda bu dünya imtahan yeri kimi, zərdüştlərin inancından baxanda isə oyun-oyuncaq, əyləncə, həzz məkanı kimi görünür. Tövhid inancına sahib insan hər nəfəsinin dəyərini bilir, çalışır, saleh əməlləri ilə axirətini qazanmağa çalışır. Günəşi ilah sayan insan isə aybaşılı qadın kimi gəlinciklərlə oynayır. Tövhid inancı bu dünya ilə axirəti bir-birinə bağlayır, insana əbədi həyat vəd edir, onu müjdələyir, insanı bu dünyasını verib axirətini qazanmağa təşviq edir. Şirk isə insana yalnız bu dünyanı, onu da yanlış ölçüdə göstərir, insanı hədəf və idealdan məhrum edir.

Tövhid inancı insanı yaradılmışların şahı mərtəbəsinə ucaldır, onu əşyaya qul olmaqdan xilas edir, onun şərəfini qoruyur. Şirk isə insanı əşyanın quluna çevirir, onu dəyərsizləşdirir. Tövhid inancı ruhu insan qəlbinin sultanı seçir, ruhu gücləndirir, onun nəfsi məğlub etməsini istəyir. Şirk isə nəfsi qidalandırır, onu qəlbin hakimi etməyə can atır. Qəlbinə tövhid inancı yerləşmiş insan şəfqət, mərhəmət, sevgi qaynağı olur, o, ədaləti baş tacı edir. Şirk əhli isə qəlbindəki hakimiyyəti itirir, təkəbbür, kin, nifrət, paxıllıq xəstəliyinə tutulur, zülm edir və zalım olur.

Nizamiyə görə, bütün gözəlliklərin qaynağı tövhid inancı, şərin qaynağı da şirkdir. Şair beytdə zərdüştüyü tövhid inancının ziddi olan bütün inancların rəmzi kimi seçmişdir. O, tövhid inancının insanın ən böyük, ən güclü və sarsılmaz dayağı olduğunu, şirkin (Ona şərik qoşmağı, məsələn, Günəşi ilah edib ona itaəti) isə insanın ən qorxulu bəlası olduğunu ifadə etmişdir.

OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİNİ ONDAN XİLAS ET

اد در او دم چو مسیح از دماغ
باز رهان روغن خود زین چراغ

*Məsih kimi öz nəfəsinlə onu üfürüb (keçir),
Və öz (ürək) yağını o çıraqdan xilas et.⁷⁸⁹*

“Məsih” hz. İsayə (s.a.s) verilən addır, “səyahət etmək”, “getmək”, “silmək”, “yağ və su sürtmək”, “baş çəkmək”, “daramaq”, “kəsmək”, “yormaq” kimi mənaları var. Qurani-

⁷⁸⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

Kərimin on bir ayəsində hz. İsayə (s.a.s) “Məsih” deyilmişdir. Hz. İsanın (s.a.s) peyğəmbər kimi bir sıra özəllikləri var. Nizami beytin ideyasını ifadə etmək üçün bu xüsusiyyətlərdən birini seçmişdir. Bəllidir ki, hz. İsa (s.a.s) nəfəsi ilə ölüləri diriltmişdir. Nizami beytin birinci misrasında deyir ki, ey padşah (ey insan), Məsih kimi öz nəfəsinlə onu üfürüb söndür. Burada Günəşin söndürülməsindən söhbət gedir. Şair son üç beytdə Günəşi zərdüştlərin – tövhid inancından uzaqlaşaraq şirkə bulaşanların ilahı, məbudu kimi təqdim edir: “Arxanı Günəşə çevir (tut) ki, o zərdüştlüyün mənbəyidir”, yəni Günəşə sitayiş etmək şirkin əlamətidir. Sən cahilsən, bu ilah etdiyin çırağı (Günəşi) öz ürəyinin yağı ilə bəsləyirsən, o şirk simvolu öz işığını, gücünü sənə nəfsinə əsir olmuş ürəyindən alır. Qəlbini nəfsin buxovlarından azad etsən, şirkin çırağı söner. Məsihin dirildici nəfəsi kimi nəfəsin olsun, o nəfəslə üfür və şirkin çırağını söndür.

Nizamiyə görə, qəlbində şirk olan insan ölüdür, şirk ölməyə, insan və insanlıq dirilməz. Qəlbində şirk bəsləyən insan cahildir, ağılsızdır və özünü unutmuşdur. Düşməninə bəsləyən, qoruyan, özünü ona fəda edən insana başqa nə ad vermək olar?

Nizamiyə görə, şirk xəstəliyinin dərmanı tövhid inancıdır. O, varsa, şirk yoxdur. Tövhid inancının dirildici, təmizləyici, həyatverici gücü var. **Şirk sağalmaz xəstəlik deyil, şirkə bulaşmış qəlbə tövhid məlhəmi versən, onun ölmüş hüceyrələri dirilər, fitrəti bərpa olunar, o, həqiqəti görər və Ona itaət edər. Uca Allahın (c.c) kitabı olan Qurani-Kərimin, vəhyin də ən önəmli özəlliyi təmizləmək və diriltməkdir. Vəhy hansı topluma, hansı insana nazil olmuşsa, onu şirkdən təmizləmiş və diriltmişdir, ona yeni**

həyat vermişdir. Şirkdən təmizlənməyin başqa yolu yoxdur, vəhydən başqa, mənəvi dirilik qaynağı tapa bilməzsən.

**OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
PƏRVANƏ KİMİ QANAD TÖKMƏ**

چند چو پروانه پر انداختن
پیش چراغی سپر انداختن

*Nə qədər pərvanə kimi qanad tökmək,
Və bir çırağın qabağında öz qalxanını
yerə atmaq olar?*⁷⁹⁰

Nizami bütperəstliyin hər cür təzahürünü rədd edir. O, Günəşə sitayiş etməyi azgınlıq kimi qiymətləndirir. İnsana deyir ki, atəşperəstliyin Günəşinə arxanı çevir, Məsih kimi öz nəfəsinlə onu üfürüb söndür, qəlbini şirkdən təmizləməsən, sənə nicat yoxdur. **Nizami Günəşə sitayiş edən insanı çırağın başına fırlanan pərvanəyə bənzətmişdir.** Ona deyir ki, yanlış inancına görə, canını fəda etmə, pərvanə kimi qanad tökmə, odda yanma. Əgər belə etsən, peşman olacaqsan, əslində, sitayiş etdiyin Günəş deyil, cəhənnəm odudur, uca Allahdan (c.c) başqa, bir şeyə sitayiş zülmüdür. Sən insansan, canlıların şahı olmaq imkanı ilə yaradılmışsan. Allah (c.c) sənə ağıl, iradə və vicdan vermişdir. Ancaq sən yanlış inancınla özünü rəzil etmisən, nəticədə, ağıl verilmiş insan ağılsız, iradəsiz, vicdansız varlıqların köləsi olmuşdur.

Niyə çırağın qabağında öz qalxanını yerə atmısan? Yəni niyə əşyaya təslim olmusan? İnsan qul olmaq özəlliyi ilə yara-

⁷⁹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

dılmışdır. O, ya uca Allaha (c.c), ya da başqa bir varlığa qul olmağa məhkumdur. Çünki insan aciz varlıqdır, onun qorunmağa ehtiyacı var. Əgər insan tövhid inancına sahib olsa, Allah (c.c) onu ucaldar, şərəfli edər, insan azad olar. Ona görə də, Ona itaət insanı əşyanın köləliyindən xilas edər. Bütperəstlik isə insanın hər şeyini alar, ona cəhənnəm odu verir.

Nizami deyir ki, insan şirkə qarşı döyüşməlidir, qalxanını yerə atmamalıdır, çünki ən böyük düşməni odur. Cihadın mənası da budur. İnsanın aqlını, qəlbini, iradəsini heçə sayan hər cür inanca qarşı mübarizədir cihad. İnsanlıq tarixi tövhid inancı ilə şirk arasındakı mübarizədən ibarətdir. İslam dininin, tövhid inancının, peyğəmbərlik qurumunun yeganə hədəfi insanı onu köləyə çevirən şirkin zülmündən xilas etmək, tövhid və ədalət inancı ilə tərbiyə olunmuş fərd və toplum formalaşdırmaqdır. **Uca Allah (c.c) insanda üç özəlliyn olmasını istəyir: tövhid, ədalət, saleh əməl. Nizamiyə görə, şirk uca Allahın (c.c) insan üçün seçdiyi bu üç dəyəri yox edir.** Ona görə də, insan ömrünü, aqlını, qəlbini, iradə və vicdanını bu üç dəyər uğrunda cihada sərf etməlidir.

Şair sıradakı beytdə ömrü cihada sərf olunmuş, özünü uca Allaha (c.c) həsr etmiş örnək insan təqdim etmişdir.

OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: AYAQLARINDA İSANIN QANADI BİTSİN

پاره کن این پرده عیسی گرای
تا پر عیسیّت بروید ز پای

*İsa kimi sən də (göy) pərdəni para-para et,
Ki, sənin ayaqlarında İsanın qanadı bitsin.*⁷⁹¹

⁷⁹¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

Nizami deyir ki, insanın vəzifəsi şirkin atəşini söndürməkdir. Şair atəşpərəstliyi şirk (tövhid inancından uzaqlaşma, Günəşi ilah qəbul edib ona sitayiş etmək) sayır, ona görə də onların sitayiş etdiyi Günəşi büt-pərəstliyin əlaməti, rəmzi kimi təqdim edir: “Arxanı Günəşə çevir, o, zərdüştlüyün (şirkin) mənbəyidir”, “ona sitayiş etmək cahillikdir, zərnix oyunudur”, “zərdüştlər aybaşılı qadın kimi gəlinciklə oynayırlar”, “Məsih nəfəsinlə onu üfürüb söndür”, “ürəyini bu şirkdən xilas et”, “pərvanə kimi özünü şirkin oduna atma”, “şirkə təslim olma, qalxanını yerə atma, onunla döyüş, cihad et”...

Nizami bu ideyanı ifadə etmək üçün hz. İsanın (s.a.s) adını beytin mətninə daxil etmişdir. Şairin peyğəmbərlərdən hz. İsanı (s.a.s) seçməsi birbaşa mövzu ilə bağlıdır, onunla bağlı hadisə ideyanın ifadəsinə imkan verir. Belə ki, Qurani-Kərimdə hz. İsanın çarmıxa çəkilmədiyi, Onun göylərə ucaldığı buyurulur:

وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا

(ən-Nisa, 4/157)

“(Onların lənətə düşər olmalarının bir səbəbi də:) “Biz, Allahın elçisi Məryəm oğlu İsa əl-Məsihi öldürdük”, – demələridir. Halbuki onlar İsanı nə öldürdülər, nə də çarmıxa çəkildilər. Onlarda yalnız belə bir təsəvvür yarandı. Bu haqda ixtilafda olanlar onun (şəxsən öldürülməsi) barəsində, əlbəttə, şəkk-şübhə içərisindədirlər. Onların buna dair heç bir məlumatı yoxdur. Onlar ancaq zənnə qapılırlar. Həqiqətdə onu (İsanı) öldürməmişlər”.

Nizami bu hadisəni fərqli yöndən dəyərləndirir, onu beytin ideyası ilə bağlayır. Ona görə də, hz. İsanın (s.a.s) şirkin simvolu olan Günəşi söndürmək üçün göyə ucaldığını bildirir: “İsa kimi sən də (göy) pərdəni para-para et”. (Bütün peyğəmbərlərin vəzifəsi şirki yox etmək, insanları tövhid inancına çağırmaqdır). Nizami hz. İsanı (s.a.s) insanlara örnek olaraq göstərir, onların şəxsiyyətini tərbiyə etmək istəyir. Çünki şəxsiyyətin tərbiyəsi örnek insanlarla mümkündür. **İnsan qəlbindəki şirk atəşini söndürsə, onun ayaqlarında İsanın qanadı bitər, yəni ürəyindəki ağır şirk yükünü atsan, ayaqların qanad açar, hz. İsa (s.a.s) kimi göylərə uçarsan (Nizami tövhid inancını nur, ətir, sonsuzluq, şirki isə od, atəş, qaranlıq, darlıq, yük, hərəkətsizlik, donuqluq kimi təqdim edir).**

QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: İSA KİMİ CAN DAMARINI TUT

هر که چو عیسی رگ جانرا گرفت
از سر انصاف جهان را گرفت

*İsa kimi hər kim can damarını tutsa,
Ədalət yolu ilə cahanı tutar.⁷⁹²*

Həz. Nizami ikinci məqalədə üç dəfə hz. İsanın (s.a.s) adını çəkmişdir. Öncə onun öz nəfəsi ilə ölümləri diriltmək özəlliyindən istifadə etmişdir. O, insana deyir ki, sən də İsa (s.a.s) kimi nəfəsin olsun, əslində, belə nəfəsin var, bu, imanın nəfəsidir, sən tövhid inancı və imanın nəfəsi ilə şirkin odunu söndür, qəlbini şirkin əsarətindən xilas et.

⁷⁹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 88.

Şair ikinci dəfə hz. İsanın (s.a.s) göylərə ucaldılması hadisəsini beytin məzmununa daxil etmişdir. O, bu halda da hz. İsanı (s.a.s) insanlara örnək olaraq göstərir və deyir ki, sən də qəlbində şirkin atəşini söndür ki, ayaqlarında İsanın qanadı bitsin.

Şair üçüncü dəfə hz. İsaya (s.a.s) üz tutur və deyir ki, O, can damarını tutmuşdur. **“Can damarını tutmaq” bir işin özəlliyini, xarakterini, əsasını bilməkdir. Hz. İsa (s.a.s) üçün işin can damarını tutmağın iki mənası var: Onun vəzifəsi insanlığın ən qorxulu düşməni olan şirkin odunu söndürmək, onların qəlbini şirkin çirkabından təmizləmək, onları nəfsin köləliyindən azad etmək, ikincisi, tövhid inancını insanların qəlbinə yerləşdirmək.** Nizamiyə görə, qəlbə, ağılda şirk varsa, əməldə ədalət yoxdur. Ədalətin qaynağı tövhid inancıdır. Ona görə də, hər kim hz. İsa (s.a.s) kimi işin can damarını tutsa, ədalət yolu ilə cahanı tutar.

QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SİTƏMLƏ CAHANI TUTMAQ OLMAZ

رسم ستم نیست جهان یافتن
ملک به انصاف توان یافتن

*Sitəmlə cahanı tutmaq olmaz,
Ölkəni yalnız ədalətlə almaq olar.*⁷⁹³

Şair padşaha öyüd verir, ona dünyanı tutmağın yolunu göstərir. Öncə deyir ki, zülmə cahanı tutmaq olmaz. Dünyanı ancaq ədalətlə fəth etmək olar. Fəthi zəruri edən səbəb yer üzündə uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun rəhmət evi qurmaqdır, inşa etməkdir. Dünyanı tutmaq, başqa ölkələri işğal etmək,

⁷⁹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

insanları itaətə məcbur etmək deyil. **Dünyanı tutmaq yer üzündə şirki yox etmək, insanları nəfsin köləliyindən azad etmək, yer üzündə tövhid inancını yaymaqdır.** Bu, hər bir inanan insanın, o sıradan padşahın vəzifəsidir.

Nizamiyə görə, fəth insanların qəlbindən başlanır, öncə onların qəlb şəhərinə girməliyik. Qəlbə kim hakimdirsə, qəlbə hansı inanc yerləşmişsə, qəlbi o idarə edər, qəlb onu dinləyər, bütün orqanlar da qəlbə tabe olduğundan onun əmrini yerinə yetirər. **Şairə görə, insanların qəlbini fəth etməyin bir yolu var, o da ədalətdir.** Ədalət, mərhəmət, şəfqət, sevgi insanları bir-birinə və dövlətə bağlayar, bu ölçülərin hakim olduğu toplumda barış, rifah və rahatlıq olar. Fatehliyin ölçüsü ərazi deyil, tövhid və ədaləti yaymaqdır, yəni dəyərdir, əks halda, əraziləri tutan insan fateh deyil, işğalçı olur.

**QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
UCA ALLAH (c.c) ƏDALƏTDƏN BAŞQA
HƏR ŞEYİ UNUTDURSUN**

هر چه نه عدلست چه دادت دهد
وانچه نه انصاف به بادت دهد

Ədalətdən başqa hər şeyi (Allah)

sənin yadından çıxarsın!

*İnsafdan başqa hər şeyi bada versin!*⁷⁹⁴

Şair bu beytdə ədalətin önəmini ifadə etmək üçün dua yolunu seçir. Çünki insan ən zəruri ehtiyacları üçün uca Allaha (c.c) dua edir. **Şairə görə, bir padşah üçün ən zəruri ehtiyac ədalətdir. Padşah ölkəni idarə edir, idarəçiliyin əsası da ədalət və ləyaqətdir.** Ona görə də, şair padşaha de-

⁷⁹⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

yir ki, uca Allah (c.c) ədalətdən başqa, hər şeyi sənin yadından çıxarsın, insafdan başqa hər şeyi bada versin. İnsaf da ədalətə bağlı anlayışdır, insan fitrətinə uyğun işlər görməkdir, pislikdən, insan ləyaqətini alçaldan əməllərdən uzaq qaçmaqdır, gözəl xasiyyətləri şəxsiyyətində toplamaqdır. İnsaf uca Allahın (c.c) buyruqlarını sevə-sevə yerinə yetirməkdir, insanı utandıracaq, ona xəcalət verəcək, insanların sevməyəcəyi əməllərdən çəkinməkdir. Ədalət və insaf bir-birini tamamlayan iki ölməz dəyərdir. Ona görə də, şair bu iki neməti bir arada təqdim etmişdir, onları idarəciliyin əsası saymışdır.

QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLKƏNİ ABAD EDƏN ƏDALƏTDİR

عدل بشیر است خرد شاد کن
کارگری مملکت آباد کن

*Sənin ədalətin dünyanı şadlandırıran böyük əmirdir,
Və məmləkəti abad eləyən bir zəhmətkeşdir.*⁷⁹⁵

Nizamiyə görə, ölkəni şəxslərin arzu və istəkləri deyil, dəyərlər idarə etməlidir. İnsan (vətəndaş) və dövlət, insan və insan arasındakı münasibətlərin yeganə ölçüsü ədalətdir. Uca Allahın (c.c) yaratdığı ən dəyərli varlıq insandır, hər şey, o sıradan dövlət də insan üçündür. Dövlətin vəzifəsi insanın malını, canını və şərəfini qorumaqdır. Bu üç hədəfi ancaq ədalətlə gerçəkləşdirmək olar.

Şair ədaləti zəhmətkeş insana bənzətmişdir, bu zəhmətkeş insan çalışar, öz əməyi ilə ölkəni abad edir. Ədalət də zəhmətkeş insan kimidir, ölkənin abadlığı ona bağlıdır. **Ədalət olan**

⁷⁹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

ölkədə insana, onun əməyinə dəyər verilər, hər kəs bir-birinin və ölkənin rifahı üçün çalışar, ölkədə əmin-amanlıq olar. Şair deyir ki, padşahın ədaləti dünyanı şadlandıran əmirdir, yəni ədalət özü bir idarəçidir, elə bir idarəçi ki, hər kəs ona könüllü itaət edir, onu sevir, onun buyruqlarını sevə-sevə yerinə yetirir. Ədalət (əmir) xalqa xidmət, xalq da ədalətə itaət edir. Bu yolla da ədalətin hakim olduğu ölkədə insan xoşbəxt olur, dünya rəhmət evinə çevrilir.

QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLKƏ ƏDALƏTLƏ QÜDRƏTLİ OLAR

مملکت از عدل شود پایدار
کار تو از عدل تو گیرد قرار

*Ölkə yalnız ədalətlə qüdrətli ola bilər,
Sənin işin isə sənin ədalətinlə düzələ bilər.*⁷⁹⁶

Hız. Nizami güclü insanın, güclü dövlətin, insan qəlbini və ölkəni fəth etməyin ölçüsünü (formulunu) təqdim etmişdir. Şair bir padşahda bu özəlliklərin olmasını zəruri saymışdır: **ölkəni idarə edən tövhid inancına bağlı olmalıdır** (“qəlbini uca Allaha (c.c) bağla”, “qəlbini Ona bağlamaq padşahlıqdır”, yəni əsl siyasət qəlbi idarə etməkdir, onu Allaha (c.c) itaətə yönəltməkdir, “dinin çarəsini qıl”); **padşah axirətə inanmalıdır** (“ürəyində dinin təsiri olana axirətdən xəbər verilib”, “bu dünyanı ver, axirətini al”, “özünə axirət azuqəsi hazırla”, “irəlidə (axirətdə) aqibət var onu düşün”, ölməkdən öncə özünü hesaba çək); **padşah bu dünyanın malına bağlanmamalıdır, dünya nemətlərinin əsiri olmamalıdır**

⁷⁹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

(“dinini dünya qiymətinə satın ala bilsən, şeytanın itaətindən çıxarsan”, “din kəhrəbanın cövhəridir”, “daşı (bu dünyanı) at, gövhəri al, yer torpağını ver, qızılı al”, “əsl qazanc axirəti qazanmaqdır”, “bundan gözəl maya olmaz, qazanc ələ gətirirsən, axırda da ziyanın olmaz”); **padşahın vəzifəsi dini qorumaqdır** (“din və diyanətin xəbəri hanı?”, “əmanət haradadır?”, “sənin işin dini bəsləməkdir”); **padşahın ən önəmli özəlliyi ədalətli olmasıdır** (“ədalət xeyirxahlıqdır”, “xalqı ancaq ədalətlə idarə etmək olar”, “ölkənin evini yıxan zülmüdür”, “zümlə dünyanı tutmaq olmaz, fəthin yolu ədalətdir”, “uca Allah (c.c) ədalətdən başqa, hər şeyi sənin yadından çıxartsın”, “ədalət ölkəni abad edən zəhmətkeşdir”, “ədalət dünyanı şadlandıran əmirdir”, “dövlətin gücü ədalətə bağlıdır”, “bütün çətinliklərin, bağlı qapıların açarı ədalətdir”), **padşah xeyirxah olmalı, xalqı düşünməlidir** (“əbədi səadət xalqı az incitməkdən hasil olur”, “xalqın rahatlığını tələb et”, “zəiflərin malını ələ keçirirsən, yetimlərin malını qəsb etsən, qiyamət günündə mühakimə başlayanda utanmayacaqsanmı, necə üzr istəyəcəksən?”); **padşah ağıllı, tədbirli, çalışqan, təvazökar olmalıdır** (“hamıyla torpaq kimi təvazökar ol”, “dünyanın (əşyanın) qulu deyilsənsə, qüssələnmə”, “qəlbini dünya malına bulaşdırma”, “ağlını sərxoş etmə, onu şirin yuxuya vermə”, “tədbir gəmisini deryada qərq etmə”, “ölkənin və qoşunun xeyirxahı ol”).

Nizamiyə görə, bir insan və bir toplum üçün ən qorxulu xəstəlik şirkdir, bu xəstəlik tövhid inancı və ədaləti yox edir, bütün pisliliklərin qapısını açır. Ona görə də, padşah şirki yox etmək üçün ondan asılı olan bütün işləri görməli, şirkin atəşini söndürməlidir (“Üzünü uca Allaha (c.c) tut, O, böyük arxadır, arxanı Günəşə çevir, o zərdüştlüyün (şirkin) mən-

bəyidir”, “şirkin atəşini Məsih kimi nəfəsinlə üfürüb söndür”, “qəlbinin yağını şirkin çırağından xilas et”, “pərvanə kimi şirkin odunda qanadlarını yandırma”, “şirkin qarşısında qanadlarını yerə atma”).

Nizami deyir ki, ey padşah, sənin işin ancaq sənin ədalətinlə düzələ bilər. Bir padşahın işi (yəni hədəfi) insanların və uca Allahın (c.c) sevgisini qazanmaqdır, hər iki dünyanın xoşbəxti olmaqdır. Bu ali məqsədi gerçəkləşdirməyin də bir yolu var. O da insanları və ölkəni ədalətlə idarə etməkdir. Şair misrada “sənin işin (“kare-to”), “sənin ədalətinlə” (“ədle-to”) deyir, yəni qurtuluş fərdidir, sənin məsuliyyətin sənə aiddir, ədalətli olmaq padşahın vəzifəsidir, cəza və mükafat sənə aid olan işin məsuliyyətinə bağlıdır, axirət hesabı da fərdidir. Ona görə də, başqalarına ümid olma, öz saleh əməllərinlə özünü xilas et, ədalətlə insanların qəlbinə yol tap, özünə axirət azuqəsi hazırla.

**“ƏDALƏTLİ NUŞİRƏVAN VƏ
VƏZİRİN HEKAYƏSİ”**

HEKAYƏ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Nizami “Sirlər xəzinəsi” dastanının yazılma metoduna (qissədən hissə) uyğun olaraq “Ədaləti qorumaq və insafı riayət etmək haqqında” adlı məqalənin ideyasına uyğun hekayə seçmişdir. Bu hekayə “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi” adlanır. **Mənzum hekayə qırx səkkiz beytdir. Onu dörd bölməyə ayırmaq olar. İlk hissə on bir beytdir. Burada padşahın ov səhnəsi, bayquşların söhbəti və vəzirin bu söhbətin məzmununu şahı çatdırması təsvir olunur. İkinci bölmə iyirmi beytdir. Bu bölmədə şahın həqiqəti qəbul etməsi, etirafları, peşman olması ifadə edilmişdir. Üçüncü bölmə yeddi beytdir. Bu beytlərdə şahın saleh əməlləri, ölkəni ədalətlə idarə etməsi, xalqın ona münasibəti və aqibəti təsvir olunmuşdur. Dördüncü bölmə on beytdir. Şair bu bölmədə dövrün şahına öyüdlər verir, ona xalqın və uca Allahın (c.c) sevgisini qazandırmağın yollarını göstərir.**

Nizaminin məqsədi tarixdə baş vermiş bir hadisəni danışmaq deyil (Qissə ilə rəvayətin fərqi var. Qissə olmuş, yaşanmış, rəvayət isə uydurulmuş hadisədir). Şairin məqsədi tarixdə baş vermiş bir hadisədən çıxış edərək dövrün padşahına və sonrakı bütün zamanların idarəçilərinə doğru yol göstərməkdir, onları tərbiyə etməkdir.

“Sirlər xəzinəsi” dastanında həm məqalələrə uyğun rəvayətlər (uydurulmuş hadisələr), həm də qissələr (tarixi həqiqət olan hadisələr) var. Nizami ikinci məqalənin ideyasını tarixi şəxsiyyətin misalı ilə vermişdir. Çünki padşaha öyüd verir, ədalətli şahın qissəsi ilə onu ədalətə çağırır. Ancaq belə bir şahın örnək olmaq, təsir etmək,

müsbətə doğru dəyişdirmək imkanı var, həm də idarəçiliklə bağlı öyüd verir. Bir məsələyə onun cinsindən olan başqa bir məsələ ilə təsir göstərir. Bu mənada yaşanmış bir hadisə daha təsirli olur.

Nizaminin hekayənin qəhrəmanı kimi Nuşirəvanı seçməsi də təsadüfi deyil. Belə ki, Nuşirəvan (Ənuşirəvan) Sasanilər sülaləsinin ən qüdrətli şahlarından biri olmuşdur. O, hakimiyyəti dövründə imperiyanın sərhədlərini şimali Afrikaya, Çinin sərhədlərinə qədər genişləndirmişdir. Ədalətli şah kimi tarixdə qalmış, siyasi, iqtisadi, sosial sahələrdə islahatları ilə xalqın sevgisini qazanmışdır. Buna görə də, ona “adil” ləqəbi verilmişdir. Nizami gücü və ədaləti ilə tarixdə yer tutmuş şahla dövrünün və gələcək bütün zamanların idarəçilərinə yol göstərir. Ənuşirəvanı arxetip, model, nüsxə kimi təqdim edir.

Nizami padşahı ədalətli olmağa çağırarkən alleqoriya yolunu seçmişdir. Alleqoriya fikrin dolayı yolla ifadəsini tələb edir ki, bu da hekayənin məzmununa uyğundur. Belə ki, vəzirin birbaşa şahı ədalətə çağırması inandırıcı deyil, bayquşların söhbəti sujet xəttini, ideyanın ifadə biçimini daha maraqlı edir, fikrin alleqorik yolla ifadəsi daha təsirli və yaddaqalandır. Alleqorik obraz olaraq bayquşun seçilməsi də hekayənin ideyasına uyğundur. Bayquş xarabalığı sevdiyindən və xalqın düşüncəsində pis xəbərin daşıyıcısı kimi qavranıldığından bu obraz padşahın əməlləri nəticəsində ölkənin xaraba qalması fikrini dəqiq təqdim edə bilir.

Mənzum hekayədə vəzir cəsur, ağıllı və ədalətli insan kimi yadda qalır, o, acı sözləri şaha söyləmək biçimini seç-

məyi bacarır. Padşah da bu sözlərə qulaq asan və onlardan nəticə çıxaran ərđəmli insan kimi təsvir olunur.

Nizami mənzum hekayənin ideyasını təqdim etmək üçün məkan olaraq xarabalığı seçir. Şairə görə, ölkənin xarabaya çevrilməsinin səbəbi ədalətsizlikdir: “məmləkətin evini yıxan sitəmkarlıqdır”, “sitəmlə cahanı tutmaq olmaz”, “ədalət ölkəni abad edən zəhmətkeş insan kimidir”, “ölkə ancaq ədalətlə qüdrətli ola bilər”...

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: PADŞAH OV OVLAYIR

صيدکنان مرکب نوشیروان
دور شد از کوبه خسروان

*(Bir gün) Nuşirəvan ov ovlayarkən atı,
Məiyyətindən (dəstəsindən) uzaqlaşdı.⁷⁹⁷*

Mənzum hekayə ov səhnəsinin təsviri ilə başlayır. Şair həm hadisələrin sonrakı inkişafını təmin etmək üçün (ov, xaraba kənd, bayquşların söhbəti...), həm də padşahın ölkənin vəziyyətindən xəbərsiz olduğunu, ədalətdən uzaqlaşdığını, vaxtını eyş-işrətə sərf etdiyini ifadə üçün ov səhnəsini seçmişdir.

Ov zamanı şahın atı məiyyətindən (yəni özəl qoruyucu birliyindən) uzaqlaşır, onun yanında ancaq vəzir qalır. Əslində, padşahın vəzirlə tək qalması hadisələrin sonrakı inkişafında vəzirin həqiqəti şahə söyləməsini təmin etmək üçündür (özəl qoruyucu birliyin əsgərlərinin yanında vəzirin padşahə öyüd verməsi, acı həqiqəti söyləməsi doğru və inandırıcı deyil).

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAH VƏ VƏZİRDƏN BAŞQA KİMSƏ YOX İDİ

مونس خسرو شده دستور و بس
خسرو و دستور و دگر هیچکس

*Şahın yanında təkə vəzir qalmışdı,
Şah və vəzirdən başqa kimsə yox idi.⁷⁹⁸*

⁷⁹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

⁷⁹⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

Şair hadisələrin inkişafına təkan vermək üçün bu beyti yazmışdır. Beytdə vurğulanan əsas fikir də budur: şahın yanında vəzirdən başqa kimsə yox idi, yəni vəzirin həqiqətləri şahə söyləməsi üçün şərait hazırlanmışdı.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: XARABA KƏND GÖRDÜ

شاه در آن ناحیت صید یاب
دید دهی چون دل دشمن خراب

*Şah ov (çox) olan nahiyədə,
Düşmən ürəyi kimi xarab bir kənd gördü.⁷⁹⁹*

Bu beyt sujet xəttinin inkişafında yeni bir addımdır. Şah və vəzir ov çox olan bir bölgəyə gəlirlər. Orada xaraba bir kənd görürlər. Şair kəndin dağılmış olduğunu, orada yaşayış əlamətlərinin silindiyini ifadə etmək üçün onu düşmən ürəyinə bənzətmişdir. Düşmənin ürəyi kinli, qəzəbli, sərt, amansızdır, o ürəkdə insanlıq əlamətləri (sevgi, mərhəmət, şəfqət...) yox olmuşdur. Xaraba kənddə də ilanlar, əqrəblər var, orada insanların yaşamasına aid heç bir əlamət yoxdur.

Bənzətmənin ikinci bir maraqlı yönü də var və bizcə, əsas olan da budur. Nizami zülmün, ədalətsizliyin təsirini ifadə etmişdir. Belə ki, düşmənçilik insanın özünə zülm, yaradılış fitrətinə uyğun olmayan duyğudur, həddini bilməməkdir, özünü unutmaqdır, varlığının haqqını verməməkdir. Düşmənçilik duyğusu ilk növbədə insanın qəlbinə təsir edir, onun qəlbindəki gözəl duyğuları öldürür (düşmə-

⁷⁹⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

nin işi öldürməkdir), mənfi duyğular qəlbə hakim olur, fitri özəlliyini itirmiş qəlb insanın davranışlarını idarə edir, göz, qulaq, dil, əl, ayaq zalım qəlbın ədalətsiz qərarlarını icra edir. Deməli, düşmənçilik duyğusu qəlbə qarşı zülmüdür, ədalətsizlikdir. Çünki onun yaradılış özəlliyini pozur.

Qəlb də məkandır, kənd də məkandır, biri duyğuların olduğu, o biri insanların yaşadığı yerdir. Bədən ölkəsinin baş şəhəri olan qəlbə zülm hakim olanda onu xarabaya çevirdiyi kimi, ədalətsiz padşahın hakim olduğu ölkədə də zülm kəndləri, şəhərləri xarabaya çevirir. Zülm qəlbın “fitri sakinləri” olan sevgi, mərhəmət, şəfqət, paylaşma duyğularını öldürür, ölkədəki ədalətsiz idarəçilik də kəndin, şəhərin varlığının əlaməti olan insanları oradan didərgin salır. Deməli, sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi həyatdakı zülmün nəticəsi düşmən ürəyi kimi dağılmış, xaraba kəndlərdir. Beytdə xaraba kənd Ənuşirəvanın zülmünün simvoludur.

DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İKİ BAYQUŞ MİRTLAŞIRDI

تنگ دو مرغ آمده در یکدیگر
وز دل شه قافیہشان تنگتر

*İki bayquş bir-birinə sıxılıb (mirtlaşırdı),
Onların (söhbətinin) qafiyəsi şahın qəlbindən
dar idi.⁸⁰⁰*

Nizami ədalətsizliyi insana və topluma qarşı cinayət kimi dəyərləndirir. Zülm kəndi xaraba qoymuşdur, insanlar getmiş, onların yerini bayquşlar tutmuşlar. Kəndin sakinləri

⁸⁰⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

dəyişdiyi kimi, yeni sakinlərin söhbətinin məzmunu da dəyişmişdir. Bayquşların söhbəti cansıxıcıdır, onlar şəxsi çıxarları ilə bağlı danışirlar. “Onların söhbətinin qafiyəsi şahın qəlbindən dar idi”. **Qafiyə dar olanda, yerində olmayanda şeirin məzmunu açılmır, ahəngi və ritmi pozulur.** Bayquşların söhbəti də o qədər bezdirici idi ki, eşidənlərin ürəyini sıxırdı. Şair deyir ki, şahın qəlbi də dar idi. Onun qəlbinin darlığının iki səbəbi var: gördüyü mənzərə (xaraba kənd, bayquşların söhbəti) və ədalətsiz işləri. Yəni zülm insanın qəlbinə, ruhuna, vicdanına təsir edir, onları sıxır, çünki zülm insan fitrətinə uyğun deyil (fitrətin dərmanı ədalətdir), fitrətlə əməl arasında ziddiyyət yarananda qəlb daralır, boğulur, özünü qəfəsdə hiss edir.

Zülm insanın qəlbinə, fitrətinə təcavüzdür, insanı azadlıqdan məhrum etməkdir. Zalım həm özünü, həm də başqalarını azadlıqdan məhrum etdiyindən qəlbi hər zaman sıxıntı içərisindədir, o, öz vicdanını və haqqını yediyi insanları susdurmağa çalışır.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONLAR NƏDƏN DƏM VURURLAR?

گفت به دستور چه دم میزنند
چیست صغیری که به هم میزنند

*Şah vəzirdən soruşdu: “Onlar nədən dəm vururlar,
Nə barədə bir-biri ilə ulaşırlar?”⁸⁰¹*

Bayquşların söhbəti şahı maraqlandırır. Şah onların söhbətinin məzmununu öyrənmək istəyərkən “dəm vurmaq”

⁸⁰¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

(“dəm zədən”) felindən istifadə edir. “Dəm vurmaq” iddialı danışmaq, haqlı olduğunu sübut etmək, böyük şeylər arzulamaq, qeyri-real tələblər irəli sürmək kimi mənaları ehtiva edir. **Ulamaq da bayquşlara aid əlamətdir və mənfi çalardə istifadə olunur, ona görə də şair bu feli şahın dilindən beytin mətninə daxil etmişdir. Anlaşılan odur ki, şah gördüyü mənzərədən və bayquşların söhbətindən məmnun deyil.**

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAH İBRƏT GÖTÜRSƏ, DEYƏRƏM

گفت وزیر ای ملک روزگار
گویم اگر شه بود آموزگار

*Vəzir dedi: “Ey zəmanəmizin şahı,
Deyərəm, əgər şah ibrət götürsə”.⁸⁰²*

Vəzir ağıllı və tədbirli insandır. O, deyəcəyi sözün məsuliyyətini bildiyindən öncə şaha gözəl söz söyləyir, onu “zəmanəmizin şahı” adlandırır, yəni bu dövrün hakimi sən-sən, səndən güclüsü yoxdur. Sonra da məsələnin çox ciddi olduğunu bildirmək üçün şərtini irəli sürür. Əgər şah ibrət götürərsə, bayquşların söhbətinin hikmətini ona söyləyəcəyini ifadə edir. Müsbət nümunədən nümunə, mənfi olandan isə ibrət götürmək olar. Nümunə səndə də olmasını istədiyini, ibrət isə olmasını istəmədiyini keyfiyyət və davranışlardır. **Vəzir şahı ibrət götürməyə çağırırsa, həm bayquşların söhbə-**

⁸⁰² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

tinin ona aid olduğunu, həm də şahda bir sıra mənfi keyfiyyətlərin cəmləşdiyini ifadə etmiş olur.

**YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
BU AVAZ NƏĞMƏ DEYİL**

این دو نوا نز پی رامشگریست
خطبه‌ای از بهر زناشوهریست

*Bu iki avaz nəğməkarlıq üçün deyil,
Toy mərasimi haqqında danışığıdır.⁸⁰³*

Vəzir öncədən şahı eşidəcəyi cavaba hazırlayır, onun ibrət götürməsinə istəyir, bayquşların söhbəti ilə şahın idarəçiliyi arasında əlaqə qurur, onun düşüncəsində bu söhbətin məzmununa maraq oyandırır. Deyir ki, bayquşların söhbəti (avazı) nəğmə deyil, onlar ciddi bir məsələni müzakirə edirlər, övladlarının toy mərasimindən danışırırlar.

**SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
O, BAŞLIQ TƏLƏB EDİR**

دختری این مرغ بدان مرغ داد
شیربها خواهد از او بامداد

*Bu quş öz qızını o biri quşa ərə veribdir,
Sabah süd bahası (başlıq) verməsini tələb edir.⁸⁰⁴*

Bəlli olur ki, söhbət çox ciddidir, bayquşlardan biri ərə verdiyi qızına görə başlıq tələb edir. Söhbətin məzmunu şahı çox maraqlandırır, bayquşların söhbətinin məzmunu ilə

⁸⁰³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

⁸⁰⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 89.

idarəçiliyi arasındakı əlaqəni tapmağa çalışır. Şair hekayənin məzmununu elə təqdim etmişdir ki, şah (həm də oxucu, çünki şairin hədəfi həm şahdır, həm də bütün insanlar) bu söhbətin necə qurtaracağını gözləyir.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: O, XARABA KƏND TƏLƏB EDİR

کاین ده ویران بگذاری به ما
نیز چنین چند سپاری به ما

*Və deyir: "Gərək bu xaraba kəndi,
Və bunun kimi bir neçə xarabazarı bizə verəsən".⁸⁰⁵*

Bu beytdə bayquşların söhbətinin məzmunu ilə şahın idarəçiliyi arasındakı əlaqə aydın görünür. Bəlli olur ki, qızını ərə verən bayquş başlıq olaraq xaraba kəndlər tələb edir, o, bir xaraba kənd və xarabaya çevrilmiş yerlər istəyir. Yəni başlığın şərti ağırdır.

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ŞAHIN ZÜLMÜNƏ BAX, QƏM YEMƏ

آن دگرش گفت کزین درگذر
جور ملک بین و برو غم مخور

*O birisi isə deyir: "Bundan keç,
Şahın zülmünə bax və qəm yemə".⁸⁰⁶*

Şair bu beytdə oğlunu evləndirən bayquşun dili ilə şahı ittiham edir, onu zalım adlandırır. Zülm ədalətin ziddidir, öz həddini bilməməkdir, hər kəsə və hər şeyə öz dəyərini ver-

⁸⁰⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

⁸⁰⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

məməkdir. Nizami bu beytdə zülmün, ədalətsiz idarəçiliyin bir əlamətini, nəticəsini təqdim edir: xaraba kənd. Yəni padşah adil olmayanda onun zülmü ölkəni bayquşların sevdiyi xarabaya çevirər.

Şair beytdə padşahın zülmünü bir sıra vasitələrlə təqdim etmişdir. Öncə oğlunu evləndirən bayquş qızını ərə verən bayquşun xaraba kənd tələbini ironiya ilə qarşılayır, bunun çox asan olduğunu bildirir, “bundan keç” deyir. Daha sonra bu tələbin asanlıqla yerinə yetiriləcəyinə qarşı tərəfi inandırmaq üçün şahın zülmünü dəlil olaraq göstərir, “şahın zülmünə bax” deyir, sonra da onu əmin edir, “qəm yemə” deyir. Şair bu yolla da diqqəti padşahın zülmünə yönəldir.

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNƏ YÜZ MİN XARABA KƏND VERƏRƏM

گر ملک اینست نه بس روزگار
زین ده ویران دهمت صد هزار

*“Əgər şah budursa, bir müddətdən sonra,
Sənə yüz min bu cür xaraba kənd verərəm”.⁸⁰⁷*

Nizami bu beytdə ölkənin xarabaya çevrilməsinin səbəbinin şahın zülmü olduğunu ifadə etmək üçün üç yoldan istifadə edir: öncə oğlunu evləndirən bayquş xaraba kənd tələb edən bayquşa “bundan keç”, “şahın zülmünə bax”, “qəm yemə” kimi şahın ədalətsizliyini təsvir edən sözlərinə bir yenisini əlavə edir: “əgər şah budursa”, yəni o, zalımdır, zülmə bağlı siyasətini dəyişdirməz, ondan ədalət gözləmə və arxayın ol, mən sənə istədiyin xaraba kəndləri verəcəyəm.

⁸⁰⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

Şair “bir müddətdən sonra” ifadəsini beytin mətninə daxil edir, yəni zülm davam edəcək və xaraba kəndlərin sayı artacaq. “Sənə yüz min bu cür xaraba kənd verərəm” misrası isə şahın zülmünün şiddətini göstərir.

Bu beytlə bayquşların söhbəti bitir, çünki oğlunu evləndirən bayquşun ondan xaraba kənd tələb edən qız atası bayquşa dediyi “bundan keç”, “şahın zülmünə bax”, “qəm yemə”, “əgər şah budursa”, “sənə yüz min bu cür xaraba kənd verərəm” kimi sözləri onu inandırır, arxayın edir və əlavə sözə ehtiyac qalmır.

İkincisi və daha önəmlisi isə şahın zülmünü təqdim etmək üçün şairin bayquşların üzərinə qoyduğu missiya başa çatır. Belə ki, Nizami bayquşların dili ilə, təmsili yolla öz məqsədini gerçəkləşdirir: şah zalımdır, zülmün nəticəsi xarabaya çevrilmiş ölkədir, ey padşah, bu hekayədən ibrət al və dəyiş, zülmədən əl çək, ədalətə yönəl. Bundan sonra bayquşlar süjet xəttindən çıxır və yeni bir mərhələ başlayır.

ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, AH-ƏFĞAN ETDİ

در ملک این لفظ چنان درگرفت
گاه برآورد و فغان برگرفت

***Bu sözlər şahı elə tutdu ki,
Ah-fəğan etməyə başladı.⁸⁰⁸***

Nizami bu beytdən başlayaraq bayquşların söhbətinin şaha təsirini və onun peşman olduğunu təsvir edir. Bayquş-

⁸⁰⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

ların söhbəti şahı qəflət yuxusundan oyadır, o, getdiyi yolun yanlış olduğunu anlayır, cahilliyini başa düşür. Şair bayquşların sözünün təsirini iki yolla ifadə edir. Birinci misradakı “bu sözlər onu tutdu”, yəni ona güclü təsir etdi, o, bayquşların sözünün doğru olduğunu anladı və qəbul etdi, deməyə sözü qalmadı, etiraz edə bilmədi. “Ah-fəğan etməyə başladı” misrası isə şahın həqiqətə təslim olduğunu, tövbəyə yönəldiyini göstərir.

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLMÜN SONU GÖZ YAŞLARIDIR

دست بسر بر زد و لختی گریست
حاصل بیداد بجز گریه چیست

*Əli ilə başına döyərək bir müddət ağladı,
Zülmün hasili göz yaşından başqa nə ola bilər?⁸⁰⁹*

Şahın peşman olduğunu göstərən beytlərin təqdimi davam edir. “Əli ilə başına döymək” cəhalət içində yaşadığı ömrün dəyərsizliyini, aqibətinin qorxunc olduğunu anladığının ifadəsidir. Nizami keçmişindən utanan, peşman olan, gələcəyindən narahatlıq duyan bir şah təsvir etmişdir. Onun ağlaması da bu həqiqətin göstəricisidir. Şair ikinci misrada zülmə xidmət etmiş ömrün sonunu təsvir edir, bu ömür bərkətsizdir, ömür deyil, peşmançılıqdır, bu dünya və axirət səadətinin itirilməsidir, göz yaşlarıdır.

⁸⁰⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, BARMAĞINI DİŞLƏDİ

زین ستم انگشت به دندان گزید
گفت ستم بین که به مرغان رسید

*O, etdiyi zülmü görüb barmağını dişlədi,
Dedi: "Gör zülm nə yerə yetib ki,
quşların da (qulağına) çatıb".⁸¹⁰*

Nizami şahın peşman olduğunu göstərmək üçün öncəki beytlərdə "ah-əfğan etdi", "söz onu tutdu", "əli ilə başına döydü", "bir müddət ağladı" kimi ifadələrə yer verib. **Peşman olmağın bir əlaməti də daxili dialoqdur, belə ki, peşman olan insan öz iç dünyasına üz tutur, keçdiyi yolu, etdiyi əməlləri yada salır, onları dəyərləndirir, peşmanlığa uyğun psixoloji hallar yaşayır, bu halın davranışlarını göstərir, məsələn, həm ağlayır, həm də başına döyür, eyni zamanda öz-özü ilə danışır, iç dünyası ilə əlaqə qurur.** Bunlar da onun sarsıldığını, dərin peşmançılıq duyğuları yaşadığını göstərir. Ona görə də, şair bu beytdə şahın özü ilə dialoquna yer verir. Əslində, biz öncəki beytdəki "zülmün hasili göz yaşından başqa nə ola bilər" misrasını da şahın sözü, onun qəlbi ilə söhbətinin bir hissəsi kimi də oxuya bilərik. Peşman olmaq tövbənin ilk addımıdır, tövbədən öncə öz keçmişini, əməllərini, ömrünü dəyərləndirməkdir, ona görə də peşman olmadan, yanlış yolda olduğunu qəbul etmədən səmimi tövbə yoxdur. Bir xəstənin sağalmasının ilk şərti xəstə olduğunu dərk və qəbul etməsidir, belə olmasa, o,

⁸¹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

həkimin yanına getməz. Tövbənin də ilk şərti insanın yanlış düşüncə, ömür və əməl sahibi olduğunu anlamasıdır. Çünki tövbə arınmaqdır, uca Allahın (c.c) ölçülərini qəbul etməkdir, deməli, öncə cəhalət çirkabına bulaşdığını, ilahi ölçülərin xaricində yaşadığını bilməli və qəbul etməlisən.

Nizami şahın bu duyğuları yaşadığını ifadə etmək üçün beytdə dialoqa yer verir: “Gör zülm nə yerə yetib ki, quşların da qulağına çatıb”. Bu misra həm şahın zülmünün şiddətini, həm də şahın zalım olduğunu qəbul etməsini göstərir. Gözlərimiz önündə həm özünə, həm insanlara zülm etmiş, həm də zülmündən peşman olmuş cəsur şah var. O, günahlarını anlayacaq, qəbul edəcək, onlardan arınacaq qədər ərđəm sahibidir, günahlarına ağlayan, aqibətini düşünən, qəlbi peşmanlıq duyğularının atəşi ilə yanan cəsur insandır.

Nizami hədəfini gerçəkləşdirmək üçün təmsil, öyüd üsuluna yer verir. Çünki ağıllı, ərđəmli, cəsur olmağın bir əlaməti də öyüdü qəbul etməkdir, qissədən payına düşən hissəni almaqdır, ağıllı sözə qulaq asmaqdır, ibrət götürməkdir, peşman olmağı bacarmaqdır. Cəhalət isə bunun əksidir. Cahil adam öyüd almaz, ibrət götürməz, özünü hər zaman haqlı sayar, ona görə də peşman olmaz, tövbəyə yönəlməz.

Nizami şahın peşman olduğunu ifadə etmək üçün birinci misrada “barmağını dişləmək” ifadəsinə də yer vermişdir (“O, etdiyi zülmü görüb barmağını dişlədi”). “Barmağını dişləmək” yadına düşmək, xatırlamaq, bir şeyi etdiyini təsdiq etmək, günahlarını göz önünə gətirmək, təəssüf hissi keçirmək, əməllərinə görə acı, ağrı duymaq kimi mənaları ehtiva edir və peşmanlığın ifadəçisi olan sözləri tamamlayır.

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DÜNYA MALINA ALDANMIŞAM

جور نگر کز جهت خاکیان
جغد نشانم به دل ماکیان

*Qəddarlığa bax ki, torpağa (bənzər dünya malı) üçün,
Çalağanları toyuqların sinəsində oturtmuşam.⁸¹¹*

Peşman olmağın bir əlaməti də etirafdır. Nuşirəvan da günahlarını etiraf edir. Şair bu etirafları iç dialoqu şəklində dilə gətirir. Padşah öncə zalım olduğunu söyləyir, zülmünün şiddətindən özü də dəhşətə gəlir (“Gör zülm nə yerə yetib ki, quşların da qulağına çatıb”). **Padşah zülmünün səbəbinin dünyəviləşmək olduğunu deyir, dünya malını torpağa bənzədir** (“dünya malı torpaq kimi ona aldananları yeyir”, “kimə nə veribsə, onu geri alır”). Sonra padşah zülmünün, ədalətsizliyinin əlamətini göstərir: “Çalağanları toyuqların sinəsində oturtmuşam”. Çalağan yırtıcı quşdur, təbii ki, o, toyuğu parçalayacaq. Yəni mənim idarə etdiyim ölkədə zalımlar hakimdir, məzlumlar onların zülmü altında əzilirlər, mən ölkədə quzunu qurda tapşırırmışam. Padşah bu zülmü “qəddarlıq” adlandırır.

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: MƏN DÜNYAPƏRƏST OLMUŞAM

ای من غافل شده دنیا پرست
بس که ز من سر ازین کار دست

⁸¹¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

*Mən qəflətə uyub dünyapərəst olmuşam,
(İndi) bu işdən ötrü gör nə qədər başıma döyməliyəm!*⁸¹²

Padşah dünyəviləşməyi qafilliyyənin nəticəsi kimi dəyərləndirir. Qafil olmaq unutmamaqdır, xəbərsizlikdir, cahillikdir. Qafil insan ilk sırada özünü unudur, o: “Siz Allahı (c.c) unutduğunuza görə, O da sizin özünüzdü özünüzə unutturmuşdur”, – ayəsinin ünvanına çevrilir. Qafil insan yaradana unudur, Onu tanımır, öz yaradılış fitrətindən, missiyasından uzaqlaşır, ilahi ölçüləri, dəyərləri qəbul etmir, varlığı bu ölçülərdən baxaraq oxumur, ona görə də yanlış düşünür, doğru yoldan çıxır, uca Allahın (c.c) əşyalara yüklədiyi mənanı anlamır, onun üçün yaradılmış dünya malını bütə çevirir, dünyəviləşir və insanlara zülm edir. Qafil insan axirəti unudur, ona inanmır, o, təkdünyalıdır, dünya malı onun təsəvvür və əməlinin ölçüsüdür. Qafil insanın qəlbi günah kirinə bulaşmışdır, vicdanının səsi boğulmuşdur, ağıl tərəzisi çəki daşını itirmişdir, ağılla qəlb arasındakı əlaqə pozulmuşdur.

Beytin ikinci misrasında olan: “Bu işdən ötrü gör nə qədər başıma döyməliyəm”, – sözləri padşahın peşman olduğunun, etiraflarının, arınmaq istəyinin bədii ifadəsidir.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN MALINI ZORLA ALMIŞAM

مال کسان چند ستانم بزور
غافل از مردن و فردای گور

*Nə qədər xalqın malını zorla almışam,
Qafil olub ölüm sabahını və goru unutmuşam.*⁸¹³

⁸¹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

⁸¹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

Padşahın etirafları davam edir. O, zülmünün əlamətlərindən birini göstərir: “Xalqın malını zorla almışam”. Öncəki beytdə də məzlumun zülm altında əzilməsinə imkan verdiyini etiraf etmişdi, bunu qəddarlıq adlandırmışdı. Dövlət xalqın canını, malını və şərəfini qorumalıdır, onun vəzifəsi budur. Harada xalqın malı zorla əlindən alınarsa, orada zülm və ədalətsizlik var. Xalqın malını zorla əlindən almaq onun haqqına təcavüzdür. **Zəlim idarəçilər bunu müxtəlif yollarla gerçəkləşdirirlər: dövlət məmurları soyğunçuluq edirlər, ağır vergilər tətbiq olunur, məmurlar rüşvət alırlar, işləyə-nə əməyinin qarşılığı verilmir, ölkədə oğurluq, quldurluq, özbaşmalığ baş alıb gedir, vətəndaşın azad mülkiyyət sahibi olmasına imkan verilmir...** Nizami bunları zülm və ədalətsizliyin əlamətləri sırasında göstərmişdir. Şair bu beytdə də zülm və ədalətsizliyin səbəbi olaraq axirət inancının olmamasını göstərir. Ona görə, axirətə, haqq-hesab gününə inanmamaq zülmə, ədalətsizliyə yol açır. Padşah da zülmünün səbəbi olaraq bunları deyir: “Qafil olub ölüm sabahını və goru unutmuşam”. Deməli, qəflət həm də axirəti unutmaktır. Axirət unudulanda insan dünyəviləşir, dünyəviləşəndə isə özünə və başqalarına zülm edir.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖR BAŞIMA NƏ OYUN AÇMIŞAM

تا کی و کی دستدرازی کنم
با سر خود بین که چه بازی کنم

*Nə vaxta, nə vaxta qədər əliuzunluq edəcəyəmmiş,
Gör öz başıma nə oyun açmışam.*⁸¹⁴

⁸¹⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

Əməllərindən peşman olan şah günahlarını dərk və etiraf edir. O, belə deyir: “Mən əliuzunluq etmişəm”. Bu frazeoloji birləşmə başqalarının haqqını yemək, insanların hüquqlarını pozmaq, öz həddini bilməmək, özbaşınalıq etmək kimi mənalarda işlədilir. Şair birinci misrada zaman amilinə də diqqət yetirir, şahın zülmünün uzun illər boyu davam etdiyini ifadə edir. Şah insanlara qarşı edilən ən böyük zülmün ədalətsizlik olduğunu anlayır və bu günahın ağır yükü altında əzilir: “Gör başıma nə oyun açmışam?!”

ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MÜLKÜ ALLAH VERİB

ملک بدان داد مرا کردگار
تا نکم آنچه نیاید به کار

*Allah məmləkəti (mülkü) onunçün veribdir ki,
İşə yaramayan işlər görməyim.*⁸¹⁵

Mülkün gerçək sahibi uca Allahdır (c.c). Onun hakimiyyəti əbədidir, sarsılmazdır. O, mütləq ədalət sahibidir. Bu, şahın ən önəmli etiraflarından biridir. **Yer üzündə insanları idarə edənlər o zaman ədalətli olurlar ki, onlar gerçək hakimiyyətin uca Allaha (c.c) məxsus olduğuna inanırlar. İdarəçi bu inanca sahib olanda həddini bilir, insanlar üçün çalışır, xalqa xidmət eşqi ilə yaşayır, hər işində uca Allahın (c.c) rızasını qazanmağa çalışır, Allahın (c.c) onu gördüyünə, eşitdiyinə, bildiyinə inanır, ona verilmiş hakimiyyəti ilahi imtahan vasitəsi kimi qəbul edir, ilahi ölçü-**

⁸¹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

ləri pozmur (pozanda tövbə edir), bu yolla da zülm və ədalətsizlikdən qorunmuş olur.

Allahın (c.c) mütləq hakimiyyət haqqını inkar edəndə isə diktatorluq, tiranlıq ortaya çıxır, zülm və ədalətsizliyin yolu açılır. Qurani-Kərim buna “fironlaşmaq” deyir. Bütün diktatorlar, tiranlar-fironlar uca Allahın (c.c) mütləq hakimiyyətini qəbul etməyənlərdir, ona görə də bu zehniyyətin hakim olduğu idarəçilərin yönəltdiyi ölkələrdə zülm və ədalətsizlik var.

Nizami bu beytdə hakimiyyətin təyinatını, vəzifəsini də müəyyən edir: hakimiyyət işə yaramayan işləri görməmək üçündür, yəni hakimiyyətin vəzifəsi ədaləti təmin etməkdir.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MİSİM QIZILLA ÖRTÜLMÜŞDÜR

من که مسم را به زر اندوده‌اند
میکنم آنها که نفرموده‌اند

***Misi qızılla örtülmüş mən (bədbəxt)
O işləri tuturam ki, onlar buyrulmayıb.⁸¹⁶***

Şah günahlarla çirklənmiş, yalan və saxta dəyərlərlə yaşadığı, əslində, özünü aldadaraq israf etdiyi ömrünün mənasızlığını dəqiq ifadə etmişdir: misim qızılla örtülmüşdür. El içində buna “üstü bəzək altı təzək” deyirlər. Bu ifadə bir şeyin saxta və yalan olduğunu ifadə edir. Bu zehniyyətin arxasında aldanma və aldatma var. Bu da özünə, başqalarına qarşı zülm və ədalətsizlikdir. Şah misini qızıl zənn etmişdir, yanlışları doğru saymışdır, çünki hakimiyyət təsəvvürünün

⁸¹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

ölçüləri doğru olmamışdır, hakimiyyətə, idarəciliyə, xalqa uca Allahın (c.c) ayələri ilə baxmamışdır, hakimiyyətini zülm vasitəsinə çevirmişdir, nəticədə, ömrünü israf etmişdir. Ona görə də özünü “bədbəxt adlandırır”.

Şahın misini qızılla örtərək özünü aldatdığını (saxta ömür yaşadığını) anlamasının səbəbi qızılla örtülmüş misini sərrafa göstərməsidir, yəni ömrünü, halını uca Allahın (c.c) ölçülərinə ərz etməsidir. Bir şeyin saxta olub olmadığını müəyyən etmək üçün mütləq olan ölçüyə (ayəyə, düstura) ehtiyac var. Şah geridə qalan ömrünə Allahın (c.c) kitabından baxır və məlum olur ki, zülmünü quşlar da bilir, o qəddardır, çalağanları toyuqların sinəsində oturtmuşdur, qəflət yuxusunda yatmışdır, dünyəviləşmişdir, xalqın malını zorla almışdır, ölümü və axirəti unutmuşdur, əliuzunluq etmişdir, əbədi hakimiyyət sahibi olduğunu düşünmüşdür, saxta, yalan, aldanış üzərində qurulmuş ömür yaşamışdır, hakimiyyəti zülm və ədalətsizlik vasitəsinə çevirmişdir.

Mətnə şahın ömrünü və əməllərini uca Allahın (c.c) ölçüləri (ayələri) ilə dəyərləndirməsinin bir sıra açıq dəlilləri var: şah bayquşların söhbətinin, doğru olduğunu təsdiq edir, onun sözləri etiraf və peşmanlıq üzərində qurulmuşdur, günahların etirafı iç dialoq şəklində təqdim olunmuşdur, o, bu yolla halını uca Allaha (c.c) ərz etmişdir, şah açıqca belə söyləyir, mülkün sahibi Allahdır (c.c) və bu hakimiyyəti O verib (deməli, idarəciliyin ölçülərini də o verib), o işləri görürəm ki, onlar buyurulmayıb (təbii ki buyuran, ya da yasaq edən Allahdır (c.c)), şah axirəti, hesab gününü, o günün sorğu-sualını düşünür (“ölüm sabahını və goru unutmuşam”).

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏN ÖZÜMƏ ZÜLM ETMİŞƏM

نام خود از ظلم چرا بد کنم
ظلم کنم وای که بر خور کنم

Niyə öz adımı zülm ilə pis edirəm?

*Vay, etdiyim zulmləri özümə etmişəm!*⁸¹⁷

Şah özünə niyə sualını verir. Niyə (çera?) sualı düşündüyünün, araşdırdığının, axtardığının göstəricisidir. O, düşdüyü halın səbəblərini dərk etməyə çalışır, xilas yolu axtarır. Bu sual onu özünə yönəldir və nəticə bu olur ki, mən özümə zülm etmişəm, yəni günahkar özüməm, başqalarına zülm edən insan ilk sırada özünə zülm etmiş olur, zülmünün ilk qurbanı özü olur. Bu, axirətə inanan insanın gəldiyi qənaətdir. Misradakı “vay” nidası da qorxunc həqiqətin dərk edildiyinin bədii ifadə üsuludur. Şah çıxış yolu axtarmağa yönəlir, özünə yönəltdiyi sual bunun göstəricisidir: “Niyə öz adımı zülm ilə pis edirəm?”

İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KAŞ QƏLBİMDƏ KƏRAMƏT OLAYDI

بهتر از این در دلم آزرم داد
یا ز خدا یا ز خودم شرم باد

*Mənim qəlbimdə gərək bundan yaxşı kəramət olaydı,
Həm öz qabağında, həm də Allahın qabağında
məna eyib olsun!*⁸¹⁸

⁸¹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

⁸¹⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 90.

Beytin farsca mətninin birinci misrasında “azərm” sözü var (“Behtər əz in dər deləm azərm dad”). “Azərm” sözünün “abır”, “həya”, “ar”, “abır-həya”, “xəcalət”, “mərhəmət”, “şəfqət”, “ədalət” kimi mənaları var.⁸¹⁹ “Kəramət” isə dini termin olaraq peyğəmbərlik iddiasında olmadan mömin və saleh əməl sahibi bir insanda qeyri-adi bir halın meydana gəlməsidir. Kəramət həm mənəvi, həm də əməli olmaqla ikiye ayrılır. Mənəvi və həqiqi kəramət elmdə, irfanda, əxlaqda, ibadətdə, əməldə, ədəbdə, insanlıq və fəzilətdə göstərilən üstün məziyyətlərdir. Əməli kəramət isə könüllərdən keçəni bilmək, uzun yolu qısa zamanda getmək, az qıdanı çoxaltmaq, su üzərində yürümək, havada uçmaq kimi şeylərdir.⁸²⁰ Bu izahlardan, hekayənin ümumi məzmunundan və beytin məntiqindən görünür ki, “azərm” sözünü “kəramət” kimi deyil, abır-həya, ədalət, şəfqət, mərhəmət kimi tərcümə etmək daha doğrudur.

Bu beyt şahın tövbəyə yönəlişinin zirvə nöqtəsidir. Şah keçmişini təhlil etmiş, günahlarını anlamış, tövbəyə yönəlmiş, peşman olmuşdur. Bu beytdə isə o, uca Allaha (c.c) təslim olmuşdur, Ondən əfv istəmişdir. O, belə deyir: “Mən özümdən və Allahdan (c.c) utanıram, mənə eyib olsun”.

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: AXİRƏT RÜSVAYÇILIĞINDAN QORXURAM

ظلم شد امروز تماشاى من
وای به رسوائى فردای من

⁸¹⁹ “Farsca-Azərbaycanca lüğət”, Tehran, 1999, s.25.

⁸²⁰ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, s. 431.

Qeyd: “Azərm” sözünün “kəramət” kimi tərcüməsini bu halda doğru saymaq olar: Şah belə düşünür ki, kaş onda kəramət olaydı və o, yanlış yolda olduğunu daha tez başa düşə idi, onda zülm etməzdi.

*Bu gün (bu dünyada) mənim ömrümün
tamaşası zülmə keçib,
Vay mənim sabahkı (axirətdəki) rüsvayçılığımdan.⁸²¹*

Padşah bu dünyada yaşadığı ömrü ilə axirət ömrü arasında əlaqə qurur, onların bir-birindən ayrı olmadığını düşünür. Bu dünyada zülmə həsr olunmuş ömrün axirətdəki sonunun rüsvayçılıq olduğuna inanır. O, özünü günahkar sayır və axirət qorxusu ilə yaşayır (“Vay mənim axirətdəki rüsvayçılığımdan!”)

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏYİM ÖZ-ÖZÜNƏ YANACAQ

سوختنی شد تن بیحاصلم
سوزد از این غصه دلم بر دلم

*Mənim səmərəsiz bədənim yanmalıdır,
Ürəyim bu qüssədən öz-özünə yanacaq.⁸²²*

Padşah öncəki və bu beytdə ömrünü axirət ölçüsü ilə dəyərləndirir, axirətdən bu dünyaya baxır, zalım olduğunu görür, ömrünü israf etdiyini anlayır, özünü günahkar sayır, zülmünü qədərə (alın yazısına) bağlamır, məsuliyyəti öz üzərinə götürür. **Axirətdən baxanda onun varlığı belə görünür: mənim bədənim səmərəsizdir, yəni ömrüm mənasız işlərə sərf olunmuşdur. Şah özünə cəza təyin edir: sə-**

⁸²¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

⁸²² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

mərəsiz bədənim yanmalıdır. Zülmə xidmət etmiş bədənin axirət cəzası cəhənnəm atəşində yanmaqdır.

İnsanın varlığı, bədəni, bədəninin hər bir üzvü onun mülkiyyəti deyil, uca Allahın (c.c) əmanətidir. Bu bədənə əmanət kimi baxanda, ondan yaradılış fitrətinə uyğun istifadə edəndə insan bu əmanəti verənə şükür etmiş olur, yəni əl oğurlamır, göz harama baxmır, dil yalan danışmır, qulaq qeybət eşitmir... Əmanəti qorumağın tək yolu buna inanmaqdır: mənim dediyin heç bir şey mənim deyil.

Padşaha görə, səmərəsiz bədənin cəzası cəhənnəm atəşində yanmaqdır, ürək isə həssasdır, zülmün acısını duyan orqandır, bədən ölkəsinin baş şəhəridir, onu yandırmağa ehtiyac yoxdur, o, bu qüssədən öz-özünə yanacaq.

İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLMÜN TOZUNU QALDIRMIŞAM

چند غبار ستم انگیختن
آب خود و خون کسان ریختن

Zülmün tozunu nə qədər qaldırmaq olarmış?

Günahsızların ürək qanlarını nə qədər

tökmək olarmış?⁸²³

İnsanın yaddaşını diri saxlayan, bu dünyanın dəyərini anladan, verilmiş ömrün mənasını göstərən, onu uca hədəflərə yönəldən, ona çalışma gücü verən, aldığı hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirməyi öyrədən axirət inancıdır. Axirətə inmayan insan bu dünyanı doğru anlamaz və ömrünü israf edir.

⁸²³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

Padşah ömrünü axirətin ölçüləri ilə dəyərləndirəndə dəhşətə gəlir, zülmünün şiddətini görür: “Zülmün tozunu nə qədər qaldırmaq olarmış?” Zülmün tozunu qaldırmaq çox zülm etməkdir. Zülm qarışıqlıqdır, yalanla doğrunun bir-birinə qarışmasıdır, qarışıqlıq da heç kimin və heç nəyin yerində olmamasıdır.

Axirət inancı padşaha deyir ki, sən günahsızların ürək qanını tökmüsən, yəni onlara qarşı ədalətsiz olmusan, onlara çox zülm etmisən, sənin zülmündən günahsızların ürəyi qan ağlayıb.

İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİ MÜHAKİMƏ EDƏCƏKLƏR

روز قیامت ز من این ترکتاز
باز بپرسند و بپرسند باز

*Qiyamət günü bu basqınlarım üçün,
Məni sorğu-suala çəkib mühakimə edəcəklər.*⁸²⁴

Hekayənin birinci bölməsində şah bayquşların dilindən həqiqəti eşidir, sonra peşman olur, bütün günahlarını bir-bir sayır, zülmünü etiraf edir, ömrünü axirət ölçüsü ilə dəyərləndirir, tövbəyə yönəlir. Bu bölmədə isə axirət mühakiməsini düşünür, hesab gününün haqq olduğuna qəti əminliyini bildirir: “Məni sorğu-suala çəkib mühakimə edəcəklər”.

⁸²⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, MƏNİM XƏCALƏT GÜNÜMDÜR

شرم زدم چون ننشینم خجل
سنگ دلم چون نشوم تنگدل

Orada utanmadan, xəcalət çəkmədən

necə oturmaq olar?

Mən daşürəklinin ürəyi necə sıxılmasın?!⁸²⁵

Şah axirətdəki aqibətini düşünür, mühakimə olunacağını bilir. Günahları ona yük olmuşdur. O, özünü “daşürəkli” adlandırır. Zülm və ədalətsizlik insanın qəlbinə təsir edir, onu günahlarla qaraldır, şəfqət və mərhəmət duyğularını öldürür. Hesab günü çətin gündür, o günün sorğu-sualını düşünən şahın daş ürəyi sıxılır. Beytin mətnindəki “utanmaq”, “xəcalət çəkmək” felləri və “daş ürəyin sıxılması” ifadəsi həm şahın zülmünün etirafını, peşman olmasını, axirətə inanmasını, həm də hesab günündə sorğu-sualının çətin olacağını ifadə edir.

İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÇOX TÖHMƏT GÖTÜRMƏLİYƏM

بنگر تا چند ملامت برم
کاین خجلی را به قیامت برم

*Gör nə qədər (töhmət) götürməliyəm ki,
Bu xəcaləti özümlə qiyamətə aparım.⁸²⁶*

⁸²⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

⁸²⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

Şah ancaq axirəti düşünür, hesab gününün rüsvayçılığından, mühakiməsindən, xəcalətindən, cəhənnəm atəşində yanmasından qorxur. Zülm çiyində ağır yükdür, zülm etdiyim insanların haqqı mənim töhmət, xəcalət, utanç yükümdür. Bu günah yükünü axirətə necə aparım. Bu beytdə iki önəmli məsələ var: birincisi, şahın zülmün xəcalət yükü olduğunu bilməsidir, ikincisi və daha önəmlisi isə şahın bu xəcalət yükündən xilas olmaq cəhdidir. Yəni o, günahlarına təslim olmaq istəmir, çıxış yolu axtarır. Şah hesab günü utanmaq, xəcalət çəkmək istəmir, ona görə də ürəyi sıxılır, günahlarından arınmağın yollarını düşünür.

İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YÜKÜMÜ GƏZDİRƏN ATIM YÜKÜMDÜR

بار منست آنچه مرا بار گيست
چاره من بر من بیچار گيست

*Mənin yükümü gəzdirən atım indi mənim yükümdür,
Mənim çarəsazlarım məni çarəsiz edəcəklər.⁸²⁷*

İdarə etdiyim xalq bir zamanlar mənim atım idi. Ondan istədiyim kimi istifadə edərdim, bu atı minərdim, çapardım, onunla yükümü daşıyardım, bir sözlə onlara zülm edərdim. Ancaq axirətdə bu xalq mənim yüküm olacaq, etdiyim zülmün bədəlini ödəyəcəyəm. “Mənim çarəsazlarım”, yəni bu dünyada bütün problemlərimi həll edən, çiyinlərində yük olduğum xalq məni axirətdə çarəsiz edəcək, onlara etdiyim zülm bir ağır yük kimi boynumdan və ayağımdan asılacaq, ilahi tərəzinin savab gözüne qoyacaq əməlim olmayacaq,

⁸²⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

məzlumların haqqı ilə bağlı suallara cavab verə bilməyəcəyəm. Axirət çarəsizliyi də budur.

**OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
DÜNYA MALINI AXİRƏTƏ APARMAQ
MÜMKÜNMÜ?**

زین گهر و گنج که نتوان شمرد
سام چه برداشت فریدون چه برد

*Bu saya-hesaba gəlməyən xəzinədən,
Sam özü ilə nə apardı, Firudin nə apardı?!⁸²⁸*

Şah ibrət almaq üçün keçmiş padşahları yada salır. Sam ilə Firudinin adını çəkir. Sam, Firdovsinin “Şahnamə” dastanının qəhrəmanı olan Rüstəmin babası və Zalıın atasıdır. Firudin (Fəridun) də mifik şahdır, o, zalım Zöhhakı taxtdan salmışdır, “Şahnamə” dastanının əsas qəhrəmanlarından biridir. Onlar zəngin xəzinələrə sahib olsalar da, bu dünyadan maddi olan heç bir şeyi apara bilmədilər. Ey Nuşirəvan, onlardan ibrət götür, dünya malına bağlanma, dünyəviləşmə, dünya nemətlərinə görə, insanlara zülm etmə!

**OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
AQİBƏTİM NECƏ OLACAQ?**

تا من ازین امر و ولایت که هست
عاقبت الامر چه دارم به دست

*Bu hökmdarlıqdan, bu padşahlıqdan,
Aqibətdə nə ələ gətirəcəyəm?!⁸²⁹*

⁸²⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

⁸²⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

Bu şahın iç dialoqunun (daxili nitqinin) son beytidir. Şahın özünə verdiyi ən önəmli sualdır. Əslində, bu sual hər bir insanın həyatının mənasını, işlərinin dəyərini müəyyən edən ən önəmli ölçüdür. **Sən axirətdə kim olacaqsan? Bu dünyada yaşadığın ömrü axirət ölçüsü ilə dəyərləndir, əgər ömrün o ölçüyə uyğundursa, qazanırsan, ömrün axirət azuqəsi olmuşdur.**

İnsanın mən axirətin dəyərləndirmə ölçülərini bilmirdim demək şansı da yoxdur. Çünki uca Allah (c.c) o ölçüləri öncədən insana bildirmişdir. Bu ölçülərin qaynağı Qurani-Kərimdir.

Ədalətli Nuşirəvan hakimiyyətini Qurani-Kərimin ölçüləri ilə dəyərləndirdi və zülmünü gördü, qafil olduğunu anladı, saxta ömür yaşadığını dərk etdi, axirətdəki halından dəhşətə gəldi, hesab günü rüsvay, rəzil olacağını, səmərəsiz bədəninin, günahkar qəlbinin yanacağını, utanacağını, xəcalət çəkəcəyini, zülm etdiyi məzlumların haqqının ona ağır axirət yükü olacağını bildi və özünə varlığının, ömrünün mənasını göstərən bu sualı verdi: “Bu hökmranlıqdan, bu padşahlıqdan aqibətdə (axirətdə) nə ələ gətirəcəyəm?!”

OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ATININ NALI YUMŞALDI

شاه در آن باره چنان گرم گشت
کز نفسش نعل فرس نرم گشت

*Şah bu barədə elə qızıxdı ki,
Onun nəfəsinin (odundan) atının nali yumşaldı.⁸³⁰*

⁸³⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

Bu, hekayənin süjet xəttinin yeni mərhələsinin ilk beytidir. Keçmişin ağır yükü, etdiyi zülm və ədalətsizlik şahı sındırmadı, əzmədi, ümitsizliyə sövq etmədi, əksinə, onu ibrət almağa, düşünməyə, tövbəyə yönəltdi. Şah həyatının ən önəmli qərarını verdi: hər şey dəyişməlidir, ölkə ədalətlə idarə olunmalıdır, bundan sonrakı ömrüm axirət azuqəsi qazanmağa sərf olunmalıdır, bunun da bir yolu var, insanlara xidmət etmək, hər nəfəsi onlara həsr etmək. Şahın təsəvvür və davranışlarındakı bu önəmli, köklü dəyişikliyi şair gözəl ifadə etmişdir: “Onun nəfəsinin odundan atının nalı yumşaldı”, dəmir nal yumşaldı, yəni qorxu və ümid halını yaşayan şahda keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi, onun həyata baxış ölçüləri fərqli oldu, o, axirətini xilas etmək üçün çıxış yolu tapdı, ədaləti, xalqa xidməti seçdi, qəlbinin günah kirləri əriməyə başladı, onun bu halını təmasda olduğu hər şey hiss etdi.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏTRİ ÖLKƏNİ TUTDU

چونکہ به لشکر گه و رایت رسید
بوی نوازش به ولایت رسید

*Öz qoşunu və sancağına çatan kimi,
Onun nəvaziş ətri bütün ölkəni tutdu.⁸³¹*

Şah qoşununun yanına qayıdır. Misradakı “sancaq” sözü şahın hakimiyyətinin olduğu yer, ölkə, vilayət mənasında işlədilmişdir. Şair beytdə şahın düşüncə və davranışlarındakı dəyişikliyin ikinci əlamətini vermişdir: “Onun nəvaziş ətri

⁸³¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

bütün ölkəni tutdu”. Şah qərara gəlir ki, zülmün ağır yükündən xilas olub axirəti qazanmaq üçün ədalətli işlər görmək, insanların problemlərini həll etmək lazımdır. Onun qəlbində ədalət gülü, insan sevgisi çiçək açır və bu nəvaziş (şəfqət və mərhəmət) çiçəyinin ətri ölkəyə yayılır. Sevgi, şəfqət, mərhəmət, ətir ədalətin əlamətləridir.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: VERGİ QƏLƏMİNİ SINDIRDI

حالی از آن خطه قلم برگرفت
رسم بدو راه ستم برگرفت

*Tezliklə o, ölkədə (vergi) qələmini sındırdı.
Pis qanunları (rəsmi) və zülm qaydasını məhv etdi.*⁸³²

Nizami bu beytdən başlayaraq şahın ölkənin ədalətli idarə edilməsi üçün həyata keçirdiyi islahatları təqdim edir. O, tezliklə ölkədə vergi qanunlarını dəyişdirir, “vergi qələmini sındırır”. Əslində, beytin farsca mətninə görə, “qələm sındırmaq” ancaq vergi qanunlarına aid deyil, iqtisadi, siyasi, mənəvi mühitlə bağlı bütün qanunlara aiddir. Şairin ədalətsiz qanunları dəyişdirmək anlayışını “qələm sındırmaq” ifadəsi ilə təqdim etməsi də təsadüfi deyil. Belə ki, bütün qanunlar öncə yazılır, yəni bütün qanunlar yenidən yazıldı, bu qanunların məqsədi ədaləti bərpa etmək oldu, “qələm sındırıldı”, yəni ölkənin qədəri yenidən yazıldı. Pis qanunlar və zülm qaydası məhv edildi. Çünki ədalətsiz vergi qanunları ölkədə iqtisadi istismarın, köləliyin əsasını təşkil edir, xalqın var-dövlətini əlindən alır, yoxsulluğa, işsizliyə səbəb olur, bir

⁸³² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

sözlə, bu qanunlar insanın əməyini dəyərsizləşdirir. Ədalətsiz vergi qanunları iqtisadi köləliyə, bu da sosial, siyasi və mə-nəvi istismara yol açır. Ona görə də, beytdə vergi qanunları-nın dəyişdirilməsinə ayrıca işarə edilmişdir.

OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏTİN QATINI AÇDI

داد بگسترد و ستم در نبشت
تا نفس آخر از آن برنگشت

*Ədalətin qatını açdı və zülmü qatladı,
Axır nəfəsə qədər bu yoldan dönmədi.⁸³³*

“Ədalətin qatını açdı”, yəni bütün ölkədə ədalət bərqə-rar oldu. Günahlardan arınmağın, zülmün ağır yükündən xilas olaraq axirəti qazanmağın ədalətlə mümkün olacağına inandı və bütün ömrünü ədalətə həsr etdi. **İnsanların düşüncə və dilini, ağıl və qəlbini, əl və ayağını, güc və əməyini, vicdan və iradəsini, vaxtını və ömrünü zülmün buxovlarından xilas etdi (“zülmü qatladı”), onlara azad yaşamaq və ça-lışmaq imkanı verdi. İnsanlar azadlıq və ədalətin ətrini hiss etdi, “şahın nəvaziş, şəfqət və mərhəmət ətri” bütün ölkəni tutdu.**

Nizami şahın ölkədə ədaləti bərqərar etməsi ilə bağlı gördüyü bütün işləri təsvir etmir, iki önəmli əlamətlə mə-sələnin mənasını ifadə edir: o, ədalətin qatını açdı və zülmü qatladı, axır nəfəsədək bu yoldan dönmədi.

⁸³³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

**OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
ONUN ƏDALƏT SƏDASI DÜNYADA QALDI**

بعد بسی گردش بخت آزمای
او شده و آوازه عدلش بجای

*Sonralar çərx xeyli dolanandan sonra,
O getdi, ancaq onun ədalət sədası dünyada qaldı.⁸³⁴*

Məsələnin mahiyyəti tam aydın olduğuna görə, Nizami süjet xəttinin gedişini sürətləndirir, şahın ölümündən sonrakı halı təsvir edir. “O getdi”, yəni insan fanidir, cismi bu dünyada əbədi deyil. İnsanın həm bu dünyada qoyub getdiyi, həm də axirətə apardığı ancaq əməlidir. Yəni saleh əməllər hər iki dünyanın qazancıdır. Şairə görə, ölçüsü ədalət olan bütün işlər gözəldir, islahedicidir və nemətdir. Ona görə də, şahın “ədalət sədası” dünyada qaldı.

**OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
ADI ƏDALƏTLİ YAZILDI**

یافته در خطه صاحب‌دلی
سکه نامش رقم عادل‌ی

*Pak qəlblər ölkəsində onun adı,
Sikkədə “Ədalətli” yazıldı.⁸³⁵*

Axirət inancı şahın düşüncə və əməllərini dəyişdirdi, onu zülmədən uzaqlaşdırıb ədalətə yönəltdi. Ədalətli idarəçilik də insanları, cəmiyyəti dəyişdirdi. Şahın saleh əməlləri insan-

⁸³⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

⁸³⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

ların qəlbində ona sevgi yaratdı, pak qəlblər ölkəsinin vətəndaşları onu unutmadılar. Nizami bu beytdə “pak qəlbin” tanınma əlamətini, ölçüsünü də vermişdir. Şairə görə, ədalət olan qəlb pakdır, ədalət olan qəlb arınmışdır. Zülm fitrət pozulmasının, qəlb kirlənməsinin göstəricisi olduğu kimi, ədalət də yaradılış fitrətinə, uca Allahın (c.c) insan üçün müəyyən etdiyi hədəf və missiyaya uyğun yaşamağın əlamətidir. Nizami insanların qəlbində yer tutmaq istəyən idarəçilərə və bütün insanlara yol göstərmişdir: insanların qəlb adlı sarayının qapısının açarı ədalətdir.

Pak qəlb ölkəsinin vətəndaşlarının ədalətli Nuşirəvanı çox sevdiyini, onun adını əbədləşdirdiyini ifadə etmək üçün şair belə deyir: “Onun adı sikkədə “Ədalətli” yazıldı”. Pak qəlblər ölkəsinin pul vahidi şahın adına basıldı və üzərinə “Ədalətli” yazıldı. Ədalət sözü onun adının sinonimi oldu. Onun idarə etmiş olduğu ölkənin simvolu olaraq “ədalət” sözü seçildi.

OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN AQİBƏTİ YAXŞI QURTARDI

عاقبتی نیک سرانجام یافت
هر که در عدل زد این نام یافت

*Onun aqibəti yaxşıqla qurtardı,
Ədalət qapısını döyənlərin hamısına*

*bu ad nəsib oldu.*⁸³⁶

Nizami şahın aqibətini də təqdim edir. Aqibət gələcəklə bağlı bir sözdür, insanı gözləyən sonu, ömrünün, əməllərinin nəticəsini ifadə edir. Şair bu sözü iki mənada işlədir. Öncə

⁸³⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 91.

şahın bu dünyadakı həyatının əvvəli və sonunu müqayisə edir. Zalım, “misi qızılla örtülmüş”, səmərəsiz bir ömür yaşayan şah axirət inancı ilə ədalətə yönəldi, özünü və cəmiyyəti dəyişdirdi və adil oldu. Misradakı “aqibət” sözü həm də axirətə işarə edir. Şair inanır ki, tövbənin və ədalətin sonu cənnətdir. Nizami insanlara ömrü, əməli, bu dünya və axirətdəki halı dəyərləndirmək ölçüləri verir: ey insan, bu dünya axirətdən ayrı deyil, “bu dünya axirətin tarlasıdır”, nə əksən, onu biçəcəksən, ona görə də tək-dünyalı yaşama, ancaq bu dünya üçün yaşayanlar həyatın mənasını doğru anlamazlar, onların ömrü israf olar, bu həyatın sonu rəzil və rüsvay olmaqdır, sən ikidünyalı ol, ömrünü axirətdən bu dünyaya baxaraq yaşa, aldığın hər nəfəsi axirət hesabı ilə dəyərləndir, ömrünün hər anını axirət azuqəsinə çevir, axirətdəki halının necə olacağını bilmək istəyirsənsə, bu dünyadakı əməllərinə bax, özünü uca Allahın (c.c) hüzurunda hiss et, Onun hər an səni gördüyünü, bildiyini, eşitdiyini anla, sənə verilmiş ömrün və bütün nemətlərin əmanət olduğuna inan, onları israf etmə, onları sənə verən geri istəyəcək, əmanətə xəyanət etmə. Hesab günün varlığına inan, ölməzdən öncə ömrünün hər anını ilahi tərəzidə (Onun ölçüləri ilə) çək. Bil ki, bu dünya fani, axirət əbədidir, o daha böyük və daha gözəldir, sən əbədi olanı seç, özünü ona həsr et. Səhv etməkdən qorxma, bil ki, günahların dərmanı tövbədir. Səni bu dünya və axirətdə xoşbəxt edəcək iki önəmli nemət, dəyər var, biri tövhid inancı, o birisi ədalətdir.

Nizami şahın aqibətinin yaxşılıqla qurtardığına (və qurtaracağına) bizi əmin edir, bu qəti bəyanın, hökmün dəlilini göstərir: çünki o, ədalət qapısını döydü. Yəni şah ölkəni

ədalətlə idarə etdiyinə görə, bu dünya və axirət səadətinin təminatını qazandı. Nizami şahın əməllərini uca Allahın (c.c) ədalət ölçüsü ilə dəyərləndirdi və bu hökmü verdi.

Şair sonra da insanlara üz tutur, ədalət ölçüsünü onlara təklif edir, buyurun, aqibətiniz sizi düşündürürsə, ömrünüzü ilahi ədalət ölçüsü ilə ölçün, ədalətli yaşamısınızsa, bilin ki, “ədalət qapısını döyənlərin hamısına “Ədalət” adı nəsib olacaq”. Çünki uca Allah (c.c) mütləq ədalət sahibidir, O, heç kimə və heç nəyə zülm etməz.

OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ÜRƏKLƏRİ RAZI SAL

عمر به خشنودی دلها گذار
تا ز تو خوشنود بود کردگار

*Ömrünü ürəkləri razı salmaqla keçir,
Ki, yaradan da səndən razı qalsın.⁸³⁷*

Bu beytdən başlayaraq hekayənin süjet xəttinin yeni və son mərhələsi başlayır. Hekayənin bu son bölməsi Nizaminin öyüdlərindən ibarətdir və on beytdir. **Öyüd həyatı, varlığı doğru qavramaq, doğru yaşamaq, iki dünyanın xoşbəxti olmaq üçün verilən ölçülərdir. Şairin məqsədi tarix yazmaq deyil. O, öncə Nuşirəvan dövrünə aid bilgilərlə o tarixə aid gerçəklikləri təhlil edir, dəyişməyən dəyər olan ədaləti anladır, sonra Nuşirəvan misalında bir örnək, model (arxetip) təqdim edir, tarixə aid bilgiləri, modeli öz dövrünə və bizim yaşadığımız zamana daşıyır. O, ədalətli**

⁸³⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

Nuşirəvan örnəyi ilə həm öz dövrünün, həm də sonrakı bütün dövrlərin ədalətli insanını, ədalətli idarəçisini tərbiyə etmək missiyasını yüklənmiş olur.

Nizaminin tərbiyə üsulunda (öyüd metodunda) iki yön birləşir: doğru, hikmətli söz və örnək. Çünki məqsəd şəxsiyyət yetişdirməkdir, bu da tərbiyə etmək istədiyiniz insana örnək göstərməklə mümkündür.

Mənzum hekayənin öyüd bölməsi tarixi bilginin nəticəsidir, çatdırmaq istədiyi mesajdır, tərbiyəedici özəlliyi olan dəyərlərdir, Nizaminin tərbiyə ölçüləridir. Təqdim olunmuş beytdə Nizaminin qissədən (tarixi bilgidən) insanlara verdiyi ilk hissə (ölçü, dəyər) budur: bu dünya, bu ömür insana imtahan üçün verilmişdir, imtahan seçim deməkdir, doğru seçim etsən, sınağı qazanacaqsan, səni yaradan səndən razı qalacaq, sənə nemətlərin ən gözəlini verəcək. Uca Allahın (c.c) səndən razı qalmasının şərti də insanların səndən razı olmasıdır, insanların ürəyini fəth etməkdir. İnsanlara xidmət etməyən Allahın (c.c) sevgisini qazana bilməz. İnsanların könlünü fəth edərək uca Allahın (c.c) sevgisini qazanmağın bir yolu var. O da ədalətdir.

“Ömrünü ürəkləri razı salmaqla keçir ki, Yaradan səndən razı qalsın”, – bu Nizaminin həyat imtahanını və axirət səadətini qazanmaq üçün verdiyi ölçüdür. Nizami iki dünyanı bir-birinə bağlayır, ona görə, bu dünya və axirət qanadı olmadan insan uça bilməz, hərəkətsiz qalar, şeytana yem olar, dünyəviləşər, varlığını əşyaya təslim edər, onun köləsinə çevrilər. Nizami ömür nədir sualına da cavab verir. Ona görə, ömür sadəcə yaşanmış bir zaman dilimi deyil. O, ədalətin gerçəkləşdirilməsinə həsr olunmayan

həyata ömür demir. Ona görə, ölçüsü ədalət olan saleh əməllərə (islah və tərbiyə edən əməllər) həsr olunmuş vaxt ömürdür. Ömür ədalətin gerçəkləşməsi üçün fədakarlıqdır, insana və insanlığa xidmətdir, sənə verilmiş ömrü, Allah (c.c) və insan qarşısında məsuliyyətlə yaşamaqdır.

QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: GÜNƏŞƏ SÜVAR OLANLARIN KÖLGƏSİNİ AXTAR

سایه خورشید سواران طلب
رنج خود و راحت یاران طلب

*Sən Günəşə süvar olanların kölgəsini axtar,
Özünə zəhmət, dostlarına isə rahatlıq axtar.*⁸³⁸

Nizami bu beytdə uca Allahın (c.c) rızasını qazanaraq iki dünyanın xoşbəxti olmaq istəyən insan üçün ikinci öyüdü – ölçünü açıqlayır. “Sən Günəşə süvar olanların kölgəsini axtar”, – yəni dəyərsiz işlərlə məşğul olma, sənə verilmiş ömrü boş, mənasız işlərə sərf etmə. **Ömrünün hər nəfəsini savaba, axirət azuqəsinə çevirmək istəyirsənsə, öncə özünə doğru bir ideal, hədəf seç, dava, cihad insanı ol. Uca hədəfi, ideal uğrunda davası (cihadi) olmayan insan ömrünü axirət qazancına çevirə bilməz. Bütün ideal insanları ömrünü iki hədəfin gerçəkləşməsinə həsr etmişdir: tövhid inancının yayılması, insanların könlünə yerləşməsi və yer üzündə ədalətin bərqərar olması.** Bu insanlar Günəşə süvar olanlardır. “Sən onların kölgəsini axtar”, yəni sən də onların yolu ilə get, tövhid və ədalət insanı ol.

⁸³⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

Hədəf seçəndən sonra bu hədəfə uyğun planın və əməllərin olsun, səbir, iradə və əzm sahibi ol ki, məqsədini gerçəkləşdirə biləsən. “Günəşə süvar olanların kölgəsini axtar”, yəni özünə örnək seç, ömrünü tövhid və ədalətə həsr etmiş mücahid insanları model kimi qəbul et. Hər bir insan orijinal varlıqdır, o, örnək seçdiyi insanı yamsılamalı deyil, ancaq onun ideallarını gerçəkləşdirməlidir.

Beytin ikinci misrasında uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün başqa bir ölçü verilmişdir: “Özünə zəhmət, dostlarına isə rahatlıq axtar”, – yəni yük olma, yük al, tövhid və ədalətin gerçəkləşməsi üçün fədakarlıq et, çalış, əmək sərf et, bil ki, uca Allah (c.c) əməyə dəyər verir. Hər idealın bir bədəli var, ədalət də əməksiz gerçəkləşməz.

QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN DƏRDİNƏ DƏRMAN VER

درد ستانی کن و درماندهی
تات رسانند به فرماندهی

*Xalqın dərđini öyrənib onlara dərman ver,
Ki, səni padşahlıq rütbəsinə qaldırsınlar.⁸³⁹*

Mənzum hekayənin öyüd bölməsinin üçüncü beyti ədalətli olmağın yeni ölçülərini təqdim edir. Bu ölçüyə görə, ədalətli olmağın bir əlaməti də xalqın dərđini (problemlərini) öyrənməkdir. Şair bu misrada şahı həkim obrazında təsvir edir, yəni şah bir şəfqətli, mərhəmətli həkim kimi öncə xalqın dərđini araşdırmalı, öyrənməli, sonra dəqiq diaqnoz qoymalıdır. Dərđi öyrənmək şəfqət və mərhəmət olduğu kimi,

⁸³⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

həm də ədalətdir. Şah xalqın dərđini öyrənmək üçün insanları dinləməlidir, onlara vaxt ayırmalıdır, bu işlə məşğul olan dövlət qurumları təsis etməlidir. Şah xalqın problemlərini, onların səbəblərini öyrəndikdən sonra dəqiq diaqnoz qoymalı və uyğun dərman verməli, bir həkim kimi müalicə etməlidir.

Nizami deyir ki, xalqın dərđini öyrənib ona dərman vermək şahın ən önəmli vəzifəsidir. Şah ancaq bu yolla xalqın könlündə taxt qura bilər. Sən formal şah ola bilərsən, ancaq xalqa xidmət etməsən, padşahlıq rütbəsinə ucala bilməzsən. Padşahlıq rütbəsinin özəlliyi, əlaməti xalq üçün çalışmaqdır. Ölkəni idarə edən hər şəxs şahdır, ancaq hər şahın padşahlıq rütbəsi yoxdur. Padşahlıq rütbəsinə xalq verir və bu rütbəni almağın şərti ədalətdir.

QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: AY VƏ GÜNƏŞ KİMİ COMƏRD OL

گرم شو از مهر و ز کین سرد باش
چون مه و خورشید جوانمرد باش

*Qoy sənin sevgin coşqun, kinin isə soyuq olsun,
Ay və gün kimi comərd ol.⁸⁴⁰*

Bu iki misrada verilən ölçülər padşahın mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Şair deyir ki, padşah coşqun sevgi insanı olmalıdır, padşahlıq da bir aşılıqdır. O, padşahlığın bir əmanət olduğunu bilir, hər işində əmanətə sədaqət göstərir, idarə etdiyi xalqı çox sevir, sevməsə, xalqın dərđi ilə maraqlanmaz, onun dərđinə dərman verməz. Bu ölçüyə görə, ədalətlə sevgi bir-birinə bağlıdır, sevginin əlaməti ədalətdir. Şah

⁸⁴⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

xalqı sevirsə, bunu ədaləti ilə göstərməlidir, xalqın canını, malını və şərəfini qorumalıdır.

Nizaminin ölçüsünə görə, şah kinli olmamalıdır, çünki kin ədalətin düşmənidir, kin qəzəbi, qərəzi, qisası doğurur, həqiqətin ortaya çıxmasına imkan vermir. Ona görə də, Nizami deyir ki, ey şah, kinin soyuq olsun, kininin odu ədaləti yandırmasın, qəlbində kin atəşi varsa, onu söndür, bağışlayıcı ol, şəfqət və mərhəmətdən uzaqlaşma. Kin insanın gözünü kor edər, həqiqətin üstünü örtər, zülmə yol açar, insanlar arasında düşmənliyi artırır. Şahın ölçüsü kin deyil, sevgi olsa, ölkə insanları rahatlığa qovuşar, ədalət zülmə qalib gələr.

Nizamiyə görə, şah Ay və Günəş kimi cəmərd olmalıdır. Günəş və Ay təmənnasız olaraq insanlara xidmət etdiyi kimi, şah da xalqa xidmət eşqi ilə yaşamalı və işləməlidir, ədalətin bərqərar olması üçün fədakarlıq etməlidir. Dünya nemətlərinə bağlanmamalıdır ki, cəmərd ola bilsin. Çünki xəsisliyin səbəbi nemətə kölə olmaqdır.

QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İŞİNİ YAXŞILIQLA BAŞLA

هر که به نیکی عمل آغاز کرد
نیکی او روی بدو باز کرد

*Kim işini yaxşıqla başladı,
(Axırda) yaxşılıq üzünü ona açacaqdır
(ona qayıdacaqdır).⁸⁴¹*

Həz. Nizamiyə görə, hər işin əsası doğru niyyətdir. Şahın niyyəti sağlam olsa, o, yaxşılığa yönələcək. İnsanlara yaxşılıq

⁸⁴¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

etmək, ədalətli olmaq çətindir, fədakarlıq, ağıl, iradə və səbir tələb edir. Ancaq çətinlikdən qorxma, sağlam niyyətlə yola çıxsan, ilk addımın doğru olsa, işlərin önü açılacaq, yaxşılıq üzünü sənə göstərəcək. **Yəni insan nəyi axtarırsa, axtardığı da onu arayır. Sən ədalətə, yaxşılığa, saleh əməllərə aşıqsənsə, onlar da sənə aşıqdır, sən ədalət axtarırsansa, ədalət də səni axtarır, sən insanları sevirsənsə, insanlar da səni sevir. Bu ölçünü belə də ifadə etmək olar: axtardığını söylə, kim olduğunu deyim.**

Nizamiyə görə, şahın ədalətli olduğunun əsas əlamətlərindən biri də bütün işlərdə ədalət və həqiqəti axtarmasıdır, bir şahın insanlara edəcəyi ən böyük yaxşılıq da budur. Sən şahsan, bu dünyada insanları ədalətlə idarə etsən, axirətdə uca Allahın (c.c) Rəhim sifətinin bərəkətinə qovuşacaqsan. Ədalətinin qarşılığı rəhmət olacaq.

Nizami bu beytdə də insanın dünyadakı əməlləri ilə axirətdəki dərəcəsi, yeri, aqibəti arasında əlaqə qurmuşdur, iki dünyanı bir-birinə bağlamışdır, şahı (və bütün insanları) saleh əməllərə çağıraraq cənnəti qazanmağın yolunu göstərmişdir.

QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILIĞA VƏ PİSLİYƏ QİYMƏT QOYULUR

گنبد گردنده ز روی قیاس
هست به نیکی و بدی حشّناس

***Bu fırlanan günbəd ölçüb-biçərək,
Həm yaxşılığa, həm də pisliliyə qiymət qoyur.⁸⁴²***

Həz. Nizami bu beytdə ölkənin idarəçiləri və bütün insanlar üçün önəmli ölçülər verir. Hər şeydən öncə şah bil-

⁸⁴² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

məlidir ki, uca Allah (c.c) onu görür, bilir və eşidir. O, vəzifəsini bu inancla yerinə yetirməlidir. Bu inanc şahı hər zaman ədalətə bağlayır. **Beytdə verilən ikinci ölçü budur ki, uca Allah (c.c) etdiyiniz hər bir əməli qeydə alır, O, bütün əməllərinizi hesab günü önünüzə qoyacaq, yaxşılıqla pisliyi bir-birindən seçəcək, hər bir əməlinizi ədalət tərəzisində çəkəcək, zərrə qədər haqsızlıq etməyəcək və sizin haqqınızda rəhmət sifəti ilə hökm verəcək.**

Bu iki ölçü insana böyük imkanlar yaradır. Hər şeydən öncə insana təqva (məsuliyyət) duyğusu verir, o, bütün işlərini uca Allahın (c.c) gördüyünü bilir, çalışma gücü artır, ömrünə axirətdən baxır, aldığı hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirməyə çalışır, vaxtını doğru dəyərləndirir, zülmədən uzaqlaşır, əməllərinin ölçüsü ədalət olur. Nizami şaha belə deyir: “Sən xalqa ədalətlə xidmət et, hədəfin uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq olsun, əməyinin dəyərini də Ondan istə, ədalətdən ayrılma ki, Onun rəhmətinə qovuşasan.

QIRX BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ALLAHA (c.c) İTƏT ET

طاعت کن روی بتاب از گناه
تا نشوی چون خجلان عذر خواه

*Bu fırlanan günbədə ölçüb-biçir,
Odur ki, (Allaha) itaət et, hər şeydən yaxşı itaətdir.⁸⁴³*

Nizami bu beytdə öncəki beytin ilk misrasını təkrar edir, ancaq bu təkrar yeni məna ifadə edir. Şair şahda hər

⁸⁴³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

zaman onu görən, bilən və eşidən Allah (c.c) təsəvvürü yaradır. Sonra da Onun dəyər verdiyi ən böyük əməli təqdim edir. Bu əməl itaətdir: "Sən Allaha (c.c) itaət et, hər şeydən yaxşı itaətdir".

Allaha (c.c) itaət Onu tanımaqla, bilməklə, sevməklə, Ona inanmaqla mümkündür, Allaha (c.c) itaət Onun ölçülərini qəbul etmək, bu ölçülərlə yaşamaq, işini bu ölçülərlə yerinə yetirməkdir. **Bu ölçüyə görə, insan uca Allaha (c.c) qul, əşyaya hakim, insana qardaş olmalıdır. Allahdan (c.c) başqa nəyə itaət etsən, o, səni köləyə çevirəcək, ən dəyərli nemət olan azadlığını əlindən alacaq, iki dünyada bədbəxt, rəzil və rüsvay olacaqsan.**

Nizamiyə görə, uca Allaha (c.c) itaət etməyən xalqa xidmət etməz, ədaləti qoruya bilməz, zülmə təslim olar. Bu dünyada mütləq azadlıq yoxdur, mütləq azadlıq axirətdir. Ancaq bu dünyadakı gerçək azadlıq uca Allaha (c.c) itaətlə mümkündür. Onun bu dünyada insan üçün qoyduğu yasaqlar insanın hüquqlarını məhdudlaşdırmaq üçün deyil, onun azadlığını qorumaq, onu əşyanın köləliyindən xilas etmək üçündür. Deməli, özünü azad hiss etməyin tək yolu uca Allaha (c.c) itaətdir.

Nizami itaətlə ədalət arasında da əlaqə qurmuşdur. Şairə görə, şah (insan) axirətə inanmasa və uca Allaha (c.c) itaət etməsə, ədalətli olmaq imkanını itirər, çünki ədalətin ölçüsünü uca Allah (c.c) müəyyən etmişdir, sən Onun ölçüsünü qəbul etmirsənsə, ədaləti necə bərqərar edəcəksən?

QIRX ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ÜZÜNÜ GÜNAHDAN ÇEVİR

حاصل دنیا چو یکی ساعتست
طاعت کن کز همه به طاعتست

*İtaət elə və üzünü günahdan çevir ki,
Xəcalətlilər kimi (o dünyada) üzr istəməyəsən.*⁸⁴⁴

Nizami bu öyüd beytində şaha (bütün insanlara) günahdan qorunmağın yolunu göstərmişdir: itaət elə ki, günahlardan qoruna biləsən. Uca Allaha (c.c) itaət səni bu dünyada günahlardan, axirətdə də cəhənnəm atəşindən qoruyar.

QIRX YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNDƏN ƏMƏL İSTƏYİRLƏR

عذر میاور نه حیل خواستند
این سخنست از تو عمل خواستند

*(Oraya) üzr aparma, çünki səndən hiylə istəməirlər,
(Üzr) sözdür, səndən isə əməl istəyirlər.*⁸⁴⁵

Nizami beytdə bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurmuşdur. O, şahı dünyadakı əməllərini axirət ölçüsü ilə dəyərləndirməyə çağırmışdır. Şairin ölçüləri də bu yöndədir. Öncə belə deyir: “Axirətə üzr aparma”. Bu misradakı “üzr” sözü bəhanə kimi anlaşılr. **Heç bir bəhanə görülmən işi əvəz etməz, bəhanə əməyə hörmətsizlikdir, tənbəlliyin göstəricisidir, bəhanə idealsız, hədəfsiz, məsuliyyətsiz insanların**

⁸⁴⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

⁸⁴⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

silahıdır. Nizami misranın ikinci hissəsində bəhanəni hiylə kimi, uca Allahı (c.c) aldatmaq cəhdi olaraq dəyərləndirir və bunun mümkünsüzlüyünü bildirir: “Axirətdə səndən hiylə istəmirlər”.

Nizaminin yozumuna görə, imanın göstəricisi saleh əməldir, imanla əməl arasında qırılmaz bağlılıq var, axirətdə boş sözlər bir işə yaramaz: “Üzr sözdür, səndən isə əməl istəyirlər”. Şair bu yolla da şahı ədalətə bağlı olan saleh əməllərə, xalqa xidmətə çağırır. Ona deyir ki, bu dünyadan axirətə aparacağın ən dəyərli azuqə imanının, ədalətinin təsdiqi olan əməllərindir.

QIRX SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SÖZLƏ İŞ DÜZƏLMƏZ

گر بسخن کار میسر شدی
کار نظامی بفلک بر شدی

*Əgər sözlə iş düzəlsəydi,
Nizaminin işləri göylərə yüksələrdi.⁸⁴⁶*

Bu, hekayənin sonuncu beytidir. Nizami öncəki beytdə şərh etdiyi ideyanı özündən misal gətirərək gücləndirir. Yəni sadəcə gözəl sözlər söyləmək insanı axirət imtahanından xilas etməz. Əgər belə olsaydı, gözəl sözlər söyləyən Nizaminin bütün çətinlikləri həll olardı, işləri göylərə yüksələrdi. Gözəl sözlər söyləyən Nizaminin bütün çətinlikləri həll olardı, işləri göylərə yüksələrdi. O, uca Allahın (c.c) hüzuruna sözlərin ən gözəlini aparırdı. Şair sözün axirətdə bir işə yaramayacağına inandırmaq üçün söz ustasından – özündən nümunə verir. Gözəl

⁸⁴⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 92.

sözlər söyləyən Nizami sözlə xilas olmayacağını deyirsə, belə sözlər demək imkanı olmayanlar öz halını düşünsün.

Nizaminin bu iki beytdə irəli sürdüyü ölçü budur: uca Allah (c.c) aktiv müsəlman olmağımızı istəyir, sadəcə öz halını düşünən, özü üçün yaşayan, ibadətlərini vaxtında yerinə yetirərək vəzifəsini bitmiş hesab edən insanın düşüncə və yaşam biçimini doğru saymır. Onun nəzərində müsəlman inandıqlarını yaşayan, imanı ilə əməlini birləşdirən, çalışqan, aktiv, islah edən, ilahi dəyərlərə dəvətçi olan, insanları hidayətə yönəldən, gözəllikləri çoxaldan, ömrünü yer üzündə tövhid və ədalətin bərqərar olmasına həsr edən insandır.

Həz. Nizami mənzum hekayənin öyüd bölməsinin bütün beytlərini ədalət anlayışının şərhinə yönəltmişdir: insanların ürəyini razı salmaq ədalətdir, Yaradanın sən-dən razı olmasını istəyirsənsə, ədalətli ol, uca Allahın (c.c) imtahanını qazanmağın yolu insanlara ədalətlə xidmət etməkdir, özünə zəhmət, dostlarına rahatlıq axtarmaq ədalətdir, “Günəşə süvari olanların” – ömrünü tövhid və ədalətə həsr etmiş, ideal və əməl insanlarının yolu ədalət yoludur. Xalqın dər-dini öyrənmək ədalətdir, xalqın dər-dinə dərman tapmaq və vermək ədalətdir, insanların qəlbini fəth edərək padşahlıq rütbəsinə yüksəlməyin şərti ədalətdir, insanları sevmək, qəlbindəki kəin, qəzəbi söndürmək də ədalətdir, ədalətli olanlar Günəş və Ay kimi cəmərd olanlardır, yaxşılıq ədalətdir, ədalətin axirətdəki qarşılığı rəhmətdir, uca Allaha (c.c) itaət Onun insan üzərindəki haqqını tanımaqdır və ədalətdir, günahlardan üz çevirmək ədalətdir, saleh əməl ədalətdir...

NƏTİCƏ

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı ikinci məqalə “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında” adlanır. Şair kitabın yazılma metoduna uyğun olaraq bu məqalənin ideyasına bağlı və onun şərhinə yönəlmiş “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi” adlı hekayə də yazmışdır. Məqalə və hekayənin birlikdə həcmi doxsan iki beytdir. Nizami ideyanı təqdim etdiyi bölməni “məqalə” adlandırır. “Məqalə” sözü ərəbcədir, “demək”, “söyləmək”, “danışmaq”, “məqalə”, “yazı”, “tezis”, “təcrübə etmək”, “öyrətmə” (tədris), “dərs” kimi mənaları var. “Məqalə” sözü bütün bu mənaları ehtiva etsə də, biz “Sirlər xəzinəsi” dastanının ideyasına və ayrıca “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında” adlı hekayənin məzmununa uyğun olaraq “məqalə” sözünün “öyrətmə”, “dərs” mənasını önə çıxarıyıq. Çünki hz. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” dastanını yazmaqda başlıca məqsədi Qurani-Kərimin ölməz dəyərlərini təbliğ etmək, Rəhman və Rəhim olan uca Allahı (c.c) insanlara tanıtmmaq, yaradanına, Qurani-Kərimə və islam peyğəmbərinə bağlı insan tərbiyə etmək, tövhid və ədalət dəyərinə bağlı cəmiyyət formalaşdırmaqdır.

Nizaminin tərbiyə metodu belədir: öncə fərddən, onun qəlbindən başlamalı, insana onun dəyərini anlatmalı, insanla uca Allah (c.c) arasındakı maneələri aradan götürməli. Belə olsa, arınmış qəlb, ağıl və əxlaq sahibi olan iman insanının (mömin) ilahi ölçülərlə yaşayan, idarə olunan cəmiyyətin təşkilində fəal iştirak edəcəyi qaçınılmazdır. **Belə söyləyə bilərik: “Sirlər xəzinəsi” Nizaminin ilahi dəyərlərə bağlı insan yetişdirmək, uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə yaşayan**

cəmiyyət formalalaşdırmaq layihəsidir. Pislik öz-özünə yox olmaz, yaxşılıq öz-özünə insanların və cəmiyyətin əxlaqına yerləşməz, iman insanı özbaşına yetişməz. Tərbiyənin önəmini rədd uca Allahın (c.c) Rəbb (tərbiyəçi) adını, sifətini, Onun peyğəmbərlik institutunu (nübüvvət), Onun kitabını rəddir.

Uca Allah (c.c) Rəbb sifətinin gücü, bərəkəti, tələbi və məqsədinə uyğun olaraq bütün kainatı tərbiyə etdi, hər bir yaradılışa fitrət verdi, ölçü qoydu, onları haqq olaraq, yəni bir əmac və anlam üçün yaratdı, onları insanın ixtiyarına verdi, insanı tərbiyə etmək üçün də kitablar, peyğəmbərlər göndərdi, daha öncə kainatdakı ayələri-kövni ayələri (suyu, ağacı, günəşi, bir sözlə gördüyümüz hər şeyi) yaratdı. **Yaradılmış hər bir varlıq uca Allahın (c.c) bir ayəsidir, onlar insan üçün bir ilahi dərs kitabıdır. Məsələn, uca Allah (c.c) ağacı bir ayə, kitab, dərs vəsaiti kimi yaratmışdır. Onun ağac vasitəsi ilə insana mesajı, dərsi var. Ey insan, o ağacı gör, onun özəlliyini araşdır, elmini öyrən ki, həm ondan istifadə edə biləsən, həm də onu yaradanı tanıyasan, Ona itaətə yönələsən. Ağac insanı tərbiyə edirsə, ona yaradanını tanıdırsa, bir ayə, bir dərs kitabıdır, belə deyilsə, insanın təsəvvüründə və gözündə sadəcə bir bitkidir, keçim qaynağıdır, odundur. İnsan ağaca ayə kimi baxanda onunla ünsiyyət qurur, danışır, onu anlayır, ağacın sevinc və kədərini hiss edir, onu sevir, onda uca Allahın (c.c) təcəllisini görür, Onun ağac vasitəsi ilə insana verdiyi mesajı oxuyur, Onun ağac adlı məktubunu oxuyur. İnsan ağaca ayə kimi baxanda onun maddi yönü ilə birgə, mənəvi yönü də önə çıxır, ağac bir dərs kitabı, müəllim olur və insanı tərbiyə edir. Bu yolla da insan ağacdən uca Allaha (c.c) sədaqəti, itaəti,**

ibadəti öyrənir, onun hər bir meyvəsinin rəngində, dadında, ətrində uca Allahın (c.c) “Hayy” (həyat verən, dirildən) sifətinin təcəllisini görür, hiss edir, dadır, yarpaqlarının pıçıltısında “La ilahə illallah” (Allahdan başqa Allah yoxdur) zikrini eşidir, “Yaradılan hər şey Ona ibadət edir”, – ayəsinin sirrini öyrənir.

Həz. Nizami də “Sirlər xəzinəsi”ndəki hər məqaləni bir dərs kitabı kimi təqdim etmişdir, bu məqalələr vasitəsi ilə iman və ədalət insanı tərbiyə etmək istəmişdir. Nizaminin “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında” adlı ikinci dərsinin ilk bölməsi insanın insana tanınması ilə bağlıdır. Bu bölmədə Nizami bir tərbiyəçi müəllim olaraq öncə insana onu yaradanı tanıdır. Ey insan, sən öz-özünə yaranmadın, səni uca Allah (c.c) yaratdı, O, səni bir amac və anlama bağlı olaraq xəlq etdi, sənənin vəzifən Onu tanımaq və Ona itaətdir. Onu tanımasan, Ona itaət etməsən, insan olmaq özəlliyini itirəcəksən, yaradılış fitrətin pozulacaq və “aşağıların aşağısı” olacaqsan.

Nizami dərsin ikinci bölməsində insanı insana tanıdır. Ona deyir ki, uca Allah (c.c) səni canlıların şahı olaraq yaradıb: “Sən bütün canlıların şahısan”, “sənənin ayağın bütün tacdarların gövhəridir”, “sən əzəldən pərvəriş verilmiş nurdan yaradılmışsan”, “sənə o nurdan daha çox bəxş edilib”, “cahan sənənin mənzilidir”, “cahanda nə varsa, sənənin üçündür”, “bu məmləkətin hökmranlığı və işi sənindir”, “sənənin dəyərin iki cahandan artıqdır”, “sənənin dövrənin dairədən kənardadır”, “səhər sənənin güzgü tutanıdır”, “bu göylər sənənin mehrəbınıdır”, “göylərin beşiyinin hərəkəti sənənin körpənin şirin yuxusu üçündür”, “sən ürəyin quşusan”, “sən canın İsaşısan”, “başqa bir varlıq tacı olsaydı, o da sən olardın”, “Günəşin

sinəsi sənin üzünü gördüyü üçün şaddır”, “Ay sənin üzünə tamaşa edərkən sevincdən gülür”...

Nizami dərsin üçüncü bölməsində insana deyir ki, axirətdən (“çıxış yolu olmayan o dünyadan”) sən və məndən başqa heç kim agah deyil, yəni heç bir varlıq şüurlu deyil, ağılı, iradəsi və vicdanı yoxdur, axirət də insan üçündür. Şair sonra insana axirəti qazanmağın yolunu göstərir: ey insan, öncə bu dünya ilə bağlı təsəvvürünü düzəlt, bu dünyanın imtahan yeri olduğunu bil, bu dünyadakı hər işini saleh əmələ çevir (məqsədin uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq olsun), hər nəfəsin axirət azuqəsi olsun, vaxtın dəyərini bil, axirətdən bu dünyaya bax, idealın, hədəfin, örnəyin olsun, “şahlıq mülkünü abad et”, “gövhərsənsə, ilahi tacını abad et”, bu dünyada rahat, xoş yaşamaq istəyirsənsə, Allahdan (c.c) başqa heç bir varlığa qul olma (“aləmin qulu deyilsənsə, qüssələnmə”), torpaq kimi təvazökar ol, heç kimdən heç nə istəmə (“yel kimi hamıdan əliboş ol”), uca Allaha (c.c) ixlasla qulluq et, qəlbini təmiz tut, onu arındır, onu bədən adlı ölkənin şahı et, ona hakim ol, qəlbində uca Allahla (c.c) sənin aranda pərdə olan maneələri aradan götür, qəlbini Ona bağla, vicdan rahatlığının qaynağı budur (“qəlbini Allaha (c.c) bağlasan, xoşbəxtsən, bunun özü ayrılıqda padşahlıqdır”), dinini qoru, əmanətə xəyanət etmə, qəlbin qidası dindir, qəlbini ac saxlama, dinin təsiri olan qəlbə axirətdən xəbər verildiyini bil, ömrünü gözəl işlərə həsr et, bu dünyanı ver, əvəzində dinini al, belə olsa, şeytan səni idarə edə bilməz, axirət bu dünyadan daha böyükdür və daha qiymətlidir, sən bu dünyanı axirəti qazanmağa sərf et (“daşı at, gövhəri al”, “yer torpağını ver, qızılı al”). Sənə verilən hər şeyi uca Allah (c.c) vermişdir, O, hər şeyi sənə verdi, səndən isə tək bir şey

istəyir, o da itaətdir (“sənə yol azuqəsini verən o kəs səndən bir şey istəyib əvəzində on qat verir”, “bundan gözəl maya tutmaq olmaz, qazanc ələ gətirərsən, axırda da ziyanın olmaz”).

Dərs davam edir və Nizami insanın vəzifələrini göstərir: insanın vəzifəsi (burada şair şahı nəzərdə tutur) dini bəsləməkdir. **Dini bəsləmək dinin doğru öyrənilməsi, yayılması, insanların əxlaq və davranışına yerləşməsi üçün zəruri olan siyasi, elmi, dini və maarifçiliyə bağlı işləri yerinə yetirməkdir. Bu olmasa, dini təhriflərdən, pozulmalardan qorumaq mümkün deyil. Sağlam dini düşüncə olmasa, insanların əxlaqı pozulacaq, pozulmuş insanlar cəmiyyətində yaşamaq mümkün olmayacaq, ədalət ortadan qalxacaq və zülmün yolu açılacaq.**

Nizami ədalətli insanları tanıdarkən onların əlamətləri sırasında bunu da göstərir: ədalətlilər dini qoruyublar. Çünki dinlə ədalət bir-birinə bağlıdır, din ədaləti əmr edir, insanların adil olmasını istəyir, ədalətli olmağı ən böyük saleh əməl sayır, ədalətin axirətin (cənnətin) açarı olduğunu bildirir.

Nizami bu dərsdə ədalətin tərifini verir: ədalət xeyirxahlıqdır (yəni söz deyil, saleh əməldir), insanlara yardım etməkdir, insanı və cəmiyyəti islah etməkdir. Xalqın məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş insanın (şahın) ədalətdən başqa xilas yolu yoxdur. Xalqın sevgisini qazanmaq da ədalətlə olar (“ölkənin və qoşunun xeyirxahı olsan, bütün ölkə və qoşun da sənə yaxşılıq diləyəcəkdir”).

Nizami bu dərsin bir bölməsini zülmün nəticələrinin ifadəsinə ayırır. Deyir ki, zülm ölkənin evini yıxar, onu xaraba qoyar, insanların əxlaqını pozar, hər kəs bir-birinə düşmən olar. Nizamiyə görə, əxlaqın qoruyucusu ədalətdir.

Nizami “Sirlər xəzinəsi” dastanında olan ikinci məqalənin (dərsin, təlimin) önəmli bir bölməsini aqibətə ayırıb. Şairə görə, şah (insan) bütün işlərində ədaləti qorumaq istəyirsə, axirətini düşünməlidir, bu dünyadakı ömrünü axirət hesabının ölçüsü ilə dəyərləndirməlidir (“irəlidə aqibət var, ondan əvvəl əməllərini gözdən keçir”).

Şair axirəti qazanmağın yollarını göstərir: xalqa zülm etmə, onun rahat yaşayışını təmin et, zülmün sonu xəcalətdir, ağıllı ol (“ağlını şirin yuxuya vermə”), axirətin üçün bu dünyada tədbir al (“tədbir gəmisini deryada qərq etmə”), zəiflərin malını əlindən alma, yetimlərin malını qarət etmə, qiyamət gününün mühakiməsini düşün. Ancaq uca Allaha (c.c) ibadət et (“üzünü ona tut ki, o, böyük arxadır”), şirkdən uzaq ol (“arxanı Günəşə tut ki, o, zərdüştlüyün mənbəyidir”), vaxtını boş işlərə sərf etmə (“aybaşılı qadın kimi oyuncaq dalınca qaçma”), dünya nemətinə bağlanma, dünyəviləşmə, var-dövlət, sərvət səni idarə etməsin, nəfsini məğlub et, onun atəşini söndür (“Məsihi kimi öz nəfslə onu üfürüb keçirt, öz ürək yağını o çıraqdan xilas et”, “qalxanını yerə atma”).

Nizami adlı müəllim deyir ki, ey insan, azad ol, nəfsin əsarətindən qurtul. Bunun da tək yolu var. O da ancaq və ancaq uca Allaha (c.c) qul olmaqdır (“İsa kimi sən də göy pərdəni para-para et ki, ayaqlarında İsanın qanadı bitsin”). Cahanın fatehi olmaq istəyirsənsə, öncə öz qəlbini nəfsin işğalından azad et, qəlbinin dünya bağını qır, onu axirətə bağla, ona hakim ol, ruhunu qəlbinin soltanı seç, sonra insanların könlünü ədalətlə fəth et, bundan sonra dünyanın fatehi olacaqsan (“sitəmlə cahanı tutmaq olmaz, ölkəni yalnız ədalətlə almaq olar”, “ədalətdən başqa hər şeyi uca Allah (c.c) sənin yadından çıxarsın, insafdan başqa hər şeyi bada

versin”, “sənin ədalətin dünyanı şadlandıran böyük əmirdir, ədalət məmləkəti abad edən zəhmətkeşdir”, “ölkə ancaq ədalətlə qüdrətli (əbədi) ola bilər”, “sənin işin ancaq sənin ədalətinlə düzələr”).

Nizaminin dərslərini (mənzum hekayəsini) iki böyük hissəyə ayırısaq, birinci bölmədə insan və ədalətlə bağlı nəzəri çərçivənin müəyyən edildiyini görürük. Şair birinci bölmədə insan, insanlıq, ədalət, axirət kimi çox önəmli anlayışlarla bağlı öz ölçülərini açıqlamış, bu qavramların içini doldurmuş, bu anlayışlarla bağlı ilahi buyruqları izah etmişdir. Yəni uca Allahın (c.c) ölçülərindən baxanda insan necə görünür, O, nəyə ədalət deyir, insan, ədalət, axirət üçlüyünü uca Allah (c.c) bir-birinə necə bağlayır? Bu məsələlərlə bağlı Onun insanlara mesajı nədir? O, bizdən nəyi və necə istəyir?

Həz. Nizami bu anlayışların nəzəri çərçivəsini, terminoloji yükünü müəyyən etdikdən sonra qissə yolu ilə onların izahını verir, anlaşılməsini, öyrənilməsini təmin edir. Ona görə də məqalənin məzmununa uyğun hekayə seçir: “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi”. Nizami tərbiyə etmək istədiyi şaha ədalətli Nuşirəvan modeli ilə dərs verir. **Bu qissə üç vəzifəni yerinə yetirir: tarixi bilgi, təcrübə ilə tarixə aid düşüncə formalaşdırılır, şair tarixi bilgi ilə yaşadığı dövrün şahını ədalətə çağırır, şair bu bilgi ilə gələcəyin insanlarına ədalət mesajı göndərir.** Bütövlükdə isə bu hekayə həqiqətin öyrənilməsinə xidmət edir, insanlarda uca Allah (c.c), insan, həyat, saleh əməl, ölüm, axirətlə bağlı doğru təsəvvür formalaşdırır.

Hekayəni bir neçə bölməyə ayırmaq olar. Birinci bölmədə şahın təsəvvürünün dəyişməsi təsvir olunur. Hadisə ov səhnəsində baş verir, şahın bu səhnədən öncəki

həyatı və işləri ilə bağlı bilgi verilmir, ancaq süjet xəttinin sonrakı mərhələlərində onun zalım bir şah olduğu ifadə edilir. Şair hekayənin şahın özünü tanıması, təsəvvürünün dəyişməsi bölməsində alleqoriyadan istifadə edir. Bu doğru və inandırıcıdır. Çünki şah zalımdır və vəzirin bunu ona söyləməsi mümkün deyil. Bayquşların söhbətinin məzmunu şahın zülmü ilə bağlıdır və məqsəd şahı özünə tanıtməkdir. Birinci bölmədə həqiqətin deyilməsi və şahın təsəvvürünün dəyişməsinə xidmət edən ən önəmli obraz xaraba kənddir (“orada düşmən ürəyi kimi xarab kənd gördü”). Bu xaraba kənd şahın zülmünün simvoludur. Şair həqiqəti şaha iki yolla çatdırır: göstərmə və eşitmə. Şah öncə xaraba kəndi görür, sonra bayquşların söhbətini eşidir. Ədalətli və müdrik vəzirin vəzifəsi isə bayquşların söhbətini şaha “tərcümə etməkdir”. O, öncə şahı eşidəcəyi həqiqətə hazırlayır, ona “zəmanənin şahı” deyir, sonra əlavə edir: “Əgər şah nəticə çıxarıb ibrət götürsə, bayquşların söhbətinin məzmununu ona bildirərəm”. Sonra bayquşların dili ilə şahın zalım olduğu ifadə olunur (“şahın zülmünə bax, qəm yemə, şah budursa, bir müddətdən sonra sənə yüz min bu cür xaraba kənd verərəm”).

Mənzum hekayənin birinci bölməsində (həqiqətin deyilməsi, göstərilməsi və şahın təsəvvürünün dəyişməsi) dörd obraz var: şah, vəzir, iki bayquş və xaraba kənd. Üç obrazın (vəzir, iki bayquş və xaraba kənd) işi birinci bölmədə bitir, süjet xəttinin sonrakı mərhələlərində biz onları görmürük. Bu üç obrazla çox önəmli mesaj verilmişdir: ədalətin ziddi zülmüdür, zülmün nəticəsi xarabaya çevrilmiş ölkədir. Zülm yalnız şəhərləri, kəndləri deyil, insanların fitrətini, qəlbini, aqlını, əxlaqını, vicdanını,

vaxtını, ömrünü, enerjisini, ailə və işini də viran edir. Ölkənin və insanların zülm altında əzilməsinin səbəbkarı zalım padşah və onun zülmə əsaslanan idarəçiliyidir.

Mənzum hekayənin ikinci bölməsində bayquşların söhbətinin şaha təsiri, onun peşman olması və etdiyi zulmləri xatırlaması təsvir olunur: “o ah-əfğan etdi”, “əli ilə başına döydü”, “zülmünü anlayıb barmağını dişlədi”...

Şah zalım olduğunu, zülmünün səbəblərini xatırlayır, əməllərini təhlil edir, yaşadığı ömrü, gördüyü işləri dəyərləndirir. Öncə zülmünün səbəblərini dilə gətirir: dünyanı çox sevmişəm, qəddar olmuşam, dünyəviləşmişəm (“mən qəflətə uyub dünyapərəst olmuşam”), ölümü, qəbri, axirəti unutmuşam, mülkün sahibinin uca Allah (c.c) olduğunu bilməmişəm, qəlbimdə kəramət olmayıb, bu dünyanın imtahan olduğunu anlamamışam, axirət hesabını yaddan çıxarmışam...

Şah daha sonra zülmünün əlamətlərini göstərir: zülmün sonu göz yaşıdır, çalağanları toyuqların sinəsində oturtmuşam, xalqın malını zorla almışam, əliuzunluq etmişəm, işə yaramayan işlər görmüşəm, o işləri etmişəm ki, onlar buyrulmayıb, mənim ömrüm saxtadır, israfdır (“mən misi qızılla örtülmüş bədbəxtəm”), mən, əslində, özümə zülm etmişəm, mən özümdən və uca Allahdan (c.c) utanıram, mənə eyib olsun, məni axirət rüsvayçılığı gözləyir, varlığım səmərəsizdir, o yanmalıdır, mən günahsızların ürək qanını tökmüşəm, ürəyim bu qüssədən yanacaq... Bütün bunlar peşman olmuş, həqiqəti anlamış şahın etiraflarıdır.

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndəki ikinci dərsin (mənzum hekayənin) üçüncü bölməsini şahın axirətlə bağlı düşüncələrinə ayırmışdır. **Şairin üçüncü bölmə ilə bağlı verdiyi mesaj, ölçü budur: şahı (insanı) ədalətə bağlamağın yolu**

onun düşüncəsində sağlam axirət təsəvvürü formalaşdırmaqdır. Ona görə də, Nizami dərsdə axirət inancına önəmli yer ayırmışdır. Peşman olmuş şah ancaq axirəti düşünür, o, hesab gününün varlığına inanır (“bu zülmümə görə, məni sorğu-suala çəkib mühakimə edəcəklər”), o gün utanacağını, xəcalət çəkəcəyini bilir, bu dünyadakı günahlarını axirətə aparmaq istəmir, günahlarını özünə yük hesab edir, özünü atı belinə minmiş insana bənzədir (“mənim yükümü gəzdirən atım indi mənim yükümdür”), tarixdə yaşamış şəxslərin aqibətini xatırlayır, bu axirətdəki hesab qorxusu onun varlığına hakim kəsilir. Ancaq şah sınırmır, ümitsiz olmur, çıxış yolları axtarır və tapır.

Nizami ikinci dərsin dördüncü bölməsini şahın öz günahlarını yumaq üçün gerçəkləşdirdiyi saleh əməlin təqdiminə ayırır. Şairin ölçüsü budur: ey insan, sən günahlara meyilli varlıqsan, günah etdinsə, ümitsiz olma, tövbəyə yönəl, saleh əməllərin olsun. Nizamiyə görə, günah kirindən arınmağın ən doğru yolu saleh əməllərdir, yəni əməli dualardır. Şah da bu yolu seçir. Şair onun bütün saleh əməllərini təsvir etmir, ən önəmli olanlarını, onun bütün fəaliyyətinə yön verənləri təqdim edir. Ölkə onun islahatlarını hiss edir (“onun nəvaziş ətri bütün ölkəni tutdu”), o, öncə ədalətsiz vergi qanunlarını dəyişir (“vergi qələmini sındırdı”), zülmə yol açan bütün qanunları ləğv edir (“pis qanunları və zülm qaydasını məhv etdi”), ölkəni ədalətlə idarə edir: (“ədalətin qatını açdı, zülmü qatladı”), ömrünün sonunadək ədalətdən ayrılmır.

Nizami ikinci dərsin beşinci bölməsini şah öləndən sonra insanların onunla bağlı fikirlərinə ayırmışdır: (“o getdi, ədalət sədası dünyada qaldı”), pak qəlbli insanların yaşadığı

ölkədə onun adı sikkələrə “Ədalətli” olaraq yazıldı, onun aqibəti yaxşılıqla qurtardı, kim ədalət qapısını döysə, bu gözəl aqibətlə üzləşəcək.

Şair ikinci dərsin altıncı-sonuncu bölməsini hekayənin məzmunundan doğan ölçülərin təqdiminə ayırmışdır, insanın iki dünyada xoşbəxt yaşamasının təminatı olan dəyərlərin şərhinə yer vermişdir, ədalətlə bağlı görüşlərini açıqlamışdır. Nizamiyə görə, insanın uca Allahın (c.c) rızasını qazanaraq xoşbəxt olmasının ölçüləri, şərtləri bunlardır: insanlara xidmət et, insana xidmət uca Allaha (c.c) xidmətdir (“ömrünü ürəkləri razı salmaqla keçir ki, Allah (c.c) da səndən razı olsun”), doğru hədəflər seç, ideal insanların örnək seç (“Günəşə süvar olanların kölgəsini axtar”), fədakar ol, çalış, insanlar üçün rahatlıq axtar, xalqın dərini öyrən, onların dərini dərman tap, əsl hakimiyyət xalqın qəlbində qurduğun hakimiyyətdir, insanları sev, qəzəbini söndür, cəmərd ol, imkanlarını insanlarla paylaş, sağlam niyyətin olsun, hər işində uca Allahın (c.c) rızasını axtar, Onun səni hər zaman gördüyünü, bildiyini, eşitdiyini anla, O, insanlarla zülm etməz, yaxşılıq və pisliyə qiymət qoyar. Ona itaət et, Onun ölçülərindən kənara çıxma, günah etsən, tövbəyə yönəl. O, sənin sözüne deyil, əməlinə baxar (“Oraya üzr aparma, çünki səndən hiylə istəməirlər, üzr sözdür, səndən işə əməl istəyirlər”).

Hz. Nizami “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında” adlı ikinci mənzum hekayədə həm də tövbəni, onun mərhələlərini anlatmışdır. Bu mərhələləri belə sıralaya bilərik: keçmişini yenidən dəyərləndirmək, ömrünü, əməllərini ilahi ölçülərlə qiymətləndirmək, özünü tanımaq, günah-

larını etiraf və peşmanlıq, uca Allaha (c.c) yönəlmək, dua və yalvarış, geriye - günahlara dönməyəcəyinə söz vermək, ümitsiz olmamaq, Onun bağışlayacağına inanmaq, saleh əməllərə yönəlmək. Şair ədalətli Nuşirəvanın örnəyində tövbənin bütün mərhələlərini göstərmişdir.

Biz “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı “Adəmin yaradılması haqqında” adlı birinci məqalə ilə “Ədaləti qorumaq və insafı riayət etmək haqqında” adlı ikinci məqalə arasında əlaqə qura bilərik. **Belə ki, bu iki məqaləni birləşdirən başlıca məsələ hər ikisində uca Allahın (c.c) tövbə ölçüsünün (buyruğunun) təqdim olunmasıdır. Şair hz. Adəm (c.c) və ədalətli Nuşirəvanın örnəyində insanlara uca Allahın (c.c) tövbə ölçüsünü tanıtmışdır, onlara doğru yol göstərmişdir, doğru yaşam biçimi, bu dünya və axirət haqqında doğru təsəvvür vermişdir.**

Hz. Adəm (s.a.s) uca Allahın (c.c) ölçüsündən kənara çıxır, şeytana aldanır (“o, Allaha asi oldu”), cənnətdən çıxarılır. Ancaq hz. Adəm (s.a.s) uca Allaha (c.c) üsyan etmiş şeytandan fərqli yol tutur (şeytan üsyanının səbəbini uca Allahda (c.c) gördü, Onu ittiham etdi, təkəbbürləndi, günahlarında ısrar etdi, tövbəyə yönəlmədi və lənətləndi). Hz. Adəm (s.a.s) isə günahlarını anladı, özünü günahkar saydı (“Mən nəfsimə zülm etdim”), tövbə etdi və bağışlandı. Ədalətli Nuşirəvan da hz. Adəmin (s.a.s) yolunu seçir, günahlarını etiraf edir, peşman olur, tövbəyə yönəlir, saleh əməllərlə günahlarını yuyur və bağışlanır. Nuşirəvan bir şahdır, idarəçidir. O, başa düşür ki, günahlarından xilas olmağın, axirət əzabından qurtulmağın yolu insanları ədalətlə idarə etməkdir, bütün işlərində ədaləti başlıca ölçü olaraq qəbul etməkdir.

Nizamiyə görə, insan hər şeydən öncə özünə qarşı ədalətli olmalıdır, imkanlarını, ömrünü, vaxtını, əməlini ədalətlə dəyərləndirməlidir. Belə olanda insan həddini bilir, uca Allahın (c.c), insanların, bütün yaradılmışların haqqına təcavüz etmir. Şairə görə, ədalət həm də özünü doğru tanımaqdır, həddini bilməkdir. Zülmün səbəbi cəhalətdir, uca Allahın (c.c) insan üçün müəyyən etdiyi ölçüləri qəbul etməməkdir.

Nizami hz. Adəm (s.a.s) və ədalətli Nuşirəvan örnəyi üzərindən insanlara bu ölçünü verir: ey insan, sən günahlara meyillisən, günah etsən, ümitsiz olma, tövbəyə yönəl, Ondan bağışlanmanı istə, saleh əməllərinlə Onun sevgisini qazan, O, Kərimdir, bağışlayandır, bağışlamağı çox sevir, səni də bağışlayar. Şeytan iki yolla səni günahlara yönəldir: ya sənə deyir ki, cənnətə sən girməyəcəksənsə, bəs kim girəcək? Yəni o, insana yanlış ümid verməklə onu aldadır. Ya da deyir ki, sən günahkarsan, sənin yerin cəhənnəmdir. Yəni şeytan insanı ümitsiz etməklə onu aldadır. **Biz şeytana iki şey deməliyik, mənim qədərim mənim seçimimə bağlıdır, axirəti qazanmaq öz iradəmdən, əməlimdən asılıdır və insan uca Allahın (c.c) bağışlaya bilməyəcəyi heç bir günah edə bilməz.**

Hz. Nizami hər iki məqalədə uca Allahın (c.c) Rəhman, Rəhim, Qaffar, Qafur, Əfv kimi gözəl adlarını (Əsmaül-hüsna) şərh etmişdir.

“... Nizami başqa şairlər kimi tamah və istək həvəsi ilə dünya sahiblərinin yanına getməyibdir. Bəlkə, zamanın soltanları onunla yaxınlığa can atmışlar... Onun beş əsərdən ibarət məsnəvisi “Beş xəzinə” adı ilə məşhurdur. Onların çoxu dövrünün soltanlarının xahişi ilə yazılmışdır. Onlar onun əsərləri vasitəsi ilə tarix səhifələrində adlarının qalmasına ümid edirdilər...”

Əbdürrəhman Cami, “Nəfəhatül-üns”, XV yüzil

“Nizaminin dastanlarının çoxu əfsanə şəklində yazılmışdır. Ancaq həqiqətdə isə həqiqətlərin kəşfi (açılması) və irfani görüşləri bildirməyə bir bəhanədir...”

Əbdürrəhman Cami, “Nəfəhatül-üns”, XV yüzil

**ÜÇÜNCÜ MƏQALƏNİN ŞƏRHİ:
“DÜNYANIN QƏZALARI HAQQINDA”**

Hz. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı üçüncü məqalə belə adlanır: “Dünyanın qəzaları haqqında”.⁸⁴⁷ Şair bu məqalənin məzmununa uyğun olan hekayə də yazmışdır: “Süleyman və qoca əkinçi”. Məqalənin həcmi qırx yeddi beyt, hekayənin həcmi isə iyirmi altı beytdir. **Məqalənin adındakı “dünyanın qəzaları” ifadəsini “dünyanın işləri” kimi də çevirmək olar. Şairin bu məqaləni yazmaqda məqsədi dünyanı insana tanıtmadır: Nizamiyə görə, insanın doğru yolu, uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun həyat biçimini seçə bilməməsinin bir səbəbi də onun dünyanı tanımamasıdır. İnsan dünyanı tanımayanda yolunu azır, dünyəviləşir, axirəti unudur, iki dünyanın bədbəxti olur.**

Şairə görə, bu dünyanın birinci həqiqəti odur ki, o yaradılmışdır və yaratıcısı uca Allahdır (c.c), bu dünyanın sonu var, yaradılan hər şey ölümə məhkumdur. Bu dünya həyatı insana imtahan üçün verilmişdir, insan ölümlü varlıqdır və o, əməllərinə görə axirətdə hesab verəcək. Həyatı, dünyanı doğru anlamağın ikinci şərti odur ki, insan ikidünyalı olmalıdır, bu dünya ilə axirəti bir-birindən ayırmamalıdır, bu dünyanın fani, axirətin əbədi olduğunu bilməli və axirəti bu dünyaya qurban verməməlidir, o, ömrünün, vaxtının, əməllərinin bərəkətli olmasını istəyirsə, axirətdən bu dünyaya baxmalıdır, bu dünyada aldığı hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirməlidir.

Nizami insan və dünya münasibətlərini təqdim edərkən dünyanı tanıma əlamətləri verir: “dünyanın yaşı çox keçsə də, onun başından bir tük də əksilməyib”, “torpaq elə həmin düşməndir”, “çərx həmin zalımdır”, “dünya kimə vəfa göstərdi ki, bizə də göstərsin?”, “torpaq nə bilir ki, bu torpaqda nə

⁸⁴⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93-96.

var?”, “hər yarpaq bir azad igidin çöhrəsidir”, “hər addım bir şahzadənin başı üstə atılır”...

Nizami bu məqalədə ölüm gerçəyini anladır, sanki, hər beyt: “Ölüm var, ey insan, deyir”.

Şair bu məqalədə axirəti yada salır, insana deyir ki, axirətə baxaraq, ona inanaraq yaşa, axirət hesabı mütləqdir: “Qiyamət günü hesab olacaq, hər şey ortaya çıxacaq”...

Nizami üçüncü məqalədə şaha öyüd verir, hakimiyyətin təhlükələrindən danışır: “Hakimiyyət sənə təkəbbür verir”, “bu kölgənin zülməti sənə nə işıq verə bilər?”.

Şair bu məqalədə deyir ki, ömür insana əyləncə üçün verilməyib: “Sən ömrünü əyləncə ilə başa vurursan”.

Nizamiyə görə, insanın ən qorxulu düşməni cəhalətdir, cəhalət insana verilmiş ağıl nemətini yox edir: “Qafil olmaq igidlikdən deyildir, qafillik divanəlik (dəlilik) əlamətlərindəndir”.

Nizami bu məqalədə şaha öyüd verir: insanlara xidmət et, ağıllı insanlarla məsləhətləş, yaxşılarla ünsiyyət qur...

Şair yaşadığı dövrün insanlarından şikayət edir, deyir ki, yaxşıların məclisi bu dünyadan köçür, balın süfrəsi eşşək arısının mənzili olmuşdur, insanlıq yox olmuşdur, insan insandan qaçır, insanlarda mərifət qalmayıb, insanlarla ünsiyyət vəfa ətri vermir...

Nizami bu məqalədə ideyanın şərhini üçün tarixi və dini şəxsiyyətlərin adından istifadə etmişdir. O, qissədən hissə metodu ilə hərəkət edərək məqalənin məzmununa uyğun “Süleyman və qoca əkinçi” adlı hekayə yazmışdır. Bu hekayəni iki hissəyə ayırmaq olar: hadisənin təsviri və hadisə ilə verilən izah, ideya və mesaj.

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KÜRKÜNÜN QOLUNU ALƏMİN ÜSTÜNƏ SAL

یک نفس ای خواجه دامن کشان
آستنی بر همه عالم فشان

*Ey öz ətəyini çəkən xacə,
Bir dəfə də (kürkünün) qolunu aləmin üstünə sal.*⁸⁴⁸

Nizami üçüncü məqalənin ilk beytini xacəyə müraciətlə başlamışdır. “Xacə” fərqli mənaları olan sözdür.⁸⁴⁹ Nizami bu sözü müəllim mənasında işlətməmişdir. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi” dastanının insan qəlbi ilə bağlı yazılmış bölməsində şair müəllimə “xacə” deyir, o, qəlbini müəllim sayır və qəlbinə “xacəm” deyə müraciət edir: “Külək bir tərəfdən niqabı götürən kimi xacəm (qəlbim) cəld aşiqliyə başladı”,⁸⁵⁰ “Xacə qəlbim mənim ömrümü təzələdi”,⁸⁵¹ “Nizaminin adı fələklərə ucaldı”,⁸⁵² “Riyazətdən əl çəkməyin mümkün olmadığını görüb, o xacədən riyazət qəbul etməli oldum”,⁸⁵³ “Müəllim (xacə) mənə ədəb öyrətməyə başlayıb, məni doqquz fələyin düyünündən açdı”,⁸⁵⁴ “Xülasə, bizi bəndə salan xacəmiz, Allah olmasa da, bizim ağamızdır”,⁸⁵⁵ “Xacə çırağın yaxasından tutub, mənim əlimdən və bir bağın ətəyindən tutdu”,⁸⁵⁶ “O, mənim ətəyimi

⁸⁴⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

⁸⁴⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, 2006, cild II, s. 413.

⁸⁵⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 68

⁸⁵¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 63

⁸⁵² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 63

⁸⁵³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 63

⁸⁵⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 63

⁸⁵⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 63

⁸⁵⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 64.

qəm tikanından azad etdi, məni yaxama qədər gülə bürüdü”,⁸⁵⁷
“Xacə (qəlb) bir gecə öz tay-tuşlarının təmənnasına görə iki-üç
dostu ilə iki-üç qədəh vurmaq istədi”⁸⁵⁸.

Nizami “xacə” sözünü həm də dövlət adamlarına (şaha, vəzirə, vəzifə sahiblərinə) aid etmişdir. Bu iki mənanı birləşdirən ortaq cəhət odur ki, “xacə” bir şəxsə, bir şeyə hökm edə bilər, onu idarə edir, ona təsir göstərir, o, nüfuz sahibidir. “Xacə” müəllim mənasında tərbiyə etdiyi insanın qəlbinə, ağılına, əxlaq və davranışlarına təsir edir, onu dəyişdirir, ölkəni idarə edən şah (ya da başqa idarəçi) mənasında olanda da ölkənin, vətəndaşların siyasi, sosial həyatını yönəldən insan nəzərdə tutulur.

Nizami üçüncü məqalədə “xacə” sözünün idarəçi mənasını seçmişdir. Məqalənin ümumi məzmunu və məqaləyə uyğun seçilmiş hekayənin (“Süleyman və qoca”) verdiyi mesaj bunu təsdiq edir. Nizaminin üçüncü məqaləni yazmaqda məqsədi şahın (şahların və insanların) düşüncəsində doğru dünya təsəvvürü formalaşdırmaqdır. Şairə görə, zülmün səbəbi yanlış dünya təsəvvürüdür, zalım cahil insandır, onun dünyanı tanıma ölçüləri yanlış olduğundan zülmə yönəlir. Bir insanda ədalət duyğusunu tərbiyə etmək istəyirsənsə, öncə onda uca Allah (c.c), dünya, həyat, ölüm, axirət kimi anlayışlarla bağlı doğru təsəvvür formalaşdırmaq zəruridir.

Nizami ilk beytdə xacəyə (şaha) müraciət edərkən sərt üslub seçir, onu qəflət yuxusundan oyatmaq üçün, sanki, yaxasından tutub silkələyir. Ona: “Ey öz ətəyini çəkən xacə”, - deyir. Burada “öz ətəyini çəkmək” ancaq özünü düşünmək deməkdir. Bu da dünyəviləşməyin, dünyanı yanlış tanımağın

⁸⁵⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 64.

⁸⁵⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 71.

bir əlamətidir. Dünyəviləşən insan ancaq özünü sevər, eqoist olar, başqalarını düşünməz. Ətək uzun olanda hərəkətə mane olar. Xacə də ancaq öz ətəyini çəkir, yəni öz çətinliklərini həll edir, ancaq özü üçün yaşayır, özünü düşünür. Nizami bunu yanlış dünya təsəvvürünün əlaməti kimi qiymətləndirir. **Əslində, belə demiş olur: dünyanı doğru tanımayan, dünyəviləşən şah ölkə üçün böyük təhlükədir. O, şah belə deyir: “Bir dəfə də (kürkünün) qolunu aləmin üstünə sal”.** Yəni şahın vəzifəsi insanları himayə etməkdir, onları qorumaqdır, onların problemlərini həll etməkdir. Nizami şahın halını ifadə etmək üçün “öz ətəyini çəkmək” və “kürkünün qolunu aləmin üstünə salmaq” frazeoloji antonimləri ilə bədii təzad yaratmışdır. Bu da həm oxucuya şahın real vəziyyətini göstərir, həm də gerçək, ədalətli şah necə olmalıdır sualına cavab verir.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XƏSTƏLƏRƏ RAHATLIQ BƏXŞ ET

رنج مشو راحت رنجور باش
ساعتی از محتشمی دور باش

*İncitmə, xəstələrə rahatlıq bəxş elə,
Bir anlığa öz möhtəşəmliyindən uzaqlaş.⁸⁵⁹*

İkinci beytdə şair ədalətli şah olmağın iki ölçüsünü verir. Öncə deyir ki, insanları incitmə, onlara zülm etmə, sonra əlavə edir: “Xəstələrə rahatlıq bəxş elə”. Yəni xəstələrin qayğısına qal, onları dövlətin himayəsinə götür, ölkədə

⁸⁵⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

gözəl xəstəxanalar tik, elmlı həkimlər yetişdirən məktəblər aç, xəstələrə şəfqət və mərhəmətlə yanaş.

Nizamiyə görə, hakimiyyət insana təkəbbür verir, bu təhlükədən qorunmağın yeganə yolu möhtəşəmlikdən, yəni hakimiyyətin əbədiliyi fikrindən uzaqlaşmaq və aqibəti (axirəti) düşünməkdir. Şairə görə, şah gerçək və əbədi hakimiyyətin uca Allaha (c.c) məxsus olduğunu bilməli və əlindəki imkanlarla xalqa xidmət etməlidir, hakimiyyətə yoxsulların, xəstələrin gözü ilə də baxmağı bacarmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MÖHTƏŞƏMLİK DƏRVIŞLİYİN QULUDUR

حکم چو بر عاقبت اندیشیست
محتشمی بنده درویشیست

*Əgər aqibət haqqında düşünmək hökmdürsə,
(Deməli) möhtəşəmlik dərvişliyin quludur.⁸⁶⁰*

Nizami şaha öz halını, ömrünü, idarəçiliyini doğru dəyərləndirmək üçün ölçü verir: ikidünyalı ol, bu dünyaya axirətdən bax, ömrünü, fəaliyyətini axirət hesabı ilə dəyərləndir. Nizamiyə görə, aqibət haqqında düşünmək hökmdür, həm də bu, uca Allahın (c.c) hökmüdür, deməli, doğrudur və yerinə yetirilməsi zəruridir. Çünki belə olmasa, dünyəviləşmə xəstəliyinə tutulmaq qaçılmazdır, onda hakimiyyət insanlara xidmət vasitəsinə deyil, zülm aracına çevrilir. **Əgər axirətdən dünyaya baxsan, dərvişliyin (yoxsulluğun) möhtəşəmlikdən (zənginlikdən) üstün olduğunu görərsən.** Bu fərqi

⁸⁶⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

ancaq axirət ölçüsü ilə görmək mümkündür. Hər şeyin hesabının veriləcəyi bir hökmdürsə, onda zənginliyin hesabını vermək daha çətin olacaq.

DORDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SÜLEYMAN MÜLKÜNÜ AXTARMA

ملک سلیمان مطلب کان کجاست
ملک همانست سلیمان کجاست

*Süleyman mülkünü axtarma ki, o, haradadır,
Mülk elə həmin mülkdür, bəs Süleyman
(indi) haradadır.⁸⁶¹*

Hz. Nizami bu beytdə tarixə aid bilgi ilə həm tarixi həqiqəti izah edir, həm də bu bilgi vasitəsi ilə şahın (insanların) hakimiyyət, sərvət, dünya təsəvvürünü formalaşdırmağa çalışır. Ona görə də, tarixdə ən böyük hakimiyyətə, imkana sahib olan hz. Süleymanın (s.a.s) adını beytin mətninə daxil edir. Bilindiyi kimi, hz. Süleyman (s.a.s) Qurani-Kərimdə adı çəkilən peyğəmbərlərdəndir. Uca Allah (c.c) ona böyük hakimiyyət vermişdir, o həm peyğəmbər, həm də dövlət başçısıdır. Uca Allah (c.c) hz. Süleyman (s.a.s) örnəyi (modeli) ilə insanlara (şahlara) dərs verir: hz. Süleyman (s.a.s) güclü hakimiyyət və saysız-hesabsız var-dövlət sahibi olsa da, hakimiyyətə, var-dövlətə təslim olmadı, onları idarə etdi, imkanlarını insanların xidmətinə yönəltdi. Çünki gerçək hakimiyyətin uca Allaha (c.c) aid olduğunu bildi, bu imkanların ona sınaq üçün verildiyini anladı və axirət hesabına inandı (axirət hesabı hökmdür, yəni mütləqdir). O, bu yolla da hakimiyyətin, var-dövlətin şərindən qorunmuş oldu.

⁸⁶¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

Nizami bu tarixi örnəklə şahla (şahlara) deyir ki, hakimiyyətinizə güvənməyin, siz hz. Süleymandan (s.a.s) böyük hökmdar ola bilməzsınız, var-dövlətiniz sizi təkəbbürə yönəltməsin, çünki onlar fanidir, axirətə ancaq saleh əməllər apara bilərsınız. Ona görə də, şair birinci misrada belə deyir: “Süleyman mülkünü axtarma ki, o, haradadır”.

Nizami hz. Süleyman (s.a.s) örnəyi ilə şahlara (insanlara) yalnız dərs vermir, həm də doğru yol göstərir və ən önəmli fikri, ölçünü ikinci misrada söyləyir: “Mülk elə həmin mülkdür, bəs Süleyman (indi) haradadır?”. Yəni hz. Süleyman (s.a.s) örnəyi ancaq ona görə verilməyib ki, dərs alaqs, həm də (və daha çox) o məqsədlə verilib ki, hər bir şah dövlət başçısı olaraq öz dövrünün Süleymanı olsun. Yəni ey şah, sən dövrünün Süleymanı olmaq imkanına sahibsən, onun gerçəkləşdirdiyi idealları sən də gerçəkləşdirməlisən. Ona görə də, şair mülkün, hakimiyyətin olmamasından deyil, bu mülkü ədalətlə idarə edəcək Süleymanların olmamasından şikayət edir (mülk var, Süleyman yoxdur). Nizami günahı dövrə, zamanda deyil, insanda axtarır, ədalətli insan tərbiyə etməyin önəmini vurğulayır.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GƏRDƏK ODUR Kİ, ƏZRA QURMUŞ OLSUN

حجله همانست که عذراش بست
بزم همانست که وامق نشست

*Gərdək odur ki, onu Əzra qurmuş olsun,
Bəzm odur ki, orada Vamiq otursun.*⁸⁶²

⁸⁶² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

Nizami bu beytin ideyasının təqdimi üçün tarixə və ədəbi əsərə aid bilgidən istifadə edir. Vamiq və Əzra Qəznəvilərin məşhur saray şairi Əbülqasım Ünsürinin “Vamiq və Əzra” dastanının qəhrəmanlarıdır. Əzra bir gözəllik rəmzidir, onun Vamiqlə sevgisi dillər əzbəri olmuşdur. Nizamiyə görə, onlar bir sevgi örnəyidir, nümunə və ölçüsüdür. Bir məclisin gözəlliyi o məclisdə olan insanlar arasındakı sevgiyə bağlıdır, yəni insan dəyərini məclisdən deyil, məclis gözəlliyini insandan almalıdır.

Nizami öncəki beytdə olduğu kimi baş verənləri, zamanın problemlərini doğru anlamaq üçün, tarixə, zamana, dövrə deyil, insana yönəlir, səbəbi insanda axtarır. Gərdək, bəzm (məclis) həmin məclisdir, ancaq Vamiq və Əzra yoxdur, dünya həmin dünyadır, dəyişən insandır, düşüncə, təsəvvür və əxlaqdır. Təbii ki, zaman keçdikcə dünya dəyişir, olmayan şeylər ortaya çıxır, ancaq bunlar dünyanın mahiyyətini dəyişdirmir.

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: VAMİQ YIXILIB, ƏZRA İSƏ GEDİBDİR

حجله و بزم اینک تنها شده
وامق افتاده و عذرا شده

*Budur, gərdək və bəzm qurulubdur,
Ancaq Vamiq yıxılıb, Əzra isə gedibdir.⁸⁶³*

Nizami deyir ki, gərdək və məclis yenə var, ancaq dəyərsizdir, çünki bu məclisin Vamiq və Əzrası yoxdur. İnsan dəyərini hakimiyyətdən deyil, hakimiyyət dəyərini insandan

⁸⁶³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

almalıdır (hz. Süleyman (s.a.s) örnəyinin mənası budur), məclisin gözəlliyi də insanla bağlıdır.

**YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
CAHANIN BAŞINDAN BİR TÜK DƏ ƏSKİLMƏYİB**

سال جهان گر چه بسی درگشت
از سر مویش سر مویی نگشت

*Cahanın yaşı çox keçsə də,
Onun başından bir tük də əskilməyib.⁸⁶⁴*

Bu beyt öncəki beytlərin məntiqi davamıdır. Şair şərh etdiyimiz beytlərdə dünyanı insanlara tanıdır, onun dəyişmədiyini, insanların dəyişdiyini söyləyir (“mülk həmin mülkdür”, “məclis həmin məclisdir”, ancaq nə Süleyman, nə Vamiq, nə də Əzra var). O, bu beytdə isə dünyanın dəyişmədiyini başqa bir biçimdə ifadə etmişdir: dünyanın yaşı çoxdur, ancaq onun başından bir tük də əskilməyib (saçın tükünün tökülməsi qocalığın əlamətidir, bir tük belə tökülməyib demək dünyanın dəyişmədiyinin, cavan olduğunun bədii ifadəsidir).

Nizamiyə görə, mülkün, məclisin, dünyanın dəyişməməsi onu tanımaq əlamətləridir, yəni ey insan, aldanma, dünya, mülk, məclis xasiyyətini, qanunlarını dəyişməz, o, səndən öncəkiləri necə yola salıbsa, səninlə də eləcə davranacaq, bu həyatda doğru yaşamaq istəyirsənsə, öncə dünyanı tanımalısan, yoxsa aldanacaqsan, ömrün israf olacaq.

⁸⁶⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TORPAQ HƏMİN DÜŞMƏNDİR

خاک همان خصم قوی گردنست
چرخ همان ظالم گردن زنست

*Torpaq elə həmin boynuyoğun düşməndir,
Çərx isə həmin boyun vuran zalımdır.⁸⁶⁵*

Nizami bu beytdə dünyanın, həyatın başqa bir gerçəyini ifadə etmişdir. O da ölümdür. Şair bu fikrin bədii təqdimi üçün iki obrazdan yararlanır: torpaq və çərx. Bu da təsadüfi deyil. Çünki torpaq və çərx ölümə birbaşa bağlıdır. Torpaq insanların bədənini udur, dövr edən çərx də əcəli çatanda ilahi əmri yerinə yetirir. Bu özəlliyinə görə Nizami hər iki obrazı mənfi planda təsvir edir, torpağa “həmin boynuyoğun düşmən” (amansız, ağına-bozuna baxmayan), çərxə də “həmin boyun vuran zalım” (cəllad) deyir. Nizami torpaq və çərx obrazını dünyanın dəyişməzliyi qanununun əlaməti kimi şərh edib, yəni ey insan, torpaq dəyişməz, o yaran-dığı gündən eyni vəzifəni icra edir (ölmüş bədənleri udur, çürüdür, yox edir), çərx də öz qanunlarını dəyişməz, o, hər zaman hərəkətdədir, yaradılan heç bir şey əbədi deyil, hər varlığın həyatı bir zamana bağlıdır, şeytan səni dünya ilə aldatmasın, əbədi olduğunu düşünmə, ölümü unutma, imtahan dünyasında yaşadığını anla.

⁸⁶⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: DÜNYA KİMƏ VƏFA GÖSTƏRDİ Kİ?

صحبت گیتی که تمنا کند
با که وفا کرد که با ما کند

*Dünya ilə ünsiyyət arzulayan kimdir?
(Dünya) kimə vəfa göstərdi ki, bizə də göstərsin?*⁸⁶⁶

Nizami dünyanı tanıdır. Birinci misradakı “dünya ilə ünsiyyət arzulamaq” ifadəsinin mənası odur ki, elə cahil insanlar var (mı) ki, onlar dünya ilə dil tapmağa çalışırlar, onun öz qanunlarını dəyişəcəyinə inanırlar, yəni heç ölməyəcəkmiş kimi yaşayırlar, əbədi olduqlarını düşünürlər. Şair belə insanların cahil olduğunu bədii sualla ifadə edir: “Dünya ilə ünsiyyət arzulayan kimdir?” (Elə bir insan varmı? Belə düşünən insan olmamalıdır, varsa, o, dünyanı tanımır və özünü aldadır). Nizami beytin ikinci misrasında dünya ilə ünsiyyət arzulayan insana dünyanın ən önəmli əlamətini xatırladır: dünya vəfasızdır: “O kimə vəfa göstərdi ki, bizə də göstərsin?”

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: HAMİ TORPAQ OLDU

خاکشد آنکسکه برین خاک زیست
خاک چه داند که درین خاک چیست

*Bu torpaqda yaşayanların hamısı torpaq olublar,
Torpaq nə bilir ki, bu torpaqda nə var?*⁸⁶⁷

⁸⁶⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

⁸⁶⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

İnsan ölümlü varlıq olduğunu bilsə də, bu ölüm gerçəyinin, sanki, ona aid olmadığını düşünür, ölməyəcəkmiş kimi yaşayır. Nizamiyə görə, insanın dünyəviləşməsinin (dünya malına təslim olmasının) ən önəmli səbəblərindən biri ölümü doğru anlamamaqdır. Şair zülmün səbəbinin də dünyəviləşmək olduğunu bildirir. **Ölümü doğru tanımaq insana nə verir? Hər şeydən öncə onu dünyəviləşməkdən qoruyur, ölüm insana həyatın mənasını anladır, ona nəsihət edir, onu səfərbər edir, ona əbədi olan axirət dünyası təsəvvürü verir, onu ikidünyalı ömür yaşamağa yönəldir.** Ona görə də, Nizami tərbiyə etmək istədiyi şah (insanlara) hər zaman ölümü və axirəti xatırladır: “Bu torpaqda yaşayanların hamısı torpaq olublar”, ancaq bu torpağın vecinə deyil: “Torpaq nə bilir ki, bu torpaqda nə var?”

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR YARPAQ BİR İGİDİN ÇÖHRƏSİDİR

هر ورقى چهره آزاده‌ايست
هر قدمى فرق ملکزاده‌ايست

*Hər yarpaq bir azad (igidin) çöhrəsidir,
Hər addım bir şahzadənin başı üstə atılır.⁸⁶⁸*

Nizami şahı (insanları) tərbiyə etmək istəyir. Bunun üçün öncə dünya ilə bağlı doğru təsəvvür formalaşdırmaq istəyir. **Bu məqsədlə dörd yoldan istifadə edir: öncə sağlam tarix şüuru verir, tarixi hadisə və bilgilərlə insanlara təcrübə təqdim edir, tarix, bu gün və gələcək arasında əlaqə qurur, tarixi**

⁸⁶⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

gerçəkliklə insanın həyat, dünya anlayışını formalaşdırır, onlara doğru qavrama ölçüləri verir. Birbaşa şahə müraciət etdiyindən şahların tarixindən örnəklər verir (“Süleyman mülkünü axtarma ki, o haradadır”).

Hz. Nizaminin insanı tərbiyə etmək, onu ədalətə, uca Allahın (c.c) ölçülərinə bağlamaq üçün seçdiyi ikinci yol dünyanı tanıتماqdır. Şairə görə, ən önəmli məsələlərdən biri iki dünyanı bir-birinə bağlamaqdır, iki dünyanın varlığını qəbul etməkdir. Çünki bütün zülmərin, ədalətsizliyin səbəbi dünyəviləşməkdir, təkdünyalı yaşamaqdır. Nizami insanın dünya nemətlərinə təslim olmasını istəmir, onu dünya nemətlərinə hakim olmağa çağırır, ona dünyaya aldanma deyir (“Dünya kimə vəfa göstərdi ki, bizə də göstərsin?”, “Dünyanın başından bir tük də əskilməyib”).

Nizaminin doğru dünya təsəvvürü formalaşdırmaq üçün seçdiyi üçüncü yol ölüm gerçəyidir. Şairə görə, hər şey tərbiyəyə möhtacdır, insanın ölüm anlayışı da tərbiyə olunmalıdır. İnsan ölümlü varlıqdır, bu dünya imtahan yeridir, ancaq ölüm hər şeyin sonu deyil, əksinə, əbədi axirət dünyasının başlanğıcıdır, insanın axirətdəki yerini bu dünyadakı əməlləri müəyyən edir. Ona görə də, Nizami üçüncü məqalədə ölümü insana tanıdır. O, tərbiyənin əsasının tanıتما olduğunu bildirir: tarixi tanı, dünyanı tanı, ölümü tanı, axirəti tanı ki, özünü və uca Allahı (c.c) tanıya biləsən. Hər bir yanlış addımın, yanlış əməlin, yanlış təsəvvürün arxasında yanlış tarix, dünya, ölüm, axirət, insan və Allah (c.c) bilinci var.

Nizami deyir ki, tərbiyəyə insanın təsəvvüründən başlamaq zəruridir, təsəvvür doğru olsa, əməl və davranış da doğru

olacaq. Ona görə də, Nizami şahın (insanın) sağlam ölüm təsəvvürünün inşa edilməsinə önəm verir, ölümü dünyəviləşmə bəlasının məlhəmi kimi təqdim edir (“Torpaq elə həmin boynuyoğun düşməndir, çərx isə həmin boyun vuran zalımdır”, “bu torpaqda yaşayanların hamısı torpaq olublar, torpaq nə bilir ki, bu torpaqda nə var?”).

Nizami üçüncü məqalənin on birinci beytini də ölümün tanıtılmasına həsr etmişdir: “Hər yarpaq bir azad igidin çöhrəsidir”, yəni bir zaman canlı olan azad insan ölmüş, torpağa qarışmış, o torpaqdan bir ağac bitmişdir, o ağacın hər yarpağı bizə ölüm həqiqətini anladır, sən də o ağacın yarpaqlarını bir dərs kitabı kimi oxu, ölümlü olduğunu anla və dünyaya bağlanma, ölümdən sonrasını düşün. “Hər addım bir şahzadənin başı üstə atılır”, yəni ayaq basdığımız torpağın altı insan cəsədləri ilə doludur, biz cəsədlər üzərində gəzirik. Şair ikinci misrada ölümü tanıdarkən “şahzadənin başı üstə atılan addım” ifadəsinə yer verir. O həm şaha öyüd verdiyi üçün bu ifadəni seçir, həm də ibrət olsun deyə bildirir ki, bir zamanlar yeri ən başda olan şahzadə indi ayaqlar altında qalmışdır.

ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BİZ NİYƏ QOCAYIQ?

ما که جوانی به جهان داده‌ایم
پیر چرانیم کزو زاده‌ایم

*Cavanlığı cahana vermiş bizlər,
Niyə qocayıq, biz ki ondan doğulmuşuq?!⁸⁶⁹*

⁸⁶⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 93.

Nizami bu beytdə də dünyanı tanıdır. Bu məqsədlə iki yoldan istifadə edir, bədii təzad və bədii sualla ideyanı oxucuya çatdırır. Biz dünyadan doğulduq, ancaq dünya bizdən cavandır (valideynimiz bizdən cavandır). Yəni bu dünyanın nemətlərinə, hiylələrinə aldanma, o, öncəkilər kimi səni də yola salacaq. **Dünyaya diqqətlə bax, əslində, o, çox qocadır, səni aldatmaq üçün bəzənmişdir, özünü cavan göstərir. Sən könlünü ona vermə.**

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SAM CAVAN OLSA DA, OĞLU QOCA İDİ

سام که سیمرغ پسر گیر داشت
بود جوان گرچه پسر پیر داشت

*Oğlunu Simurğa vermiş Sam,
Özü cavan olsa da, oğlu qoca idi.⁸⁷⁰*

Nizaminin bu beyti öncəki beytin ideyasına bağlıdır. Şair ideyanın təqdimi üçün Firdovsinin “Şahnamə” dastanında olan bir əfsanədən istifadə edir. Əfsanəyə görə, Rüstəmin (“Şahnamə” dastanının baş qəhrəmanı) atası Zal anadan doğulanda saç ağ olur. Zalin atası Sam bunu fəlakət rəmzi kimi qəbul edir və oğlunu dağın başından atır. Əfsanəvi xeyirxahlıq rəmzi olan Simurğ quşu Zalı götürür, onu bəsləyir. Nizami də bu əfsanənin motivlərindən istifadə edərək dünyanı saç qara olan, cavan Sama, oğlu ağsaçlı Zalı isə insanlara bənzədir. Yəni dünya qocadır, təcrübəlidir və hiyləgərdir, özünü cavan göstərir və insanları aldadır. Onu tanımasan, ona aldansan, səni dağın başından uçuruma atacaq.

⁸⁷⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏMİŞƏ SƏN İSTƏYƏN OLMUR

گنبد پوینده که پاینده نیست
جز بخلاف تو گراینده نیست

*(Daim) vurnuxan və daimi olmayan günbəd,
Həmişə sən istəyinin əksinə dolanır.⁸⁷¹*

Birinci misradakı “günbəd” sözü fələk, çərx, səma mənasında işlədilmişdir. O, hər zaman hərəkətdədir və zaman insanın əleyhinə çalışır, onu hər an ölümə yaxınlaşdırır. Nizami insanın dünyaya aldanmaması üçün onun ən önəmli özəlliklərindən birini açıqlayır. Ey insan, bil ki, dünya sənə dostun deyil, o hər zaman sənə rəqabət halındadır, səni məğlub etməyə çalışır (“Həmişə sən istəyinin əksinə dolanır”). Sən “vurnuxan günbədi” məğlub etmək üçün zamanın, dünyanın məhkumu deyil, hakimi olmalısən. Doğru bir hədəf uğrunda çalışmalı və aldığın hər nəfəsi saleh əməllərinlə axirət azuqəsinə çevirməlisən.

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: O, SƏNİ HALDAN-HALA SALAR

گاه ملک جانورانت کند
گاه گل کوزه گرانست کند

*O, səni gah canlıların şahı edir,
Gah da səni kuzəgərlər (dulusçular) üçün
gilə döndərir.⁸⁷²*

⁸⁷¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

⁸⁷² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

Hər zaman hərəkətdə olan günbəd səni gah canlıların şahı edir, yəni bir zaman insan olursan. Sonra ölüm fərmanı verir, ölürsən, bədənin torpağa qarışır, dulusçular sənin bədənin qarışmış torpaqdan kuzələr düzəldirlər. Dünyanın sənə münasibəti budur, ona aldanmaq olarmı?

**ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
HAMI ÖZ İŞİNDƏN TƏNGƏ GƏLMİŞDİR**

هست بر این فرش دو رنگ آمده
هر کسی از کار به تنگ آمده

*Bu ikirəngli xalçanın üstünə ayaq basanların hamısı,
Öz işlərindən təngə gəlmişlər.⁸⁷³*

Hərəkətli və daimi olmayan günbəd hər zaman insanın istəyinin əksinə dolandığından heç kim öz halından məmnun deyil. Bu ikirəngli xalçanın, yəni gecəli və gündüzlü dünyanın üstünə ayaq basanların hamısı bezmişdir. Çünki dünyanın tələsinə düşmüşlər.

**ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
DƏRYADA OLANLAR NƏ XOŞBƏXTDİRLƏR**

گفته گروهی که به صحرا درند
کای خنک آنان که به دریا درند

*Səhrada olan dəstələr deyirlər:
“Dəryada olanlar nə xoşbəxtdirlər!”⁸⁷⁴*

⁸⁷³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

⁸⁷⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

Şair bu beytdə heç kimin öz halından razı olmadığı fikrini ifadə etmişdir. İnsanlar öz problemlərini həll edə bilmirlər. Səhrada Günəşin istisi altında yananlar deryada olanları xoşbəxt sayırlar. İnsanlar həm də bir-birinin halından xəbərsizdirlər.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: “SƏHRA NECƏ GÖZƏLDİR!”

وانکه به دریا در سختی کشت
نعل در آتش که بیابان خوشست

*Ancaq deryada məşəqqətə qatlaşanlar,
Nalı oda qoyub bağırırlar: “Səhra necə gözəldir!”⁸⁷⁵*

Bu beyt öncəki beytin davamıdır. Deryada olanlar da dənizin amansız dalğaları ilə çarpışırlar, onlar da öz hallarından razı deyillər, səhranın gözəl olduğunu düşünürlər. Şair deryada olanların vəziyyətinin ağırlığını ifadə etmək üçün belə deyir: “Onlar nalı oda qoyub bağırırlar” (cadugərlər bir şeyi, ya da şəxsi öz hüzurlarına gətirmək üçün nalı oda qoyub ovsun oxuyurlar). Yəni deryada olanlar çətin vəziyyətdədirlər, ölümle üzbəüz qalmışlar, onlar insanları yardıma çağırırlar, bütün vasitələrlə bu fəlakətdən qurtulmağa can atırlar. **Dünya kimini səhra, kimini də dənizlə sınayır, hər kəsin yükü öz imkanlarına uyğundur, imtahan qanunu var, bu qanun məcburidir, qaçılmazdır və hamıya aiddir.**

⁸⁷⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

**ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
NƏ SUDA ƏMİNDİRLƏR, NƏ DƏ QURUDA**

آدمی از حادثه بی غم نیند
بر تر و بر خشک مسلم نیند

*Adəmdən olanlar (dünyanın) qəzalarından
qəmsiz deyillər.
Nə suda əmindirlər, nə də quruda.⁸⁷⁶*

Nizami beytin birinci misrasında “insan” yerinə “Adəmdən olanlar” ifadəsini seçir. Bununla iki şeyə işarə edir. **İn-sanların imtahan olunması yeni bir şey deyil, ilk insan olan Adəmdən başlayaraq bu qayda davam edir və bu qaydada istisna yoxdur.** Hz. Adəm (s.a.s) peyğəmbər olsa da, imtahan olundu, şeytana aldandı, cəzalandırıldı, ancaq o, tövbə etdi və bağışlandı. O, insanlıq üçün bir örnekdir. O, dünyanın qəzalarından qəmsiz deyilsə, deməli, Adəm oğulları qəmsiz, kədər-siz olmayacaq. Nizami beytdə “Adəmdən olanlar” deməklə bir örneklə qaydanın tarixiliyini, fasiləsizliyini, müxtəlif formalarda təkrar olunacağını ifadə etmişdir.

Nizaminin bu formulla verdiyi ikinci mesaj odur ki, uca Allahın (c.c) qanunları (sünətullah) dəyişməz, ömür sınaq üçün verilib və hər insan imtahan olunacaq. Kimi səhra, kimi derya ilə, kimi zənginlik, kimi yoxsulluqla, kimi xəstəlik kimi sağlamlıqla. Uca Allah (c.c) ölüm qanunu qoymuşdur, bu buyruq hər kəsə (və hər şeyə) aiddir və mütləqdir.

Şair deyir ki, Adəmdən olanlar nə suda əmindirlər, nə də quruda. Hər insan başına gələcəklərdən xəbərsiz yaşayır,

⁸⁷⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

ölümünün nə zaman və harada olacağını bilmir, qəmdən, kədərdən, ölümdən sığortalanmış insan yoxdur.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: KÖÇMƏK BİZİM BORCUMUZDUR

فرض شد این قافله برداشتن
زین بنه بگذشتن و بگذاشتن

*Karvanı qaldırıb (yola düşmək),
Və bu yurdu qoyub ondan köçmək
bizim borcumuzdur.⁸⁷⁷*

Nizami bu beytdə ölümü anlatmışdır. “Karvanı qaldırmaq” da, “bu yurdu qoyub ondan köçmək” də ölümə işarədir. Yəni insan ölümlü varlıqdır, ölümü unutmamalıdır, dünyəviləşmə xəstəliyinin ən təsirli dərmanlarından biri də davamlı ölümü xatırlamaqdır, ölümün insanın müəllimi olduğunu bilməkdir. Nizami ölümü bir borc, bir vəzifə kimi təfsir edir. Mülkün, o sıradan bizim həyatımızın sahibi uca Allahdır (c.c), həyatın da, ölümün də sahibi Odur. Bizim vəzifəmiz bizə verilmiş həyatı Onun ölçülərinə uyğun yaşamaq və Onun borcunu, Onun əmanətini Onun buyurduğu şəkildə geri qaytarmaqdır.

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ACİZ QALANLAR SÜRGÜN OLUNUBLAR

هر که در این حلقه فرو مانده است
شهر برون کرده و ده رانده است

⁸⁷⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

*Hər kim bu halqada (aciz qalıb) ilişibse,
O, şəhərdən qovulub sürgün olunubdur.*⁸⁷⁸

Birinci misrada “bu halqada aciz qalmaq, ilişmək” ifadəsi var. “Bu halqa”, yəni bu dünya, onun gedişi, ömür karvanı. “Bu halqada aciz qalmaq”, yəni həyat imtahanını verə bilməmək, nəfsinə məğlub, şeytana təslim olmaq. İnsan dünyanı, özünü tanımayanda, mülkün sahibinin uca Allah (c.c) olduğunu bilməyəndə, axirətə inanmayanda, ömrü Onun əmanəti kimi qəbul etməyəndə, sahib olduğu hər şeyin, əslində, onun olmadığını anlamayanda şər qarşısında aciz olur, güc və dirəniş qaynaqlarını itirir, dünyəviləşir, həyatını, bütün varlığını israf edir, əmanətə xəyanət damğası ilə damğalanır və Nizaminin dediyi kimi: “Şəhərdən qovularaq kəndə sürgün olunur”.

Bu misrada “şəhər” gəncliyin, gözəlliyin, rifahın, rahatlığın simvoludur. Dünyanı doğru tanıyıb doğru yaşayanda insan rahat olur, qayğılardan qurtulur, azadlığı hiss edir. İnsan yanlış həyat biçimi seçəndə (uca Allahı (c.c) həyatından çıxaranda) ilk sırada azadlığını itirir, əşyanın (onun üçün yaradılmış varlıqların) köləsinə çevrilir. Nizamiyə görə, azadlığını itirən, nəfsinə kölə olan insan həyatın mənasını anlamaz, onun gözəlliyini görməz və hiss etməz. İnsanı əşyanın köləliyindən xilas edəcək tək güc qaynağı imandır, uca Allaha (c.c) itaətdir. Bu mənada beytin birinci misrasındakı “bu halqada aciz qalmaq” ifadəsi, əslində, insanın azadlığını itirməsidir. Nizamiyə görə, azadlığını itirən insan “şəhərdən kəndə sürgün edilmişdir”, imanın verdiyi rahatlıqdan məhrum qalaraq nəfsin istəklərinin verdiyi əzaba düşər olmuşdur, o

⁸⁷⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

insan qəlb rahatlığını itirmişdir, qəlbini nəfsinə, şeytana təslim etmişdir, uca Allaha (c.c) bağlı olmayan (Ona bağlı deyilsənsə, başqa bir şeyə bağlısan) həyat yaşayan insan azadlığını itirərək sürgündə yaşayan insan kimidir.

İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YOXLUQ SƏNİ GÖZLƏYİR

راه رویرا که امان می دهند
در عدم از دور نشان می دهند

*Aman verilmiş yolçunu,
Yoxluqda uzaqdan nişan verirlər.⁸⁷⁹*

Nizami bu beytdə dünyanın, həyatın, ölümün mənasını başqa biçimdə təqdim edir. O deyir ki, uca Allah (c.c) xəllaqdır (hər şeyi yoxdan var edən Odur. Onun yaratmasının başlıca özəlliyi odur ki, O yoxdan var edir, insan isə vardan var edir, olmayan bir şeyi yarada bilməz), hər şeyin yaradıcısıdır, insana həyatı, ömrü verən də Odur. Birinci misradakı “aman vermək” ifadəsi öncə bu imkanı, şansı verənin uca Allah (c.c) olduğuna işarə edir. O, Rəhmandır, Onu tanıyana da, tanımayana da, imanlıya da, imansıza da, canlıya da, cansıza da həyat vermişdir. **“Aman vermək” ifadəsi verilən imkanın (ömrün, yaşamaq haqqının) məhdud olduğunu göstərir, ölümün qaçılmazlığına işarə edir. “Aman vermək” ifadəsi həm də bu imkanın (ömrün) məqsədsiz verilmədiyinin əlamətidir. O, sənə bu ömrü (zaman dilimini) imtahan üçün verib, sənə ağıl, iradə, vicdan bəxş edib, sənə seçim haqqı tanıyıb. “Aman vermək” ifadəsi**

⁸⁷⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

aman verənin sənə verdiyinin hesabını soracağına işarədir. Ey insan, uca Allah (c.c) səndən verdiyi hər nəfəsin hesabını soruşacaq, özünü bu hesab gününə hazırla, “ölmədən öncə öl”. “Aman vermək” ifadəsi ağıllı, imanlı insanda səfərbərlik, hərəkət, saleh əmələ yönəlmə, çalışma duyğusu yaradır, onun məsuliyyət hissini artırır.

“Aman vermək” həm də uca Allahın (c.c) Rəhim sifətinin özəlliyidir. O, Rəhimdir, şəfqət və mərhəmət sahibidir, belə olmasa idi, aman verməzdi. O, insanı çox sevir, insan Onun şah əsəridir, O, insanı günahlarına görə dərhal cəzalandırmaz, O, Kərimdir, bağışlayandır, bağışlamağı çox sevdüyinə görə, Qaffar və Qafurdur.

“Aman vermək” ifadəsinin iki yönü var, biri uca Allaha (c.c) aiddir, biri də insana. Bu ifadənin insana verdiyi mesajlar, ölçülər var. Öncə onu deyək ki, Nizami insanı “aman verilmiş yolçu” adlandırır. Yəni ey insan, həyat məhduddur, əbədi deyil, ölüm var, o, qaçılmazdır, əcəl köhləni səni gözləyir, axirət var, hesab, cənnət və cəhənnəm də mütləqdir, sən yolçusan, səfərdəsən, bu dünya sənin mənzilin deyil, o, fanidir, axirət əbədidir, fani olana bağlanma, ona kölə olma, əbədi olana yönəl ki, xoşbəxt olasan, dünyəviləşməyəsən. Ey aman verilmiş yolçu, imtahan dünyasında olduğunu unutma, ömrünün hər nəfəsini axirət azuqəsinə çevir, Onun səni hər an və hər yerdə gördüyünü, eşitdiyini, bildiyini bil, Allahsız (c.c) yaşama, bu dünyanı əbədi olan axirəti qazanmaq üçün xərclə, dünya malının əsiri olma...

Nizami beytin ikinci misrasında belə deyir: “Aman verilmiş yolçunu yoxluqda uzaqdan nişan verirlər”. Yəni dünyaya aldanma, ömür əbədi deyil, sənə aman, imkan verilse də, yoxluq səni gözləyir, ölüm səni tanıyır, ondan gizlənə

bilməzsən. “Yoxluqda uzaqdan nişan vermək” ölümdən can qurtarmağın mümkün olmadığını ifadə edir. Ölüm səni uzaq məsafədən də tanıyır, səni milyonların içindən də seçə bilir, gizlənmək, qaçmaq, aldatmaq şansın yoxdur. **Ona görə də, ölüm səni unutmadığı kimi, sən də onu unutma, heç ölməyəcəkmis kimi yaşama.**

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: HAKİMİYYƏT TƏKƏBBÜR VERİR

ملک رہا کن کہ غرورت دهد
ظلمت این سایه چه نورت دهد

*Hakimiyyəti at, o, sənə təkəbbür gətirir,
Bu kölgənin zülməti sənə nə işıq verə bilər?*⁸⁸⁰

Nizami şahın (insanın) düşüncəsində dünya, həyat, ölüm təsəvvürü formalaşdırır (axirətdən baxa bilsən, bu dünyadakı möhtəşəmliyin dərvişliyin qulu olduğunu görərsən, mülk həmin mülkdür, Süleyman yoxdur, dünyanın başından bir tük də əskilməyib, torpaq həmin düşməndir, çərx həmin zalımdır, dünya ilə ünsiyyət arzulama, o, vəfasızdır, torpağın üstündə yaşayanlar torpaq oldular, gördüyün hər yarpaq bir azad igidin çöhrəsidir, atdığıın hər addım bir şahzadənin başı üstə atılır, biz bu dünyadan doğulmuşuq, ancaq o, cavandır, biz qoca, hərəkətdə olan günbəd həmişə sənin istəyinin əksinə dolanır, o, səni gah canlıların şahı, gah da dulusçu üçün gil edir, hər kəs sınağa çəkilir, kimisi derya, kimisi səhra ilə, insan oğlu heç bir şeydən və heç bir yerdə əmin deyildir,

⁸⁸⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

ölüm haqdır, bu dünyadan köçmək bizim borcumuzdur, insan aman verilmiş yolçudur, o, səfərdədir, bu dünya əbədi qalacağın yer deyil, yoxluq səni gözləyir...)

Şair bu beytdən başlayaraq şaha öyüd verir, öncə şahı ona deyəcəyi sözə (ölçüyə) hazırlayır, sonra nəsihətlərini sıralayır: “Hakimiyyəti at, o, sənə təkəbbür gətirir”. Nizamiyə görə, şah (insan) üçün ən qorxulu mənəvi xəstəliklərdən biri təkəbbürdür. Bu xəstəlik insanın bəsirət gözünü kor edir, onun düşüncəsində yanlış dünya təsəvvürü formalaşdırır, onu yanlış əməllərə sürükləyir. Şairə görə, təkəbbür cahilliyin əlamətidir, insanın uca Allahı (c.c) düşüncə və əməllərindən çıxarmasının, özünü Onun qarşısında hiss etməməsinin əlamətidir. Belə olduqda hakimiyyət xidmət vasitəsi olmaqdan çıxıb, fəlakət qaynağına çevrilir, önəmli məsələ budur: sən hakimiyyəti, yoxsa hakimiyyət səni idarə edir? Hakimiyyət səni idarə edirsə, o, təkəbbür qaynağıdır və ondan əl çək, içindəki təkəbbür virusunu öldür. **Təkəbbür qaynağı olan hakimiyyət kölgədir, qaranlıq və zülmətdir, o, sənə işıq verə bilməz, yəni bütün imkanlarına baxmayaraq, hakimiyyət səni xoşbəxt etməz.**

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖMRÜNÜ ƏYLƏNCƏ İLƏ BAŞA VURURSAN

عمر به بازیچه به سر میبری
بازی از اندازه به در میبری

*Sən ömrü əyləncə ilə başa vurursan,
Sən əyləncə ilə əndazədən çox əylənirsən.*⁸⁸¹

Şair bu beytdə şah üçün ikinci təhlükə mənbəyini göstərmişdir: “Sən ömrü əyləncə ilə başa vurursan”. **Səni idarə edən**

⁸⁸¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

hakimiyyət həm sənə təkəbbür verir, həm də əyləncəyə yönəldir, zəruri olmayan əyləncə ömrün və vaxtın israfıdır, ölümü, axirəti, uca Allahı (c.c) unutmaktır, dünyəviləşmə xəstəliyinin əlamətidir. Nizami, əslində, şahı öyüd verərkən dünyəviləşmə xəstəliyinin əlamətlərini saymış olur. Bu xəstəliyin əlamətlərindən biri hakimiyyət sevgisidir (şöhrət duyğusu), biri təkəbbürdür (özünü uca Allahın (c.c) yerinə qoyma duyğusu), biri sərvət hərisliyidir, biri əyləncədir (şair əyləncə deyərkən həm eyş-işrəti, həm kef məclislərini, həm də musiqi və qadın düşkünlüyünü nəzərdə tutur). Əgər şahın hakimiyyəti və ömrü bu işlərə sərf olunursa, deməli, o xalqa zülm edir.

Şair deyir ki, ey şah, sən əyləncə ilə həddən çox əylənirsən, yəni özünü unutmusan, idarə etdiyin ölkədən, bu ölkənin insanlarından xəbərin yoxdur, sən xalqın çiynində yükə çevrilmisən, hakimiyyət, şöhrət, sərvət və şəhvət duyğusu səni oyuncaq kimi oynadır, sən oyuncağın oyuncağısan. Ona görə də, bu hakimiyyəti at, qəflət yuxusundan oyan, gücün, şöhrət, sərvət və şəhvətin verdiyi sərxoşluqdan ayıl ki, həqiqəti görəsən, necə qorxunc bir bəlanın içində olduğunu anlayasan, zülmədən əl çəkib ədalətə yönələsən.

İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖMÜR ƏYLƏNCƏ ÜÇÜN VERİLMƏYİB

گردش این گنبد بازیچه رنگ
نر پی بازیچه گرفت این درنگ

***Bu oyuncaq xasiyyətli günbədin gərdişi,
Səni oyuncaq ucundan belə ləngitmir.⁸⁸²***

⁸⁸² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

Nizami birinci misrada günbəd (günbəz) deyərəkən fələyi, göyü, səmanı nəzərdə tutur. O, günbəzin (fələyin) özəlliyini təqdim edərkən “daim vurnuxan”, “dolanan”, “hərəkətli”, “oyuncaq xasiyyətli” kimi söz və ifadələrindən istifadə edir. **O, oyuncaq xasiyyətli fələkdir (orijinalında rəngli, rəngbərəng), yəni onun mahiyyətini, sirrini heç kəs bil-mir, aldadıcıdır, səninlə oyun oynayır, səni aldatmağa çalışır, gerçək niyyətini gizləyir, səni bir oyuncaq kimi əyləndirir, vaxtını, ömrünü alır, əvəzində bir şey vermir.** Ancaq sən aldanma, bil ki, ömür sənə əyləncə üçün verilməyib. Sənin bu dünyada ləngiməyin (yaşamağın) imtahan üçündür, bu ömrün hər nəfəsini axirət azuqəsinə çevir, hesab verəcəyini düşün.

İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: AĞLIN RÜTBƏSİNİ UCALT

بیشتر از مرتبه عاقلی
غفلت خوش بود خوشا غافل

*Ağılın rütbəsi ucalmadan əvvəl,
Xoş qəflət (hakimlik edirdi), qafillik nə xoş şeymiş!⁸⁸³*

Uca Allah (c.c) insana başqa varlıqlarda olmayan üç nemət verib: ağıl, iradə, vicdan. O, ağıl ilə düşünür, iradəsi ilə seçir, vicdanı ilə mərhəmətli, şəfqətli olur. Əgər şahın (insanın) varlığına təkəbbür hakimdirsə, o zülm edirsə, ömrü əyləncəyə, eyş-işrətə sərf olunursa, özünü unutmuşsa, vaxtını, enerjisini israf edirsə, deməli, ağılın rütbəsi aşağı düşmüşdür, vicdan susmuşdur, onun üstü günahlarla örtülmüşdür, iradə

⁸⁸³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 94.

yanlış seçim etmişdir. Nizami buna qafillik deyir, onu qəflət adlandırır. Ağılın rütbəsi ucalmazdan əvvəl xoş qəflət hakimlik edirdi, qafillik nə xoş şeymiş. **Ağıl, iradə, vicdan sahibi olmaq həqiqəti görməkdir, məsuliyyət yüklənməkdir, acıları duymaqdır, paylaşmaqdır, hər an ilahi iradəni hiss etməkdir, fədakarlıq və saleh əməldir, aldığı hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirmək cəhdidir.**

Nizami ağılı, iradəsi və vicdanı aktiv olan insanı sağlam bədənə bənzədir. Bu bədən təsirlərə reaksiya verir, onun kodları (fitrəti) ilahi koordinatlara uyğun çalışır. Dünyəviləşmə virusu ilə zəhərlənmiş (rütbəsi düşmüş) ağıl, iradə və vicdan sahibi olan insan isə uyuşmuş, xəstələnmiş, keyləşmiş bədən kimidir. Bu bədən xarici təsirləri hiss etmir, həyatı, dünyanı doğru tanımır. Ona görə də, qafil insan halından məmnundur və belə deyə bilər: “Qafillik nə xoş şeydir!”. Deməli, dünyəviləşmə xəstəliyinin bir əlaməti də ağılın rütbəsinin düşməsidir, insanın sağlam düşünmə imkanını itirməsidir, iradənin doğruunu seçmə imkanından məhrum olmasıdır, vicdanın günahlarla susdurulmasıdır. Düşünmədən, seçmədən, duymadan yaşamağa nə var ki?

İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞADLIQ SƏADƏTİ SONA YETDİ

چون نظر عقل به غایت رسید
دولت شادی به نهایت رسید

*Ancaq (sonralar) ağılın nəzəri son həddə çatarkən,
Şadlıq səadəti sona yetdi.⁸⁸⁴*

⁸⁸⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

“Ağılın nəzərinin son həddə çatması” onun aktiv olmasıdır, hər şeyi ağılın süzgəcindən keçirərək düşünməkdir, səbəbləri, hadisələr arasındakı əlaqəni görməkdir, məsələni bütün yönləri ilə anlamaqdır. **Aktiv ağıl qafilliyi rədd edir, onun həqiqəti axtarmaq özəlliyi var, qafillik hərəkətsizliyi, durğunluğu sevir, aktiv ağıl isə hər an hərəkətdədir, çalışır, insanı xeyir işlərə yönəldir, ona əşyanın həqiqətini göstərir.** Cahil insan ağlını çalışdırmır və qafilliyi “şadlıq səadəti” hesab edir. Ağıl aktivləşəndə, ilahi missiyanı yerinə yetirəndə qafilliyin “şadlıq səadəti” sona çatır.

İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: QAFİLLİK DİVANƏLİKDİR

غافل بودن نه ز فرزانگیست
غافلی از جمله دیوانگیست

***Qafil olmaq igidlikdən deyildir,
Qafillik divanəlik əlamətlərindəndir.⁸⁸⁵***

Nizami öncəki beytlərdə qafilliyin əlamətlərini verir: dünyanı, həyatı, ölümü, vaxtı, axirəti, uca Allahı (c.c), özünü tanımaq, dünya malına itaət etmək, dünyəviləşmək, təkəbbürlənmək, ömrü əyləncəyə sərf etmək, hədəfi olmamaq, cahilliyi xoşbəxtlik saymaq... Şair bu beytdə isə qafilliyi tanımaq ölçüsü verir: qafillik igidlik deyil, igidlik dünyanı doğru tanımaqdır, kainatı doğru oxumaqdır, bu varlıq içində öz yerini, vəzifəni, həddini bilməkdir, insanı, cəmiyyəti islah edən saleh əməllərdir.

⁸⁸⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

Nizamiyə görə, qafillik divanəlik (dəlilik) əlamətlərindənədir. Qafil və dəlini birləşdirən cəhət odur ki, hər ikisinin ağılı, iradəsi və vicdanı doğru çalışmır, onlar həqiqəti görə bilmirlər, ağa qara deyirlər, onların ağıl güzgüsü hər şeyi tərsinə göstərir, onlar cahilliyi “şadlıq səadəti” hesab edirlər, onların həqiqət adlı bir dərdi də yoxdur (Nizamiyə görə, insanın həqiqət adlı bir dərdi, bir davası, idealı olmalıdır). Ağıllını (ağılı imana bağlı olanı) dəlidən ayıran da budur. Ağıllı həqiqəti arayan, onun yanında olan, həqiqət uğrunda fədakarlıq edəndir.

İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: QAFİL OTURMA

غافل منشین ورقی میخراش
گر ننویسی قلمی میتراش

*Qafil oturma, varağı cızmalə,
Yazmasan da, heç olmasa, qələmi qədlə.⁸⁸⁶*

Nizamiyə görə, qafilliyin əlamətlərindən biri də tənbellikdir. Tənbəl insan bu dünyanın dəyərini anlamaz, aldığı hər nəfəsin onun üçün bir imkan, şans olduğunu bilməz, vaxtın əmanət olduğunu düşünməz, heç ölməyəcəkmış kimi yaşayar. Nizami şahı (insanı) hərəkət etməyə, çalışmağa, aktiv olmağa çağırır. Yaxşı insanları da iki yerə ayırır: yaxşı insandır, inanc sahibidir, ancaq fəal deyil, insanları, cəmiyyəti dəyişdirmək uğrunda mübarizədə iştirak etmir. İkinci qrup yaxşı insanlar isə fəaldırlar, onlar gözəllikləri yaymağa,

⁸⁸⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

çoxaltmağa çalışırlar, islah edən əməllərə, cihada həsr olunmuş ömür yaşayırlar. “Qafil oturma”, yəni özünü unutmama, sənə verilən zamanın su kimi axdığını anla, “varağı cızma”, yəni kiçik də olsa, bir saleh əməlin olsun, tənbel olma, hərəkət et, çalış, “yazmasan da, heç olmasa, qələmi itilə”, yəni tənbelliklə barışma, səni hərəkətə sövq edəcək sağlam niyyətin olsun. Sənin niyyətin sənin təsəvvüründür. Doğru düşünsən (sağlam niyyətin olsa), tənbellik xəstəliyindən qurtulacaqsan, saleh əməllərə yönələcəksən.

OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BƏXTƏVƏRLƏR KƏMƏRİNDƏN ƏLİNİ ÇƏKMƏ

سر مکش از صحبت روشندان
دست مدار از کمر مقبلان

*Parlaq ürəklilərin xidmətindən çəkinmə,
Bəxtəvərlər kəmərinədən əlini çəkmə.⁸⁸⁷*

Hz. Nizami bu beytdə ömür boyu sadıq yaşamağın, dəyərlərinə bağlı qalmağın ölçüsünü, yolunu göstərmişdir. Yəni bir insan sadıq, dəyərlərə bağlı, inanlı ola bilər, ancaq onun bu halı davamlı olmaya da bilər. Şairə görə, bu halın, dəyərlərin qorunmağa ehtiyacı var. Bunun üçün ilk şərt uyğun mühitin, atmosferin olmasıdır. Məsələn, əlində çox gözəl, ətirli bir gül toxumu var. Sən o toxumu münbit bir torpağa əkməsən, ona qayğı göstərməsən, o toxum bir çiçəyə çevrilməyəcək. Dəyərlər də belədir, uyğun mühitə bağlıdır. **Nizamiyə görə, bu mühitin ilk şərti ədalətli, sadıq, inanlı, fədakar insanların arasında yaşamaqdır, onlarla ünsiy-**

⁸⁸⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

yətdə olmaqdır, onlarla birlikdə işləməkdir. Şair bu dəyərləri özündə birləşdirən insanları beytin birinci misrasında “parlaq ürəklilər” adlandırır. “Parlaq ürəklilər”, yəni qəlbi nəfsin kirlərindən arınmış insanlar, ruhunu qəlbinin soltanı seçmiş aşiqlər, ömrünü, aldığı hər nəfəsi uca Allah (c.c) üçün yaşayan mücahidlər, insanlığın nur qaynağına çevrilmiş möminlər, bu dünyasını axirətə qurban vermiş, ömrünü insanların xoşbəxtliyinə həsr etmiş fədakarlar...

Nizami şaha deyir ki, parlaq ürəklilərin xidmətindən çəkinmə, yəni onların əhatəsində (sağlam atmosfer) ol, onların məsləhətinə qulaq as, onları dövlətin idarəçilik sistemə yerləşdir. Şair şaha “onlardan çəkinmə” deyir. Çünki idarəçilər çox zaman ağıllı, imanlı, dürüst insanlardan çəkinirlər, onlar cahilləri idarəçiliyə cəlb edirlər, asan idarə olunan, yaltaq, həqiqətə göz yuman, şaha qeydsiz-şərtsiz itaət edən insanlar axtarırlar. Şair bu insanların əhatəsində yaşamağı qafillik, o mühiti də “xəstə atmosfer” adlandırır. Suyu, havası, torpağı, qidası xəstə olan yer, o mühidə yaşayan insanı da xəstələndirir. Nizamiyə görə, ən qorxulu xəstəliklərdən biri fikir, düşüncə, inanc xəstəliyidir. Bu xəstə insanların mühitində yaşayan şah da xəstə olacaq, ədalətdən uzaqlaşıb zülmə yönələcək, onun hakimiyyəti və dövləti çökəcək, iki dünyanın bədbəxtinə çevriləcək.

Nizami beytin birinci misrasında ədaləti, sədaqəti, inancı yaşatmağın ilk şərtini açıqlamışdır (sağlam mühitin olsun, “parlaq ürəklilərin xidmətindən çəkinmə”), ikinci misrada isə başqa bir ölçü vermişdir: “Bəxtəverlər kəmərlərdən əlini çəkmə”. Nizami kimlərə “bəxtəver” deyir? Ona görə, “parlaq ürəklilər” elə bəxtəverdirlər. Onların iki önəmli

özəlliği var: tövhid inancına bağlıdırlar, bütün işləri uca Allahın (c.c) buyruqlarına uyğundur və ədalət sahibidirlər, onların qəlbləri arınmışdır, insanlara xidməti ilahi buyruq hesab edirlər. Sən də, ey şah, bu bəxtəvərlərin kəməmindən əl çəkmə.

“Kəmə” divan ədəbiyyatında (**“kəmə”**in mifoloji anlamı da var, şifahi ədəbiyyatda da ona rəmzi mənalar yüklənmişdir) müxtəlif mənaları ifadə edir: **“güc”, “hakimiyyət”, “şan”, “şöhrət”, “titul”, “dərəcə”, “rütbə”, “elm”, “bilik”...** **“Bəxtəvərlərin kəməmindən əlini çəkmə”,** yəni ədalət, iman, əxlaq və elm sahibi insanlardan ibarət çevrən, mühitin, atmosferin olsun, onlardan ayrılma, balıq üçün su nədirsə, şah (insan) üçün **“parlaq ürəklilərin mühitində yaşamaq”, “bəxtəvərlərin kəməmindən yapışmaq”** da odur. Şahın ədalətli olmasının, xalqa xidmət etməsinin şərti də budur. Ədalətli işlər, xidmətlər, ölçüsü ədalət olan gözəl əməllər ədalətli insanlarla gerçəkləşdirilə bilər, ədalət ideyası, sağlam ağıl, imanlı qəlbə doğrular, arınmış parlaq ürəklərdə bitər, soltanı ruh olan (nəfs yox) qəlbin hökm etdiyi əllərlə, əməllərlə, güc və enerji ilə gerçəkləşər. Şair deyir ki, ədalətin doğrulması, yaşaması, bütün işlərin ölçüsünə çevrilməsi sağlam mühitə bağlıdır. Ədalət irsən keçən dəyər deyil, o, tərbiyə yolu ilə qazanılır, sağlam mühitdə doğulur və yaşayır. Şahın vəzifəsi ədalətin doğrulacağı, yaşayacağı, fəaliyyət göstərəcəyi mühiti hazırlamaqdır.

OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TİKAN SÜNBÜL ÇİÇƏYİNƏ QALİYƏ DOLDURUR

خار که هم صحبتی گل کند
غالیه در دامن سنبل کند

*Gülün həmsöhbəti olan tikan,
Sünbül çiçəyinin ətəyinə qaliyə doldurur.*⁸⁸⁸

Bu beyt öncəki beytin izahıdır, şah (insan) üçün mühitin, atmosferin önəmi ilə bağlıdır. Nizami ideyanın şərhı üçün gül və tikan obrazından istifadə etmişdir. Tikan hər zaman gülün yanındadır, onun həmsöhbətidir, ona görə də gülün xasiyyəti, ətri ona təsir etmişdir, onu dəyişdirmişdir, onu tərbiyə etmişdir. Nəticədə, işi incitmək, əziyyət vermək, batmaq olan tikan öz xasiyyətindən əl çəkmiş, sünbül çiçəyinin ətəyinə qaliyə doldurmağa başlamışdır. İki gözəl ətirli ətir növü var. Onlardan biri ənbər, biri də müşkdür (biri xüsusi ceyran növünün göbəyindəki mayedən, biri də dəniz molyuskasının şirəsindən hazırlanır. Bu iki ətir növü klassik ədəbiyyatda gözəlliyin ifadəsi üçün ən çox istifadə olunan obrazlardandır). **Ənbər və müşkün qarışığından hazırlanan ətir növünə isə qaliyə deyilir, yəni qaliyə ən gözəl ətir növüdür.** Gülün təsiri ilə dəyişən tikan artıq qaliyə hazırlayır, sünbül çiçəyinin ətəyinə qaliyə doldurur. (Məhəmməd Bəlxinin şərhində deyilir ki, gül bağlarında bir tikan növü olur. Sünbül çiçəyinin kökünü o tikana sarıyıb bir müddət saxlayan sonra sünbül çiçəyi qaliyə ətri saçmağa başlayır).

Hz. Nizaminin şərh olunan beytlə verdiyi mesaj budur: şah (insan) üçün onun bağlı olduğu mühitin önəmi çox böyükdür. Sağlam mühit “tikanları” da dəyişdirər, onu tərbiyə edər, onu gözəlləşdirər. **Ey şah, ədalətli olmaq, zülmədən uzaq qaçmaq, uca Allahın (c.c) və insanların rızasını qazanmaq istəyirsənsə, “parlaq ürəyi” olan insanlardan ibarət mühitin, çevrən olsun, onlara dəyər və yer ver,**

⁸⁸⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

onların xidmətindən, ağıl, güc və bacarığından istifadə et, o bəxtəvərlərin kəmərinə əlini çəkmə. Bu, müsbət, ədalətli, sadıq, imanlı insan olmaq özəlliyini davamlı yaşatmağın ölçüsü, yolu və şərtidir. Yəni sağlam mühitin qorumaq, xəstə mühitin pozmaq özəlliyi var. Əslində, sağlam mühit fitrəti qorumaq qanununun ayrılmaz tərkib hissəsidir. İlahi hikmətlə yaradılmış hər bir varlığın təbii (ilahi) qorunma özəlliyi var: ləpənin çəyirdəyə, ağacın, dənənin, toxumun qabığa ehtiyacı var, uca Allah (c.c) hər bir heyvana və bitkiyə özəl qoruma sistemi vermişdir. Fitri immun sistemi olmayan bir insanın yaşaması qeyri-mümkündür. Qabıqsız toxum xarab olmağa, ölməyə, fitri özəlliyini itirməyə məhkumdur, bu qoruma sistemi olmadan o doğmaq, törəmək, artmaq, bitmək, yeni, müsbət bir şey yaratmaq keyfiyyətini itirdiyi kimi, tövhid, ədalət, sədaqət, iman kimi dəyərlərə bağlı sağlam mühiti olmayan insan və cəmiyyətin də fitri özəlliklərini itirməsi qaçılmazdır.

OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏHRANI MEYDANA ÇIXARACAQLAR

روز قیامت که برات آورند
بادیه را در عرصات آورند

*Qiyamət günü hesaba başlayarkən,
Səhranı meydana çıxaracaqlar.⁸⁸⁹*

Nizaminin şaha (insana) öyüd vermək yollarından biri axirəti, ölümü, hesabı, cənnət və cəhənnəmi onun yadına salmasıdır, bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurmasıdır. Şair bu

⁸⁸⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

beytdə də eyni yolu seçmişdir və ideyanın bədii ifadəsi üçün səhra obrazına müraciət etmişdir. Onun məqsədi şahın əhatə olunduğu mühitin önəmini göstərmək, tərbiyədə əməyin, sevginin, istəyin rolunu açıqlamaqdır. O, bu məqsədlə altı beyti səhra ilə dialoqa, bir beyti də səhranın (dəyişmək istəyən və dəyişən insanın) mücadiləsinin nəticəsinə həsr etmişdir.

Şair bilərəkdən dialoq formasını seçir və bu yolla bir sıra məsələləri həll edir: mənzum hekayənin süjet xəttinə hərəkətlilik gətirir, hadisələri canlandırır, gərginliyi artırır, diqqəti yönəldir, təsvirin, təhkiyənin içinə dramatik janrın elementini daxil edir, nəticədə, oxucu da hadisənin iştirakçısına çevrilmiş olur, sanki, oxucu dialoqun bir tərəfi kimi çıxış edir, başqa yöndən axirətdəki hesab günü əyaniləşir, bir tamaşa səhnəsi kimi gözlərimiz önündə canlanır, sözün təsir gücü artır. İdeyanın dialoq biçimində təqdimi hesab günün çətinliyinə, gərginliyinə işarə edir, qurtuluşun asan olmadığını göstərir. Təsəvvür edin, hesab günündə bir yanda səhranı cəhənnəm oduna atmaq istəyənlər, o biri yanda günahsızlığını sübut etmək istəyən səhra var. Səhranı hesab meydanına çıxarmışlar, ondan bu dünyadakı əməllərinin hesabını soruşurlar, ona qarşı ağır ittihamlar irəli sürürlər.

Məsələnin başqa bir yönü də odur ki, Nizami ideyanın təqdimi üçün niyə səhra obrazını seçmişdir? Biz dedik ki, Nizami dahidir, o, hər zaman ideyanın təqdimində ən uyğun yolu, biçimi, obrazları seçir. Səhra obrazı da ideyanın açılmasına imkanlar yaradır. Belə ki, ideya dəyişimin, tərbiyənin, müsbətə doğru hərəkətin, qəlbi nəfsin istəklərindən arındırmağın insanın iradəsinə bağlılığını, axirəti qazanmağın, hesab gününün qalibinə çevrilməyin insanın saleh əməlləri ilə mümkünliyünü göstərməkdir, sağlam mühitin, “parlaq ürəkli” insanların əhatəsində yaşamaq və işləməyin

önəmini ifadə etməkdir. Bu mənada səhra obrazı uyğun imkanlar yaradır. Çünki səhra insanın yaşaması üçün əlverişli şəraiti olmayan, susuz, qumlu, qorxulu, əzab-əziyyətlərin olduğu məkandır. Bu əlamətləri olan səhra Nizaminin təqdimində qəlbi uca Allah (c.c) sevgisindən məhrum olmuş, sərtləşmiş, nəfsin istəklərinin əsarətinə düşmüş, fitri özəlliklərini itirmiş, qəlbi ilan-çayan yuvasına çevrilmiş, ədalətdən uzaqlaşaraq zülmə yönəlmiş insanın rəmzidir. Ancaq Nizami heç zaman insandan ümidini kəsmir, ona inamını itirmir, insan üzərində uca Allahın (c.c) böyük əməyi olduğunu söyləyir, pozulmuş insanın belə üstündən xətt çəkməyə tələsmir, özünü unutmuş insanı özünə xatırladır, ona doğru yol göstərir, tövbə qapısının açıq olduğunu söyləyir, insanı tərbiyənin, dəyişimin, islahın mümkün olduğuna inandırmağa çalışır. Susuz səhra (ölmüş insan qəlbi) uca Allahın (c.c) iman nuru və bu xəstə qəlb sahibinin saleh əməlləri, fədakarlığı, səyləri ilə Fərat çayının feyzi ilə bərəkətlənir, yenidən dirilir, sağlam həyata qovuşur.

Nizami axirət hesabının gərginliyini, çətinliyini göstərmək üçün bir də beytin ikinci misrasında “meydan” sözündən istifadə edir: “Səhranı meydana çıxaracaqlar”. “Meydan” sözünün canında, mənə yükündə həm də mübarizə, döyüş, savaş, qələbə və məğlubiyyət anlamı var. Yəni axirət hesabı çətinidir, bu hesab mütləqdir, hesabdən qaçacaq insan yoxdur, bu çətin günün savaşında sənin güc qaynağın, qələbə şansın bu dünyadakı saleh əməllərinə və imanına bağlıdır.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: EY CİYƏR ŞİRƏLƏRİNİ İÇƏN

کای جگر آلود زبان بستگان
آب جگر خورده دل خستگان

*Ey ciyəri dili bağlıların (qanına) bulanmış,
Ey xəstə ürəklərin ciyər şirələrini içən (cani).⁸⁹⁰*

Bu beytdə qiyamət günü səhraya qarşı irəli sürüləcək ittihamlar təqdim olunur. Sənin ciyərin dili bağlı olanların qanına bulanmışdır. Təzadlı, dramatik səhnədir. Səhrada su, bulaq olmaz, ancaq ittiham olunan səhrada su var, onun bağrında su qaynayır. **Onu buna görə ittiham edirlər. Deyirlər ki, sən canisən, səndə su ola bilməz, səndəki bu su (həyat, dirilik əlaməti) dili bağlı olanların (bunu iki cür başa düşmək olar: hüquqsuz, kimsəsiz, öz haqqını bilməyən və onu dilə gətirmək, onu qorumaq imkanından məhrum olan insanlar – bu gün də aciz, imkansız, hüquqsuz insanlara “dili, ağzı bağlı adamdır” deyirlər; bir də səhranın qumu üzərində başı kəsilmiş, dilsiz heyvanlar) qanıdır.** Səhranı ittiham edənlər onun cani, amansız, mərhəmətsiz olduğunu göstərmək üçün onu məzlumların düşməni kimi qələmə verirlər. İkinci ittiham da budur ki, səhra xəstə ürəklərin ciyər şirələrini içmişdir. Şair ikinci misrada “xəstə ürəklər” deyərkən məzlum, ürəyi qəmlə dolu, kimsəsiz haqq və hüquqsuz insanları nəzərdə tutur. Yəni sən zalımsan, məzlumların haqqını yeyən canisən.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏHRA HARA, FƏRATIN FEYZİ HARA

ریگ تو را آب حیات از کجا
بادیه و فیض فرات از کجا

⁸⁹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

*Sənin qumun hara, dirilik suyu hara,
Səhra hara, Fərat (çayının) feyzi hara?!⁸⁹¹*

Qiyamət günündə səhra ilə bağlı ittihamlar dialoq biçimində davam edir. Şair bu beytdə qeyri-mümkünlüyün (səhranı ittiham edənlər onda suyun olmasının mümkünsüzlüyünü deyirlər) ifadəsi üçün bədii suala yer verir, beytdə dörd kərə “hara” sual əvəzliyini işlədir. Burada bədii sual heyreti, təəcübü, mümkünsüzlüyü, həm də inamsızlığı ifadə edir (ittihamçılar səhraya inanmırlar). Şair heyreti, qeyri-mümkünlüyü, qeyri-adiliyi ifadə üçün ikinci bədii vasitəni də beytin mətninə yerləşdirir. Bu da bədii təzaddır. Belə ki, beytdəki “qum” və “dirilik suyu”, “səhra” və “Fərat çayının feyzi” kimi leksik antonimlər ideyanın, qeyri-mümkünsüzlüyün təqdiminə xidmət edir.

İttihamçılar səhranın cani olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar, onların dəlilləri bunlardır: səhrada su olmaz, dirilik suyu qumluqda tapılmaz, Fərat çayının feyzini səhrada axtarmaq ağılsızlıqdır, əgər səhrada ona aid olmayan su varsa, bunun iki səbəbi var: onun ciyəri dili bağlıların qanına bulaşmışdır və o xəstə (dərqli) ürəklərin ciyər qanını içmişdir.

Nizami beytdə qeyri-adiliyin, heyret və mümkünsüzlüyün ifadəsi üçün üçüncü yola da (bədii biçim) baş vurur. Birinci misraya, “dirilik suyu”, ikinci misraya “Fərat (çayının) feyzi” ifadəsini yerləşdirir. “Dirilik suyu” (“abi-həyat”, “abi-zəməzəm”, “abi-kövsər”) əfsanə və rəvayətlərdən süzülüb gələn mənə ilə dolmuş, yüklənmiş, bir işarəyə, koda çevrilmiş anlayışdır, onun xatırlatmaq, yaddaşı təzələmək,

⁸⁹¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

keçmişlə əlaqə qurmaq, əski insanı, onun inancını anlatmaq imkanı var. Nizami səhradakı suya adi su demir, dirilik suyu deyir. Çünki səhradakı su həyat qaynağıdır, xilaskardır, suyun dəyərini göstərən bir nemətdir (su olan yerdə suyun dəyəri bilinmir), səhradakı su insana suyu, suyun sahibini (uca Allahı (c.c)) tanıdan, insanı şükürə yönəldən, onu ölümün pəncəsindən xilas edən nemətdir. Ölü (qumlu, həyat əlaməti olmayan) səhrada dirilik suyunun olması qeyri-adilik deyilmi? Bu, səhranın fitri özəlliyinə zidd sayılmazmı? İttihamçılar səhrada suyun olmasına inanmadıqlarından onu (səhranı) cani adlandırırlar. Onların düşüncəsində səhra ölümün rəmzidir, orada həyat olmaz, insan yaşamaz. İnsanları ölüm qorxusu ilə təhdid edən səhrada dirilik suyu haradandır?

Şair ideyanı açıqlamaq, mənanı gücləndirmək, heyreti, qeyri-adiliyi ifadə etmək üçün beytin ikinci misrasında “Fərat çayının feyzi” ifadəsindən istifadə edir. Nizami yenə də səhradakı suya adi su demir, birinci misradakı “dirilik suyu” ifadəsinə uyğun olaraq “Fərat çayının feyzi” birləşməsini seçir. Fərat suyu çox bərəkətli olan çaylardan biridir, orta şərqin (müsəlman şərqinin) həyat, ruhi, inkişaf qaynaqları sırasında önəmli yer tutur, suyu əkin-biçinə, torpağa (həm də ölmüş torpaqlara – səhraya) can verir, əkinçiliyin, heyvandarlığın “inkişafına” yol açır. “Dirilik suyu” bir əfsanənin, rəvayətin, idealın, inancın rəmzidir, əslində, yoxdur. Fərat çayı isə var, o, bizimlə birgə yaşayır, biz onu görürük, onun bərəkəti ilə yaşayırıq. “Dirilik suyu” insan düşüncəsinin məhsuludur, praktik faydası olsa idi, ancaq insana olardı. Fərat çayı isə uca Allahın (c.c) neməti, rəhməti və bərəkətidir. Uca Allahın (c.c) rəhməti sonsuz olduğundan Fərat

çayının bərəkəti də ancaq insana aid deyil, o, bitkiyə də, torpağa da, heyvanlara da can verir. Ona görə də, divan ədəbiyyatında Fərat çayı həyat, dirilik, bərəkət qaynağı kimi təsvir edilib.

Nizami bu mənanı təqdim etmək üçün Fərat çayı birləşməsinə “feyz” sözünü artırır. Əslində, “feyz” sözü bir dini anlayışdır, diriliyi, həyatı, bərəkəti, bolluğu bildirir. İnsanın feyz qaynağı uca Allahdır (c.c), Qurani-Kərimdir, islam Peyğəmbərinin ilahi qaynağa bağlı ölçüləridir. Nizami zidd anlayışları (qum – dirilik suyu; səhra – Fərat çayının feyzi) bir araya gətirməklə, beytdə bədii təzaddan istifadə etməklə sadəcə səhranı ittiham edənlərin heyrətini, onların səhraya olan inamsızlığını ifadə etmir, sıradakı beytlərdə açıqlayacağı önəmli, əsas mənanın təqdiminə yol açır.

OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏN QAN SALMAMIŞAM

ریگ زند ناله که خون خوردهام
ریگ مرزید نه خون کردهام

*Qum ah-fəğan edir: “Mən qan içmişəm,
(Nətə) qum tökməyin ki, mən qan salmamışam”.*⁸⁹²

Mübarizə davam edir. Şair bu beytdə ittiham olunan tərəfin – səhranın sözlərini verir. Bunun üçün keçmişdə şah sarayında insanı öldürərkən istifadə olunan üsulun elementlərindən yararlanır. Belə ki, qəsrə insanı öldürərkən nətdən istifadə olunurdu. Nət böyük, dəyirmi və göndən düzəldilən palazdır. Edama məhkum olanların boynunu vurarkən qəsrin

⁸⁹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

döşəməsinə nət salıb onun üstünə qum tökərdilər ki, qan döşəməni bulamasın.

Beytin mənası bu tarixi informasiya ilə verilir. Belə ki, ittihamçılar səhranın qumunu qatil kimi edam etmək istəyirlər, artıq döşəməyə nət salınmışdır. Qum deyir ki, o, qan içmişdir, ancaq qatil deyil, cinayətkar ya öldürüləndir (əgər günahı varsa), ya da qətl edənlərdir (əgər öldürülən günahkar deyilsə). Onlar insanı öldürərkən mənim üzərimə qan tökülürsə, bu mənim cani olduğumu göstərməz. Ona görə də, doğrudur, mən qan içmişəm (üzərimə qan tökülüb), ancaq qan salmamışam.

**OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
MƏN DUZU CİYƏRİMİN QANI İLƏ
QARIŞDIRMIŞAM**

بر سر خانی نمکی ریختم
با جگری چند بر آمیختم

*Bir süfrənin üstünə mən duz töküb,
Onu öz ciyərimlə bir qədər qarışdırdım.⁸⁹³*

Səhranın (onun qumunun) özünü müdafiəsi davam edir. O, günahsızlığını sübut etməyə çalışır. Bunun üçün hadisələrin gerçək mahiyyətini, çəkdiyi əziyyətləri anladır. Deyir ki, mən çox zəhmət çəkmişəm, ürəyimin qanını yemişəm, süfrəmin üzərinə duz töküb onu ciyərimin qanı ilə qarışdırmışam. Şair səhranın qumunun əzabını, öz arzularını gerçəkləşdirmək üçün üzləşdiyi çətinlikləri göstərmək məqsədi ilə iki vasitədən istifadə edir: “Ürəyinin qanını yemək”

⁸⁹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

bir insanın idealları uğrunda çətin, məşəqqətli günlər yaşadığını göstərir, “duzla ciyər qanını qarışdırmaq” da eyni mənanı gücləndirir. Səhra nə uğrunda əzab çəkmişdir? Əslində, o, qeyri-mümkün sayılanı gerçəkləşdirmişdir, özünü dəyişdirmişdir, tərbiyə etmişdir, nəticədə, ölüm məkanı hesab edilən səhrada “dirilik suyu”, “Fərat çayının feyzi” çağlamışdır, səhra gülüstana çevrilmişdir. Nizami bu informasiyalara can verir, onları dirildir, onları tarixin qaranlıq səhifələrindən çıxarıb günümüze gətirir, onlara yeni məna yükləyir və insanlıq üçün ölçü, dəyər, anlam yaradır, onlara mesajlar verir: ey insan, özünü tərbiyə etmək çətinidir, dünyanın ən məşəqqətli işidir, tərbiyə özünü məcbur etməkdir, səbir, iradə, dözümdür, dəyişim uğrunda isrardır. İnsanı bu dəyişimə, tərbiyəyə yönləndirən, onu səbirli olmağa məcbur edən sevgidir, imandır.

Nizaminin təqdimində səhra insan üçün bir nümunədir, dəyişimin mümkünlüyinə inandırان modelidir. Səhra “ürəyinin qanını yedi”, “ciyər qanını duzla qarışdırdı” və özünü dəyişdirdi, susuz səhralara həyat gəldi, “dirilik suyu”, “Fərat çayının feyzi” səhranın bağrında çağladı. Ey insan, qəlbin səhradırsa, yeni iman susuzluğundan qəlbin səhra kimi cadar-cadar olmuşsa, uca Allah (c.c) sevgisindən məhrum olmuş qəlbin ilan, çayan, əqrəb yuvasına çevrilmişsə, şəfqətin, mərhəmətin, rəhmətin yoxluğundan qəlbin sərtləşmişsə, qorxma, ümitsiz olma, tövbə et, uca Allahın (c.c) səni bağışlayacağına inan, çalış, saleh əməllərə yönəl, qəlbini təmizlə ki, səhra kimi sənin də ölmüş qəlbinə həyat gəlsin, dirilik suyu axsın, qəlbin Fərat çayının feyzi ilə bərəkətlənsin, orada çiçək bitsin, qəlbində həyat olsun. Nizami insana inanır, ona dəyər verir, günahlara görə onun

üstündən xətt çəkmir, onu tərbiyə, islah etməyə çalışır, deyir ki, insan istəsə, çalışsa, sevsə, kirlənmiş, bulanmış, yaralanmış qəlbini cənnətə çevirə bilər.

Səhra sıradakı beytdə çəkdiyi əziyyətin, ağır, çətin mübarizəsinin hansı ideal uğrunda olduğunu və əməyinin nəticəsini elan edir.

OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: İSTƏYİRƏM Kİ, HURİLƏRİN BİLƏRZİYİ OLUM

تا چو هم آغوش غیوران شوم
محرم دستینه حوران شوم

*Qeyrətlilərin qucağında yatanlar kimi olum,
Hurilərin əllərinin bilərziyi olum.*⁸⁹⁴

Bu dialoqun son beytidir. Bu beytdə səhra hədəfini, idealını, məqsədini açıqlayır. Bundan öncə isə onu ittiham edənlərin qarşısında günahsızlığını sübut etmək üçün dəlillərini ortaya qoyur, yaşadığı ağır günləri xatırladır, əziyyətini dilə gətirir (“Mən qan içmişəm”, – bu doğrudur, ancaq “qan salmamışam”, “Bir süfrənin üstünə duz töküb, onu ciyərimin qanı ilə qarışdırmışam”). Yəni siz məni ittiham etməyin, cəhənnəmə atmayın, səhrada dirilik suyunun, Fərat çayının feyzinin olması təəccüblü deyil. Çünki mən çox çalışıb özümü dəyişdirmişəm, tərbiyə etmişəm. Məqsədim qeyrətlilərin qucağında yatanlar kimi olmaqdır, kəramətlilərin yanında yer tutmaqdır. **Səhra “qeyrətlilərin, kəramətlilərin qucağı” deyərkən cənnəti nəzərdə tutur. Yəni mən cənnətin varlığına, onun sahibinə iman etdim, bu iman məni özümə**

⁸⁹⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

göstərdi, yaşadığım halı anladım, bu göstəricilərlə (səhra susuz məkandır, yəni imansız qəlbdır, onda həyat əlaməti yoxdur, səhranın diriliyi suya bağlı olduğu kimi, qəlbin diriliyi də imana bağlıdır) cənnətə girməyin mümkün-süzlüyünü öyrəndim, ancaq halıma təslim olmadım, ümidimi itirmədim, tövbə etdim, vəziyyəti dəyişdirdim, ölü səhra dəyişib həyat qaynağına çevrildi.

Şair səhranın dili ilə cənnəti qazanmağın iki yolunu göstərir: qeyrətli olmaq, yəni çox çalışmaq, saleh əməllərə yönəlmək. Uca Allah (c.c) insanı cənnəti qazanmaq üçün yaradıb. Cənnət uca Allahın (c.c) haqq edən insana böyük mü-kafatı olduğundan onun bədəli var. Allahın (c.c) ölçüsünə görə, bədəlsiz ödəm yoxdur, cənnəti qazanmaq da insanın niyyətinə, qeyrətinə, iradəsinə, çalışmasına bağlıdır. İnsanı insan edən, onun dəyərini ortaya çıxaran, ona şərəf qazandıran da bu mübarizədir. Cənnət hər kəsi bu “rəhmət evi”nin vətəndaşlığına qəbul etmir, qapısını hər kəsin üzünə açmır.

Səhraya görə, cənnəti qazanmağın ikinci şərti də kəramət sahibi olmaqdır. Nizamiyə görə, kəramət insanın özünü uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun dəyişdirməsidir, ölü səhrada (ölmüş qəlbdə) dirilik suyunun çağlamasıdır, Fərat çayının feyzinin qumlu səhranı cənnətə çevirməsidir. Deməli, Nizami qəlbi günahlarla səhraya çevrilmiş şahdan (insandan) ümidini üzmür, ona diriliş, dəyişim və dönüşüm qanunu, ölçüsü göstərir: tövhid inancına sahib ol, qeyrətlilər kimi çox çalış, kəramətlilər kimi özünü dəyişdir, onda ölmüş qəlbində çiçək açacaq, kainatın ahəngini, ritmini duyacaqsan, ömrün bərəkətlənəcək, bu dünyanı axirətə bağlayaraq yaşayacaqsan, aldığı hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirəcəksən, ömrünün hər anında Onun rəhmətini,

sevgisini, bərəkətini hiss edəcəksən, “Allah (c.c) möminləri darda qoymaz” ayəsinin sirrini anlayacaqsan, onda cənnət sənə “gəl” deyəcək, yerin “qeyrətlilərin qucağı” olacaq.

Səhra beytin ikinci misrasında deyir ki, arzusu (hədəfi) hurilərin əllərinin bilərziyi olmaqdır. İdealın bu biçimdə təqdimi də səhranın cənnəti qazanmaq istəyinin göstəricisidir, çünki hurilər (cənnət qızları) cənnətdə olurlar. Səhra cənnətdəkilərin ən sevimlisinə çevrilmək istəyir. Həm “qeyrətlilərin qucağında yatmaq”, həm də “hurilərin əllərinin bilərziyi olmaq” sevimək istəyinin, çox sevilənin bu haqqı əldə edəcəyinin ifadəsidir. O qədər sevimli və gözəlsən ki, hər kəs səni qucağına almaq, qoluna taxmaq istəyir.

OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN TƏBİƏTİNƏ UYGUN HÖKM ÇIXARDILAR

حکم چو بر حکم سرشتش کنند
مطرب خلخال بهشتش کنند

*Onun təbiətinə layiq hökm çıxarıb,
Onu behiştin xalxalına mütrib etdilər.*⁸⁹⁵

Dialogdan sonra mənzum hekayənin süjet xətti şairin təhkiyəsi ilə davam edir. Şair gələcəkdən xəbər verərək səhranın aqibəti ilə bağlı qərarı oxucuya çatdırır: “Onun təbiətinə layiq hökm çıxartdılar”. Misradakı “layiqli hökm çıxarmaq” ifadəsi ilahi ədalətə işarədir. Axirətdə ilahi ədalət mütləq təcəlli edəcək, hər kəsin haqqı özünə veriləcək, haqq edən mükafat, haqq edən cəza alacaq. Uca Allah (c.c) əməyə, alın tərinə dəyər verir və hər bir insanla bağlı axirətdəki hökm onun

⁸⁹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

əməlinə bağlıdır. Misradakı “onun təbiəti” (səhranın təbiəti) ifadəsi səhranın özünü dəyişdirmək uğrunda apardığı mücadilənin xarakteri, dəyişimdən sonra əldə etdiyi dəyər, qazandığı keyfiyyət mənasında işlədilmişdir. Yəni səhra əziyyət çəkdi, xarakterini dəyişdi, yeni bir təbiət (özəllik, fitrət) qazandı, axirət hökmü də bu dərəcəyə uyğun oldu.

“Onu behiştin xalxalına mütrib etdilər”. Burada “xalxal” ayaq bilərziyi mənasındadır. Yəni səhra cənnətin (hurilərin) ayaq bilərziyi oldu. Qədim dövrlərdə qadınlar ayaqlarına bilərzik taxardılar. Onlar yeriyəndə bu bilərziyin daşları birbirinə dəyib səs çıxarırdı, sanki, çalğıcılar mahnı ifa edərdilər, bu yolla da qadınlar adamların diqqətini cəlb edərdilər, hamının sevimlisi olmağa çalışırdılar, qadınların ən gözəli olduğunu göstərmək istəyərdilər. Səhra hurilərin əllərinin bilərziyi olmaq istəyirdi, onu behiştin xalxalına mütrib (çalğıcı) etdilər, cənnətin ayaq bilərziyi oldu, bilərziyin səsi o rəhmət evində olanların diqqətini çəkdi, onu hamı tanıdı və sevdi.

OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILAR ZƏRURƏT GÜNÜ İŞƏ YARARLAR

هر که کند صحبت نیک اختیار
آید روزیش ضرورت به کار

*Yaxşılarla kim ünsiyyəti ixtiyar etsə,
Zərurət günü (onlar) onun işinə yararlar.*⁸⁹⁶

Hz. Nizami müsbətə doğru dəyişim qanununun mədələrini açıqlayır. Öncə deyir ki, dəyişim mümkündür, mənfi müsbətə çevrilə bilər, səhrada dirilik suyu axar, kirlənmiş qəlb arınar, cahil alim olar. Uca Allah (c.c) insanın dəyi-

⁸⁹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

şəcəyinə inanmasa idi, ona dəyişim gücü və imkanı verməyə idi, tövbə şansı da verməzdi. Əslində, tövbə uca Allahın (c.c) insana inancının, ümidinin, şəfqət və mərhəmətinin ifadəsidir. **Tövbə uca Allahın (c.c) insana inam mesajıdır, dəyişim layihəsidir. O, insanı bu imkandan yararlanmağa çağırır, belə olmasa idi, bütün peyğəmbərlər tövbəni təbliğ etməzdilər, ilahi kitablarda tövbə önəmli yer tutmazdı.**

Sonra Nizami deyir ki, insana dəyişim gücü verən iman və sevgidir. İman və sevginin ən önəmli özəlliyi dəyişdirmə gücünün olmasıdır. İnsan onu yaradanı sevəndə, Ona iman edəndə Onun “rənginə boyanmaq” istəyir, yəni Onun istədiyini kimi olmağa çalışır, Onun ölçülərinə uyğunlaşmağa can atır, bütün işləri, duyğusu, düşüncəsi ilə Onun xoşuna gəlməyə cəhd edir, Onun yolunda hər cür fədakarlığa hazır olur, “süfrəsinin duzunu ciyərinin qanı ilə qarışdırmağa” razılaşıb, dilini Onu incidəcək sözdən, qulağını Onu narahat edəcək səsdən, əlini Onun qəzəbinə səbəb olacaq əməldən, qəlbini Onu görməyə pərdə olan kirlərdən, özünü hər an Onun hüzurunda hiss etməsinə imkan verməyən duyğulardan qoruyar. Sevginin ölçüsü sevdiyinə itaətdir, dəyişimdir, fədakarlıqdır. Haqq olanı sev ki, Haqqa doğru yönələsən və yönəldəsən.

Nizami dəyişim qanununun ikinci maddəsini şərh edir və deyir ki, müsbət, əməli saleh, iman sahibi insanların əhatəsində olmaq, onların arasında yaşamaq şahı (insanı) müsbətə doğru dəyişdirir, onu qoruyur. Nizami müsbət əhatəni insanın imanlı, ədalətli yaşamaq imkanı kimi dəyərləndirir, onu qoruyucu sistem kimi təqdim edir, deyir ki, şah (insan) bu fiziki və mənəvi auraya möhtacdır, bu mühitdə nəfəs almaq onun üçün bir zərurətdir. Şair bu ölçünü öncəki beytlərdə belə ifadə edir: “Parlaq ürəklilərin xidmətindən çəkinmə”, “Bəxtəvərlər kəməmindən əlini çəkmə”,

“gülün həmsöhbəti olan tikan sünbül çiçəyinin ələyinə qaliyə doldurur”. Şərh edəcəyimiz beytdə isə ideyanın təqdimi üçün şair bu sözləri seçir: “Yaxşılarla kimi ünsiyyəti ixtiyar etsə (seçsə), Zərurət günü (onlar) onun işinə yarayarlar”. Nizami bu beytdə də bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurmuşdur. Ona görə, şahın bu dünyada ədalətli işlər görməsi, iman insanı olmasının şərtlərindən biri yaxşılarla ünsiyyəti (əlaqəni, söhbəti, məsləhəti, onlarla işləməyi) seçməsidir. Çünki yaxşılar hər zaman doğru danışacaq, şaha doğru məsləhətlər verəcək, öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirəcək, şaha sadıq olacaqlar. Ancaq şair şahın yaxşılarla ünsiyyətinin önəmini yalnız bu dünya ilə bağlamır, diqqəti axirətə yönəldir. Bu məqsədlə beytin ikinci misrasının mətninə “zərurət günü” ifadəsini daxil edir. Bu ifadəni həm bu dünya, həm də axirətlə bağlamaq mümkündür. Belə ki, yaxşılar, imanlı insanlar bu dünyada ən çətin, önəmli zamanlarda (“zərurət günündə”) şaha yardım edərlər, ona sadıq olarlar, onların təsiri ilə şah saleh əməllərə yönələr, xalqa xidmət edər, bütün işlərində ədaləti ölçü kimi seçər, heç bir zaman uca Allahın (c.c) buyruqlarından ayrılmaz. Nəticədə, bu gözəl işlərin bərəkəti şahı axirətdə, “zərurət günündə” qoruyar.

QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILARIN MƏCLİSİ BU DÜNYADAN KÖÇÜB

صحبت نیکان ز جهان دور گشت
خوان عسل خانه زنبور گشت

*Yaxşıların məclisi bu dünyadan köçübdür,
Balın süfrəsi eşşək arısının mənzili olmuşdur.*⁸⁹⁷

⁸⁹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

“Sirlər xəzinəsi” dastanındakı “Dünyanın qəzaları haqqında” adlı məqalənin süjet xəttini bir neçə hissəyə ayırmaq olar: Nizami öncə şaha müraciət edir, onu xalqa xidmətə çağırır, axirəti düşünməyə yönəldir. Məqalənin ilk üç beyti bu məqsədlə yazılmışdır. Şair sonra dünyanı şaha (insana) tanıdır, deyir ki, dünya heç dəyişməyib, dəyişən insanlardır (“Cahanın yaşı çox keçsə də, Onun başından bir tük də əskilməyib”, “Torpaq həmin boynuyogun düşməndir”, “Çərx həmin boyun vuran zalımdır”, “Dünyanın vəfası yoxdur, ona bel bağlama”, “Biz cahandan doğulmuşuq, ancaq o, bizdən cavandır”). Məqalənin on beyti də bu məsələyə (dünyanın tanidilmasına) həsr olunub, məqsəd şahı (insanı) tərbiyə etmək, onu ədalətə yönəltməkdir. Bu məqsədlə də şair öncə şahın (insanın) düşüncəsində doğru, gerçək dünya təsəvvürü formalaşdırır, çünki bu fani dünyaya aldananlar onu tanımayanlardır. Ona görə də, şaha deyir ki, dünyaya aldanma, dünyəviləşmə, dünya nemətinə təslim olma, o, səni deyil, sən onu idarə et: “Dünya ilə ünsiyyət arzulayan kimdir, Dünya kimə vəfa göstərdi ki, bizə də göstərsin?”, “Hər yarpaq bir azad igidin çöhrəsidir, Hər addım bir şahzadənin başı üstə atılır”.

Nizami məqalənin üçüncü hissəsini dünya ilə münasibət əsaslarının açıqlanmasına həsr etmişdir, insan bu dünya ilə əlaqələrini necə qurmalıdır sualına cavab vermişdir. Bu məqsədlə şair öncə bu dünya ilə axirəti bir-birinə bağlayır, şahı (insanı) iki dünya arasında tarazlıq (dəngə) qurmağa çağırır, bu dünyanın fani, axirətin əbədi olduğunu söyləyir, bu dünyanı imtahan dünyası adlandırır, axirətə hesab dünyası deyir, şahı (insanı) axirətdən bu dünyaya baxmağa çağırır, ona deyir ki, bu dünyadakı hər nəfəsini axirət azuqəsinə çevir, fani dünyanı əbədi dünyaya (axirətə) fəda et ki, qazananlardan olasan. Dünya ilə münasibət quranda bil ki, o, vəfasız olduğuna görə, dəyişkəndir (vəfasızlığın əlamətlərindən biri

dəyişkənlikdir), “Daim vurnuxan və daimi olmayan günbəd, Həmişə sənin istəyinin əksinə dolanır”, “O, səni gah canlıların şahı edir, Gah da səni dulusçular üçün gilə döndərir”, “Bu ikrəngli xalçanın üstünə ayaq basanların hamısı Öz işlərindən tənə gəlmişlər”...

Dünya ilə ünsiyyət qurarkən bil ki, o, səni idarə etməyə çalışır, min bir neməti ilə özünü sənə gözəl, cazibədar göstərir, səni aldatmaq istəyir. Bu dünyaya bağlananların heç biri öz halından razı deyil: “Səhrada olan dəstələr deyirlər ki, deryada olanlar nə xoşbəxtdirlər!”, “Ancaq deryada məşəq-qətə qatlaşanlar deyirlər ki, səhra necə gözəldir”.

Bu dünya ilə münasibətlərini doğru əsaslar üzərində qurmaq istəyirsənsə, bil ki, insan oğlunun heç biri dünyanın qəzalarından qəmsiz deyil, ölüm hər an qapıda gözləyir, sən bu dünyada aman verilmiş yolçusan. Bil ki, bu dünyanın sonu ölümdür, ancaq ölüm yoxluq deyil, yeni bir dünyaya, əbədi axirət dünyasına doğuluşdur, ölüm bu fani dünyadan sonsuz axirət dünyasına hicrətdir: “Karvanı qaldırıb yola düşmək və bu yurdu qoyub ondan köçmək bizim borcumuzdur”, “Hər kim bu halqada aciz qalıb ilişibse, o, şəhərdən qovulub kəndə sürgün olunubdur”, “Aman verilmiş yolçunu, Yoxluqda uzaqdan göstərirlər”...

Nizamiyə görə, bu dünya ilə əlaqələrini sağlam əsaslar üzərində qurmaq istəyən şah bilməlidir ki, onun üçün ən böyük təhlükə hakimiyyətdir. Hakimiyyət həm səadət, həm də fəlakət qaynağı ola bilər. Əgər şah hakimiyyəti idarə edərsə, onu xalqa xidmət vasitəsi sayırsa, o, nemətdir, hakimiyyət şahı idarə edərsə, xalqa zülm etmək aracına çevrilirsə, o, afətdir: “Hakimiyyəti at, o, sənə təkəbbür gətirir, Bu kölgənin zülməti sənə nə işıq verə bilər?”

Dünya ilə sağlam münasibət qurmaq istəyən şah (insan) bilməlidir ki, o, hər zaman dünya ilə mübarizə, döyüş halındadır, ömür əmanətdir, “mənim” dediyin heç bir şey sənə deyil, əmanəti verən onu geri alacaq, əmanətə xəyanət əmanətə və özünə zülmdür, vaxtını israf etmə, aldığı hər nəfəsin sənə ölümə yaxınlaşdırdığını bil: “Sən ömrü əyləncə ilə başa vurursan, Sən əyləncə ilə əndazədən çox əylənirsən”.

Ey şah (insan), dünyanı axirət qazancına çevirmək istəyirsənsə, qafil olma, bil ki, cahillik dünyanı doğru tanımaqdır və bütün fəlakətlərin səbəbi də budur: “Qafil olmaq igidlikdən deyildir, Qafillik divanəlik əlamətlərindəndir”.

Həz. Nizamiyə görə, dünya ilə sağlam münasibət qurmağın bir şərti də onun imtahan və axirəti qazanmaq yeri olduğuna inanaraq çox çalışmaqdır, yaşadığın hər anı doğru dəyərləndirərək onu saleh əməllərlə doldurmaqdır: “Qafil oturma, varağı cızmala, yazmasan da, heç olmasa, qələmi itilə”. Şair üçüncü məqalənin şərti olaraq dünya ilə münasibətlərin qurulmasının ölçüləri adlandırdığımız bölməsinə on altı beyt ayırmışdır.

Nizami üçüncü məqalənin süjet xəttinin dördüncü bölməsinə şahı (insanı) əhatə edən mühitin önəminə həsr etmişdir. Nizamiyə görə, şahın doğru düşünməsinin, ədalətli olmasının, saleh əməllərə yönəlməsinin bir şərti də “parlaq ürək-lilərin” çevrəsində yaşamaqdır, onlarla məsləhətləşməkdir, dövlət işlərini onlara həvalə etməkdir. Üçüncü məqalənin iki beyti bu ölçünün şərhinə aiddir.

Həz. Nizami məqalənin beşinci bölməsinə günahlarla qəlbi kirlənmiş insanın arınmaq, təzələnmək, pozulmuş fitrətini bərpa etmək imkanının olduğuna həsr etmişdir. O, şahı (insanı) ümidini itirməməyə çağırır, insana əslini, orijinal ha-

lını qazanmağın yollarını göstərir: tövbə, iman, saleh əməl, cihad (çox çalışmaq). Şair bu məqsədlə səhra obrazından yararlanır. Susuz səhranı ölmüş qəlbin simvolu kimi təqdim edir. Səhra əməllərindən “peşman olur”, “tövbə edir”, “axirətə iman edir”, “süfrəsinin duzunu ciyərinin qanı ilə qarışdırır” və ölü məkan hesab edilən o səhranın bağrında dirilik suyu, Fərat çayının feyzi çağlayır. Səhra özünü ilahi ölçülərə uyğun dəyişir, çünki bunu arzulayır, halından məmnun deyil, cənnətin vətəndaşı olmaq istəyir, qeyrətlilərin qucağında yatanlar kimi olmağa can atır, cənnət hurilərinin əllərinin (qollarının) bilərziyi olmaq iddiası var, yəni ideali, hədəfi, niyyəti, duası da var, amalına uyğun hərəkəti, əməli də. Nəticədə, uca Allah (c.c) onun niyyət və əməyinə dəyər verir, ona qapı açır, onun təbiətinə layiq hökm çıxarır. Nizami bu bölməyə də səkkiz beyt ayırmışdır.

Şair qırxıncı beytdən başlayaraq insanların çox dəyişdiyini, izzətin, şərəfin, vəfa və etibarın itdiyini söyləyir, indi səhra kimi özünü dəyişdirmək gücü olan insanların yoxluğuna təəssüflənir. Ona görə qırxıncı beytin birinci misrasında belə deyir: **“Yaxşılardan məclisi bu dünyadan köçübdür”**. **Nizami yaxşılardan yoxluğunu ölüm anlayışı ilə ifadə edir, indi onlar azdır, yoxdur demir, “dünyadan köçüb” deyir. O, bu yolla da yaşadığı dövrün insanların pozulduğunu, əxlaqının çürüdüyunü, insanı insan edən dəyərlərin təbiyənin proqramından çıxarıldığını ifadə edir.**

“Yaxşılardan məclisi” dünyadan köçüb, yəni sağlam mühit yoxdur, insanların qəlbini antivirus proqramından keçirəcək hikmət, nəsihət, sevgi dolu insanlar, mənəvi məclislər, yıxılanın əlindən tutan yardımsevərlər, günah kirinə bulaşmış insanların qəlbini arındıracaq şeyxlər, könül insanları, gənclərə doğru yol göstərəcək böyükklər, qocalara mərhəmət,

xəstələrə şəfqət qaynağı olan iman insanları, yetimlərin başını oxşayacaq əllər, qəlblərə fərəh verən sevgi dolu baxışlar yoxa çıxıb, “ölüb”. Nəticədə, “balın süfrəsi eşşək arısının mənzili olmuşdur”. Cəmiyyət üçün həm bal arıları, həm də eşşək arıları var. Bal arıları (bal arısı kimi olan insanlar) çalışar, uzaq məsafələrə uçar (bir bal arısı bal toplamaq üçün bir gündə təxminən altı kilometr uçur), özünü fəda edər, çiçəkdən-çiçəyə qonar, çiçəklərin acısını canına çəkər, bal düzəldər, onu pətəyə doldurar, pətəyin hər gözünün ağzını bağlayar, hazırladığı can dərmanı olan balı heç bir əvəz istəmədən insanlara verər və ölür.

Bilindi ki, Qurani-Kərimdə “Bal arısı” adlı surə var. Uca Allah (c.c) bu mübarək surədə bal arısını mömin insanın rəmzi kimi təqdim etmişdir, yəni bal arısı misalı ilə insanlara dərs, öyüd, ölçü vermişdir. Buyurmuşdur ki, ey insanlar, uca Allah (c.c) sizin bal arısı kimi olmağınızı istəyir, sizin missiyanız bu dünyanı bal arısı kimi inşa etməkdir, yer üzünün xəlifəsi, bal arısı olmaqdır. Bu dünyanı “rəhmət evi”nə çevirməyənsiz, axirətin cənnət evini qazana bilməzsiz, bu dünyada bal arısı olmasanız, cənnətin balından yeyə bilməzsiz.

Cəmiyyətdəki eşşək arıları isə (eşşək arısı kimi insanlar) müftəxordur, onlar başqalarının əməyini istismar edirlər, haqlarını yeyər, məzlumları zülm altında saxlayar, insanları sancır, acı zəhərləri ilə onların canını incidərlər. Uca Allah (c.c) insanı bal arısı olmaq hədəfi və imkanı ilə yaratdığı halda, yanlış tərbiyə və xəstə inanc onları cəmiyyətin eşşək arısına çevirmişdir. Həyat, cəmiyyət və insanın qəlbi boşluq sevmir. Cəmiyyətdə bal arıları kimi insanlar “bu dünyadan köçübsə”, onların yerini eşşək arısı kimi insanlar tutacaq, insan qəlbi imandan məhrumdursa, onun yerini küfr

tutacaq, yəni nur yoxdursa, zülmət var, həyat yoxdursa, ölüm var, yaxşılar yoxdursa, yaxşılıq da yoxdur.

Bu bilgilərin açdığı pəncərədən mənzum hekayənin qırxıncı beytinə baxsaq, belə mənzərə görürük: cəmiyyətdə yaxşılardan məclisi bu dünyadan köçdüynə görə, balın süfrəsi eşşək arısının mənzili olmuşdur, ölkədə siyasi, mə-nəvi, iqtisadi hakimiyyət eşşək arılarının əlinə keçmişdir, onlar da xalqın maddi və mənəvi ruzisini yeyirlər, sərvətini və imanını talan edirlər, balını oğurlayırlar (maddi mal uca Allahın (c.c) insanlara verdiyi ruzidir, keçim, dolanışiq qaynağıdır, çox dəyərli, faydalı nemətdir, şəfa qaynağıdır, mənəvi bal da imandır).

Nizami deyir ki, ey insan, maddi və mənəvi balına (sərvət və imanına) sahib çıx, onları qoru, istifadəçi (eşşək arısı) deyil, istehsalçı (bal arısı) ol, sərvəti və imanı istehsal et, artır, çoxalt və yay. Sən sərvətini və imanını (balını) qoruma-san, onlar eşşək arılarına qismət olacaq. Dəyərlərini (yaxşılardan məclisi dəyərləri olan, insanlara doğru yol göstərəcək dəyərlər yaradan məclisdir) oxu, öyrən, qəlbinə, ağına, əxlaq və davranışlarına yerləşdir, belə olmasa, xəstə fikirlər, cəmiyyətin və insanın əxlaqını pozacaq, çürüdəcək inanclar (eşşək arıları) varlığınıza hakim olacaq.

Nizamiyə görə, “yaxşılardan məclisinin” – bal arılarının (bal arılarının da məclisi var, onlar bəlli bir məkana – pətəyə toplaşarlar, hərəsi bir yönə uçar, öz işini görür, biri o birisinə yük olmaz, topladıqları məhsulu bir araya gətirərlər, onu nemətə çevirərlər və insanlara verərlər ki, yesinlər və yaşasınlar. Yaxşılardan məclisi də gözəl, sağlam, doğru fikirlərin deyildiyi, ağılların, imanların gücünün birləşdiyi, insanlıq üçün dəyərlərin hazırlandığı məkandır, cəmiyyətin mənəvi,

ruhani, elmi mərkəzidir, qəlbidir, arı pətəyidir) olmadığı cəmiyyət ölüdür, eşşək arılarının idarə etdiyi hakimiyyət bəla, zülm, istismar, qorxu qaynağıdır. Ona görə də, cəmiyyətin və insanın diriliyinin təmini üçün iman, ədalət, elm, sevgi, dəyər, şəfqət və mərhəmət mərkəzi, qəlbi, pətəyi olan yaxşılardan məclislərinə – bal arılarına ehtiyac var. Yoxsa hamımız eşşək arılarına yem olmağa məhkumuq.

QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ADAMDAN HƏZƏR EDİR

دور نگر کز سر نامردمی
بر حذرست آدمی از آدمی

*Zəmanəyə bax ki, insaniyyətin yoxluğundan,
Adam adamdan həzər edir.⁸⁹⁸*

Hz. Nizami qırxıncı beytdən başlayaraq zəmanənin insanlarından şikayət edir, onların əxlaqının pozulduğunu söyləyir, deyir ki, “yaxşılardan məclisi” bu dünyadan köçüb, balın süfrəsi eşşək arılarının mənzili olub. Şair bu beytdə yaşadığı zamanın insanların çox dəyişdiyini ifadə etmək üçün birinci misrada öncə heyranlığını, təəccüb və qəzəbini dilə gətirir. Misradakı “zəmanəyə bax” cümləsi bu mənanı ehtiva edir. Yəni bu zamanda insan kimi yaşamaq çox çətindir. Şair sonra bunun səbəbini açıqlayır, çünki insanlıq (insaniyyət) yoxdur. İnsan var, ancaq insanlıq yoxdur, insanlıq ölmüşdür. İnsanlığın ölümü nə zaman gerçəkləşir? İnsanı insan edən dəyərlər tərbiyənin əsaslarından çıxarılanda insanlıq da ölür. İnsan tərbiyəyə möhtacdır, onun fitri imkanlarının üzə

⁸⁹⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

çıxması üçün qəlbinin, ağılının və əxlaqının ilahi qaynağa bağlı dəyərlərlə bəslənməsi zəruridir.

İnsanın insanlığını yox edən başqa bir səbəb cəmiyyətin idarəçiliyindəki ədalətsizlikdir, zülm və qorxudur. Cəmiyyətdəki ədalətsizlik insanı dəyərsizləşdirir, onu əşyaya çevirir, onun azadlığını əlindən alır, nəticədə, əxlaqsız, qorxaq, yaltaq, ikiüzlü, rüşvətxor, zalım insanların formalaşdırdığı toplum yaranır. Belə cəmiyyətdə (buna cəmiyyət demək olarsa) insanlar bir-birinin düşməninə çevrilir, bir-birinə qənim kəsilir, paxıllıq artır, biri o birisinin uğuruna sevinə bilmir, günahlarla yaşamaq normaya çevrilir, həyat cəhənnəmə dö-nür, insanlar arasındakı sevgi bağı qırılır, şəfqət və mərhə-mətin yerini nifrət, kin, qəzəb tutur.

Nizami beytin ikinci misrasında insanlığın öldüyü cə-miyyətin aqibətini təqdim edir: “Adam adamdan həzər edir”, yəni adam adamdan qorxur, özünə təhlükə sayır, onlar bir-birinə nifrət edirlər. Şair bu beytdə çox önəmli mesaj, ölçü, mənə, hikmət təqdim etmişdir. **Mesaj budur: insanlıq ölən-də, insanı insan edən dəyərlərdən imtina ediləndə insan heyvan olur.** Nizami bu mənanın ifadəsi üçün beytin birinci misrasına “insaniyyət” (insanlıq, bəşəri insan edən dəyərlər) sözünü yerləşdirir, onun yoxluğundan danışır, ikinci misrada isə “insan” sözünü işlətmir, onun yerinə “adam” sözünü se-çir. “Adəm” ərəbcədir, yoxluq deməkdir. İnsaniyyət, insanı insan edən dəyərlər yox oldusa (istifadəsiz qaldısa), insan da yox oldu, onun yerində adam qaldı.

Qurani-Kərim insanın heyvan halına “bəşər” deyir, yəni insan doğulanda bəşər kimi doğulur, ona ruh (ağıl, iradə, vic-dan) üflənəndə o, insan olur. Yəni insanı insan edən, onu baş-qa varlıqlardan seçən ağıl, iradə və vicdandır. Cəmiyyətin

ruhu da tövhid və ədalətdir (o biri dəyərlər bu ikisinin varlığına bağlıdır). Deməli, sürünü cəmiyyət, bəşəri insan edən tövhid və ədalətdir. Tövhid və ədalət cəmiyyətin əxlaqına yerləşsə, bu dünya “rəhmət evi” olar, insanlar can deyib, can eşidər, kinin, qəzəbin, nifrətin, zülmün kökü kəsilər.

QIRX İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ADƏM CİNSİNDƏN MƏRİFƏTİ ALIBLAR

معرفت از آدمیان برده‌اند
و آدمیان را ز میان برده‌اند

*Adəm cinsindən mərifəti alıblar,
Və adamlığı ortadan çıxarıblar.⁸⁹⁹*

Həz. Nizami bu beytdə insanı insan edən mərifət dəyərinin yoxluğundan danışır. “Mərifət” dini anlayışdır. Mənası uca Allahı (c.c) tanımaq, Onun varlıq və birliyinə iman etməkdir, tövhid inancına sahib olmaqdır, qəlbini masivadan (nəfsin istəklərindən) arındıraraq Allah (c.c) sevgisini könünə yerləşdirməkdir, dünyanı uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə dəyərləndirməkdir, insanlarla olan münasibətləri ədalət ölçüsü ilə tənzimləməkdir. Nizami birinci mısradə deyir: “Adəm cinsindən mərifəti alıblar”. Şair “Adəm cinsi” deyərkən insanların həz. Adəm (s.a.s) soyundan olduğuna işarə edir. Demək istəyir ki, insanların babası həz. Adəmdir (s.a.s) və mərifət də Adəm oğullarına xas olan dəyərdir.

⁸⁹⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 95.

QIRX ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İNSAN PƏRİYƏ DÖNÜB

چون فلک از عهد سلیمان بریست
آدمی آنست که اکنون پریست

*Fələk Süleyman zamanəsini unudandan bəri,
(Əsl) Adəm oğlu (insan) pəriyə dönüb (yox olub).⁹⁰⁰*

Bu, hz. Nizaminin insanların çox dəyişdiyini, insanlığın yox olduğunu və bunun səbəblərini şərh edən dördüncü beytidir. Şair mənfiyə doğru dəyişimi ayrı-ayrı beytlərdə fərqli biçimlərdə təqdim edir: “Yaxşılardan məclisi dünyadan köçüb”, “Balın süfrəsi eşşək arısının mənzili olub”, “Adam adamdan həzər edir”, “İnsanlığı ortadan çıxarıblar”. Bunların səbəbi insanların uca Allahı (c.c) tanımamasıdır, mərifətin yoxluğu, insanı insan edən dəyərlərin həyat, yaşam, münasibət ölçüsünə çevrilməsidir, cəmiyyətin mənəvi memarları olan yaxşılardan – iman insanların “bu dünyadan köçməsidir”. Nizami insanların çox dəyişdiyini, insanlığın və yaxşılardan yoxluğunu bu mənəni ifadə edən ən sərt sözlərlə ifadə edir: “dünyadan köçmək”, “adamın adamdan həzər etməsi”, “adamlığın ortadan çıxarılması” kimi dəyərləndirmələr insanların faciə içində yaşadığını göstərir.

Şair bu beytdə insanlığın yoxluğunu (ölməsini) belə təqdim edir: “Əsl (gerçək) Adəm oğlu (insan) pəriyə dönüb (yox olubdur)”. İnsanlığın yoxluğunun bu biçimdə təqdimi yuxarıdakı dəyərləndirmə şəkilləri ilə tam uyğundur. Belə ki,

⁹⁰⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

iman etmiş cinlərə pəri deyilir, pəri görünməz varlıqdır, yəni insanlıq o dərəcədə yoxdur ki, pəri kimi görünməz olmuşdur.

Şair insanlıq dəyərlərinin yoxluğunu ifadə edərkən bunu bir zamana bağlayır və hz. Süleymanın (s.a.s) adını beytin mətninə daxil edir: “Fələk Süleyman zəmanəsini unudandan bəri...”. Bilindiyi kimi, hz. Süleyman (s.a.s) Qurani-Kərimdə adı çəkilən peyğəmbərlərdən biridir. Uca Allah (c.c) insanın (şahın) hakimiyyət, sərvət, mal-dövlətlə münasibətlərinin ölçüsünü müəyyən edərkən, onun bu məsələlərlə bağlı təsəvvürünü formalaşdırarkən hz. Süleyman (s.a.s) modelini, örnəyini təqdim edir. Hz. Süleyman (s.a.s) böyük və güclü hakimiyyətə, saysız-hesabsız sərvətə sahib olsa da, bu imkanlara təslim olmur, onları idarə edir, xalqın xidmətinə yönəldir, şahı olduğu ölkədə bütün məsələlər ədalətlə həll olunur, nəticədə, insanların, tarixin və dünyanın yaddaşında “ədalətli Süleyman dövrü” kimi qalır, bir insanlıq dəyərinə çevrilir, tərbiyəedici güc və imkan olur, örnək göstərilir.

Nizami hz. Süleymanın (s.a.s) adını beytin mətninə niyə daxil edir? Çünki yaşadığı dövrün və bütün zamanların şahlarına öyüd verir, onlara örnək göstərir, şahların hakimiyyət, var-dövlət təsəvvürünü hz. Süleyman (s.a.s) modeli ilə formalaşdırmağa çalışır. Onlara deyir ki, hakimiyyət, var-dövlət sizi deyil, siz onları idarə etməlisiniz, ancaq bu yolla ədaləti bərpa etmək, onu xalqın xidmətçisinə çevirmək olar. **Ey şahlar, hz. Süleyman (s.a.s) örnəyi sizə deyir ki, hakimiyyət xalqın ağası deyil, onun xidmətçisidir. Hz. Süleymanın (s.a.s) adının beytin mətnində yer tutmasının başqa bir səbəbi odur ki, şair insanlığın yoxluğunun, adamın adamdən həzər etməsinin, yaxşıların məclisinin bu dünyadan köçməsinin, eşşək arılarının bal süfrəsini ələ keçir-**

məsinin, pəri kimi görünməz olmasının səbəblərini araşdırır. Bu nəticəyə gəlir ki, insanlığın faciəsinin köklü səbəblərindən biri şahların yanlış hakimiyyət və var-dövlət təsəvvürüdür. Hz. Süleymandan (s.a.s) fərqli olaraq indi şahları hakimiyyət idarə edir, onlar hakimiyyətə, var-dövlətə əmanət kimi deyil, şəxsi mülk kimi baxırlar, onlar hakimiyyətlə sınıdıqlarını unutmuşlar, nəticədə, hakimiyyət xalqa zülm edən vasitəyə çevrilmişdir, hakimiyyətdə olanların əxlaqsızlığı insanların mənəviyyatını pozmuşdur. Ey şah, bu faciəvi vəziyyəti dəyişmək istəyirsənsə, qarşında hz. Süleyman (s.a.s) örnəyi var, sən də hakimiyyət və var-dövlətlə münasibətlərini onun ölçüləri ilə qur.

Nizami birinci misrada deyir ki, fələk Süleyman zəmanəsini unutmuşdur. Burada misranın (beytin) mənasını anlamaq üçün ən önəmli sözlərdən biri “fələk”dir. Yəni sadəcə insan, tarix deyil, fələk də hz. Süleyman (s.a.s) zəmanəsini unutmuşdur. İnsanlar o dərəcədə pozulmuşlar ki, fələk belə ədalətin nə olduğunu, dünyada Süleyman (s.a.s) adlı bir adil şah yaşadığını xatırlamır, cəmiyyətin əxlaqı elə çürümüşdür ki, təkcə insanlar deyil, fələk də ədalətin olduğuna və ola biləcəyinə inamını itirmişdir. Deməli, “fələyin unutməsi” faciənin miqyasını, dərinliyini, ağırlığını göstərir.

Misradakı “fələk” sözü həm də beytin leksik vahidlərinin mənasına uyğundur. Belə ki, gerçək insanlar pərilərə dönüb fələklərə uçmuşlar, yer üzü zülmün pəncəsinə keçmişdir, tövhid və ədalət inancına bağlı möminin yer üzündə yaşamaq imkanı qalmamışdır, onlar pərilər kimi görünməz varlıqlar olmuşlar.

QIRX DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: İNSANLARDAN QAÇDIM

با نفس هر که در آمیختم
مصلحت آن بود که بگریختم

*Öz nəfəsimi hər kimin nəfəsi ilə qarışdırdım,
(Axırda) məsləhət belə oldu ki, ondan qaçım.*⁹⁰¹

Hz. Nizami bu beytdə insanlığın yox olduğunu ifadə etmək üçün öz halını, təcrübəsini nümunə göstərir. “Öz nəfəsimi hər kimin nəfəsi ilə qarışdırdımsa ...”, yəni kiminlə söhbət etdimsə, kiminlə əlaqə qurdumsa, ondan iyrəndim, ondan bir doğru söz eşitmədim. Nəfəs ağızdakı pis iyi, qoxunu daha tez yayır, təmasda olan adamı narahat edir. Ancaq burada Nizaminin ünsiyyətdə olduğu insanların (şair istisnaya yer qoymur, “nəfəsimi hər kimin nəfəsi ilə qarışdırdım”, - deyir, yəni bir nəfər də olsa, insan görmədim. Bu dəyərləndirmə də öncəki beytlərin məzmununa uyğundur. Çünki Nizami insanlığın “sıfır halından” danışır: yaxşılar dünyadan köçdülər, insanlıq yox oldu, adam adamdan həzər edir, adamlığı ortadan çıxarıblar, insan (insanlıq) pəri kimi görünməz olub, insanların tək-cə nəfəsindən, ağızından deyil, sözlərindən iy gəlir, bu iyli sözlər insanın duyğu və düşüncəsini zəhərləyir, onun qəlbini çirkləndirir, bu iyli nəfəs insanın fitrətinin kimyasını pozur, saf duyğuları çürüdür, insanı insan olmaqdan çıxarır. İylənmiş nəfəs, zəhərli söz qəlbin və ağılın fitrətinin pozulmasının, qəlb və ağılın günahlarla bakirəliyini itirməsinin əlamətidir. Çürümüş qəlb zəhərli söz

⁹⁰¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

danışar, xəstə ağıl iylənmiş qərarlar verir. Bunlar dünyəviləşmə adlı xəstəliyin göstəriciləridir.

Nizami öncəki beytlərdə “parlaq ürəkli” insanların əhatəsində olmağın önəmini vurğulamışdır. Şahı onların əhatəsində olmağa, onlarla işləməyə çağırırdı: “Parlaq ürəklilərin xidmətindən çəkinmə”, “Bəxtəvərlər kəməndindən əlini çəkmə”, “Tikan gülün həmsöhbəti olsa, sünbül çiçəyinin ətəyinə qaliyə (ətir) doldurar”... Ancaq indi deyir ki, insanlıq ölmüşdür, yaxşılar qeybə çəkilmişdir, insanların sözündən iy gəlir, cəmiyyət və şah onları tərbiyə edəcək mühitdən məhrum olmuşdur.

Nizami insanlığın öldüyünü, ifadə etmək üçün nəfəsini başqa insanların nəfəsi ilə qarışdırandan sonra deyir: “Məsləhət belə oldu ki, onlardan qaçım”. Şair beytin ideyasını ifadə etmək üçün **“qaçmaq”** felini seçir, mənanı bu felə yükləyir. Yəni ünsiyyətdə olduğum insanların nəfəsi, sözü, əxlaqı, əməlləri o dərəcədə iyli və çirklidir ki, onların yanında qalmaq mümkün deyil, tək bir yol var, o da **qaçıb canını qurtarmaqdır**. “Məsləhət bu oldu”, yəni çox düşündüm, iki yol arasında qaldım, onları dəyişdirmək olarmı, yoxsa özümü xilas edim? Qərarım bu oldu ki, onlar çürüyüblər “onların dəyişdiriləcək bir yeri qalmayıb, heç olmasa, mikroblara, viruslara bulaşmayım, özümü onlardan qoruyum, ağıl və qəlbimin çirklənməsinə imkan verməyim, imanımı xilas edim, ona görə də qaçmaq qərarına gəldim”.

QIRX BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ÜNSİYYƏT VƏFA ƏTRİ VERMİR

سایه کس فر همائی نداشت
صحبت کس بوی وفائی نداشت

*Heç kimin kölgəsi Humay fərrini əvəz edə bilməz,
Heç kimlə ünsiyyət vəfa ətri vermir.⁹⁰²*

İnsanların tərbiyəsini, əxlaqını, davranışlarını dəyişdirmək, pozmaq üçün öncə onun təsəvvürünü yanlış kodlara, ölçülərə bağlayırlar. Təsəvvürü dəyişdirmək üçün də öncə qavramların (anlayışların) fitrətini, gerçək mənasını pozurlar. Çünki insan həyatı, əşyanı, mənanı qavramlarla dərk edir. Təsəvvürü pozmaq, yanlış kodlamaq istəyənlər qavramların gerçək mənasını dəyişdirmək üçün bir sıra yollardan istifadə edirlər: məsələn, qavramların içini boşaldırlar, ona yanlış məna yükləyirlər, bu yolla da qavramları əxlaqsızlaşdırırlar – sözün və insanın fitrətinin pozulması əxlaqsızlıqdır - əxlaqsız qavramlar da təsəvvürün əxlaqını, yəni doğru qavrama, doğru dəyərləndirmə imkanlarını pozur, nəticədə, ağıl yanlış qərarlar verir, yanlış əməllər ortaya çıxır.

İnsanın təsəvvürünü pozmağın bir yolu da qavramları yanlış yozmaqdır, qavrama (anlayışa) ona aid olmayan məna yükləməkdir. Məsələn, şah hakimiyyəti əmanət, imtahan, insanlara xidmət vasitəsi kimi deyil, mülkiyyət kimi, öz şəxsi malı kimi dəyərləndirir. Hakimiyyətə bu yanlış mənanı verdiyinə görə zülm edir, rüşvət alır, ölkəni öz mənafeyinə uyğun ölçülərlə idarə edir, nəticədə, insanların əxlaqı pozulur, mərifət yoxa çıxır, əsl insanlar və insanlıq pəri kimi görünməz olur.

⁹⁰² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

Ona görə də, hz. Nizami şahı (insanı) tərbiyə edərkən öncə qavramlardan başlayır, onların gerçək mənalərini bərpa edir. Şair bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Hakimiyyətin gerçək mənasını, yəni Qurani-Kərimə bağlı mənasını, uca Allahın (c.c) verdiyi mənanı bərpa etmək üçün hakimiyyətin hz. Süleyman (s.a.s) kodunu, anlamını şərh edir. **Hakimiyyətin hz. Süleyman (s.a.s) kodu bərabərdir: ləyaqət (layiq olan hakimiyyətdə olmalı), əhliyyət (seçilən o işi bilməli, idarə etməyi bacarmalı), ədalət (xalqla münasibətlər ədalət prinsipi ilə qurulmalı).**

Ya da şair şahın bu dünya təsəvvürünü formalaşdırmaq üçün (ədalətsizlik və zülmün bir səbəbi də yanlış dünya təsəvvürüdür) yolçu obrazını (kodunu) seçir: “Sən bu dünyada aman verilmiş yolçusan”, yəni dünya fanidir, fürsətdir, əbədi dünya axirətdir, sənin vəzifən bu dünyanı axirət qazancına çevirməkdir. Nizami dünyanı şaha (insana) tanıtmıq, onun gerçək dünya təsəvvürünü formalaşdırmaq üçün başqa kodlardan da istifadə edir, məsələn, dünyanı vəfasız, hiyləgər, qocalmayan insan şifrəsi ilə tanıdır: “Dünya ilə ünsiyyət arzulayan kimdir? Dünya kimə vəfa göstərdi ki, bizə də göstərsin?”, “Cavanlığı cahana vermiş bizlər, niyə qocayıq, biz ki dünyadan doğulmuşuq?”, “Cahanın yaşı çox keçsə də, Onun başından bir tük də əksilməyib”, “Oğlunu Simurğa vermiş Sam, Özü cavan olsa da, oğlu qoca idi”.

Nizami şahın (insanın) ölüm təsəvvürünü formalaşdırmaq istəyir, bu yolla onu zülmədən cəkindirməyə çalışır. Çünki zül-Nizami şahın (insanın) ölüm təsəvvürünü formalaşdırmaq istəyir, bu yolla onu zülmədən cəkindirməyə çalışır. Çünki zülmün ədalətsizliyin bir səbəbi də yanlış ölüm anlayışıdır. O, ölüm qavramının içini doldurmaq üçün torpaq və çərx obrazına baş

vurur: “Torpaq elə həmin boynuyğun düşməndir, çərx isə həmin boyun vuran zalımdır”, “Hər yarpaq bir azad igidin çöhrəsidir”, “Hər addım bir şahzadənin başı üstə atılır”, “Bu torpaqda yaşayanların hamısı torpaq olublar”, “Torpaq nə bilir ki, bu torpaqda nə var?”. Şair şaha (insana) deyir ki, ölüm hər şeyin sonu deyil, həyat ölümle bitmir, ölüm axirətə hicrətdir, yeni – əbədi həyatın başlanğıcıdır.

Nizami ölüm qavramını təqdim edərkən bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurur. Çünki şahın (insanın) zülmünün bir səbəbi də həyatın ancaq bu dünyadan ibarət olduğunu düşünməsi və ölümle hər şeyin bitdiyinə inanmasıdır. Şair bu yanlış inancı dəyişdirmək üçün şahın təsəvvüründə ölümdən sonrakı dünyanı canlandırır, ona axirətin şifrələrini verir: ölüm, qəbir, qiyamət, dirilmə, hesab, ilahi tərəzi, cənnət və cəhənnəm: “Karvanı qaldırıb yola düşmək (sürəklilik karvan obrazı ilə verilir, şair öləcəksən demir, karvana minib səfər edəcəksən deyir, ölüm sondur, karvan isə ölümdən sonra həyat var deməkdir, Nizaminin təfsirində ölüm yoxluq deyil) və bu yurdu qoyub ondan köçmək (yenə ölmək, yox olmaq demir, “köçmək” deyir, köçmək də səfərin mahiyyəti deyilmi, fərqli bir məkanda yaşamaq mənasını vermirmi?) bizim borcumuzdur”, yəni ölüm uca Allaha (c.c) olan borcumuzu ödəmək, Onun gözündə yerimizi və dəyərimizi öyrənmək üçün zəruri keçiddir (borcda ödəmək zəruriliyi var). “Bu halqada ilişib qalma”, yəni bu dünyaya bağlanma, dünyəviləşmə, ömür əmanətini bu dünya hesabı ilə yaşama, iki dünya arasında bağ qur, yoxsa: “Şəhərdən qovulub kəndə sürgün olunacaqsan”, “Ömrünü əyləncə ilə başa vurma”, dünyanı oyun, oyuncaq, əyləncə hesab edən zehniyyət, təsəvvür, saxta inanc insanı əyləncəyə yönəldir, ömrünü israf edir.

Bundan çəkin, ömrünü mənalandır, onun hər anını saleh əməllərlə doldur.

Nizami nəyə ömür deyir? Şahın (insanın) ömür təsəvvürünü necə formalaşdırır? Onun dəyərli, axirət qazancı olan ömür ölçüləri bunlardır: “Ömrünü ürəkləri razı salmaqla keçir ki, Yaradan səndən razı qalsın”, yəni insana xidmət uca Allaha (c.c) itaətdir, “Sən Günəşə süvar olanların kölgəsini axtar”, yəni böyük idealların olsun, “ideal insanların örnək götür”, “özünə zəhmət, dostlarına isə rahatlıq axtar”, “xalqın dərini öyrənib onlara dərman ver”, “Allaha itaət et, hər şeydən yaxşı itaətdir”.

Nizami bu dünya ilə axirəti bir-birinə bağlayaraq şahın (insanın) dünya, ömür, ölüm, axirət təsəvvürünü inşa edir ki, onu ədalətə yönəldə bilsin: “İtaət elə və üzünü günahdan çevir ki, xəcalətlilər kimi o dünyada üzr istəməyəsən”, “Oraya üzr aparma, çünki səndən hiylə istəmərlər, üzr sözdür, səndən isə əməl istəyirlər”, “əgər sözlə işlər düzəlsəydi, Nizaminin işləri göylərə yüksələrdi”.

Nizami günahlardan arınmağın, tövbə edərək, çalışaraq bağışlanmağın mümkünlüyünü göstərmək üçün səhra obrazından istifadə edir. Ölüm məkanı sayılan səhra “süfrəsinin duzunu ciyərinin qanı ilə qarışdırır”, nəticədə dirilik suyunun qaynağına, Fərat çayının bərəkətinin çağıladığı yerə çevrilir. **Yəni Nizamiyə görə, dəyişimin ölçüsü tövbə etmək, inanmaq və çox çalışmaqdır...**

Şair mənzum hekayənin qırx beşinci beytində insanlığın yox olduğunu, insanların əxlaqının pozulduğunu ifadə etmək üçün bu məna ilə bağlı olan öncəki beytlərin sisteminə qoşulur. Belə ki, öncəki beytlərdə insanlığın yox olduğu zidd anlayışlar, mənalar yolu ilə verilib: yaxşıların məclisi

dünyadan köçüb, pislər önə keçib; bal arıları yoxdur, eşşək arıları süfrəni ələ keçirib; insan yoxa çıxıb, yerində adam qalıb; sevginin yerini nifrət tutub; ədalət yoxdur, zülm var, mərifəti alıblar, insanlıq ölüb, nəticədə, adam adamdan həzər edir; Süleymanın zamanı unudulub, insan pəri kimi görünməz olub, insanların qəlbi, ağılı, vicdanı və əxlaqı kirlənib, onların sözlərindən iy gəlir, bir yol qalıb, o da insanlardan qaçmaqdır. Nizami bu beytlərin mənə və ifadə biçiminə uyğun olaraq insanlığın yox olduğunu göstərmək üçün qırx beşinci beytdə misraların əvvəlinə “heç kimin” və “heç kimlə” sözlərini artırır. Bu inkar əvəzlilikləri yoxluq təsəvvürü yaradır. Nizami deyir ki, danışmağa, nəfəsimi nəfəsinə qarışdırmağa insan yoxdur. Daha sonra şair “Humay fərri” ifadəsini birinci misranın mətninə daxil edir: “Heç kimin kölgəsi Humay fərrini əvəz edə bilməz”. Bilindiyi kimi, Humay əfsanəvi səadət quşudur. Qədim zamanlarda Humay quşunun kölgəsi kimin başına düşsə, o, şah seçilmiş. “Fərr” sözünün mənası da qədim İran əsatirinə bağlıdır. Belə ki, bu əsatirə görə, şahların başının ətrafında halə, işıq qurşağı olarmış.

Öncə onu deyək ki, Nizami şah şah örnəyi ilə öyüd verir. Bu da həm öyüdün inandırıcılığını, həm də təsirini artırır. Məsələn, öncəki beytlərdə də hakimiyyətin xarakterini şah izah etmək üçün ədalət, əhliyyət və ləyaqət ölçülərini özündə birləşdirən hz. Süleymanın (s.a.s) adını çəkir. Şair bu beytdə də əsatiri şah seçmə üsulunu xatırlamaqla şah (insana) mesajlar verir: indi şah seçmə üsulu dəyişib, əvvəllər şahı səadət quşunun kölgəsi ilə seçərdilər, indi şahlar hakimiyyəti zorla ələ keçirirlər (əsatiri informasiya ilə Nizami mənfi yöndə dəyişimi izah edir), əvvəllər səadət quşu ilə şah mesaj verilirdi ki, sən seçildin, bu, səadətdir, həm də məsuliyyətdir, sənəin vəzifən xalqın başında

səadət quşu, işıq haləsi olmaq, onlara xidmət etməkdir. İndiki şahların “kölgəsi” isə halə deyil, zülmətdir. Kölgə ağırlığı olmayan bir şeydir, o, insana əziyyət etməz, yəni əvvəllər hakimiyyət xalqın çiyində yük deyildi, zəhmət, əziyyət yox, rəhmət, bərəkət vəsiləsi (aracı) idi, indi isə hakimiyyət xalqın çiyində ağır yükə çevrilib, ona zülm edir, onu incidir. Vəziyyət o dərəcədə dəyişib ki, kölgə də yük olub.

“Kölgə” sözü iki mənada işlənir və şair də hər iki mənadan istifadə edib. Belə ki, “kölgə”yə həm “himayə”, “qoruma”, “sığınma” (“Kölgən başımızın üstündən əskik olmasın”, “Onun kölgəsində yaşayırıq”) kimi mənalar verilmiş, həm də mənfi mənə çalarında işlədilmişdir (“Kölgədə olan böyüməz”, “O, kiminsə kölgəsində qaldı”). Mistrada “Humay quşunun kölgəsi” əvvəlki şahların ədalətli olduğunu, “heç kimin kölgəsi elə deyil” sözləri də indi belə şah yoxdur fikrini təqdim edir. Yəni indi də hakimiyyət, şah var. Ancaq bu qavramların mənası təhrif olunub, içi boşaldılıb, yanlış mənə verilib. Ona görə də, Nizami öncə şahın hakimiyyət, şahlıq və idarəetmə anlayışını, təsəvvürünü inşa etmək istəyir. Bu məqsədlə hakimiyyət və şahlıq qavramının orijinal mənasını, pozulmamış fitrətini bərpa edir. Bunun üçün əsatirə, mifə yönəlir. Əsatir və mifin məqsədi qeyri-real şeylərdən danışmaq deyil, həqiqəti qeyri-adi (obrazlı, təsirli, yaddaqalan) biçimdə təqdim etməkdir. Əsatir və mif saf, qarışmamış, pozulmamış ağılın, təsəvvürün verdiyi ölçüləri, mənaları təqdim edir. **Məsələn, əsatirdə hakimiyyətin bəkirə mənası belə təqdim olunur: şahı Humay quşu seçir, yəni seçim təbiidir, saxtakarlıq, hiylə yoxdur, Humay quşunun seçimində ilahi iradə var, uca Allah (c.c) hakimiyyəti layiq olana verir, humay quşunun seçimində şaha**

və onun hakimiyyətinə məhdudiyyət, ölçü qoyulur, yəni mülkün gerçək hakimiyyəti uca Allaha (c.c) aiddir, ey şah, sən Allah (c.c) deyilsən, hakimiyyət sən mülkün deyil, əmanətdir. Humay quşunun seçimində hakimiyyət əbədi verilmir (əbədi hakimiyyət ancaq uca Allaha (c.c) məxsusdur), hakimiyyət eyni nəslə aid deyil, Humay quşu başqasının başına da qona bilər (kölgəsi şahın nəslindən olmayan birinin başına düşə bilər), Humay quşu yolu ilə hakimiyyətə, şaha təyinata uyğun mənə yüklənir: ədalət, əhliyyət və ləyaqət.

Bu mənə iki kodla verilir: səadət və nur (ışıq). Şah olacaq şəxsin başına kölgəsi düşən quş səadət rəmzidir, yəni şahın vəzifəsi xalqın səadətini təmin etməkdir, onu qorumaqdır, onun inanlı həyatının təminatı üçün zəruri şəraiti yaratmaqdır. Hakimiyyət uca Allahın (c.c) əmanəti kimi qavranılanda o, xalq üçün səadət və rəhmət qaynağına çevrilir, hakimiyyətin qaynağı şah özü olanda, o, mülkiyyət kimi başa düşüləndə xalqın bəla, fəlakət, zülm və əziyyət qaynağı olur.

Nizami əsatirin mənə yükü ilə hakimiyyətə iki anlam və əhval qazandırır, bu qavramın içini iki mənə doldurur: biri səadət idi (onu izah etdik), yəni hakimiyyət o zaman öz anlamını, əhvalını gerçəkləşdirmiş olur ki, xalqa səadət bəxş edir. İkinci anlam da nurdur (şah seçilən insanın başında Humay quşunun fərri, yəni nur, işıq hələsi olur). Verilən mesaj budur: hakimiyyət xalq üçün nur qaynağıdır. Hakimiyyətin, şahın nur qaynağı olmasının şərti də ədalətdir.

Nizami qırx beşinci beytin ikinci misrasında belə deyir: "Heç kimlə ünsiyyət vəfa ətri vermir". İnsanlardan qaçmaq lazımdır, nəfəsini kiminsə nəfəsinə qarışdırmaq olmaz, çünki insanlıq yoxdur, mərifət qeybə çəkilib, əsl insan pəri kimi

görünməzdir, vəfa ətri yoxa çıxıb. Nizamiyə görə, insanların əxlaqının pozulmasının əlamətlərindən biri də odur ki, vəfa qavramının içi boşaldılıb, yanlış mənə ilə doldurulub, təhrif edilib. Nizami “vəfa” anlayışının fitrətinin, əxlaqının pozulmasını iy, qoxu kodu ilə verir. Yəni “vəfa” anlayışı bakirəliyini qoruyanda ondan ətir iyi gəlir, bu söz ətrafa ətir saçır, onun gözəl ətri insanlara rahatlıq, güvən bəxş edir, ağlına, qəlbinə, duyğularına fərəh verir. Çünki “vəfa” anlayışının canında inam, etibar, güvən, əminlik, arxayınlıq, sevgi, mərhəmət, şəfqət, rəhm var. Düşünün, bir cəmiyyətdə yaşayan insanlar bir-birinə inansa, bir-birinə güvənsə, vətəndaş dövlətinə, dövlət vətəndaşına, şah və xalq bir-birinə arxayın olsa, alıcı satıcı, həkim xəstə, müəllim şagird, valideyn övlad, ər arvad, qonşu qonşu, insan insan, iş verən işçi, dövlət dövlət münasibətləri vəfa dəyəri ilə qurulsa, o ölkənin insanların canında qorxu, qəzəb, nifrət, xəyanət olarmı? Şair “vəfa ətirlidir” deyəndə bunu nəzərdə tutur. “Ünsiyyət vəfa ətri vermir” sözü nə anlama gəlir? Yəni vəfa qavramının fitrəti pozulmuşdur, bu söz “xəstələnmişdir” (Nizami insanların mənfi yöndə dəyişdiyini bu mifrada “vəfa” kodu ilə verir). “Vəfa” öz ətrini itirdiyinə görə cəmiyyətdə insanlar arasındakı güvən sarsılmışdır, heç kim bir-birinə inanmır, sevginin yerini nifrət tutmuşdur, “balın süfrəsi eşşək arısının mənzili olmuşdur”, “adam adamdan həzər edir”, “insanlıq ortadan çıxarılıb”, “Adəm oğlu pəriyə dönüb”, “ona görə də qərar bu oldu ki, insanlardan qaçım”.

Nizamiyə görə, cəmiyyətdəki qorxunun, stressin, inamsızlığın qaynağı vəfasızlıqdır. Bir cəmiyyətdə qorxu, nifrət, inamsızlıq hakimdirsə, orada ədalət və vəfa yoxdur, orada

zölm var. Çünki sevginin mənbəyi ədalətdir, ədalətdən sevgi, sevgidən vəfa doğulur. Ədalət, sevgi, vəfa qorxunu, nifrəti, düşmənciliyi yox edir, insanların mənfi enerjisini boşaldır, onları rəhmət və mərhəmət duyğuları ilə bir-birinə bağlayır.

QIRX ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDƏBİN TOXUMU SƏDAQƏTDİR

تخم ادب چیست وفا کاشتن
حق وفا چیست نگه داشتن

*Ədəbin toxumu nədir? Sədaqət əkmək,
Sədaqətin qiyməti nədədir? Onu qorumaqda.⁹⁰³*

Nizami bu beytdə insanı insan, cəmiyyəti cəmiyyət edən dəyərləri açıqlayıb. Şairə görə, sağlam cəmiyyətin əsası ilahi qaynağa bağlı olan dəyərlərdir. Dəyər olmadan insan tərbiyə etmək, imanlı cəmiyyət formalaşdırmaq mümkün deyil. Ona görə də, dəyərlərin fitrəti pozulanda cəmiyyət çökür, insan əxlaqsızlaşır, hər şey süni olur. Məsələn, süni, genetik kodu dəyişdirilmiş gül gülə oxşayır, ancaq gül ətri yoxdur. Eləcə də “vəfa” sözü var, ancaq vəfa yoxdur, “ədalət” sözü var, ancaq zölm at oynadır. İnsana oxşayan varlıq var, ancaq insanlıq yoxdur. Yəni ədalət, mərifət, vəfa olmayanda insan da öz ətrini, fitri özəlliyini itirir, insan insanın qurdu olur.

Nizami bu beytdə sağlam cəmiyyətin mənəvi əsaslarından biri olan ədəb anlayışını izah edir, ədəblə sədaqət arasında əlaqə qurur, əslində, xəstə insanı və çürümüş cəmiyyəti müalicə etməyin yolunu göstərir. Bu islah və müalicə işinə

⁹⁰³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

nədən başlamalı sualına cavab verir. **Nizaminin cavabı belədir: insanın təsəvvüründən başla, təsəvvürünü təmizlə, onu yenidən formalaşdır. İnsanın təsəvvürünü tərbiyə etmək üçün də əsl, orijinallığı, fitrəti pozulmuş qavramların (anlayışların) bəkirə mənasını bərpa et.**

Nizami bu beytdə “ədəb” anlayışının əslini bərpa edir, onun “vəfa” qavramı ilə əlaqəsini önə çəkir, deyir ki, ədəbin toxumu sədaqətdir, yəni sədaqət, vəfa, ədəb olmasa, sağlam cəmiyyət olmayacaq.

Şair sədaqət deyəndə nəyi nəzərdə tutur? Sadıq insan hər şeydən öncə uca Allaha (c.c) bağlıdır, Onun ölçülərini pozmaz, dinini yaşayar, elçilərini özünə örnək seçər, onları hidayət rəhbəri kimi qəbul edər, onların gerçəkləşdirdiyi ideallar uğrunda çalışar. Sadıq insan ilahi qaynaqlı dəyərlərə sadıqdır, bu düşüncə ölçülərini (paradiqmalarını) dəyişməz, ömrünə, bu dünya və axirətə o dəyərlərin pəncərəsindən baxar. Sadıq insan fitrətinə sadıqdır, onu göz-bəbəyi kimi qoruyar, o, ədalətə bağlıdır, insanlarla, təbiətlə münasibətlərini bu ölçü əsasında qurar... Bir sözlə, sədaqət insanı insan edən dəyərlərə bağlılıq, xəyanət də bu dəyərlərdən qopmaqdır. Sədaqətin meyvəsi ədəb, əxlaq, xəyanətin nəticəsi də əxlaqsızlıqdır.

Nizami beytin ikinci misrasında deyir ki, sədaqətin qiyməti onu qorumaqdadır. Şair cəmiyyətin tərbiyəsini bir meyvə yetişdirməyə bənzətmişdir. Ona görə də, yetişdirmək anlayışına uyğun olan “toxum”, “əkmək”, “qorumaq” sözlərini beytin mətninə yerləşdirmişdir. Yəni insan tərbiyəsi çətin, fasiləsiz, səbir tələb edən işdir. Heç bir dəyər doğuluşdan insana verilmir, dəyərlər öyrədilməli, təsəvvürə, əxlaqa, dav-

ranışa yerləşdirilməlidir. Tövhibi, ədaləti, vəfanı, sədaqəti, sevgini insana öyrətmək lazımdır.

“Ədəbin toxumu nədir, sədaqət əkmək”, yeni öncə sağlam, doğan, törəyən, artan, məhsul verə bilən toxum əldə edəcəksən. Sonra bu sağlam toxumun əkiləcəyi bərəkətli torpaq seçilməlidir. Daha sonra bu sağlam toxumu bərəkətli torpağa əkməyin vaxtını müəyyən edəcəksən (vaxtında əkilməyən toxum çürüyər), bu toxumun özəlliklərini öyrənəcəksən, onun torpağa hansı dərinlikdə əkiləcəyini (çox dərin əkərsən, bitməz, dayazda əkərsən, quşlar yeyər, ya da vaxtından tez bitib tələf olar), nə zaman və neçə dəfə su verəcəyini, onun torpağına hansı mineralları qatacağını biləcəksən. Toxum cücərəndən sonra onu qoruyacaqsan, qurda, quşa yem etməyəcəksən, ona qayğı göstərəcəksən, sevə-sevə böyüdəcəksən, nəzarət edəcəksən, gözünü ondan çəkməyəcəksən, böyümənin hər mərhələsinə uyğun tədbirlər hazırlayacaqsan. Toxum meyvə verəndən sonra onun yetişməsinə gözləyəcəksən, meyvələri qoruyacaqsan, onları ağaca ziyan vermədən dərecəksən, özün də istifadə edəcəksən, ehtiyacı olanlara da verəcəksən. İnsanlara fayda verən bir ağac yetişdirdiyinə görə şükür edəcəksən, bu müqəddəs iş ömrünün mənası olacaq, tərbiyə etməyi ibadət sayacaqsan, işinə bir aşiq kimi bağlanacaqsan.

Nizaminin toxum, ağac, meyvə obrazları ilə çatdırmaq istədiyi mənanı belə şərh edə bilərik. Sağlam toxum doğru sözdür, gerçək və bakirə mənasını qorumuş anlayışlardır (insanın doğru, sağlam təsəvvürü ancaq qavramlarla inşa oluna, tərbiyə edilə bilər). Şəxsiyyət tərbiyəsinin əsası doğru anlayışlardır. İnsan bir hadisəyə, bir əşyaya, bir sözə hansı mənanı verirsə, o cür düşünür, ona

uyğun da hərəkət edir. Deməli, qavramların mənası pozulanda, təhrif olunanda insanın düşüncəsi və əxlaqı da dəyişir. Qavramların mənası dəyərlərin mənasıdır. Bu qavramların, dəyərlərin mənasını müəyyən edən ölçüyə ehtiyac var. Bu ölçünü mütləq olan uca Allah (c.c) vermişdir. Yəni uca Allah (c.c) nəyə ədalət deyirsə, ədalətin ölçüsü, mənası odur. Uca Allah (c.c) buyurur:

فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

(Hud, 11/112)

“Ey Məhəmməd, sən Allahın dediyi kimi dosdoğru ol!”

Bu ayədə uca Allah (c.c) elçisinə doğru ol demir, “Allahın dediyi kimi doğru ol”, – deyir. Yəni doğrunun, həqiqətin ölçüsü mütləq olan Allahdır (c.c).

Nizami deyir ki, tərbiyənin ilk addımı qavramların doğru mənasını əkməkdir. Əkiləcək yer də bəllidir: insanın ağılı və qəlbi. İnsanın təsəvvürünə doğru mənalara ək ki, ədəb adlı meyvə dəyə biləsən. Toxum bəlli (doğru söz), əkiləcək yer də bəlli (ağıl və qəlb), ancaq bununla iş bitmir. Çünki hər adam toxumu tanımır, hər adam toxumu səpə də bilmir, bu toxumu hara səpəcəyindən də xəbəri yoxdur. Deməli, bu işi bilənlərə – peyğəmbərlərə, alimlərə, müəllimlərə, tərbiyəçilərə, şair və filosoflara ehtiyac var.

Peyğəmbərlərin müəllimi uca Allahdır (c.c), O, içində şübhə olmayan dəyərləri peyğəmbərlərə nazil etmişdir, onlar da bu dəyərləri olduğu kimi insanlara çatdırmışlar. Başqa tərbiyəçiləri isə qurumlar, şəxsiyyətlər yetişdirməlidir. Nizami sıradakı beytdə insan (şəxsiyyət) tərbiyə edənlərə “əkinçilər” deyir. Yəni müəllim əkinçidir, o, toxumu (sözlərin doğru-

sunu) insanın qəlbinə, ağına əkməyə, əkdiyini cücərtməyə, cücərtdiyini qorumağa borcludur.

Nizami deyir ki, ədəbin toxumu sədaqətdir, sədaqətin qiyməti də onu qorumaqdır. Sədaqətli adama “sadiq” deyilir. Yəni sədaqət də tərbiyə yolu ilə verilməli, bir toxum kimi əkilməli, qayğı göstərilməli, böyüdülməli və qorunmalıdır. Nizaminin “sədaqət” anlayışı ilə şaha (insana) sözü budur ki, sadiq olmaq istəyirsənsə, ədalətə vəfalı ol, sədaqət ək ki, ədəb biçəsən.

QIRX YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DƏNƏLƏRİ BƏSLƏ Kİ, BAR YEYƏSƏN

برزگر آن دانه که می‌پرورد
آید روزی که ازو برخوردار

*Əkinçilər dənələri ona görə becərüb bəsləyirlər ki,
Bir gün gələr onun barını yeyərlər.⁹⁰⁴*

Bu, “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı üçüncü məqalənin son beytidir. Nizami bu beytdə mənzum hekayənin ideyasını, şahın (insanın) vəzifəsini təqdim etmişdir. O, bu məqsədlə birinci misrada “əkinçi” obrazına yer verir. Ey şah, ey insan bilin ki, sizi uca Allah (c.c) yaradıb. O, heç bir varlığı anlam-sız və hədəfsiz yaratmadığı kimi, sizə də mənə yükləmişdir, sizin də görəcəyiniz işlər var. Hər bir insan bir əkinçidir, onun vəzifəsi şumlamaq, əkmək, becərmək, böyütmək, qorumaqdır. Yəni insanın vəzifəsi yer üzünün xəlifəsi olmaqdır, onu islah etmək, gözəllikləri artırmaq, cənnətə çevirməkdir, bu ideal uğrunda çalışmaq, cihad etmək, alın təri tökməkdir.

⁹⁰⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

Uca Allah (c.c) hz. Adəmi (s.a.s) cənnətdən çıxarıb yer üzünə sürgün etməmişdir, onu qovmamışdır, bu, Onun qanunlarına (sünnətullah) uyğun deyil. Hz. Adəm (s.a.s) günah etmişdir, sonra günahını anlayaraq tövbəyə yönəlmişdir, “mən nəfsimə zülm etdim”, – deyərək peşman olmuşdur, o, günahlarında ısrarçı deyil. Uca Allah (c.c) da onu bağışlamışdır. O, bağışladığı insana cəza verərmidi? Ona görə də, “uca Allah (c.c) Adəmi cəzalandırdı” yozumu doğru deyil, Onun Qaffar, Qafur (çox bağışlayan) ədalət, rəhmət, mərhəmət və şəfqət sifətlərinə ziddir. Uca Allah (c.c) hz. Adəmi (s.a.s) cəzalandırmadı, onun tövbəsini qəbul etdi, onu bağışladı, onu ilk peyğəmbər seçdi (cəzalandırılan insana peyğəmbərlik verilərmidi?). Onun göndərilişi sürgün, qovulma deyil, əksinə, bir şərəfdir, bir vəzifədir, uca Allahın (c.c) müəyyən etdiyi bir idealı gerçəkləşdirmək üçündür.

Bu ideal hansıdır? Hz. Adəmin (s.a.s) vəzifəsi yer üzünü islah etməkdir, onu “rəhmət evinə” çevirməkdir. İnsanın yer üzünün “xəlifəsi” olması da bu mənədadır. Ey insan, yer üzündəki vəzifən oranı cənnətə çevirməkdir, sən əkinçisən, baban hz. Adəm (s.a.s) də əkinçi idi, torpağa – insanların qəlbinə ədalət və sevgi toxumu səp ki, orada ədəb, vəfa, sədaqət, iman bitsin. Uca Allahın (c.c): “... O ağır yükü insan yükləndi”, – sözü də bu mənədadır. Ayədəki “yük” vəzifədir – yer üzünü uca Allahın (c.c) ölçülərinə uyğun qurmaq, oranı “rəhmət evinə” çevirmək vəzifəsi. Hz. Adəm (s.a.s) də bizim babamızdır, örnəyimizdir, yəni insanların vəzifəsi hz. Adəmin (s.a.s) idealını gerçəkləşdirməkdir, “əkinçi” olmaqdır, əkinçinin vəzifəsi torpağı, toxumu, bitkini tərbiyə etməkdir. Çünki tərbiyə olunmamış torpaq və toxum bar verməz. Tərbiyə olunmayan insan da belədir, o, özü və cəmiyyəti

üçün bəla qaynağıdır. Biz də yer üzünü “rəhmət evinə” çevirmək istəyiriksə, öncə bu işi gerçəkləşdirəcək insan yetişdirməliyik. Uca Allahın (c.c) ölçülərinə görə, rəhmət evini inşa edəcək insanın modeli, örnəyi peyğəmbərlərdir. Ey insan, sən də əkinçisən, tərbiyəçisən, sən də vəzifən və məsuliyyətin var. Sənin vəzifən Qurani-Kərim adlı toxumu insanların qəlbinə səpməkdir, onu cücərtməkdir, ondan meyvə almaqdır. İnsanların qəlbinə Quran əksən, vəhy səpsən (öncə təmizlə, şumla, sonra ək) orada tövhid, ədalət, sevgi, şəfqət, mərhəmət, vəfa və sədaqət bitəcək. Yer üzünü rəhmət evinə çevirməyin yolu budur.

Hz. Nizami deyir ki, əkinçilər dənələri ona görə becərərək bəsləyirlər ki, bir gün gələr onun barını yeyərlər. Buradakı ən önəmli şifrələrdən, mesaj, məna dolu sözlərdən biri “bir gün gələr” cümləsidir. Hərfi, ilk mənası budur ki, əkinçi toxum səpər, onu becərər, vaxtı gələndə barını yeyər. Təbiidir ki, Nizaminin məqsədi bu mənanı ifadə etmək deyil. **Nizamini anlamağın yolu və üsulları var: öncə Nizaminin bağlı olduğu qaynağın mahiyyətini, mənasını dərk edəcəksən, sonra Nizaminin hədəfini müəyyənləşdirəcəksən, hər bir mənzum hekayəni bir-birinə bağlayan ideyaları qavrayacaqsan, hər bir mənzum hekayənin özəlliyini tapacaqsan, beytləri ideyanın, hədəfi və mənzum hekayənin bütövlüyü içində dəyərləndirəcəksən, söz seçiminə diqqətlə yanaşacaqsan, kodları, şifrə sözləri, sözün bədii imkanlarını, alt qatlarını görəcəksən.** Onda biləcəksən ki, sonuncu beytdəki “bir gün gələr” cümləsi təsadüfən seçilməyib. Bu cümlənin ilk mənası odur ki, əkinçi dənələri əkər, becərər, sonda da barını yeyər. Ancaq Nizami bu cümlə ilə insanın dünya və axirət həyatını bir-birinə bağlamışdır, “bu dünya axirətin

tarlasıdır” hədisi ilə eyni mənanı ifadə etmişdir. **İnsan bu dünyada bir əkinçi kimi saleh əməllər əkəcək, ömrünü insanlığa həsr edəcək ki, aldığı hər nəfəs axirət azuqəsi olsun. Təsadüfi deyil ki, Nizaminin üçüncü məqalənin ideyasını şərh etmək üçün seçdiyi hekayənin məzmunu da əkinçi və əkinçiliklə bağlıdır. Şair ideyanın şərhini “əkinçi” və “əkin” sözləri ilə təqdim etmişdir. Bu hekayə belə adlanır: “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi”.**

**“SÜLEYMAN VƏ QOCA ƏKİNÇİNİN
HEKAYƏSİ”NİN ŞƏRHİ**

GİRİŞ

Bu hekayə iyirmi altı beytdir. Şairin məqsədi “qissədən hissə” prinsipi ilə üçüncü mənzum hekayənin ideyalarını açıqlamaq, bu yolla şah (insana) öyüd vermək, onu tərbiyə etməkdir. Nizami şah şah örnəyi ilə öyüd verir. Ona görə də, hz. Süleyman (s.a.s) şəxsiyyətinə müraciət edir. Şair tarixi mövzunu, tarixi informasiyanı yaşadığı dövrə daşıyır, gələcək nəsillərə ötürür, bu bilgilərlə insanların düşüncə və əxlaqını tərbiyə etmək istəyir. Hz. Süleyman (s.a.s) örnəyi şairə əsərin ideyasını açmaq üçün imkanlar verir. Belə ki, Nizaminin məqsədi şahı ədalətə yönəltməkdir. Hz. Süleyman (s.a.s) bir ədalətli şah örnəyi olduğundan onun tərbiyə və təsir etmək imkanı çoxdur. Bununla yanaşı, hz. Süleymanın (s.a.s) hakimiyyəti xalqa xidmət etmişdir, o, insanları dinləyir, onların dərdlərinə dərman olmağa çalışır, öz qüsurlarını görür və ib-rət almağı bacarır. Nizami görmək istədiyi şahı hz. Süleyman (s.a.s) örnəyi ilə təqdim edir.

Mənzum hekayənin süjet xəttini bir neçə bölməyə ayırmaq olar. Şair öncə şahın səhraya getməsini təsvir edir, sonra şah səhrada bir əkinçi ilə rastlaşır, onun çox əziyyət çəkdiyini, susuz səhraya toxum səpdiyini görür, ona öyüd verir, qoca isə cavab olaraq bildirir ki, zəhmət məndən, bərəkət isə uca Allahdandır (c.c). **Nizami bu mənzum hekayədə doğru həyat ölçülərini əkinçinin dili ilə vermişdir. Bu ölçülər həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir: uca Allah (c.c) əməyə dəyər verir (“mənim suyum mənim alın tərimidir”), bizdən hərəkət, Allahdan (c.c) bərəkət (“toxum məndən, bəsləmək isə Allahdan (c.c)”)**, O, insanın əməyini yerdə qoymaz (“O, bir dənənin əvəzinə yeddi yüz verəcəkdir”),

işlərini şeytanın vəsvəsesi ilə görmə, niyyətin sağlam olsun (“Sən dəni şeytanın vəsvəsesi ilə əkmə”), sağlam toxum seç (“ləyaqətli toxum seç ki, sünbülün düyünü dürüst açılsın”), uca Allah (c.c) çəmə bilməyəcəyi yükü insana yükləməz (“paltarı hərənin öz ölçüsünə uyğun tikirlər”), uca Allah (c.c) mənasız və məqsədsiz heç bir şey yaratmamışdır, dəyərin ləyaqətinə uyğundur (“lacivərd dairədə hər adamın rütbəsi onun ləyaqətinə uyğundur”)...

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SÜLEYMANIN NƏFƏSİ ÇIRAQLA RASTLAŞDI

روزی از آنجا که فراغی رسید
باد سلیمان به چراغی رسید

*Bir gün (işlərdən) azad olanda,
Süleymanın nəfəsi bir çıraqla rastlaşdı.⁹⁰⁵*

Həz. Nizami bu beytdə Süleymanın istirahət üçün imkan qazandığını ifadə etmişdir. Şair istirahət imkanını iki yolla çatdırır: öncə deyir ki, padşah işlərdən azad olmuşdur (yəni işləri çox olurdu, istirahətə vaxt qalmırdı, bir gün bu imkanı əldə etdi); beytin “Süleymanın nəfəsi bir çıraqla rastlaşdı” misrası da o şahın istirahət imkanının obrazlı ifadəsidir. Belə ki, istirahət üçün ən uyğun vaxt gecədir, gecə çıraq söndürüldüyündən (nəfəs çırağa toxunur, onu söndürür) istirahət başlamış olur. Ya da beytin “Süleymanın nəfəsi bir çıraqla rastlaşdı” (“badi- Süleyman be çerağı rəsidi”) misrası mənzum hekayənin məzmunu, ideyası ilə bağlıdır, süjet xəttinin son-

⁹⁰⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

rakı mərhələsində baş verəcək hadisələrə girişdir. Yəni hz. Süleyman (s.a.s) istirahətə getdiyi zaman elə bir hadisə ilə rastlaşdı ki, bu hadisə onun düşüncəsini dəyişdirdi, ona yeni bir dünya verdi, onun ağıl və qəlbini bir çırağ kimi işıqlandırdı. Gerçəkdən də, əkinçi ilə söhbət, onun öyüdləri Süleymanın təsəvvürünə yeni biçim, ölçü verir.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN TAXTINI MİNA TAXT ÜSTÜNDƏ QURDULAR

مملکتش رخت به صحرا نهاد
تخت بر این تخته مینا نهاد

*Onun məmləkət (boyda taxtı) səhraya köçdü,
(Şahın) taxtını mina taxt üstündə qurdular.⁹⁰⁶*

Bu beytdə Süleyman padşahın əzəməti, güc və qüdrəti təqdim olunur. Təbiidir ki, hz. Süleyman (s.a.s) həm peyğəmbərdir, həm də heç bir padşaha qismət olmayan hakimiyyət sahibidir. Şair Süleyman padşahın gücünü, siyasi hakimiyyətinin imkanlarını göstərmək üçün belə deyir: “Onun məmləkət boyda taxtı var”. “Taxt” həm Qurani-Kərimdə, həm də klassik ədəbiyyatda güc, hakimiyyət, nüfuz mənasında işlədilir. Məsələn, “Allah taxtını ərşdə qurdu”, uca Allahın (c.c) bizim başa düşdüyümüz mənada taxtı olmaz, ayədə məqsəd Onun hakimiyyətinin hər şeyi əhatə etdiyini (ərş kimi uca və sınırsız olduğunu), mütləqliyini, əbədiliyini, insanlara verilmiş hakimiyyətlə əsla müqayisə edilməyəcəyini göstərir. Nizami də beytdə Süleyman şahın heç bir padşaha qismət olmayan hakimiyyətini, güc və nüfuzunu “məmləkət boyda

⁹⁰⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

taxt” obrazı ilə oxucuya çatdırır, bu təqdimata bir də “səhra” obrazını əlavə edərək onun gücünün əhatə çevrəsini göstərir, yəni onun səhra kimi ucu-bucağı olmayan hakimiyyəti var. Nizami Süleyman şahın fərqlini, nüfuzunu göstərmək üçün beytin ikinci misrasında belə deyir: “Şahın taxtını mina taxt üstündə qurdular”. “Mina taxt”, yəni yaşıl səhra düzəngahı. Şair Süleyman şahın gücünü, hakimiyyətinin genişliyini dəqiq, aydın, mənaya bağlı obrazlarla göstərmişdir: “məmləkət boyda taxt”, “səhraya köçmək”, “taxtı yaşıl səhra düzəngahının üzərinə qoymaq”...

Nizaminin bu təqdimatla bir sıra məqsədləri var, yəni niyyət ancaq Süleymanın hakimiyyətinin gücünü göstərmək deyil. Şairin niyyətini doğru anlamaq üçün öncə bilmək zəruridir ki, o, yaşadığı dövrün şahına və bütün şahlara (insanlara) öyüd, ölçü vermək, onların doğru hakimiyyət təsəvvürünü tərbiyə etmək istəyir. Bu məqsədlə də şahlara Süleyman şah modelini təqdim edir, onlara deyir ki, sizin hakimiyyətinizdən daha güclü hakimiyyəti olan örnək var idi. O, hakimiyyəti xalqa xidmət vasitəsinə çevirdi, onu idarə etdi (hakimiyyətin onu idarə etməsinə imkan vermədi), ədalətli oldu. **Sən də hakimiyyətin, güc və şöhrətin cazibəsinə tabe olma, zülm etmə, insanlara xidmət et, bu dünyadakı hakimiyyətini axirət azuqəsinə çevir. Bil ki, insan üçün mütləq hakimiyyət yoxdur, Süleymanın möhtəşəm hakimiyyəti ona qalmadısa, sənə də qalmaz, mütləq və hər şeyi əhatə edən hakimiyyət ancaq uca Allaha (c.c) məxsusdur.**

Nizaminin Süleyman şahın əzəmətini təsvir etməkdə başqa bir məqsədi də mənzum hekayənin süjet xəttinin sonrakı inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, möhtəşəm hakimiyyəti olan Süleymana bir qoca əkinçi dərs verir, ona insanın, hə-

yatın mənasını izah edir. Şair demək istəyir ki, ey şah (insan), əzəmətli hakimiyyətin olsa da, həqiqəti dinlə, onun kimin dilindən deyilməsi önəmli deyil, böyük və ədalətli Süleyman belə etdi.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: AZ QALDI ÜRƏYİ PARALANSIN

دید بنوعی که دلش پاره گشت
برزگری پیر در آن ساده دشت

*O bomboş səhrada bir qoca əkinçi görüb,
Onun ürəyi az qaldı paralansın.⁹⁰⁷*

Süleyman bir qoca əkinçi görür, onun yaşı və işi şaha təsir edir. Onun boş və kimsəsiz səhraya toxum səpməsi şahı təəccübləndirir. Qocanın bu halı şahın qəlbində mərhəmət duyğuları oyadır. Nizami şahın mərhəmət, şəfqət, rəhmət duyğularını bu sözlərlə ifadə edir: “Onun ürəyi az qaldı paralansın”. Şair bu sözlərlə, əslində, şahlarda görmək istədiyi özəlliklərdən birini açıqlayır. O da mərhəmətdir.

İslam dininə görə, dövlət başçısı “imam” adlanır. “İmam” sözü də “ümm” sözü ilə eyni kökdəndir, mənası “ana” deməkdir, ananın ən önəmli özəlliyi də mərhəmətli, şəfqətli olmasıdır, yəni dövlət başçısı (imam) ana kimi mərhəmətli insan olmalıdır. Nizami bu beytdə mərhəməti şahın özəlliyi kimi təqdim etməklə yanaşı, süjet xəttinin gələcək inkişafı üçün imkanlar da yaratmışdır. Belə ki, mənzum hekayənin sonunda bəlli olur ki, ən çox mərhəmətə, öyüdə ən çox ehtiyacı olan şahdır.

⁹⁰⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: TOXUMU KƏRAMƏT ÇANAĞINA TÖKÜRDÜ

خانه ز مشتی غله پرداخته
در غله دان کرم انداخته

*O, evdən (axırncı) bir ovuc toxumu götürüb,
Kəramət çanağına tökürdü.⁹⁰⁸*

Şair bu beytdə qocanın şahın təəccübünə səbəb olan işini təsvir edir. Bəlli olur ki, qoca əkinçi evindəki axırncı bir ovuc toxumu səhraya səpir, toxumu “kəramət çanağına tökür”. Uca Allahın (c.c) gözəl adlarından (əsməul-husna) biri “Kərim”dir, yəni O, bol-bol, heç bir əvəz istəmədən (O, ehtiyacsızdır) verəndir, O, insanın alın tərini, əməyini qiymətləndirir. “Kəramət” sözü də uca Allahın (c.c) “Kərim” sifəti ilə bağlıdır. Kəramət sahibi olan insanlar uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün heç bir əvəz istəmədən aqlını, elmini, qəlbini, əməyini, bütün ömrünü tövhid inancının və ədalətin insanların düşüncəsinə, əxlaqına yerləşməsinə sərf edənlərdir. Səhrada evindəki son bir ovuc toxumu “kəramət çanağına” tökmək (torpağa səpmək) uca Allahın (c.c) Kərim olduğuna iman etməkdir, bu, Ona həm inanmaqdır, həm də güvənmək. Qoca əkinçi toxumu Onun rızasını qazanmaq üçün səpir və inanır ki, kərim olan Allah (c.c) onun əməyini yerdə qoymayacaq. **Verilən mesaj, ölçü budur: ey insan, sən alın tərini uca Allah (c.c) rızası üçün töksən, Ona inansan və güvənsən, səhraya əkdiyin toxum da bitəcək, məhsul verəcək, Onun Kərim sifətinin bərəkətini də görəcəksən.**

⁹⁰⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR DƏNƏDƏN BİR SÜNBÜL GÖYƏRİRDİ

دانه فشان گشته بهر گوشه‌ای
رسته ز هر دانه او خوشه‌ای

*O, hər tərəfə toxum səpirdi,
Və hər dənədən bir sünbül göyərirdi.⁹⁰⁹*

Şair bu beytdə qeyri-adi bir halı təsvir edir. Qoca əkinçi hara toxum səpirsə, orada hər dənədən bir sünbül göyərir. Bu, şahı çox təəccübləndirir. Burada hər şey fərqlidir: əkinçi qocadır, əkdیی yer səhradır, evindəki axırncı bir ovuc toxumu səpir, hər tərəfə toxum səpir, dərhal hər dənədən sünbül göyərir. Verilən mesaj budur: ey şah (insan), sənin əməllərin uca Allahın (c.c) rızası üçün olsa, işlərini Ona inanaraq və güvənərək yerinə yetirsən, O, sənəin əməyinə bərəkət verər, səpdiyin hər bir toxum (əməl) səhraya əkilsə də, çiçək açar, ruziyə çevrilər, bu əməlin sənəin savab dəftərinə yazılar, axirət azuqən olar.

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QUŞLARI ANLAYAN DİLİ AÇILDI

پرده آن دانه که دهقان گشاد
منطق مرغان ز سلیمان گشاد

*Kəndlinin səpdiyi dənələrin sirri,
Süleymanın quşlar (anlayan) dilini açdı.⁹¹⁰*

⁹⁰⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

⁹¹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

Bu qeyri-adi hal şahın diqqətini cəlb etdi, onu heyrləndirdi. Şair baş verənləri “sirr” adlandırır. Yəni hadisənin arxasında bir hikmət, məna və hədəf gizləndiyinə işarə edir. Nizami beytin ikinci misrasında hz. Süleymanın (s.a.s) bir özəlliyini yada salır: o, quş dilini bilir. Şaha aid bu əlamətin xatırlanması təsadüfi deyil. Yəni quşların sözsüz dilini anlayan Süleyman şah bu hadisənin hikmətini bilmədi, bilsəydi, qocadan bir şey soruşmazdı. Niyə şah hadisənin hikmətini qavraya bilmədi? Çünki o, baş verənlərə adi bir hadisə kimi baxdı, onu uca Allahın (c.c) ayəsi, şaha vermək istədiyi dərs kimi dəyərləndirmədi (İnsan baş verən hər şeyə ayə, mesaj kimi baxmalıdır, uca Allahın (c.c) bu hadisə ilə ona nə demək istəyini oxumalıdır, özünə çəki-düzən verməlidir. Bu da özünü hər an uca Allahın (c.c) qarşısında hiss etməklə mümkündür). Süleyman şahı səfərə çıxaran da, onu qoca əkinçi ilə görüşdürən də uca Allahdır (c.c). Məqsəd ona dərs vermək, onu tərbiyə etməkdir. Ona görə də, bu hadisə quşların dilini anlayan Süleyman şahın “dilini açdı”.

YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: EY QOCA, MÜDRİK OL!

گفت جوانمرد شو ای پیرمرد
کاینقدرت بود ببايست خورد

*O dedi: “Ey qoca, cavanmərd ol (müdrək ol),
Bu qədər taxılı özün ye (səpib zay etmə)”.⁹¹¹*

Həz. Nizami üslubuna xas olan bir metoddan bu mənzum hekayədə də istifadə etmişdir. Belə ki, şair mənzum hekayə-

⁹¹¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 96.

lərində dramatik səhnələri təqdim etmək üçün dramın elementlərindən olan dialoqa yer verir. Şair şaha (insana) öyüd verərkən onunla aktiv ünsiyyət qurur, onu dinləyir, ona cavab verir, bir sıra hallarda daxili dialoqa yönəlir. Məsələn, üçüncü mənzum hekayədə qiyamət günü hesaba çəkilən səhranın qumu ilə onu sorğu-sual edənlər arasında canlı, həyəcanlı dialoq verilmişdir. Biz bu hadisəni dram janrının tələbinə uyğun səhnələşdirsək, belə bir səhnə alınar: “Qiyamət günü idi. Sorğu-sualın başlanmasına az qalmışdı. Səhranı meydana çıxardılar.

Sorğu-sual edənlərdən biri – Sənin ciyərin dilibağlı, məzlum insanların qanına bulanmışdır!

O biri ittihamçı – Sən xəstəürelkilərin ciyər qanını içən canisən!

Başqa ittihamçı – De görüm, qum hara, dirilik suyu hara? Səhra hara, Fərat çayının feyzi hara?

Səhra (o, ah-fəğan edir) – Doğrudur, mən qan içmişəm, ancaq mən qan tökməmişəm. Mən bir süfrənin üstünə duz töküb, onu öz ciyərimlə qarışdırmışam. Mən qatil deyiləm. Özümü dəyişdirmək üçün çox əziyyət çəkdim. Niyyətim odur ki, qeyrətlilərin qucağında yatım, hurilərin əllərinin bilərziyi olum!”

Çox təsirli və canlı səhnədir. Dramatik təqdimat ideyanın qavranılmasına, yadda qalmasına yol açmışdır. Nizami “Süleyman və qoca” hekayəsinin süjet xəttinə də dramatik elementlər daxil edir, çünki ortada konflikt var. Quş dilini bilən Süleyman şah qeyri-adi bir hadisə ilə üzləşmişdir, o, baş verənlərin mənasını anlamır, qoca əkinçinin hərəkətlərini doğru saymır, ona doğru yol göstərdiyini düşünür. Ancaq qoca fərqli düşünür. Nəticədə, konflikt yaranır, iki dünya-

görüşü üz-üzə gəlir. Süleyman şah özünə o dərəcədə əmindir ki, qoca əkinçiyə öyüd verir, onu müdrikliyə çağırır: “Ey qoca müdrik ol, bu qədər taxılı özün ye, torpağa səpib zay etmə”. O, bu sözlərlə qoca əkinçinin faydasız, ağılsız işlə məşğul olduğunu ifadə etmiş olur.

SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİMLƏ QUŞ DİLİNDƏ DANIŞMA

دام نه‌ای دانه فشانی مکن
با چو منی مرغ زبانی مکن

*Sən (bu qədər) dəni səpmə, quş deyilsən ki,
onu dənləyəсэн!
Mənim kimi adamla quş dilində danışma.⁹¹²*

Süleyman şahla qoca əkinçi arasındakı ziddiyyət dərinləşir. Şah özünə arxayındır, ədalıdır, təkəbbürlüdür. Nizami şahın təkəbbürlü ədalarını, söz və davranışlarını incə detallarla verir. Belə ki, şair Süleyman şahın təkəbbürünü təqdim etmək üçün öncə onun sözlərinə kinayə çaları qatır (təkəbbürün əlamətlərindən biri kinayədir, tikanlı sözlərdir. Təkəbbürlü insanlar qarşısındakı insanı əzmək, kiçiltmək, onu psixoloji sarsıntıya məruz qoymaq üçün tikanlı sözlər seçirlər). Şah qoca əkinçiyə belə deyir: “Quş deyilsən ki, səpdiyin dənləri dənləyəсэн”, yəni sən faydasız işlə məşğulsən, ağılsız və cahılsən, bu səhrada toxumun bitməyəcəyini bilmirsən, yəqin toxumu quşlar üçün səpirsən. O, bu sözlərlə qocanı ələ salır, özünün daha ağıllı olduğunu göstərmək istəyir. Nizami-

⁹¹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

nin şahın təkəbbürlü davranışlarının təqdimi üçün seçdiyi başqa bir yol da var. Belə ki, şah özünün hamıya, o sıradan qoca əkinçiyə “ağıl vermək” haqqının olduğunu düşünür (təkəbbürlü insanlar özlərini həmişə haqlı sayırlar, “ağıl vermək” xəstəliyinə tutulurlar). Şair bu məqsədlə şahın dilinə “ağıl vermək” xəstəliyinin əlamətləri olan sözlər yerləşdirir: “müdrək ol”, “dəni özün ye”, “dəni yerə səpib zay etmə”, “bu qədər dən səpmə”, “mənimlə quş dilində danışma”, “gili dırnağınla qazma”, “suyun yoxdursa, arpa əkmə”, “sən toxumu yandıran bu tarlada nə əldə edəcəksən”...

Nizaminin şahın təkəbbürünü ifadə etmək üçün seçdiyi bir yol da var. Belə ki, Süleyman şah qeyri-adi hadisə ilə qarşılaşanda qoca əkinçidən niyə səhraya toxum səpdiyini soruşmur, birbaşa “ağıl verir”, əkinçinin izahına, fikrinə ehtiyac duymur (təkəbbürlü insanlar heç kimin məsləhətinə, fikrinə ehtiyac duymazlar, bütün məsələləri təkbaşına həll edirlər, məsləhətləşməyi zəiflik sayırlar, sözlərini sonda deyil, öncə deyib, başqaları üçün düşünmə ölçüləri müəyyənləşdirirlər, başqalarını onun kimi düşünməyə məcbur edirlər, onlar niyə sualını sevməzlər, necəni öz bildikləri kimi izah edirlər. Onlar dinləməyə deyil, danışmağa can atırlar. Qocaya niyə sualını versə idi, onu dinləməyə məcbur olardı. Bu da ona yaraşmaz. Onları səbəblər deyil, nəticələr maraqlandırır. Ona görə də, qoca əkinçiyə niyə sualı vermədən onu ağılsız adlandırır).

Nizami bu beytdə Süleyman şahın təkəbbürünün ifadəsi üçün başqa bir vasitədən də istifadə edir. Bu məqsədlə şahın dilindən “mənim kimi adam” ifadəsini beytin mətninə yerləşdirir. Yəni mən adi adam deyiləm, mən şaham,

hamıya göstəriş, əmr, öyüd-nəsihət vermək haqqına sahibəm, nəyin doğru olduğunu bilirəm.

Beytdə şahın təkəbbürünün bir başqa ifadə forması da onun qoca əkinçi ilə danışarkən hədə tonunu seçməsidir. O, qocaya belə deyir: “Mənimlə quş dilində danışma”, yəni eyhamla, işarələrlə, simvolla danışma, gördüyün işin səbəbini dilinlə söylə.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: GİLİ DİRNAĞINLA QAZMA

بیل نداری گل صحرا مزار
آب نیابی جو دھقان مکار

*Belin yoxdur, səhrada gili dırnağınla qazma,
Su tapmırsan, kəndli, arpa əkmə.*⁹¹³

Nizami bu beytdə də şahın iddialı, hikkəli, təkəbbürlü davranış və sözlərini təqdim edir. Şah qoca əkinçinin ağılsız və faydasız işlə məşğul olduğunu ifadə etmək üçün ona belə deyir: “Belin yoxdur, ancaq sən səhrada gili dırnağınla qazırsan”, yəni bura səhradır, bərəkətli torpaq deyil, sən torpaq şumlamaq üçün belin də yoxdur, dırnaqla səhranın gili qazılsan, səhraya toxum səpilərmə, gördüyün iş ağılsızlıq əlaməti deyilmi?” Şah beytin ikinci misrasında da ittihamlarını davam etdirir: “Kəndli, su tapmırsansa, arpa əkmə”. Yəni niyə su olmayan yerə arpa əkmək kimi ağılsız və faydasız işlə məşğul olursan?

⁹¹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: BİZ ƏKDIYIMIZDƏN NƏ GÖTÜRDÜK?

ما که به سیراب زمین کاشتیم
زانچه بکشتیم چه برداشتیم

*Biz ki suyu bol yerləri əkmışdik,
Əkdiyimizdən nə götürdük? (Heç bir şey).⁹¹⁴*

Nizami şərh etdiyimiz son üç beytdə şahın təkəbbürlü davranışlarını göstərmək üçün onun danışarkən seçdiyi felləri əmr şəklində vermişdir: “Müdrik ol”, “taxılı özün ye”, “toxumu zay etmə”, “bu qədər dəni səpmə”, “mənimlə quş dilində danışma”, “gili dırnağınla qazma”, “arpa əkmə”. Bu beytdə isə şah qoca əkinçinin gördüyü işin faydasızlığını, bu işin bir nəticə verməsinin qeyri-mümkünlüyünü göstərmək üçün öz təcrübəsini danışır: “Biz toxumu suyu bol olan yerlərə əkmışdik, ancaq əkdiyimizdən heç bir şey götürə bilmədik”. Şahın məqsədi qoca əkinçinin ağılsız və faydasız işlə məşğul olduğunu ona başa salmaqdır. Ona görə də, qocanın baxışlarını tamamilə zidd səhnəyə cəlb edir: bir yanda bol suyu olan əkin yerinə toxum səpilir və heç bir məhsul əldə edilmir, o biri yanda da beli, suyu olmayan qoca əkinçi səhraya toxum səpir. Yəni ancaq ağılsızlar sənin gördüyün işlə məşğul olar.

⁹¹⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

**ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
TOXUM YANDIRAN BU TARLADA NƏ HASİL
EDƏCƏKSƏN?**

تا تو درین مزرعه دانه سوز
تشنه و بی آب چه آری بروز

*Sən toxum yandıran bu tarlada,
Susuz və təşnə nə hasil edəcəksən?*⁹¹⁵

Bu Süleyman şahın əkinçiyə dediyi son sözdür. Şahın beş beytdə ifadə olunmuş sözləri bir-birini tamamlayır. Belə ki, bütün sözlərdə şahın təkəbbürü aydın hiss olunur. Onun bir məqsədi var, qoca əkinçinin ağılsız və faydasız işlə məşğul olduğunu göstərmək, onu bu yoldan çəkəndirmək. Son beyt də şahın öncəki sözlərinin davamıdır. Şahın məntiqinə görə, toxum yandıran səhraya dən səpmək, susuz, təşnə və cədar-cadar olmuş səhradan məhsul gözləmək ağılsızlıqdır. Şahın bu sözləri Qurani-Kərimdə cahil insanların hz. Nuha (s.a.s) dediyi sözləri yada salır. Bilindiyi kimi, hz. Nuh (s.a.s) uca Allahın (c.c) buyruğu ilə dəniz olmayan bir yerdə, quru torpaqda gəmi düzəltməyə başladı. Onu görən cahillər istehza ilə deyirdilər ki, ey Nuh, bu gəminin suyu hanı? Yəni onların məntiqinə görə, hz. Nuh (s.a.s) ağılsız və faydasız işlə məşğul olurdu. Ancaq hz. Nuh (s.a.s) bu təzyiqlərə boyun əymədi, O, uca Allaha (c.c) təslim olmuş, inanmış və güvənmiş bir vəfalı qul idi, ona görə də Onun buyruğunu yerinə yetirdi, gəmini düzəltdi, özü və ona inananlar xilas, iman etməyənlər isə həlak oldular.

⁹¹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

Uca Allahın (c.c) Nuh qissəsi ilə verdiyi mesaj, ideya, ölçü budur: ey insan, sən ixlasla, xalis niyyətlə, uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün saleh əməllər et, çalış və nəticəni Ondan istə, hər zaman məndən hərəkət, Ondan bərəkət inancı ilə fəaliyyət göstər. Bil ki, uca Allah (c.c) Ona inananları, güvənənləri, Onun rızası üçün alın təri tökənləri darda qoymaz.

ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: CAVABIMDAN İNCİMƏ

پیر بدو گفت مرنج از جواب
فارغم از پرورش خاک و آب

*Qoca ona cavab verdi: “Cavabımdan incimə,
Torpaq və suyun əlverişli olub-olmaması
məni narahat etmir”.⁹¹⁶*

Qoca əkinçi öncə şahı eşidəcəyi sözlərə hazırlayır, şaha qarşı nəzakətli davranır, ondan fərqli düşündüyünü göstərmək üçün: “Cavabımdan incimə”, – deyir. İnanan, güvənən, çalışan və uca Allaha (c.c) təvəkkül edən qoca əkinçi bu sözləri söyləyir: “Torpaq və suyun əlverişli olub-olmaması məni narahat etmir”. Yəni inanan, mücahid olduğunu iddia edən insan işlərini ancaq uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün görür və bu yolda şərt və şərait axtarmaz. İnsanın vəzifəsi ömrünü saleh əməllərə həsr etməkdir, o, bütün zaman və şəraitdə mümkün olan işləri yerinə yetirməlidir, çalışmalıdır.

Uca Allah (c.c) vəhyini tövhid inancı pozulmuş, şirk bataqlığına düşmüş, əxlaqsızlaşmış, haramla halalı bir-birinə qarışdırmış, doğulan qız uşaqlarını diri-diri torpağa gömən

⁹¹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

bir topluma göndərmişdi. Belə bir topluma uca Allahın (c.c) vəhyini çatdırmaq susuz, təşnə, cadar-cadar olmuş səhraya toxum səpmək, səhranın gilini dırnaqla qazmaqla eyni şey deyilmi? Peyğəmbərin belə bir etirazı, şərti oldumu ki, mən bu işi görə bilmərəm, çünki burada müsəlman yoxdur. Onun işi vəhyi insanlara çatdırmaq, toxum səpmək idi, hidayət və ölü qəlbləri diriltmək isə uca Allaha (c.c) aiddir.

İnanan, mömin olan insan aşıqdır, o, sevgisini, əməyini şərtə, şəraitə, çıxara bağlamaz, bağlasa, aşıq olmaz, onun vəzifəsi ilahi buyruqları yerinə yetirməkdir. **Uca Allah (c.c) bizdən əkdiyiniz toxum niyə məhsul vermədi deyə soruşmayacaq, niyə əkmədiniz deyə soruşacaq. Ya da vəhyi təbliğ etdiyiniz filan insan niyə iman etmədi deyə soruşmaq Onun yasasında yoxdur. Onun sualı budur: Niyə vəhyi çatdırmadın, niyə dəvət etmədin?**

Qoca əkinçi də peyğəmbər kimi edir, peyğəmbər vəhyi iman, tövhid, ədalət tanımayan bir topluma əkdi, əkinçi də dəni susuz səhraya səpdi, yəni onlar vəzifələrini yerinə yetirdilər.

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: TOXUM MƏNDƏN, BƏSLƏMƏK ALLAHDAN

با تر و خشک مرا نیست کار
دانه ز من پرورش از کردگار

*Mənim quru və yaşla işim yoxdur,
Toxum məndən, bəsləmək isə Allahdan.⁹¹⁷*

Nizami bu beytdə doğru təvəkkül anlayışının tərifini vermiş, ölçünü göstərmişdir: çalış, səndən asılı olan hər şey

⁹¹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

et, nəticəni uca Allahdan (c.c) istə, dua et, Ona yalvar, ancaq dua etdiyən hər şey uğrunda özün də çalış. Xəstəsənsə, Ondan şəfa istə, çünki şəfanı verən Odur, ancaq həkimə də get, özünü qoru, müalicə ol.

Şair bu beytdə bir müsəlmanın özəlliyini təqdim etmişdir. Müsəlman uca Allaha (c.c) təslim olan insandır, o, uca Allaha (c.c) həm inanır, həm də güvənir (bir sıra adamlar Allaha (c.c) inandığını söyləyir, ancaq işi çətinə düşəndə falçıya da gedir, bu güvənsizliyin, etibar etməməyin göstəricisidir). Nizami qoca əkinçinin təslimiyyətini, inam və güvənini bu sözlərlə ifadə edir: “Torpaq və suyun əlverişli olub-olmaması məni narahat etmir”, “Mənim quru və yaşla işim yoxdur”, “Mənim işim əkməkdir, çalışmaqdır, bəsləmək isə Allaha (c.c) aiddir”.

Nizamiyə görə, hər bir insan əkinçidir, uca Allah (c.c) onu əkinçi olmaq vəzifəsi ilə yaratmışdır, bizim vəzifəmiz insanların qəlbinə iman və ədalət toxumu səpməkdir, qəlblərə səpilmiş toxumları bəsləmək, yəni insanlara hidayət vermək isə Ona aiddir.

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİM SUYUM ALIN TƏRİMDİR

آب من اینک عرق پشت من
بیل من اینک سرانگشت من

*Mənim suyum mənim alnımın tərəidir,
Belim isə mənim dırnaqlarımdır.⁹¹⁸*

⁹¹⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

Nizaminin bu beytdə vermək istədiyi ana fikir, ölçü budur: insanın vəzifəsi həqiqət uğrunda çalışmaqdır, o bil-məlidir ki, uca Allah (c.c) əməyə dəyər verir, ey insan, əməyin, alın tərin imanının şahidi olsun. Qoca əkinçi deyir ki, mənim suyum mənim alın tərimdir, belim (alət) isə mənim dırnaqlarımdır, yəni mənim vəzifəm çalışmaqdır, ideyalar alın təri ilə yoğrulmasa, gerçəkləşməz, zəhmətsiz rəhmət yoxdur. **Hər bir həqiqətin bədəli var. İnsan üçün ən böyük nemət imandır, o, bizdən əmək istəyir, iman ağacı əl əməyi, alın təri olmadan bitmir. Əməksiz, zəhmətsiz gerçəkləşmiş heç bir böyük ideal, hədəf, dəyər yoxdur.**

Nizami əməyin, mücadilənin önəmini vurğulamaq üçün zəhmətlə bağlı iki önəmli əlaməti bu beytin mətninə yerləşdirmişdir: “alın təri” və “belim dırnaqlarımdır”. Bu iki önəmli kod həm ideal uğrunda əməyin önəmini, həm idealı gerçəkləşdirməyin çətinliyini, həm də sevgini, iradəni, əzmi göstərir. Qoca əkinçi ağlamır, bəhanələr göstərmir, halından şikayət etmir, dilənmir, şahdan bir şey də istəmir, əksinə, imanını, iradə və əzmini ortaya qoyur, susuz səhraya toxum əkmək üçün dırnaqları ilə yer şumlayır, əkdirdi toxumu alın təri ilə suvarır, o, nəticəyə deyil, əməyə baxır. **Nizaminin təsvir etdiyi qoca əkinçi bir aşıqdır, aşıqlər bəhanə aramaz, sevdiyinə qovuşmaq, Onun rızasını qazanmaq üçün alın təri tökər, könlü Allahda (c.c), əli işdə olar, ömrünün hər nəfəsini əməyə, saleh əməllərə həsr edər. Ona görə, bəhanə tənbellərin silahıdır, iman zəifliyinin göstəricisidir, tənbellik aşıqlərə yaraşmaz.**

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TOXUM MƏNƏ BƏSDİR

نیست غم ملک و ولایت مرا
تا منم این دانه کفایت مرا

*Mən nə ölkə, nə də hökmranlıq dərdi çəkirəm,
Nə qədər ki sağam, bu toxum mənə bəsdir.*⁹¹⁹

Qoca əkinçi Süleyman şaha meydan oxuyur, birbaşa onunla bağlı olan məsələni önə çəkir və belə deyir: "... Mən nə ölkə, nə də hökmranlıq dərdi çəkirəm". O, əslində, Süleyman şahın təkəbbürünün səbəbini açıqlayır. Bu hekayənin bağlı olduğu üçüncü məqalədə də şair şaha belə demişdi: "Hakimiyyəti at, o, sənə təkəbbür gətirir", "Qafil olmaq igidlikdən deyildir, qafillik divanəlik əlamətlərindəndir", "Hakimiyyət dərdi çəkmək", onu bütləşdirməkdir, ona təslim olmaqdır, onu xidmət, vasitə və imkana deyil, hədəfə çevirməkdir.

Nizamiyə görə, şah hakimiyyəti idarə edirsə, ona əmanət kimi baxırsa, o, nemət, hakimiyyət şahı idarə edirsə, şah ona mülkiyyət kimi baxırsa, o, fəlakətdir, zülm qaynağıdır. Qoca əkinçi demək istəyir ki, ey şah, dünya sevgisi mənim qəlbimə hakim olmamışdır, mən dünyəviləşməmişəm, bu dünyamı axirət tarlasına çevirmişəm, dünyəviləşən insanlar, səhraya toxum səpməz, səhraya toxum səpənləri də anlamaz, onları ağılsız adlandırıar. Uca Allahın (c.c) insanı yaratmasının hikmətini anlamışam: insanlar müxtəlif olsalar da, onları birləşdirən bir ümumi cəhət var: bütün insanlar əkinçi olmaq vəzifəsi ilə yaradılmışlar. İnsanın işi insanların

⁹¹⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

qəlbinə tövhid, iman, ədalət, şəfqət və mərhəmət toxumu əkməkdir, gözəllikləri çoxaltmaqdır, sevgini artırmaqdır. Bu dünyanı, bu ömrü axirətin tarlasına, azuqə və nemətinə çevirməyin yolu ancaq budur. İman toxumu səpilməyən qəlblər şumlanmamış, əkilməmiş, suvarılmamış torpaq kimidir, bu torpağa (qəlbə) zülmdür, ədalətsizlikdir. İman toxumu səpməyən, yəni əkinçi olmayan insan da ömrünü israf etmişdir.

Qoca əkinçi Süleyman şahın hakimiyyət, şah, mülkün (ölkənin) idarəçisi iddiasına qarşı özünün əkinçi iddiasını qoyur və belə deyir: “Nə qədər ki sağam bu toxum mənə bəsdir”. O, Süleymana hakim ol, idarəçi ol deyir (Nizami siyasətə, şah olmağa, şahlığa qarşı deyil), ancaq əkinçi şah ol. Təbiidir ki, şah buğda dənəsi səpməz, bu, onun işi deyil. Yəni ölkəyə tövhid və ədalət toxumu səp, uca Allahın (c.c) ən dəyərli nemət dediyi tövhid və ədaləti ək ki, sənin ölkənin torpağında və insanların qəlbində sevgi, şəfqət, mərhəmət bitsin, ölkəni tövhid və ədalət çiçəyinin ətri bürüsün. Əkinçi olmayan şah biçinçi olar, başqalarının haqqını, əməyini yeyər.

Qoca əkinçinin: “Nə qədər ki sağam, bu toxum mənə bəsdir”, – sözlərini həm onun (insanın) əkinçi olmaq (saleh əməllər müəllifi) missiyası kimi, (mən ömrümün sonunadək bu işlə məşğul olacağam, həyatımı əkinçiliyə həsr edəcəyəm), həm də qənaəti, dünya nemətinə önəm verməməsi kimi oxumaq olar. Harada hakimiyyət varsa, orada şöhrət də, var-dövlət də var. Qoca əkinçi hakimiyyət dərdi çəkmir, deyir ki, mənə bu toxum da bəsdir, dünya malından ehtiyacım qədər götürərəm, onun mənim qəlbimə hakim olmasına imkan vermərəm.

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: BİR DƏNƏNİN ƏVƏZİNƏ YEDDİ YÜZ VERƏCƏK

آنکه بشارت به خودم میدهد
دانه یکی هفتصدم میدهد

*Mənə xeyir xəbər göndərən Allah,
Bir dənənin əvəzinə yeddi yüz verəcəkdir.*⁹²⁰

Hz. Nizami bu beytdə qoca əkinçinin uca Allaha (c.c) tam təslimiyyətini ifadə etmişdir (Şair qoca əkinçini bir örnək olaraq seçmişdir. Məqsədi bu örnəklə şahın şəxsiyyətini tərbiyə etməkdir). Əkinçi inanan insandır, bu inam ona güc və ümid verir. O, uca Allaha (c.c) həm inanır, həm də güvənir. Deyir ki, ümid imandan doğar, Ona təslim ol ki, düşüncə və qəlbinin üfүqү açılsın.

Nizami bir beytində belə deyir: “Kimin qəlbində dinin təsiri varsa, ona axirətdən xəbər verilib”, yəni inananların, Ona təslim olanların qəlb gözü açılmışdır, onlar aldığı hər nəfəsi axirət hesabı ilə yaşayarlar, sanki, axirəti görmüşlər və ondan danışarlar. Qoca əkinçi deyir ki, uca Allah (c.c) ona xeyir xəbər göndərmişdir. **Allaha (c.c) iman etmək, Ona təslim olmaq Qurani-Kərimin hər bir ayəsinə və elçiyə inanmaqdır. O, ayələri ilə insanlara müjdə vermişdir ki, Allah (c.c) əməyə, alın tərinə dəyər verir, hər insana əməyinin qarşılığı var, ən dəyərli axirət azuqəsi saleh əməllərdir, siz uca Allaha (c.c) doğru bir addım atsanız, O, sizə doğru on addım atar, ruzinin ən gözəli alın təri ilə qazanılındır, sizin vəzifəniz əkməkdir, çalışmaqdır, bərəkət Allahdandır (c.c)... Qoca əkinçi “xeyir xəbər” deyərkən**

⁹²⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

ayə və hədislərdə verilən bu müjdələri nəzərdə tutur. “O, mənə bir dənənin əvəzinə yeddi yüz verəcəkdir”. Bu misrada “yeddi yüz” çoxluğu ifadə edir, yəni uca Allah (c.c) comərddir, onun mükafatı da öz adına layiqdir.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DƏNİ ŞEYTANIN VƏSVƏSƏSİ İLƏ ƏKMƏ

دانه به انبازی شیطان مکار
تا ز یکی هفتصد آید به بار

*Sən dəni şeytanın vəsvəsəsi ilə əkmə
Ki, bir dənə yeddi yüz dənə bar versin.*⁹²¹

Nizami bu beytdə qoca əkinçinin dili ilə torpağa toxum əkməyin, yəni bir insanın ağına, düşüncəsinə, qəlbinə söz əkməyin, iman yerləşdirməyin yolunu öyrətmişdir. Əməyinin nəticə verməsini, sözünün təsir etməsini istəyirsənsə, öncə niyyətin təmiz olacaq, işin içinə şəxsi mənfəət girməyəcək, hər işini uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün edəcəksən (Şahın niyyəti xalis olanda o, xalqa xidmət edir, hakimiyyət ölkə torpağına ədalət səpir, Allah (c.c) və xalq onun əməyini dəyərləndirir. Şahın niyyəti, yəni hakimiyyət təsəvvürü yanlış olanda isə o, zülm qaynağına, vasitəsinə çevrilir. Bu zaman savab əvəzinə günah, mükafat əvəzinə cəza qazanır).

Bir işin bərəkətli olmasının ikinci şərti odur ki, dəni şeytanın vəsvəsəsi ilə əkmə. Şeytan insanın heç bir xeyir iş görməsini istəməz, o, insanın “apacıq düşmənidir”, hər zaman insanın düşüncəsinə tərəddüd toxumları səpər, onu şübhələndirər, qorxudar, ona ümitsizlik aşılayar.

⁹²¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

Əgər qoca əkinçinin qəlbində şeytanın vəsvəsesi olsa idi, o, belə düşünərdi: mən qocayam, toxum səpmək mənim işim deyil, toxum azdır, onu əksəm, özüm ac qalaram, bura səhradır, toxum səpmək olmaz, səhrada su da yoxdur, heç mənim əkinçi alətim də yoxdur, əksəm, məhsul olacaqmı? Ancaq o, uca Allaha (c.c) təslim olduğundan, dəni Allah (c.c) rızası üçün əkdiyindən onun qəlbinə ümid, müjdə hakimdir, o, iradəli və əzmkardır: torpaq və suyun bərəkətli olub-olmaması məni narahat etmir, mənim quru və yaşla işim yoxdur, toxum məndən, bəsləmək Allahdan, mənim suyum mənim alın tərimdir, mənim belim mənim dırnaqlarımdır, mən hakimiyyət dərdi çəkmirəm, nə qədər ki sağam, bu toxum mənə bəsdir, uca Allah (c.c) mənə xeyir xəbər göndərmişdir...

Nizamiyə görə, şeytanın vəsvəsesindən xilas olmağın tək bir yolu var. O da uca Allaha (c.c) təslimiyyətdir, Ona təslim ol, inan, sığın ki, O da səni qorusun. Dəni (sözü) qəlbini şeytanın vəsvəsesindən arındıraraq ək ki, bir dənə yeddi yüz dənə bar versin. Bil ki, bərəkət niyyət və əməyə bağlıdır.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: LƏYAQƏTLİ TOXUM LAZIMDIR

دانه شایسته ببايد نخست
تا گره خوشه گشاید درست

*Hər şeydən əvvəl ləyaqətli toxum lazımdır
Ki, sünbülün düyünü dürüst açılsın.⁹²²*

⁹²² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

Əməyinin nəticə verməsini istəyirsənsə, səndən aslı olan hər şeyi etməlisən. İnsan bir şey üçün dua edirsə, dua etdiyi nemət üçün özü də çalışmalıdır. Təvəkkül etmək də belədir, çalış, səndən asılı olanları et və təvəkkülə bağlan. Çünki uca Allah (c.c) insana iradə verib, O, verdiyi iradəyə hörmət edir, onu dəyərləndirir, insan iradəli varlıq olduğundan çalışmalıdır, iradəsinin haqqını verməlidir, nəticəni Ondan istəməlidir. **Yəni ölçü budur: çalış, həm də dua və təvəkkül et.**

Əməyimizin nəticə verməsi üçün bizdən asılı olan ilk iş niyyətimizin xalis olmasıdır. İnsan bütün işlərini uca Allahın (c.c) adı ilə başlamalı və Onun rızasını qazanmaq üçün görməlidir. Niyyət bir iş haqqında insanın təsəvvürüdür. Sənin xeyir dediyin işə uca Allah (c.c) da xeyir deyirsə, o, xeyirdir. Niyyətin sağlam, xalis olması sənin xeyir təsəvvürünlə uca Allahın (c.c) xeyir ölçüsünün üst-üstə düşməsidir. Yəni sən uca Allahın (c.c) xeyir dediyi bir işi yerinə yetirirsən və mükafatını Ondan istəyirsən, işin içində şəxsi mənfəətin yoxdur.

Əməyinin nəticə verməsini istəyirsənsə, ləyaqətli toxum seçməlisən, ləyaqətli toxum sağlam, bar vermək imkanı olan toxumdur. Yəni insan gördüyü işi tanımalıdır, o, işin bilicisi olmalıdır. Çünki sağlam toxum seçmək əkinçidən ağıl, elm, bilik, bacarıq tələb edir. Çürük toxum səpib məhsul gözləmək ağılsızlıq deyilmi?

Biz misradakı “ləyaqətli toxum” ifadəsini “ləyaqətli söz”lə əvəz etsək, şaha (insanlara) bu mesaj verilmiş olur: ləyaqətli söz, doğru sözdür, bu, tərbiyənin əsasıdır. Siz bir insanı, cəmiyyəti tərbiyə etmək istəyirsinizsə, sözünüz

doğru olacaq, dəyişdirmək üçün təsir edəcəksiniz, müsbət təsir də ancaq doğru sözlə olur.

Şah yalan danışsa, insanların əxlaqı pozular, inam itər, zülm artar. Yalan söz danışb əxlaqlı cəmiyyət quracağını iddia etmək çürük toxum səpib məhsul gözləmək kimi bir şeydir. Ona görə də, ləyaqətli toxum seç və ək ki, sünbülün düyünü dürüst açılsın, yəni əməyin bar versin. Ey şah, sən hər zaman doğru söz danış, ədalətli ol, saleh əməllər et ki, bu dünyanın və axirətin xoşbəxti olasan.

**ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
HƏRƏNİN PALTARINI ÖZ ÖLÇÜSÜNƏ
UYĞUN TİKİRLƏR**

هر نظری را که برافروختند
جامه باندازه تن دوختند

*Nə qədər götür-qoy etsələr də,
(Axırda) paltarı hərənin öz ölçüsünə uyğun tikirlər.*⁹²³

Bu beytdə Nizami insanların fərqli imkan və qabiliyyətlərlə yaradıldığı mesajını vermək üçün “paltar” obrazından istifadə etmişdir. İnsanların bədən ölçüləri fərqli olduğu üçün dərzilər onlara fərqli ölçüdə paltarlar tikirlər. İnsan öz bədəninin ölçüsünü bilməlidir, ona uyğun paltar geyinməlidir, belə olmasa, o gülməli görünəcək, narahat olacaq. Yəni insanlar fərqli imkanlarla yaradılmışlar, hər insan özünü kəşf etməlidir, özünü tanımalıdır ki, öz imkanlarına uyğun işi görə bilsin, ona aid olmayan işə girişməsin (başqasının paltarını geyinməsin). Bu, uğur qazanmağın ölçüsüdür. İnsan özünə

⁹²³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

aid, özünə uyğun işi görəndə vaxtını, ömrünü israftan qoruyur, daha çox iş görə bilir, cəmiyyət üçün faydalı olur.

Bu beytin mənasını belə də yozmaq olar: uca Allah (c.c) heç kimə gücü çatmayan yükü yükləməz. İnsanın məsuliyyəti imkanına uyğundur. Nizami deyir ki, savabla mükafat, günahla cəza arasında əlaqə var. Uca Allah (c.c) ədalətlidir, O, heç kimin haqqını yeməz, “birinin paltarını başqasına geyindirməz”.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR BAŞ SƏADƏT YASTIĞINA MƏHRƏM OLMAZ

رخت مسیحا نکشد هر خری
محرم دولت نبود هر سری

*Məsihanın yükünü hər uzunqulaq daşıya bilməz,
Hər adamın başı səadət yastığına
məhrəm ola bilməz.⁹²⁴*

Hz. Nizami bundan öncəki beytdən başlayaraq insanların fərqli yaradılışını şərh edir. O, ilk beytdə bu fərqi göstərmək üçün “paltar” obrazından istifadə etmişdir: “Nə qədər götür-qoy etsələr də, axırda paltarı hərənin öz ölçüsünə uyğun tikirlər”. Şair bu beytdə fərqli yaradılışın təqdimi üçün iki vasitə – poetik biçim seçir. İlk misrada belə deyir: “Məsihanın yükünü hər uzunqulaq daşıya bilməz”. Şair ideyanın ifadəsi üçün “Məsiha” adını beytin mətninə daxil edir. Bilindiyi kimi, “Məsih” hz. İsayə (s.a.s) verilən addır. Bu ada müxtəlif mənalar verilmişdir, onlardan biri də “Allahın seçdiyi elçisi”dir. Nizami “Sirlər xəzinəsi” dastanında fərqli məqamlarda “İsa”, “Məsih”, “Məsi-

⁹²⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

ha” adlarına yer vermişdir. Şair bu beytdə bilərəkdən hz. İsanın (s.a.s) “Məsiha” adından istifadə edir. Belə ki, beytdə insanların fərqli imkanlarla yaradılmasından söhbət gedir. İnsanlara verilən fərqli özəlliklər də insandan asılı deyil. Bu, uca Allahın (c.c) qərarıdır, seçimidir. “Məsih” olmaq da (“seçilmiş”, “elçi”) Onun hökmüdür.

Nizami deyir ki, Məsihanın yükünü hər uzunqulaq daşıya bilməz. Rəvayətə görə, hz. İsa (s.a.s) Beytül-Müqəddəsə gedərkən Ona aid olan eşşəyə minərmiş. Sonradan bu eşşək “İsanın uzunqulağı” adlandırılmışdır. Yəni Məsihanın uzunqulağı Onun yükünə uyğundur. Ümumi cəhət odur ki, hər kəsin yükünü daşıyan bir uzunqulağı var, ancaq hər insanın uzunqulağı yükünə görədir.

Şair beytin ikinci misrasında fərqli yaradılışı belə ifadə edir: “Hər adamın başı səadət yastığına məhrəm ola bilməz”. Yəni səadət bir nemətdir, bu dünya və axirət xoşbəxtliyi, ancaq o hər kəsə verilməz, o, inananların, imanlıların, uca Allaha (c.c) təslim olanların və iman uğrunda cihad edənlərin, çalışanların qismətidir. Uca Allahın (c.c) qanununda bədəlsiz ödənilmə yoxdur.

Nizami insanların fərqli yaradılışı ilə bağlı sözləri “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi” adlı bölməyə niyə daxil edib, o, bu sözlərlə şaha (insana) nə demək istəyir? Şair öncə Süleyman şahın düşüncəsində insanla bağlı doğru təsəvvür formalaşdırmaq istəyir, ona hakimiyyətə münasibətin ölçülərini verir. Deyir ki, uca Allah (c.c) insanları fərqli imkanlarla yaradıb və heç kimə gücü çatmayan yükü yükləməz, kimin yükü nə qədərsə, məsuliyyəti də o qədərdir. Ey Süleyman, sən şahsan, hakimiyyət səndədir, onun sənə verilməsi uca Allahın (c.c) bir lütfü-

dür, hakimiyyət böyük nemətdir, o, hər kəsə qismət olmaz. Ancaq unutma ki, hakimiyyət həm də ağır yükdür, O, səni hakimiyyətlə sınağa çəkmişdir, hesabın da hakimiyyətə görə olacaq, şan-şöhrət səni aldatmasın, ölkəni ədalətlə idarə et ki, hakimiyyətin haqqını vermiş olasan, axirət hesabında üzün qızarmasın.

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GƏRGƏDAN FİLİN BOYNUNU YEYƏR

کرگدنۍ گردن پیلۍ خورد
مور ز پای ملخی نگذرد

*Gərgədan filin boynunu yeyər,
Qarışqa isə çəyirtkənin ayağından keçməz.*⁹²⁵

Hz. Nizami bu beytdə də insanların fərqli imkanlarla yaradılışını, məsuliyyət və hesabın da imkana görə olduğunu təqdimi üçün gərgədan, fil, qarışqa, çəyirtkə obrazlarından istifadə etmişdir. Şair iki nəhəng heyvanın adını beytin birinci misrasına, iki kiçik heyvanın adını da ikinci misrasına yerləşdirmişdir. Fil nəhəng heyvandır, onun boynunu gəmərmək üçün gərgədana ehtiyac var. Gərgədan da bu özəlliklə yaradılmışdır, bu, ona aid işdir, bu, onun imtahanıdır, hesab da bu güc və imkana bağlıdır. Yəni ey şah (insan), gücün, imkanın çoxdursa, bil ki, bunu uca Allah (c.c) verib, o, sənin mülkiyyətin deyil, əmanətdir və hesabının da bu gücə uyğun olacağını unutma.

“Qarışqa isə çəyirtkənin ayağından keçməz”, yəni filin boynunu yemək onun işi deyil, o, bu özəlliklə yaradılma-

⁹²⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

mişdir, o ancaq çəyirtkənin ayağından nəşə qopara bilər. Qarışqanın hesabı da bu imkana uyğundur. **Çıxan nəticə budur: fitrəti, daha doğrusu, fitrətə bağlı özəllikləri verən uca Allahdır (c.c), hər kəs ona verilən fitri özəllikləri tanımağa, kəşf etməyə borcludur, insanın fitrət qoymaq imkanı yoxdur (ancaq insan fitrəti poza bilər), insan ona verilmiş imkanlarla razılaşmalıdır (paxıllıq, əslində, uca Allaha (c.c) etirazdır, Onun bölgüsü ilə razılaşmamaqdır), hər insan imkanına uyğun iş seçməlidir, çalışaraq imkanlarını artırmalı və ona aid olan işi ən gözəl biçimdə yerinə yetirməlidir. Hakimiyyət, var-dövlət, geniş imkanlar o insanların uca Allaha (c.c) yaxınlıq, insanlardan üstünlük göstəricisi deyil. Onun ölçüsünə görə, üstünlük təqvadadır, yəni məsuliyyətə bağlıdır.**

Şair beytdə üstüörtülü olaraq şahı gərgədana bənzətməmişdir, yəni sən qarışqa deyilsən, adi insan yox, şahsan, imkanların, missiyan və hesabın fərqlidir.

İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DƏRYA YÜZ ÇAYLA ARAM TAPIB

بحر به صد رود شد آرام گیر
جوی به یک سیل برآرد نفیر

*Dərya yüz çayla özünə aram tapıb,
Çay isə bir sellə dünyaya səs salır.⁹²⁶*

Nizami bu beytdə də insanların yaradılış özəlliklərinin fərqliliyini və hər insanın axirət hesabının verilmiş imkanlara

⁹²⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 97.

uyğun olacağını ifadə etmişdir. Şair bu ideyanın ifadəsi üçün öncəki beytlərdə “paltar” obrazından (“paltar hərənin öz ölçüsünə uyğun tikilər”), Məsihanın adından (“Məsihanın yükünü hər uzunqulaq daşıya bilməz”), insanların fərqli olduğunu ifadə edən sözlərdən (“hər adamın başı səadət yastığına məhrəm ola bilməz”), leksik antonimlərdən – gərgədan və qarışqa obrazından (“gərgədan filin boynunu yeyər, qarışqa isə çəyirtkənin ayağından keçməz”) istifadə etmişdir. Nizami bu beytdə ideyanın ifadəsi üçün “dərya” və “çay” obrazına yer verir: “Dərya yüz çayla özünə aram tapıb”. Dərya zəngindir, doludur, yüz çayın suyunu özündə birləşdirmişdir, sel, tufan, fırtına onu “özündən çıxarmaz”. Dərya kimi olan insanlar da belədir, iman onların qəlbinə yerləşmişdir, tövhid və ədalət onların həyatının mənası olmuşdur, onlar ömrünü uca Allaha (c.c) və insanlığa həsr etmişlər, çətinliklər, sınaqlar, şeytanın vəsvəşələri, dünya nemətinin cazibəsi onlara təsir etməz, onları iman yolundan çıxara bilməz. Onlar iman dəryasında aram tapmışlar, rahatlığa qovuşmuşlar.

“Çay isə bir sellə dünyaya səs salır”. Nizami fərqi göstərmək üçün beytdə bir neçə vasitədən istifadə edir: fərq öncə dərya, çay obrazı ilə verilir (dərya kimi insanlar, çay kimi insanlar), sonra birinci misrada “yüz çay” söz birləşməsinə yer verir və ona qarşılıq olaraq ikinci misrada “bir sel” birləşməsini seçir (yüz çayı özündə birləşdirən insanlar, bir çay kimi olan insanlar), daha sonra dəryanın rahatlığını “aram tapmaq” feli ilə təqdim edir (imana doymuş insanlar rahat olar, dünya nemətləri onları dalğalandırmaz), şair bir sellə özündən çıxan çayın hərəkətini “dünyaya səs salmaq” feli ilə oxucuya çatdırır

(dayaz, suyu az olan çaya bənzəyən insanlar isə dünya nemətinə təslim olarlar, çətinlikləri fəlakət kimi qəbul edərlər, kiçik bir təsir onları yatağından çıxarar). Şairin bu obrazlarla şaha verdiyi mesaj budur: Sən dərya kimi ol, əbədi səadətə, rahatlığa qovuşmaq istəyirsənsə, tövhid və ədalət inancını qəlbinə yerləşdir, insanlara xidmət et.

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR ADAMIN RÜTBƏSİ LƏYAQƏTİNƏ UYGUNDUR

هست در این دایره لاجورد
مرتبه مرد بمقدار مرد

*Bu lacivərd dairədə hər adamın rütbəsi,
Onun öz ləyaqətinə uyğundur.⁹²⁷*

Nizami sonsuz səmanı təqdim edərkən ona həm “firuzə rəngli kərpicdən tikilmiş günbəz” deyir, həm də onu “lacivərd dairə” adlandırır. Lacivərd tünd-mavi rəngdir, həm də sonsuzluğun rəmzidir. Şair hər adamın rütbəsi ilə lacivərd dairə (səma) arasında əlaqə qurmuşdur. O, insanın rütbəsindən (dəyərindən, dərəcəsiindən, önəmindən) danışarkən lacivərd dairəni təsadüfən yada salmamışdır. Onun bu xatırlatma ilə şaha (insana) verdiyi ölçü budur: ey şah (insan) aldanma, sənin dəyərinin ölçüsü bu dünyadakı mövqeyin, yerin, rütbən, var-dövlətin, hakimiyyətinlə bağlı deyil. Bil ki, hakimiyyət, var-dövlət, şöhrət dəyər ölçüsü sayılmır, kimin malı, mülkü, hakimiyyəti varsa, bu, onun uca Allah (c.c) yanında dəyərini göstərməz (müşriklər islam

⁹²⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

peyğəmbərinə deyirdilər ki, Allah (c.c) bizi sevməsə idi, var-dövlət verməzdi). Verilən hər bir şey imtahan üçündür, onlardan uca Allahın (c.c) yer üzündəki niyyətinin gerçəkləşməsi üçün istifadə etsən, o imkanlar sənin dəyərini artırır, hakimiyyət və sərvətin axirətdə sənə şahid olar, sənin lehinə səs verər. Sən dəyərini bu dünyanın tərəzisi ilə deyil, axirət tərəzisi ilə müəyyən et ki, aldanmayasan. Nizaminin təqdimatında “lacivərd dairə” həm də axirətin simvoludur, bu rəmz gerçək dəyərini bilmək istəyənlərin düşüncə və baxışını axirətə yönəldir, ona axirət tərəzisini göstərir.

“Bu lacivərd dairədə hər adamın rütbəsi onun öz ləyaqətinə uyğundur”, – bu sözlər həm də uca Allahın (c.c) rəhmət və ədalətinin ifadəsidir, yəni bu dünyanın və axirətin sahibi olan Allah (c.c) hər kəsin əməlini ədalət tərəzisində çəkəcək, hər insana ləyaqətinə uyğun rütbə verəcək. O, əməllərimizi ədalət tərəzisində çəkəcək, ancaq rəhməti ilə qərar verəcək, çünki ədalət tərəzisi insanın hər bir savab və günahını zərrəsinə qədər müəyyən edən tərəzidir. O, insanları öz sonsuz rəhməti ilə dəyərləndirməsə, qurtuluş çox çətin olar.

Beytdən çıxan ölçü budur: ey şah (insan), sən insanlar nə dəyər ölçüsü ilə yaşama (bu halda ölçülərin sayı çox və yanlış olacaq), uca Allah (c.c) nə dəyər inancı ilə yaşa ki, ömrünün hər nəfəsi axirət azuqəsi olsun, insanların gözündəki yerinə baxma, Onun nəzərindəki yerinə bax ki, ömrünü israf etməyəsən, peşman olmayasan. Allahın (c.c) ölçüsünə görə, rütbən ləyaqətinə uyğundur, yəni sənə yüklənmiş missiyanı, sənə verilmiş imkanı layiqincə yerinə yetirdinmi, əmanətin haqqını verdinmi?

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: DÖVLƏTLİ GƏRƏK AĞIRTAXTALI OLSUN

دولتی باید صاحبدرنگ
کز قدری ناز نیاید بتنگ

*Dövlətli gərək ağırtaxtalı olsun,
Öz varının yükündən təngnəfəs olmasın.*⁹²⁸

Şair misrada “dövlətli” deyərkən sərvəti, var-dövləti nəzərdə tutur. O, bu beytdə sərvətə münasibətin ölçüsünü verir: sərvət səni idarə edir, yoxsa sən sərvəti? İslama bağlı olan fikir axınlarında uzun müddət belə mübahisələr olmuşdur: müsəlman varlı olmalıdır, yoxsa kasıb, var-dövlət insanı uca Allahın (c.c) yolundan çıxararmı? Bu iddialara uyğun olaraq tezislər ortaya atılmışdır: “dünya murdar leşdir”, “var-dövlət qəlbi öldürər”, “sərvət cəhənnəm atəşidir”...

Nizaminin ölçüsünə görə, milyonlara sahib olsan da, heç bir şeyin sənə sahib olmasına razı olma, sən sərvəti idarə et, onun səni idarə etməsinə imkan vermə. Sənin idarə etdiyin sərvət nemətdir, o, səni uca Allaha (c.c) yaxınlaşdırar, Ona qulluq imkanlarını artırar. Səni idarə edən sərvət isə fəlakətdir, o, səni dünyəviləşdirər, qəlbini öldürər, səni uca Allahdan (c.c) uzaqlaşdırar. İnsan sərvətə əmanət kimi baxanda onu idarə edir, onu təyinatına uyğun xərcləyir, sərvətə mülkiyyət kimi baxanda (mənimdir deyəndə) sərvət onu idarə edir. Ona görə də, Nizami öncə şahın (insanın) sərvət təsəvvürünü tərbiyə edir, deyir ki, dövlətli gərək ağırtaxtalı olsun. Misrada “ağırtaxtalı” sözü şahın (insanın) sərvət qarşı-

⁹²⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

sındakı duruşunu ifadə edir. Lüğətlərdə “ağırtaxtalı”, ciddi, ağır, sanballı mənalarında izah olunur. Sərvət qarşısında ağırtaxtalı olanı sərvət idarə edə, oynada, özündən çıxara bilmir, ona gücü çatmır, ona təslim olur, yüngül olanı isə bir ağac yarpağı kimi budağından qoparır, onun can damarını kəsir, onu küləyin istəyinə uyğun olaraq uçurur.

Nizami deyir ki, dövlətli, gərək, öz varının yükündən təngnəfəs olmasın. Yəni sərvət səni idarə etsə, o, sənin belinə, qəlbinə, düşüncənə yüklənər, səni öz ağırlığı altında əzər, səni həlak edər.

Bu mənani (sərvətə münasibətin ölçüsünü) sonrakı dönmədə həzrət Mövlana da gəmi obrazı ilə gözəl ifadə etmişdir: “Gəminin altındakı su onun üzməsi üçün nemətdir (şərt-dir), gəminin içindəki su isə fəlakətdir”.

İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HƏR QARIN SİRR DAŞIMAĞA QADİR DEYİL

هر نفسی حوصله ناز نیست
هر شکمی حامله راز نیست

*Naza dözmək hər kəsin işi deyil,
Hər qarın sirr daşımağa qadir deyil.⁹²⁹*

Nizami bu beytdə də diqqəti insanların fərqli yaradılış xüsusiyyətlərinə yönəldir. Ona görə də, belə deyir: “Naza dözmək hər kəsin işi deyil”. “Naza dözmək”, yəni fədakar olmaq, ömrünü sevdiyin bir ideal uğrunda qurban vermək, həyatını sevdiyinə həsr etmək. Şair misrada “naza dözmək” (naz çəkmək) deyərkən nəyin nazına dözməyi nəzərdə tutur? Mənzum hekayənin

⁹²⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

məzmunundan aydın olur ki, şair iki önəmli məsələ ilə bağlı şahın düşüncəsində sağlam təsəvvür formalaşdırmağa çalışır. Bunlardan biri hakimiyyət, o birisi sərvətdir. Çünki şah üçün təhlükə daha çox bu iki məsələ ilə bağlı olur. Beytin birinci misrasının alt qatındakı məna budur: hakimiyyət və sərvətin nazını çəkmək çox çətinidir (“naza dözmək” həm də çətinliyi, məşəqqəti ifadə edir). Çox şahlar hakimiyyət və sərvət imtahanını verə bilmədilər (əslində, Nizami misrada “hər kəsin işi deyil” deməklə təcrübəni, sərvət və hakimiyyətə məğlub olmuş şahların aqibətini xatırladır). Hakimiyyət və sərvət çox cazibəli olduğu üçün insanın qəlbini, aqlını əlindən alır, onu idarə etmək çətin olur, idarə olunmayan hakimiyyət və sərvət insana təkəbbür verir, onun düşüncə ölçülərini dəyişdirir, fitrətini pozur, onu zülmə yönəldir, onu dünyəviləşdirir, ona təslim olan özünü insanların ilahı sayır (Fironun təcrübəsini xatırlamaq yetərlidir. O, öz təbəələrinə belə deyirdi: “Mən sizin tanrınız deyiləmmi?”).

Nizami də idarə olunmayan hakimiyyəti “zülmət” adlandırır, “o, insana işıq verə bilməz” deyir. Şair şahı (insanı) hakimiyyət və sərvət bəlasından qorumaq üçün ölçülər verir, onun idarə olunmasının (“nazına dözməyin”) yollarını göstərir. Bu ölçüləri belə sıralaya bilərik: hakimiyyət və sərvət mülkiyyət deyil, əmanətdir. Bu iki gücə məğlub olanlar onlara mülkiyyət kimi baxanlardır.

Nizamiyə görə, hakimiyyətə münasibətdə ikinci ölçü əhliyyətdir. İdarəçilik bir elmdir və bu iş onu bacarana verilməlidir. Üçüncü ölçü ləyaqətdir, ağılı, imanı, əxlaqı, ideyaları, istedadı olanlar, insanlara xidməti ibadət sayanlar idarəçiliyə cəlb olunmalıdır. Əmanət bilincinə sahib olanlar, əhliyyət və ləyaqət kimi iki önəmli özəlliyi özündə birləşdirənlər dövlətin gücünü artırır, xalqın rifahını yüksəldər.

Nizami padşaha dördüncü ölçü də verir, ona idarəçilikdə şura, məsləhət orqanı təklif edir. Deyir ki, sən dövlətin məsələlərini ağıllı adamlarla məsləhətləş, onların əhatəsində ol: “Parlaq ürəklilərin (qəlbi, ağılı nəfsin istəklərindən arınmış, imanlı, elmli, ideyalı insanlar) xidmətindən çəkinmə, Bəxtəvərlər kəmərinə əlini çəkmə (o nur qaynağı insanların kəmərinə möhkəm yapış ki, yıxılmayasan), bil ki, tikan gülün həmsöhbəti olanda sünbül çiçəyinin ətəyinə qaliyə doldurur (gülün təsiri ilə tikan da ətir saçır)”. Nizami bu sözlərlə padşah üçün onu əhatə edən mühitin çox önəmli olduğunu vurğulayır.

Beytin birinci misrasındakı “naza dözmək” ifadəsi (“hər nəfəsi houseleyi-naz nist”) həm də hakimiyyətin məqsədini ifadə edir. Nizamiyə görə, hakimiyyətin məqsədi xalqa xidmətdir. “Naza dözmək hər kəsin işi deyil”, yəni xalqın dər-dini dinləmək, onun problemlərini ədalətlə həll etmək, insanlara qayğı göstərmək asan iş deyil, ancaq hakimiyyətə əmanət kimi baxanlar bunu edə bilirlər. Nizami bu çətinliyi ifadə etmək üçün həm birinci misrada “hər kəsin işi deyil” deyir, həm də ikinci misrada “hər qarının sirr daşımağa qadir olmadığı” bildirir. Gerçəkdən də, sirr saxlamaq çox çətindir, onu hər adam bacarmır, o, insandan iradə, səbir, dözümlə tələb edir. **Sirr qorunanda güc, imkan və nemət olur, məqsədə xidmət edir (hakimiyyət də naz çəkəndə nemət olur), sirr əmanətdir, o qorunmağa möhtacdır (hakimiyyət də əmanətdir), sirr başqasının bilmədiyi bilgidir (hakimiyyət də hər kəsin nəsibi deyil), sirri başqasına danışan ona mülkiyyət kimi baxır və xain olur (hakimiyyət də insanlara xidmət etməyəndə hakim olan əmanətə xəyanət edir). Sirr daşımaq da sirrin nazını çəkməkdir, onun qorunması üçün əlindən gələn hər şeyi etməkdir.**

İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: NİZAMİNİN İŞİ NAZ ÇƏKMƏKDİR

ناز نگویم که ز خامی بود
ناز کشی کار نظامی بود

*Naz etmək demirəm, çünki bu xamlıq olar,
Nizaminin işi naz çəkməkdir.⁹³⁰*

Hz. Nizami bu beytdə hakimiyyət sahiblərini, söz sənətkarlarını, bütövlükdə insanları iki yerə ayırır: birinci qrup “naz edənlər”dir, onlar hər kəsi özlərinə borclu hesab edirlər, egoist və təkəbbürlüdürlər, çalışmaq istəmirlər, sahib olduqları hər şeyə “mənimdir” deyirlər. Şair deyir ki, naz etmək xamlıqdır, yəni bu düşüncə ilə yaşayanlar naşdırlar, onlar həyatın, ömrün, dünyanın mənasını başa düşmürlər, ona görə də özlərini israf edirlər.

İkinci qrup insanlar isə naz çəkənlərdir. Onlar varlığını uca Allaha (c.c) borclu olduğunu düşünənlərdir, ömrə, həyata, sahib olduqları hər şeyə əmanət kimi baxanlardır, onlar varlığını insanlara həsr etmişlər, bu dünyaya imtahan yeri kimi baxarlar, hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirərlər, hər şeydə və hər işdə uca Allahın (c.c) rızasını axtararlar.

Nizami mənzum hekayənin sonunda insanlara səslənir: ey insanlar, sizin vəzifəniz naz etmək deyil (yük olmaq deyil), naz çəkməkdir (yük almaqdır), uca Allah (c.c) yanında sizin dəyərinizin ölçüsü budur.

⁹³⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

“... Arif şeyx Nizami kəramət sahibidir. Onun doğulduğu şərəfli yer Gəncədir. İqlimlər arasında o vilayətin adını Gəncə yazırlar. Şeyxin böyüklüyünü, fəzilət və kamalını yazmaqdan və şərh etməkdən dil acizdir. Onun sözünün şairlik xüsusiyyətindən əlavə kifayət qədər ayrı bir məlahəti, gözəlliyi var və kamal sahibi olanlar onun xiridarıdır... Deyirlər ki, Şeyx ömrünün sonlarında bir bucağa çəkilib xəlvətdə oturdu, adamlarla az ünsiyyətdə oldu...”

Dövlətşah Səmərqəndi, “Təzkirətüs-şüəra”, XV yüzil

“... O saf təbiətli Şeyx öz qəlb oxşayan “Xəmsə”sini – yer üzündə onun oxşarı, bənzəri yoxdur - taxt-tac sahiblərinin xahişi ilə nəzmə çəkmişdir. O calal sahibi soltanlar ümid edirdilər ki, o irfan dolu şeirlər vasitəsi ilə onların adları zamanın səhifələrində əbədi qalacaq, ona görə də, o cənabdan onların adına kitab yazmağı xahiş edirdilər”.

Qiyasəddin Xandəmir, “Həbibüs-siyər” XVI yüzil

**DÖRDÜNCÜ MƏQALƏ:
“RƏİYYƏTƏ HÜSNRƏĞBƏT
HAQQINDA”**

GİRİŞ

“Sirlər xəzinəsi” dastanının ilk məqaləti “Adəmin yaradılması haqqında” adlanır. Bu məqalətdə şair insanın yaradılışını, günah və tövbə kimi önəmli məsələləri şərh etmişdir. **Nizami deyir ki, insan mükəmməl deyil, mükəmməl olan ancaq uca Allahdır (c.c), insan günahlara meyillidir, Yaranadan insana, ey insan, mənim hüzuruma günah etmədən gəl demir, tövbə et və gəl deyir. Nizaminin təfsirində tövbə arınmadır, özünü tənqiddir, iradədir (nəfsin güclərini məğlub etməkdir), ümiddir, dəyişimə inanmaqdır, tövbə dirilik əlamətidir (ölülər tövbə etməz).**

Nizami insanın tövbə təsəvvürünü inşa etmək üçün iki nüsxə verir: Şeytan və Adəm modeli, onların hər ikisi günaha bulaşır. Şeytan günahlarında israr edir, məsuliyyəti uca Allahın (c.c) üzərinə atır, nəticədə, lənətlənir. Hz. Adəm (s.a.s) isə günahını etiraf edir, “mən nəfsimə zülm etdim” deyir, tövbəyə yönəlir, arınır və bağışlanır. Uca Allah (c.c) yer üzünü Onun ölçülərinə uyğun inşa etmək, orada rəhmət evi tikmək üçün Hz. Adəmə (s.a.s) vəzifə verir, Onu qovmur, təyin edir (bağışlanan insan qovularmı?). Nizami deyir ki, ey insan, qarşında iki yol, iki nüsxə var. Sən iradəli varlıqsan, seçim sənə haqqındır.

Dastandakı birinci məqalət tutumuna görə yetmiş beytdir, ən böyük məqalətdir. Şair məqalətin ideyasının anlaşılması üçün ona “Ümitsiz padşahın bağışlanmasının dastanı” adlı mənzum hekayə artırır.

“Sirlər xəzinəsi” dastanının ikinci məqaləti “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında” adlanır. **Qırx dörd beytlik bu məqalətdə şair iki önəmli məsələ ilə bağlı gö-**

rüşlərini açıqlayıb: tövhid və ədalət. Şair deyir ki, insanın uca Allahla (c.c) münasibətini tövhid inancı, insanla münasibətini isə ədalət ölçüsü tənzimləyir. Bu iki ən önəmli dəyər pozulanda fərdin və toplumun uca Allah (c.c) və insanlarla əlaqəsinin nizamı pozulur, fərdin və toplumun fitrəti zədələnir, cəhalətin, günahın, şirkin və cəhənnəmin qapısı açılır. Nizami bu məqalətə “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi” adlı qırx səkkiz beytlik mənzum hekayə yazmışdır. Bu yolla da ideyanın qavranılması, yaşam biçiminə çevrilməsi təmin edilmişdir. Nizami yenə də insanın iradəsinə hörmətlə ona seçim təklif edir: tövhid və ədalət, yoxsa şirk və zülm?

“Sirlər xəzinəsi” dastanının üçüncü məqaləti “Dünyanın qəzaları haqqında” adlanır. **Qırx yeddi beytlik mənzum hekayədə Nizami iki önəmli məsələni şərh etmişdir: hakimiyyət, sərvət və dəyişimə inam.** Nizami deyir ki, **hakimiyyət və sərvətə iki baxış var: hakimiyyət və sərvət mülkiyyətdir. Bu baxışa sahib olanlar hakimiyyəti və sərvəti şəxsi haqları hesab edirlər. Sərvət və hakimiyyət onları idarə edir, ona görə də zülm vasitəsinə çevrilir, cəmiyyətin nizamını, rahatlığını pozur.**

Hakimiyyət və sərvətə ikinci münasibətin əsasında isə əmanət anlayışı var. Bu anlayışa görə, hakimiyyət və sərvət uca Allaha (c.c) aiddir, o, bir nemətdir. Hər nemətin şükrü də öz cinsindən olar. Hakimiyyət və sərvətə sahib olanlar bu nemətlərdən ədalətin təmin olunması yolunda istifadə edirlərsə, onların haqqını ödəmiş, ilahi rızanı qazanmış olurlar.

Nizami sözün gücünə inanır, onun insanı dəyişdirəcəyinə, tərbiyə edəcəyinə, qəlbini arındıracağına əmindir. **Onun tərbiyə metodu sözün gücünə, ümidə, iradəyə, təkrar və israrə əsaslanır. O deyir ki, ey insan, günah edəndə ümitsiz olma, özünü araşdır, xətələrini gör, xətalarda israr etmə, tövbəyə**

yönəl, iradəni işə sal, özünü dəyişdir, yenidən doğul. Nizaminin dəyişim, yenidən doğuluş, diriliş ölçüsü budur: iman, ümid, iradə, tövbə, çalışma, arınma, diriliş.

Şair üçüncü məqalətə “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi” adlı mənzum hekayə artırmışdır. Bu hekayənin ana fikri budur: uca Allah (c.c) əməyə, alın və ürək tərinə dəyər verir. O deyir ki, insan bir əkinçidir, onun vəzifəsi sağlam toxumu münbit torpağa əkməkdir. Uca Allah (c.c) sizdən niyə əkdiyiniz toxum bar vermədi deyə soruşmayacaq. Niyə əkmədiyiniz deyə soruşacaq.

“Sirlər xəzinəsi” dastanının dördüncü məqaləti “Rəiyyətə hüsnrəğbət haqqında” adlanır. Bu məqalət iyirmi iki beytdir. Məqalət hakimiyyətlə cəmiyyət, xalq, insan arasındakı münasibətlərin ölçülərinə həsr olunmuşdur. **Bu məsələ ilə bağlı şairin irəli sürdüyü ölçülər var: hakimiyyət əmanətdir, idarəçiliyin əsas şərti ədalətdir, zülm hakimiyyəti xalqdan ayırar, onların arasında qalın divar hörər, qorxudan nifrət törəyər, hakimiyyət, sərvət və ədalət insan üçündür, insana dəyər ver ki, dövlətin güclü olsun, mülkün və hakimiyyətin gerçək sahibi uca Allahdır (c.c), hakimiyyət və sərvəti idarə et, idarə olunma, məzlumun ahı hakimiyyəti yıxar, padşahın niyyəti insana xidmətdir, şöhrət deyil, zülm idarəçilərin və idarə olunanların əxlaqını pozar, xalqdan itaət tələbi xidmətə bağlıdır, yəni hakimiyyətin xidməti varsa, xalqın itaəti zəruridir, zülmə itaət yoxdur, üsyan var, hakimiyyət və sərvətin fani olduğunu unutma, bu nemətdən axirət hesabı ilə istifadə et ki, hesab günü azuqən olsun, ilahi tərəzinin savab gözüne qoyulsun, yaxan zülm etdiyin insanların əlində qalmasın, hakimiyyət xalqa naz etmək məqamı deyil, xalqın nazını çəkmək məqamıdır.**

Nizaminin bu məqalətinin dil və üslubu o birilərindən seçilir. Belə ki, dördüncü məqalətin üslubu çox sərtidir. Şair xalqı unudan idarəçiləri ən sərt sözlərlə tənqid edir: “Şərab içənlərin yerə tökülən damlalarını yalayırsan”, “oyuncaq olmusan”, “göyçək arvadlar kimi zülfə pərəstiş edirsən”, “nakişisən”, “dul arvadların hünərindən utan”, “az qırıldat”, “sən arvaddan da əskiksən”...

Həz. Nizami öz üslubuna uyğun olaraq bu məqalətdə də tarixi bilgilərdən istifadə edir, bu informasiyaları ideyanın açılmasına yönəldir. Şairə görə, müasir dövrə, eləcə də bütün zamanlara xitab etməyən bilgi, mətn ölüdür. Mətnin, bilginin bütün zamanlarda müasir olmasının, tərbiyə etməsinin səbəbi, şərti içində dəyər daşmasıdır. Nizami bu məqalətdə iki tarixi bilgiyə yer vermişdir.

Məqalətin mətnində dini terminlər, qavramlar da var. Məqsəd idarəçilərin, eləcə də insanların gerçək hakimiyyət təsəvvürünü formalaşdırmaqdır. Nizami bu yolla uca Allahın (c.c) hakimiyyət ölçüsünü təqdim etmiş olur. Məsələn, şair məqalətin mətnində “himmət” qavramından beş dəfə istifadə edir, onun şərhinə beş beyt ayırır. Çünki şairin hakimiyyət ölçüsü bu anlayışın üzərində qurulmuşdur, şair mesajları, tərbiyəni bu qavram üzərindən verir, təsəvvürü onunla formalaşdırır.

Məqalətin mətnini iki yerə ayırmaq olar. Birinci bölmə xalqdan uzaq düşmüş, onlara zülm edən idarəçilərin tənqidinə həsr olunmuşdur. Bu bölmədə başlıca fikir ilk səkkiz beytdə verilmişdir. İkinci bölmə on dörd beytdir və şair burada öyüd-ölçü verir.

Məqalətdə iki tarixi nümunə var, onlar da bərabər bölünmüşdür, yəni hər bölmədə bir ibrət modelinə yer verilmişdir. Şair onları məzmununa uyğun seçmişdir.

Nizaminin niyyəti hakimiyyət, sərvət təsəvvürü formalaşdırmaqdır. **Bunun üçün o, bir neçə yoldan istifadə edir: Öncə mövcud vəziyyəti təsvir edir, halımız necədir sualına cavab verir, idarəçiləri öz halından, əməlindən iyrəndirir, onları ayıltmaq üçün sərt tənqid edir. Bununla da işin birinci mərhələsi başa çatır. Birinci mərhələnin dili və üslubu da məzmunu uyğun formalaşır, seçilən sözlər, bədii təsvir və ifadə vasitələri ideyanın açılmasına xidmət edir. Məsələn, müqayisələrə geniş yer verir, bu üsulla da tənqid etdiyi hədəfi kiçildir, misallardan istifadə edir, bu yolla da əyanilik, görmə gerçəkləşdirilir, tənqid obyektini bu sözləri sadəcə eşitmir, oradakı obrazlarda özünü görür. Şairin gözəl əxlaqı yerləşdirmək işinin birinci – təmizləmə mərhələsində seçdiyi, idarəçilərə göstərdiyi obrazlara baxın: diz çökmüş insan (o, hakimiyyət və sərvətin qarşısında diz çökmüşdür, ona yalvarır), qulyabanının azdırdığı insan (ağlı, iradəsi olmayan insan), sərvətlə öyünən insan (sənin olmayan bir şeylə öyünmək ağılsızlıq deyilmi?), başqasının içdiyi şərabın yerə düşən damlalarını yalayan insan (mənliliyini itirmiş, onu şərabə qurban vermiş tip), əlində piyalə, sərxoş olub rəqs edən insan (əyyaş), arvad kimi bəzənən, saç ilə oynayan insan (yaradılış özəlliyini itirmiş, qadınlaşan kişi), lovğa, bütün günü boş-boş danışan, qırıldadan insan (məsuliyyət duyğusunu, zaman şüurunu itirmiş zavallı)...**

Nizami deyir ki, hakimiyyətə, sərvətə şəxsi əmlak kimi baxanın halı budur, o, zalımdır, xalq onun əlində zəlil olmuşdur. Şairin sərt sözlər, təsirli, tikanlı obrazlar seçməsinin səbəbi də ikidir: birincisi, vəziyyət çox ağırdır, xəstə ölüm ərəfəsindədir, cərrahi müdaxiləyə ehtiyac var, ikincisi, Nizami vəziyyətlə barışmır, ona təslim olmur, onu dəyiş-

dirmək istəyir, xəstə idarəçiləri və xalqı sağaltmaq üçün acı dərmanları ona verir. Məqsəd sağaltmaqdır, acı dərman mikrobları öldürməlidir. Yeni idarəçilik əxlaqının yerləşməsi üçün köhnə və xəstə əxlaq təsəvvürü dəyişdirilməlidir, yəni tənqidin məqsədi yaxşını diriltmək üçün pisi öldürməkdir.

Nizaminin işi bununla bitmir, vəziyyət necədir sualına cavab vermir, necə olmalıdır sualının cavabını da açıqlayır, yol göstərir, alternativ təqdim edir. Şair təklif etdiyi ideyanın təbliği və tətbiqində bu üsulları seçir: öncə yeni təsəvvür formalaşdırır, bunun üçün pozulmuş, mənası təhrif olunmuş, içi boşaldılmış qavramları gerçək mənaları ilə yenidən dirildir. Məsələn, ağıl, hünər, hakimiyyət, sərvət, ədalət, bu dünya, axirət, zülm, himmət, hüquq, idarəçilik, sevgi, saleh əməl, vəzifə kimi anlayışları öz gerçək mənaları ilə qovuşdurur, bu dəyərlərin mahiyyətini uca Allahın (c.c) verdiyi mənə yükü ilə qidalandırır, onlara can verir. Yəni şaha (insana) ölçü verir, düşünmə, qavrama, doğru görmə biçimləri təklif edir. Deyir ki, məsələn, uca Allaha (c.c) görə, ədalətin ölçüləri və əlamətləri bunlardır. Sən öz ədalət anlayışın ilə ilahi anlayışı tutuşdur və doğru olanı seç. Şairin ikinci metodu əmr cümlələri, öyüd və ölçülərlə şahın (insanın) ağılına müraciət etməkdir. Məsələn: “sən çarx deyilsən”, “axirət haqqında yaxşıca fikirləş”, “zülm etmə”, “xalqın himmətindən qorx”, “hünər ədalətdən gözəl deyil”, “zülm qılincını xalqın yolundan uzaq elə”, “xeyir-xahlıq et”...

Nizami daha sonra şahın (insanın) şəxsiyyətini tərbiyə etmək üçün örnek və ibrət modelləri göstərir, Rəbiənin və Mahmudun adını çəkir, onlardan dərs almağa çağırır.

Şair doğru əxlaqın ölçülərini yerləşdirmək üçün axirət təsəvvürü verir, iki aləmi bir-birinə bağlayır, ölümü, hesabı, ədalət tərəzisini, cənnət və cəhənnəmi yada salır. Şahı (insanı) bu dünyasını axirət hesabı ilə yaşamağa çağırır, onu ilahi mükafat və cəzanın varlığına inandırmağa çalışır, ona deyir ki, sən axirətdə də evin var, bu dünyada xeyirxahlıq et ki, “sabahkı evin abad olsun”...

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏRDLIYIN QALXANINI ATMIŞ İNSANSAN

ای سپهر افکنده ز مردانگی
غول تو بیغوله بیگانگی

*Ey mərdliyin qalxanını atmış (insan),
Bigənəlik güşəsi səni
(yoldan azdıran) qülyabanıdır.⁹³¹*

Hz. Nizaminin müraciəti şahadır. O şaha ki, hakimiyyətə və sərvətə əmanət kimi deyil, mülkiyyət kimi baxır, yəni o, qafil və cahildir, uca Allahı (c.c) və özünü unutmuşdur, onun hakimiyyət və sərvət anlayışı pozulmuşdur. Şairin məqalətə xitabla başlamasının səbəbi də budur. Yəni şair yatmış, qəlbi ölmüş, halından xəbərsiz şahı (insanı) oyatmaq, tərbiyə etmək istəyir. Sözüünü eşitdirmək üçün onun oyanması, səni dinləməsi şərtidir. Nizaminin xitab üslubunu seçməsinin ikinci səbəbi odur ki, şairin cahil şaha (insana) ürəyi yanır, onu cahillikdən qurtarmaq istəyir, xalqı bəladan qurtarmağa can atır. Beləliklə, mənzum

⁹³¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

məqalətdə xitab iki məqsədə xidmət edir, oyatmaq, halını göstərmək və tərbiyə etmək.

Nizaminin xitabı adi deyil, sərt, təyinlidir, yandırıcıdır. O, şah “ey mərdliyin qalxanını atmış insan” deyir. Yəni ey məğlub olmuş, diz çökmüş, qul olduğuna yalvaran zavallı insan, sərt, deyilmi? Xitab niyə bu dərəcədə acıdır? Çünki şahın qəflət yuxusu çox dərin, onun qulağı, qəlbi, ağılı həqiqəti eşitmək, hiss etmək, düşünmək gücündə deyil. **Şair diri ölünü çağırır, onun vicdanını oyatmaq istəyir. Xitabın acılığını şərtləndirən ikinci səbəb isə cahil şahın zülmü altında inləyən xalqın dözülməz vəziyyətidir. Nizaminin məqalətə xitabla başlamasının başqa səbəbləri də var. Xitab ünvanı səfərbər edir, ona deyir ki, mənə diqqətlə qulaq as, sən sözüm var, qulaqlarını aç, mesajları dinlə, sən mənim üçün önəmlisən, məni dinlə və anla ki, tərbiyə olunasan.**

Nizami şah (insana) müraciət edərkən “ey şah”, ya da “ey insan” demir (birinci misradakı “insan” sözü mötərizədə yazılmışdır, orijinalda yoxdur), şair bunun yerinə isimləşmiş fəli sifəti xitaba çevirir: “Ey mərdliyin qalxanını atmış”, yəni artıq sən adınla, titullarla tanınmırsan, onlar unudulmuşdur, sənə insana və şahı aid bir şey qalmamışdır, zülmün sənə başqa bir ad qoymuşdur. Bir şey çox təkrarlananda o, peşəyə, adəyə çevrilir, şəxsin kimliyini müəyyən edir. Məsələn, bir dəfə dərs keçənə müəllim demirlər, bu adı almaq üçün davamlı o işlə məşğul olmaq tələb olunur. Deməli, zülm şahın peşəsinə çevrilmişdir.

Nizami birinci misrada deyir ki, sən mərdliyin qalxanını atmışsan. “Mərdliyin qalxanını atmağ”ın düz, ilk mənası məğlub olmaqdır. Ancaq şair bu frazeoloji birləşmənin içində dərin mənalar yerləşdirir. Şair ilk sırada “mərdlik” sözünün anlam dünyasını genişləndirir. Beytin və məqalətin ümumi məzmu-

nundan aydın olur ki, burada döyüşdən söhbət getmir, şah düşmənlə döyüşdə məğlub olmamışdır. **Deməli, hakimiyyətdə olmaq həm də və daha çox davamlı iç savaşı halında olmaqdır, hakimiyyət sahəsi şeytanların çox olduğu yerdir, orada şöhrət, iqtidar, sərvət, güc var.** Nizamiyə görə, bir şah üçün mərdlik hakimiyyəti şeytana təslim etməməkdir, xalqa xidmətdir, ədalətin təmin olunmasıdır, onun əmanət olduğunu bilməkdir. Misradakı “qalxan” sözü döyüş havası yaradır. Şair bu yolla “döyüş” sözünün də statik (durğun, sabit) mənasına müdaxilə edir. Həm “mərdlik”, həm də “döyüş” sözünə ikiyönlü anlam yükləyir: maddi və mənəvi (ruhi). Döyüş düşmənlə savaşımaqdır, qalxan da döyüş alətidir, savaşçını zərbələrdən qoruyur. İnsanın içindəki savaş isə daha amansızdır, ruh və nəfsin (tərbiyə olunmamış nəfs) qəlbə hakim olmaq uğrunda savaşı daha qanlıdır, ən faciəli məğlubiyyət də içindəki məğlubiyyətdir, sən bu döyüşdə qəlbini itirmisənsə, hər şeyini itirmisən. **Burada “qalxan” sözünün ruhi yönü də iman və ağıla uyğun gəlir. Çünki insanı şeytandan, nəfsin əsgərlərindən qoruyacaq qalxan imandır, ağıl və iradədir.** Beləliklə, Nizami “mərdliyin qalxanını atmış” (insan) deyərkən qəlbini, ağıl və vicdanını şeytana təslim etmiş, imanını itirmiş insanı (şahı) nəzərdə tutmuşdur, onu iç düşmənlərdən qoruyacaq heç bir şey qalmamışdır. Hakimiyyət adam cildində şeytanın əlinə keçmişdir. Nəticədə, imansız, ağılsız, iradəsiz şahın hakimiyyəti xalq üçün bəla qaynağına çevrilmişdir. Şair oxucunun gözləri qarşısında nəfsinə, şeytana məğlub olmuş, onun qarşısında diz çökmüş, ona yalvaran, onun quluna çevrilmiş zavallı insan obrazı canlandırmışdır. O, mərdliyin qalxanını ataraq namərd olmuşdur, öz fitrətinə xəyanət etmişdir, qəlbi ölmüş, vicdanı susmuş, gözü nurunu itirmişdir.

Nizami beytin ikinci misrasında belə deyir: “Biganəlik guşəsi səni yoldan azdıran qulyabanıdır”. **“Qulyabanı” mifik varlıqdır, onun bir sıra özəllikləri var: tək yaşayır, daha çox səhralarda, meşədə olur, insanların gözüne görünür, çirkin, qorxunc, heybətli görünüşü var, insan ondan çox qorxur.** Mərdlik qalxanını atmış – nəfsinə məğlub olmuş şah (insan) biganəlik guşəsinə çəkilmişdir, onu nəfsi idarə edir, xalqın taleyi onu maraqlandırmır, o, insanlarla ünsiyyətdən qaçır. Misradakı “biganəlik guşəsi” təkliyin, tənhalığın, insanlardan qaçmağın əlamətidir, o, bir guşəyə çəkilmişdir və insanların taleyinə biganədir. Qulyabanı da tək olanın gözüne görünür, onu qorxudur və yolundan azdırır. Şahın qulyabanısı təkəbbürdür, iç güdüləridir, nəfsinin istəkləridir. Bu iç güdüləri ona deyir ki, xalq sənə xidmət etməlidir, ən güclü sənsən, hakimiyyət sənə məxsusdur. Nizaminin yozumunda mərdliyin qalxanını atmış, qulyabanının azdırdığı şahın özü xalq üçün qorxu, şər, bəla mənbəyinə çevrilmişdir, o, xalqa qulyabanı olmuşdur, onu qorxudur, insanları yolundan azdırır, onların əxlaqını pozur.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: VƏFASIZ MÜLK LƏ ÖYÜNÜRSƏN

غره به ملکی که وفائیش نیست
زنده به عمری که بقائیش نیست

*Vəfası olmayan müllə öyünürsən,
Daimiliyi olmayan ömürlə dirisən (yaşayırsan).⁹³²*

Həz. Nizami cahilliyi hər hansı bir məsələni bilməmək (bilgisizlik) kimi dəyərləndirmir. Şairə görə, cahillik özünü

⁹³² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

unutmaqdır, fitrətə (yaradılış özəlliyinə) xəyanət etməkdir. O, bu beytdə cahil şahın (insanın) əlamətlərini verir: özünü unutmuş insan öncə mərdliyin qalxanını atır, yəni nəfsinə təslim olur, hakimiyyətə əmanət kimi deyil, mülkiyyət kimi baxır, ədalətdən üz çevirib zalım olur, özünə və xalqa zülm edir, biganəlik guşəsinə çəkilir, insanlardan qaçır, onların problemləri ilə maraqlanmır, təkəbbür xəstəliyinə tutulur, hamını özünə borclu hesab edir, yolunu itirir, xalqı yolundan azdıran, qorxudan qulyabanıya çevrilir, insanların əxlaqını pozur.

Nizami ikinci beytdə deyir ki, nəfsinə məğlub olmuş şahın (insanın) cahilliyinin bir əlaməti də vəfası olmayan mülklə öyünməkdir. Şair özünü unutmuş şahı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün öncə onun sərvət və hakimiyyət təsəvvürünü dəyişdirmək istəyir. Çünki onu yolundan azdıran ən önəmli iki şey sərvət və hakimiyyətdir. **Bu məqsədlə şair sərvət və hakimiyyətin ən önəmli özəlliyini xatırladır: onların vəfası yoxdur, onların gerçək sahibi sən deyilsən, onların vəfası olsa idi, bu gün səndə deyil, ilk sahibinin yanında olardı, sərvət və hakimiyyət davamlı olaraq əldən-ələ keçər.**

Bu uyarının iki yönü var, biri keçmişə yönəlik (tarixi yadına sal, sərvət və hakimiyyət bir zamanlar onunla öyünənləri tərk etmədimi?), biri də gələcəyə yönəlik (ey şah, bu vəfasız sərvət və hakimiyyət səni də tərk edəcək). Sənin olmayan bir şeylə öyünmək ağılsızlıq deyilmi? Şair şaha təsir göstərmək üçün ölümü ona xatırladır. Mülk də, ömür də sənin deyil. Sən daimi olmayan ömürlə dirisən. **Nizami cahil şahın iki önəmli özəlliyini vurğulayır: mülkü doğru tanımaz, onun sahibi olduğunu düşünər və ölümü unudar. Sən ölmü unutsan da, o, səni unutmaz.** Nizami şahı tərbiyə etmək

istəyir, ona görə də öncə onun düşüncəsində yer etmiş yanlış mülk və ömür təsəvvürünü təmizləyir. Mülk vəfasızdır, ona inanma, ölüm haqdır, onu unutma.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN OYUNCAQ OLMUSAN

پی سپر جرعه میخوارگان
دستخوش بازی سیارگان

*Şərab içənlərin yerə tökülən damlalarını yalayırsan,
Əylənən ulduzların əlində oyuncaq olmusan.*⁹³³

Bu beytin söz seçimi (“şərab”, “sərxoş”, “əylənən ulduzlar”, “oyuncaq”) eyş-işrətlə bağlıdır. Nəfsinə məğlub olmuş, dünyəviləşmiş şahın bir özəlliyi də budur. O, gündüz və gecəsini eyş-işrətlə keçirər, sərxoş olar, kef məclislərində əylənər. O, şəxsiyyətini itirmişdir, onu şərabə qurban vermişdir. Şair şahın rəzil vəziyyətini təsvir etmək üçün deyir ki, o, şərab içənlərin ağzından (ya da badəsindən) yerə tökülən şərab damlalarını yalayır, şərab içənlər damlaları müxtəlif yerə tökərək onu oynadırlar, şərab damlalarının ardınca sürünən şah sərxoşların oyuncağı olmuşdur, təlxəyə çevrilmişdir. O, zaman şüurunu itirmişdir. Sərxoş olduğundan gecəsi ilə gündüzü bir-birindən seçilmir. O qədər şüursuzdur (sərxoşdur) ki, əylənən ulduzların (gecələr sayrısan, bir-birinə “göz vuran”) “rəqsinə” qoşulur, ağılsız ulduzlar da onu aldadır, oyuncağa çevirir. “Əylənən ulduzların əlində oyuncaq olmaq”, sərxoşluğun, ağılsızlığın, özünü unutmağın dərəcəsini göstərir.

⁹³³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

Belə olmasa idi, o, yerə tökülən şərab damlalarını yalamazdı, ulduzların şüasını tutmağa çalışmazdı.

DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MÜSHƏFİ VƏ QILINCI ATMISAN

مصحف و شمشیر بینداخته
جام و صراحی عوضش ساخته

*Müşəfi və qılncı atıb,
Onların yerinə cam və sürahini ələ almısan.*⁹³⁴

“Müşaf” ərəbcədir, Qurani-Kərim mənasında istifadə edilir, təki səhifə, cəmi səhayif, ya da suhufdur. Qurani-Kərim nazil olduğu zaman ayrı-ayrı tərtemiz səhifələrə yazılırdı. Enən ayələrin hansı surəyə və bu surənin harasına aid olduğu da işarə edilirdi. Ayrı-ayrı olan bu səhifələrin hamısı bir araya gətirilib cilddən mirdi. Çünki ayələrin nüzulu davam edirdi. Səhabələr bu səhifələri çoxaldaraq oxuyur və əzbərləyirdi. Vəhy katiblərinin hz. Məhəmməd (s.a.s) dönəmində yazdığı Quran səhifələri hz. Əbu Bəkir (r.a) dönəmində bir araya gətirildi, bir cild oldu və ona “Mushaf” adı verildi. Hz. Əbu Bəkirin vəfatından sonra Mushaf hz. Ömərə (r.a) verildi. Hz. Osmanın (r.a) xəlifəliyi zamanında bu nüsxə çoxaldılaraq islam mərkəzlərinə göndərildi. İslam mərkəzlərinə göndərilən bu mushaflara “Osman mushafı” deyildi.⁹³⁵

Həz. Nizami bu beytdə mərdliyin qalxanını atmış, nəfsinə məğlub olmuş şahın iki əlamətini verib. O, mushafı və

⁹³⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

⁹³⁵ “İslami kavramlar” (hazırlayanlar: prof.dr. M.Kemal Atik, prof.dr. Ali Bardakoğlu, prof.dr. Celal Kırca, prof. dr. Selahattin Polat, prof. dr. Ali Toksanı), Ankara, 1997, s. 526-527.

qılınıcı atmışdır. Mushafı (Qurani-Kərimi) atmaq uca Allah-dan (c.c) üz döndərməkdir, ölkəni Onun buyruqları ilə deyil, öz qanunları ilə idarə etməkdir, zülm və dərəbəyliyin səbəbi də budur. Qılınıc da gücün (ədaləti təmin edən, vətəndaşların haqq və hüquqlarını, ölkənin sərhədlərini qoruyan güc) rəmzidir. Şah ondan da imtina edib.

Əslində, nəfsə məğlub olmağın, təkəbbürün, biganəlik guşəsinə çəkilməyin, qulyabanıya çevrilməyin, mülklə öyünməyin, ölümü unutmağın, əllərdə oynucaq olmağın səbəbi Mushafı atmaqdır. Çünki uca Allahın (c.c) kitabı insan üçün qoruyucu dəyərlərdir. O, insanın aqlını, qəlbini, vicdanını qoruyur, ona şəxsiyyət verir. Bu ilahi qoruma sisteminə imtina isə şah əsər kimi “ən gözəl biçimdə” yaradılmış insanı “aşağıların aşağısına”, ən qorxulu varlığa çevirir, insan daxili və xarici təhlükələrə qarşı qorumasız qalır, onun immun sistemi çökür. Nəticədə, mushaf və qılınıcı atan şah əlinə şərab camı və sürəhisi götürür, insanları və ölkəni qorumağa borclu olan şah özü təhlükə mənbəyinə çevrilir.

**BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
GÖYÇƏK ARVADLAR KİMİ ZÜLFƏ
PƏRƏSTİŞ EDİRSƏN**

آینه و شانه گرفته به دست
چون زن رعنا شده گیسو پرست

*Əlinə güzgü və darağı götürüb,
Göyçək arvadlar kimi zülfə pərəstiş edirsən.*⁹³⁶

⁹³⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

Mushaf və qılınıcı atan fitri özəlliklərini itirmişdir. Şair bu fitrət pozulmasının əlamətlərini bir-bir saymışdır. Şahın əlindəki Mushaf, belindəki qılınç yerə düşmüş, onları şərab camı, sürahi, güzgü və daraq əvəz etmişdir, o, kişiyyə aid özəllikləri itirərək qadına oxşamağa başlamışdır. O, əlində güzgü və daraq göyçək arvadlar kimi saçını ilə oynayır, zülfünə pərəstiş edir, gözəlliyi ilə öyünür.

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: GÖR RƏBİƏ HÖRÜKLƏRİ İLƏ NƏ ETDİ

رابعه با رابع آن هفت مرد
گیسوی خود را بنگر تا چه کرد

*Rəbiə o yeddi kişinin dördüncüsü ilə,
Gör öz hörüklərinin başına nə gətirdi.⁹³⁷*

Həz. Nizami “o yeddi kişinin dördüncüsü” deyərkən Qurani-Kərimin on səkkizinci surəsi olan “Kəhf” surəsində anladılan “Kəhf qissəsi”ndəki hadisəni nəzərdə tutur. “Kəhf” mağara deməkdir. Surə də adını bu sözdən alır. “Kəhf” surəsi Məkkə dönəmində nazil olmuşdur, yüz on ayədir. Bu surə simvolik dili, qissə və məsəllərin çoxluğu ilə seçilir. Surədə Kəhf qissəsi (13-20-ci ayələr), zəngin – yoxsul məsəli (32-44-cü ayələr), Adəm-İblis qissəsi (50-53-cü ayələr), Musa – saleh qul məsəli (60-82-ci ayələr), Zülqərneyn məsəli (83-98-ci ayələr) var. “Əshabi-Kəhf (mağara dostları) qissəsi” varlığın iki qütbü olan həyat və ölümün mahiyyətini açıqlayır.

⁹³⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

İnsan əxlaqı pozulmuş bir toplumun içində yaşamalıdır, yoxsa o toplumu tərk etməlidir sualına cavab verir. Quranın cavabı budur ki, imanınızı yaşayacaq mağara boyda bir yeriniz varsa, qorxmayın. Mağara dostları qissəsi təfsirlərdə geniş şərh olunmuşdur. Bu qissə ilə bağlı böyük təfsir alimi Təbəri detallı bilgiler vermişdir. Bu bilgilərə görə, Efesdə (Eferos-İzmir) Ay tanrıçası Dianaya itaət edirlər, ona tapırlar. O dövəmdən qalmış Hadrianus tapınağı bu gün də var. İmperator Dekius (249-251) zamanında hakimiyyətin zülmündən qaçan İsevi möminlər bir mağarada inanclarını yaşamağa qərar verirlər. Möcüzəli hadisə bu sırada baş verir. Mağaradakıların oyanması ikinci Teodosios dövrünə (408-450) uyğun gəlir. Əmman yaxınlarında 1963-cü ildə tapılan bir başqa mağarada var. Bir otaq böyüklüyündəki bu mağarada səkkiz məzar var. Burada öncə Bizans kilsəsi tikilmiş, bölgənin fəthindən sonra isə kilsənin qalıqları üzərində məscid tikilmişdir. Qazıntı zamanı tapılan Bizans dövrünə aid sikkələr, mağaradakılara aid bəzi əşyalar və cəsədlərin qalıqları sərgidə göstərilir. Divarlarına latınca yazılar və qırmızı boyalı bir köpək rəsmi də çəkilmişdir”.⁹³⁸

Nizami misrada “yeddi kişinin dördüncüsü” deyir, ancaq Qurani-Kərimdə mağara dostlarının sayı ilə bağlı heç bir bilgi yoxdur. Ayədə belə buyrulur: “... Bu bir gerçəkdir ki, onlar Rəblərinə iman etmiş gənclər idi və Biz də onların doğru yolda olmaq bilincini artırmış və ürəklərini (imanda) sabit qılmışıq...”⁹³⁹

⁹³⁸ Hayat Kitabı Kuran (gerekçeli meal-tefsir, müəllif Mustafa İslamoğlu), İstanbul, 2008, s. 556.

⁹³⁹ “Kəhf” surəsi, 18, 13/14

Beləliklə, Nizaminin bu rəqəmi təfsir kitablarından götürdüyü bəlli olur. Şair yeddi kişinin dördüncüsü deyərkən mağarada olan iti nəzərdə tutur. Mağarada itin olması Qurani-Kərim ayəsi ilə sabitdir:

“... Köpəkləri isə girişdə ön ayaqlarını yayaraq (uzadaraq) eləcə dururdu...”⁹⁴⁰

Misradan belə anlaşılır ki, şair mağara dostlarının yanında olan itə ayrıca önəm verir. Ancaq bu dəyərləndirmə də Quranda öz təsdiqini tapmır. Hətta “Sirlər xəzinəsi” dastanında bu misra ilə bağlı yazılmış şərhə deyilir: “Sahiblərinə göstərdiyi sədaqətə görə həmin itə dil açıb danışmaq qabiliyyəti verilib”.⁹⁴¹ Bu şərh də Qurani-Kərimə əsaslanmır, rəvayət ədəbiyyatından götürülmüşdür.

Nizami beytdə Rəbiə adlı bir qadının adını çəkir. Rəvayətə görə, bəsrəli Rəbiə bir gün səhrada bir itin susuzluqdan can verdiyini görüb hörüklərini kəsir, paltarını ona bağlayıb quyuya salır. Sonra paltarını sıxaraq itə su verir və onu ölümdən xilas edir. Bu əməlinə görə o qadın övliya zümrəsinə daxil edilir. Bu sözlər “Sirlər xəzinəsi” dastanında misra ilə bağlı yazılmış şərhdən götürülmüşdür.⁹⁴² Şair də Rəbiənin hörüklərini kəsdiyinə açıq işarə etmişdir: “Gör öz hörüklərinin başına nə gətirdi”. Bizcə, bu hədislərin təhrif olunmuş formasıdır. Çünki mötəbər hədis kitablarında bu məsələ ilə bağlı bir-birindən bir az fərqli olan iki hədis var. Biz hər iki hədisin mətnini veririk:

Əbu Hureyrədən (r.a) rəvayət edildiyinə görə, Rəsulullah (s.a.s) belə buyurdu: “Bir vaxtlar bir adam yolda

⁹⁴⁰ “Kəhf” surəsi, 18, 18.

⁹⁴¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 215.

⁹⁴² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 215.

gedərkən çox susadı. Bir quyu tapdı və içinə endi. Su götürüb bayıra çıxdı. Gördü ki, bir köpək dil çıxararaq ləhləyir, susuzluqdan nəmli torpağı yalayır. Adam öz-özünə dedi: “Bu it də mənim kimi çox susamışdır”. O, tez quyuya endi, ayaqqabısını su ilə doldurdu, onu dişi ilə tutub yuxarı çıxdı və itə su verdi. Onun bu hərəkəti uca Allaha (c.c) xoş gəldi və onu bağışladı”. Səhabələr:

– Ey Rəsulullah, bizim üçün heyvanlara savab varmı?

Rəsuli-Əkrəm:

– Hər canlıya görə savab var, – buyurdu.⁹⁴³

Buxarinin başqa bir rəvayətində: “Allah ondan məmnun oldu və onu bağışlayıb cənnətinə qoydu”, – sözləri var.

Buxari və Müslimin söylədiyi bir başqa hədisin mətni də belədir:

“Susuzluqdan ölmək üzrə olan bir köpək quyunun ətrafında gəzirdi. İsrail oğullarından fahişə bir qadın onu gördü. Tez ayaqqabısını çıxardı, onunla köpək üçün quyudan su çəkdi, ona su verdi. Buna görə o qadın bağışlandı”.⁹⁴⁴

Nizami altıncı beytdə tarixi nüskdən istifadə edir. Burada diqqəti çəkən ilk məsələ odur ki, nüsk olaraq qadınla bağlı hadisəni seçir. Bu, ilk sırada məqalənin giriş bölümünün tənqidi ruhu ilə bağlıdır, şair müqayisə şəraiti yaradır, şahın halını təsvir edir, onu heç bir imkanı olmayan qadınla müqayisə edir. Sənin əlində bu qədər imkanın var, ancaq heç bir saleh əməlin yoxdur.

⁹⁴³ Buxari, “Müsakat”, 9, “Məzalim”, 23, “Ədəb”, 27; Müslim, “Salam”, 153; Əbu Davud, “Cihad”, 44; İbn Macə, “Ədəb”, 8.

⁹⁴⁴ Buxari, «Ənbiya», 54; Müslim, “Salam”, 155.

YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DUL ARVADIN HÜNƏRİNDƏN UTAN

ای هنر از مردی تو شرمسار
از هنر بیوه زنی شرم دار

*Ey namərdliyi hünəri utandırان (nakışı),
Heç olmasa dul arvadın hünərindən utan.*⁹⁴⁵

Bu beytin ideyası da öncəki beytin informasiya yükü üzərində qurulub. Şair burada birbaşa şahı hədəf alır və onu sərt tənqid edir, ona “namərd” deyir. “Sənin namərdliyin hünəri utandırır”, yəni hünər göstərmək, xalqa xidmət etmək, saleh əməllərinlə ölkəni rahatlığa qovuşdurmaq üçün əlində bu qədər geniş imkanların var, hünərlə sənin aranda bir addım məsafə var, ancaq qəlbin ölüdür, nəfsinə məğlub olmusan, təkəbbür səni kor etmişdir, ona görə də hakimiyyət və sərvətin zülm vasitəsinə çevrilmişdir. Heç olmasa, dul arvadın hünərindən utan. O qadın az bir imkanı fürsətə çevirdi, əlindən gələni etdi və qurtuldu, günahları bağışlandı.

Şairin bu acı sözlərlə şahı tənqid etdiyi doğrudur. Ancaq şairin əsl məqsədi tənqid deyil, tərbiyədir. O, şahdan əlini üzməmişdir, onu dəyişdirmək istəyir, ona görə də acı sözlərlə, ibrə-tamiz örnəklərlə onu qəflət yuxusundan oyatmaq istəyir. Nizami Rəbiə modeli ilə sadəcə şahı tənqid etmir, onu aşağılamır (aşağıladığını tərbiyə edə bilməzsən), onun halına acıyır, vəziyyətin qorxunc olduğunu göstərir, onun vicdanını, duyğularını, aqlını, qəlbini, iradəsini hərəkətə gətirmək istəyir, deməli, ona dəyər verir, həm onu, həm də xalqı bu zülmədən xilas etməyə çalışır.

⁹⁴⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

Nizaminin dul qadın Rəbiə modeli ilə iki mesajı da var, o, bu örnəklə şahın (insanın) Allah (c.c) təsəvvürünü formalaşdırır, Onun Rəhim və Rauf sifətini önə çəkir, Onun Qafur və Qaffar (çox bağışlayan) olduğunu bildirir. Buna ehtiyac varmı?! Var. Çünki qarşımızda bütün varlığı ilə günaha batmış, mərdliyin qalxanını atmış, təkəbbür xəstəliyinə tutulmuş, xalq üçün qorxunc qulyabanıya çevrilmiş, mülkü ilə öyünən, ölkənin sərvətini talayan, ölümü unutmuş, sərxoş, şeytanın oyuncağı olmuş, Quran və qılıncdan imtina etmiş, fitrəti pozulmuş, qadına bənzəməyə çalışan, göyçək arvadlar kimi zülfünə pərəstiş edən bir şah var. Onu uca Allahın (c.c) Qəhhar (hər şeyi qəhr etmək gücü olan) sifəti ilə necə tərbiyə etmək olar? Onsuz da şeytan hər zaman ümitsizlik verir, bu sözləri pıçıldayır: “Sənin yerin cəhənnəmdir, geriye dönüş yoxdur. Allah səni qəhr edəcək”. Nizami isə dul qadın Rəbiə modeli ilə bunun tərsini söyləyir. Bax, ey şah, O, bu qadının günahlarını bağışladı. Onun aqibəti sənə də qismət ola bilər. Uca Allah (c.c) iklasla Ona yönələn, əməyi dəyərləndirir. Şair, Rəbiə örnəyi ilə şaha dəyişim modeli təklif edir: **günahlarını gör, özünü tanı, qəflət yuxusundan oyan, saleh əməllərə yönəl, heç olmasa, dul arvadın hünərindən utan**”. Utanmaq üçün anlamaq şərtidir (pis və yaxşını birbirindən seçmək), anlasan, öyrənəcəksən, tanıyacaqsan, dəyişəcəksən, o, aqibətini dəyişdirdi, sıra səndədir.

SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BİR ARVADDAN DA ƏSKİKSƏN

چند کنی دعوی مرد افکنی
کم زن و کم زن که کم از یکزنی

*Nə qədər lovğalanacaqsan ki, sən igid yıxansan,
Az qırıldat, az qırıldat, sən arvaddan da əskiksən.*⁹⁴⁶

Nizami “hünər”, “igidlik” anlayışlarını təfsir edir. Rəbiə modelində hünərin özünü dəyişmək istəyi, iradəsi, əməli, öz aqibətinə təsir göstərmək gücü kimi izahı verilir. Nizamiyə görə, saleh əməl hünərdir, insan qədərinə, aqibətinə təsir göstərə bilər. Ən önəmli təsir vasitəsi də özünü, insanları, cəmiyyəti islah edən işlərdir. Şah bu ölçülərdən xəbərsizdir, o lovğalanır, igidləri məğlub etməsini (yıxmasını) qələbə sayır. Nizami təkəbbürlü və lovğa şahın igidlik təsəvvürünü dəyişir, ona gerçək igidliyin ölçüsünü verir. Gerçək igidlik və hünər öz nəfsini məğlub etməkdir, özünü dəyişdirməkdir, günahlardan tövbə edib saleh əməllərə yönəlməkdir. Şair dəyişim örnəyi göstərir və şaha deyir boş-boş danışma, lovğalanma (bu iki keyfiyyət cahilliyin, təkəbbürün əlamətidir), dul, kimsəsiz, gücsüz arvaddan örnək götür.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: HEÇ BİR HÜNƏR ƏDALƏTDƏN GÖZƏL DEYİL

گردن عقل از هنر آزاد نیست
هیچ هنر خوبتر از داد نیست

*Ağılın boynu hünərdən azad deyil,
Və heç bir hünər ədalətdən gözəl deyil.*⁹⁴⁷

Nizami şahı tərbiyə etmək, onu dəyişdirmək istəyir. Dəyişim işinə (inqilaba) onun təsəvvüründən başlayır. O,

⁹⁴⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 98.

⁹⁴⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

tərbiyə işinin birinci mərhələsini, demək olar ki, bitirmişdir. Belə ki, acı sözlərlə, tənqidlə şahın təsəvvürünü kirlərdən, ləkələrdən, çirkablardan yumuşdur, yanlış anlaşılan anlayışların içini boşaltmış, onları səhv mənə yükündən azad etmişdir. Bu təmizlik işi iki yolla gerçəkləşdirilmişdir: acı sözlər (xəstəyə sağaltmaq məqsədi ilə acı dərmanlar vermişdir), örnək göstərmişdir (dul qadın obrazı dəyişimin modelidir). Şairin üçüncü metodu qavramların içini onların gerçək mənaları ilə doldurmaq, bu yolla da şahın təsəvvüründə gerçək hakimiyyət, sərvət, mülk, hünər, igidlik, ədalət anlayışı formalaşdırmaqdır.

Bu məqsədlə hz. Nizami beytin birinci misrasına iki anlayış yerləşdirmişdir: ağıl və hünər. Nizami deyir ki, ağılın boynu hünərdən azad deyil. Bu ağılın varlıq əlamətidir, onun sağlamlığının göstəricisidir. Şair ağılla hünər arasında əlaqə qurur. **Ağıl odur ki, insanı hünər göstərməyə yönəldir. Hünər də sadəcə döyüşdə kimisə məğlub etmək deyil. Nizamiyə görə, hünərin ölçüsü ikidir: nəfsini məğlub etmək, qəlbini təmizləmək, onu uca Allaha (c.c) vermək, bir də saleh əməl (islah edən işlər).** Bu sözlər də dediyimizi təsdiq edir: “Nə qədər lovğalanacaqsan ki, sən igid yıxansan, Az qırılдат, az qırılдат, sən bir arvaddan da əskiksən”. Yəni hünər boş danışiq deyil, gözəl işdir. Dolayısı ilə ağılın göstəricisi əməldir. Nizami ağıl və hünər anlayışlarının mənə yükünü artırır, xalis ağılın (çirklənməmiş, günahlara bulaşmamış ağıl) və əsl hünərin nə olduğunu açıqlayır: “Heç bir hünər ədalətdən gözəl deyil”. **Şair ağılın varlığını hünər saymır, ağıl bütün insanlarda var, o, verilmiş ilahi nemətdir. Nizamiyə görə, passiv olan, istifadə edilməyən, hünər göstərməyən, saleh əməllərə xərclənməyən ağıl**

“ölüdür”. (Burada uca Allahın (c.c) möhtəşəm ayəsi yada düşür: “O, aqlını çalışdırmayanın (düşünmək, anlamaq, saleh əməllərə yönəlmək istəməyənlərin) üzərinə pisliklər tökər”).

Şair şahdan (insandan) aktiv ağıl istəyir, islah edən, çalışan, çalışdıran, gözəl əməllərə yönələn və yönləndirən ağıla (hünər göstərən ağıla) ağıl deyir. O, ikinci misrada aktiv ağılın, hünər göstərən ağılın ən dəyərli əlamətini verir. Ən böyük hünər ədaləti təmin etməkdir. Şahın (hakimiyyətin) varlıq səbəbi də budur. Şairin ədaləti xüsusi vurğulamasının bir səbəbi də öyüdüün ünvanının şah olmasıdır. **Ədalət hər kəsə aid bir ölçüdür, ancaq hakimiyyətin varlıq səbəbidir, şahın birbaşa vəzifəsidir, insanların, cəmiyyətin taleyi ilə bağlıdır, onun (şahın) keyfiyyətini müəyyən edən məsələdir.**

Nizami şahın (insanın) həm təsəvvürünü, həm də aqlını inşa edir. Ona görə də, təsəvvürün inşasına yönəlik qavramları verir, onların içini gerçək mənalarla doldurur, həm də ağılı tərbiyə etmək üçün hökm cümlələri qurur. Məsələn, bu bir hökm cümləsidir: “Heç bir hünər ədalətdən gözəl deyil”. Hökm cümlələrinin məzmununda həm dəyərləndirmə, həm münasibət, həm də müraciət ünvanını anlamağa, qəbul etməyə, anladığını yaşamağa, yaymağa, əmələ çevirməyə yönəltmək var. **Təsəvvürün işi ölçü verməkdir, məsələn, biz nəyə hünər, igidlik, ağıl, ədalət deyirik, onların işini hansı mənə ilə doldururuq. Ağıl da təsəvvürün verdiyi ölçü ilə hərəkət edir, onun ölçüsü ilə ölçür.** Təsəvvürün verdiyi ölçü yanlış olanda ağıl da doğru çalışmır, nəticədə, davranış da, əməl də yanlış olur. Ona görə də, hz. Nizami şahın (insanın) əməllərini düzəltmək üçün öncə onun təsəvvüründən başlayır, inanır ki, təsəvvür dəyişməsə, heç nə dəyişməyəcək. Yəni, ey şah, sən

lovğalanırsan, pəhləvanlığı igidlik sayırsan, boş-boş danışırsan (qırıldadırsan), ancaq sən bir arvaddan da əskiksən. Burada Nizami şahın yanlış igidlik təsəvvürünü alt-üst edir, dul qadın modelini yada salır, igidlik anlayışını saxta, süni mənələrdən təmizləyir, onun gerçək ölçüsünü verir: igidlik ədaləti təmin etməkdir, igidlik ağılla əməli (hünəri) birləşdirməkdir, əməlsiz ağıl ölüdür, passivdir, ağılsız əməl də ziyanlıdır, faydasızdır, islahə deyil, iflasə xidmət edir.

ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: AXAN SU TƏZƏLƏNİBDİR

تازه شد این آب و نه در جوی تست
نغز شد این خال و نه بر روی تست

*Axan su təzələnibdir, ancaq sənin arxında yox,
Xal gözəlləşibdir, ancaq sənin də üzündə yox.*⁹⁴⁸

Nizami hökm cümlələri qurur və şahın ağına müraciət edir. Şair müqayisə şəraiti yaradır. O, təmizlənməni, arınmanı, inkişafı, ədaləti axan su obrazı ilə verir. Axan insan təmizlənər, yəni çalışan, qəlbini nəfsin əsarətindən xilas etmək istəyən qurtulacaq, hərəkət (həqiqət uğrunda mücadilə) arınmadır, təmizlən ki, qurtulasan, artıq yükləri at, bil ki, hər günah bir yüküdür. **Müsəlman axar su kimidir, o, susuz çöllərə (imana susamış qəlblərə) bərəkət verər.** Aktiv ağıl su kimi axan, yəni çalışan ağıldır. Nizami şahı qıcıqlandırır, ağılını hərəkətə gətirir, gözünü açır, ona deyir ki,

⁹⁴⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

axan su təzələnib, ancaq sənin arxında yox. Burada hərəkət (axan su) və hərəkətsizlik (suyu durğun arx) ideyanın açılmasına xidmət edir. Bir yanda diri, canlı, su kimi axan, bərəkətli, aktiv ağıl, ömür, həyat var, o biri yanda ölü, cansız, ruhsuz, passiv ağıl var. Biri həyatdır, biri ölüm. Sənin arxın var, içində su da var (sən insansan, ağılın da var), ancaq o su axmır (ağılın tərsinə işləyir, hakimiyyətin var, ancaq o, zülmə xidmət edir, sərvətin var, ancaq şərə xərclənir).

Axmayan su iylənər, keyfiyyətini itirər, əkinə-biçinə yaramaz, ətrafa pis qoxu yayar, mikrob, xəstəlik qaynağı olar. Axmayan su ölü sudur. Axmayan ağıl, qəlb, iradə, vicdan, hakimiyyət və sərvət (uca Allahın (c.c) müəyyən etdiyi təyinatə uyğun istifadə olunmayan nemətlər) ölüdür, şər və zülmə xidmət edər. Deməli, ağılın, qəlbin, vicdanın, iradənin, hakimiyyət və sərvətin diriliyinin ölçüsü, əlaməti tövhid və ədalətə sərf olunması ilə bağlıdır.

“Xal gözəlləşibdir, ancaq sənin üzündə yox”. Xalı üzdən ayırısaq, o, bəyənilməyən qara bir ləkə olar. Ancaq xal gözəl üzdə olsa, onu daha da gözəlləşdirər, üz gözəl deyilsə, xalın nə faydası var? Birinci misradakı “axan su təzələnibdir” hissəsinin ikinci misradakı qarşılığı “xal gözəlləşibdir” cümləsidir. Yəni ağılı, vicdanı, qəlbi axan su kimi olan (aktiv, diri, canlı, tövhid və ədalətə xidmət edər) insanın içi və dışı uca Allahın (c.c) rəhməti ilə nurlanıbdır (saleh əməl insanı gözəlləşdirər, ona nur verər), qara xal bu parlaq üzə daha da gözəlləşdirib, ayrılıqda dəyəri olmayan xal həm özünün, həm də üzün dəyərini artırır.

“Xal gözəlləşibdir, ancaq sənin üzündə yox”. Misranın ilk mənası budur ki, xal dəyərini üzdən alır, üz gö-

zəldirsə, onu daha da gözəlləşdirir, çirkin üzün də çirkinliyini artırır. Şahın üzü çirkin olduğundan onun üzündəki xal eybəcərliyini daha da artırmışdır. Şair ideyanın ifadəsi üçün xal obrazından istifadə etmişdir. Burada xal obrazı hakimiyyət və sərvətin rəmzidir. Onların dəyəri bu nemətlərə sahib olan insanla bağlıdır. Əgər şah (insan) hakimiyyət və sərvətə əmanət kimi baxırsa, onları idarə edirsə, onların insanlara xidmət vasitəsi olduğunu bilirsə, o zaman bu iki nemət şahın da, özünün də dəyərini artırır, ağ üzdəki qara xal kimi onu gözəl göstərir. Şah dəyərini hakimiyyət və sərvətdən alırsa, onlara mülk kimi baxırsa, idarə olunursa, onda bu iki imkan zülm vasitəsinə çevrilir, çirkin üzdəki qara xal kimi şahı daha da eybəcərləşdirir, onu qorxunc qulyabanıya çevirir.

Nizami iki qütb təsvir edərək (axan, diri, bərəkət qaynağı su, durğun, ölü, çirkab su, nurlu üzdəki qara xal, çirkin üzdəki qara xal) şahın hakimiyyət və sərvət təsəvvürünü inşa edir, onu halını anlamağa yönəldir, aqlını, qəlbini, vicdanını oyadır.

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YAXŞILIĞIN DURUMUNU SEV

چرخ نہای محضر نیکی پسند
نیک در اندیش ز چرخ بلند

*Sən çərx deyilsən, yaxşılığın durumunu sev,
Uca çərx (təhlükəsi) haqqında yaxşıca fikirləş.*⁹⁴⁹

⁹⁴⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

Həz. Nizami bu beytdə şahın (insanın) təsəvvürünü, ağıl, qəlb və vicdanını inşa etmək üçün həyatın, ömrün mənasını izah edir. Bunun üçün açar söz olaraq ölüm anlayışını seçir. Çünki şahı (insanı) nəfsin əsarətindən xilas etmək, cəhalətin pəncəsindən qurtarmaq, onun vicdanını qəflət yuxusundan oyatmaq istəyir, cahilliyin əlamətlərindən birinin ölümü unutsaq, uca Allah (c.c) yoxmuş kimi yaşamaq, Onu həyatın bütün sahələrindən çıxarmağa cəhd etmək olduğunu bilir. **Şair nəfsə qarşı ən təsirli silahı seçir. Nəfs ölümü heç sevməz, onu xatırlamaqdan belə qorxar, çünki ölümün varlığı onun yoxluğu**dur. “Sən çərx deyilsən”, yəni göyün, fələyin sirrini bilmirsən, ölüm əmrinin nə zaman gələcəyindən xəbərin yoxdur, ölüm fərmanını sən imzalamırsan, o, hər an gələ bilər. **Çıxış yolun birdir, yaxşılığın durumunu sevmək, hər an ölümə hazır olmaq, gözəl əməllərlə axirət azuqəsi tədarük etmək.**

“Uca çərx haqqında yaxşıca fikirləş”, yəni ölümü unutma, sənə verilmiş şansı dəyərləndir, imtahan dünyasında yaşadığını bil, axirət hesabına inan və ilahi tərəzinin savab gözüne qoya biləcəyin saleh əməllərin olsun.

Nizami beytdə “çərx” sözündən iki dəfə istifadə edir. Birinci misrada “sən çərx deyilsən” deyir. Burada əsas məqsəd hakimiyyət və sərvət tutqusu, sərxoşluğu ilə məst olmuş, özünü yenilməz hesab edən, “vəfası olmayan mülklə öyünən”, əbədi olduğunu düşünən, pəhləvanlığı ilə lovğalanan, təkəbbür xəstəliyinə tutulmuş, aqlını itirmiş şahın acizliyini ona başa salmaqdır. Ey şah, niyə qürrələnirsən, ölümün və həyatın sahibi sən deyilsən ki? Ölümə çarən varmı?

Şair ikinci misrada da “çərx” sözünə yer verir: “Uca çərxin (təhlükəsi) haqqında yaxşıca fikirləş”. Burada Nizami şa-

hı ölümü və axirəti düşünməyə yönəldir, onu fani dünyadan və fani varlığından qoparıb axirətə bağlayır, ona hesabı xatırladır.

ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BU MAYA İLƏ (BÖYÜK) GƏLİR QAZANMAQ OLAR

جز گهر نیک نباید نمود
سود توان کرد بدین مایه سود

*Gövhərin yalnız yaxşısını göstərmək olar,
Belə Maya ilə (böyük) gəlir qazanmaq olar.⁹⁵⁰*

Şair bu beytin ideyasını “gövhər” kodu ilə vermişdir. “Gövhər” bir şeyin əslidir, cövhəridir, ən qiymətli hissəsidir, xalis olanıdır, ona görə də çox dəyərlidir. Bu beyti öncəki beytlə, bütövlükdə məqalətin məzmunu ilə birgə oxuduqda ideyası tam açılmış olur. Belə ki, bu beyt şahın düşüncəsini, qəlbini, vicdanını günah kirlərindən təmizləyən beytlər sırasında deyil, onları gerçək dəyərlərlə yenidən inşa edən beytlər arasında yer tutur. **Birinci qrup beytlərdə pisi, günahı göstərmək, onları acı bir dillə tənqid etmək, “çürük binanı” yıxmaq əsasdır, ikinci qrup beytlərdə isə, yıxılmış binanın yerində, sağlam təməllər üzərində yeni saray tikmək, yaxşını, doğrunu, faydalını, alternativini göstərmək önəmlidir. “Yıxıcı, yuyucu beytlər”in leksikası, obrazları, dili, “qurucu beytlər”in üslubundan çox fərqlidir. “Yandırıcı beytlər”in obrazları, rəmzləri və dil vahidləri bunlardır: “nəfsinə məğlub**

⁹⁵⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

olmuş, onun qarşısında diz çökmüş, ona yalvaran, ağlayan şah (insan)", "təkəbbürün kor etdiyi cahil", "xalq üçün qulyabanıya çevrilmiş" qorxunc varlıq, sərvətə, hakimiyyətə mənim deyən, onlara əmanət kimi deyil, mülkiyyət kimi baxan, onlarla öyünən, ölümü, axirəti unudan, uca Allahı (c.c) ağlından, qəlbindən və həyatından çıxaran qafil, ömrünü israf edən, gününü eyş-işrətlə keçirən, şərab düşkününü sərxoş, şeytanın oynacağına çevrilmiş kukla, kitabı və qılınıcı atıb, əlinə badə, daraq, güzgü götürüb saçı ilə oynayan, fitrəti pozulmuş, qadınlaşmış zavallı, bir dul qadın qədər qeyrəti olmayan namərd, söz pəhləvanlığı ilə lovğalanan boşboğaz...

"Qurucu beytlər" in üslubu isə tamam fərqlidir, bu beytlərdə mənaları təhrif olunmuş, içi boşaldılmış qavramlar gerçək mənaları ilə "dirildilir", onlarla şahın (insanın) təsəvvürü, hökm cümlələri ilə ağıl, örnəklərlə şəxsiyyəti inşa olunur. Şair ilk sırada "ağıl" nemətini dəyərləndirir, onun gerçək mənasını açıqlayır, onun bir əmanət olduğunu deyir, ağılın şükürünün düşünmək, anlamaq olduğunu bildirir, düşünməyən ağıla "ölü" deyir. Nizami ağılla hünər arasında əlaqə qurur, hünər qavramının gerçək mənasını izah edir, deyir ki, hünər ədaləti təmin etməkdir, bir şah (insan) üçün bundan dəyərli iş yoxdur. Şair üçüncü qavram olaraq ədaləti seçir, deyir ki, ədalət hər şeyin haqqını verməkdir, hər şeyi öz yerinə qoymaqdır, hər şeydən ilahi təyinatına uyğun istifadə etməkdir.

Nizami ölüm və axirət anlayışlarının mənalarını şahın (insanın) təsəvvürünə təqdim edir: ölüm və hesab mütləqdir, ömrün, ölüm və axirətin sahibi uca Allahdır (c.c), ömür əmanətdir, sənə olmayan şeylə öyünmə, ölüm hər an gələ bilər, axirətdə səni xilas edəcək tək şey saleh əməllərindir.

Şərh etdiyimiz on ikinci beyt də “qurucu beytlər”in sırasında yer alır. Burada şair yenidən ədalət, saleh əməl anlayışlarının şərhinə qayıdır. **Ədaləti, saleh əməli “gövhər”, “maya” adlandırır. Yəni işin əsli, ən dəyərlisi ədalətdir, saleh əməldir, bir şahın (insanın) ən önəmli vəzifəsi ədaləti təmin etməkdir. Nizami ədalət anlayışının, saleh əməlin doğru və dərindən anlaşılması üçün onları alış-veriş (ticarət) mənasını ifadə edən sözlərlə təqdim edir: gövhər (ən qiymətli daş, qiymətli daşların cövhəri, əsli), gövhərin ancaq yaxşısını göstərmək olar (malı satmaq üçün onu alıcının görməsi şərtidir), “maya”, əlindəki nemət, “çox gəlir qazanmaq olar”, yəni satıcının əlindəki maya (mal) gövhər olsa, qazancı çox olacaq.**

Bu beytdə iki tərəf təsvir olunur, biri satıcı, o birisi alıcıdır. Satıcı insan, alıcı isə uca Allahdır (c.c). Nizami bu alış-verişdə insanın qazanlı çıxmasını istəyir (burada uca Allahın (c.c) nə isə qazanıb qazanmamasından söhbət getmir, O, Səməddir, heç bir şeyə möhtac deyil. Burada söhbət uca Allahın (c.c) insanın bu dünyadakı əməllərini axirətdə dəyərləndirməsindən gedir). Şair şahın (insanın) qazanlı çıxması üçün bu dünya ilə axirəti bir-birinə bağlayır. Sən aldığın hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevir ki, hesab günü ilahi tərəzinin (tərəzi də alış-verişin vacib şərtlərindən biridir. İlahi tərəzi ilahi ölçü deməkdir. Uca Allahın (c.c) ölçüsü Qurani-Kərimin ayələridir) savab gözüne qoymağa əməlin olsun. Bu dünyadakı saleh əməllərin ən gözəli, əsli, gövhəri isə ədalətdir. Ey şah, əgər sən ölkəni ədalətlə idarə etsən, bu axirətdə ilahi tərəzinin savab gözüne qoyacağın ən qiymətli sərvətin, gövhərin, mayan olacaq. Sən böyük qazanc əldə edəcəksən, yəni cənnəti qazanacaqsan, qazancların ən gözəli də budur.

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ZÜLM ETMƏK BƏYƏNİLƏN ƏMƏL DEYİL

نیست مبارک ستم انگیختن
آب خود و خون کسان ریختن

*Zülm etmək bəyənیلən əməl deyil, (çünki bu)
Öz üzünün suyunu (abırını) və xalqın
qanını tökmək (deməkdir).⁹⁵¹*

Nizami öncəki beytdə ədaləti ən xeyirli maya, gövhər adlandırır. Bu beytdə isə ədalətin ziddi olan zülm anlayışını dəyərləndirir, fikrini hökm cümləsi şəklində quraraq birbaşa şahın ağına müraciət edir: zülm etmək bəyənیلən iş deyil. Şair beytin ikinci misrasında zülmün iki nəticəsini açıqlayır: zülm etmək şahın üzünün suyunu tökər, yəni onun həya duyğusunu yox edər, onu həyasızlaşdırar.

Dinə görə, açıq-aşkar işlənən günahlar daha qorxuludur, çünki günahkarın da, toplumun da əxlaqını pozur. Ona görə də, İslam dini insanın açıq işlənən günahları daha qorxulu saymış, daha ağır cəzalar tətbiq etmişdir. Bundan başqa, islam dini insanın həya duyğusunu qorumaq üçün bir sıra tədbirlər də düşünmüşdür. Məsələn, insanların günahlarını araşdırmaq, ifşa etmək, gizli durumlarını öyrənməyə cəhd göstərmək yasaqlanmışdır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَّعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ
(Hucurat, 49/12)

⁹⁵¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

“(Ey iman edənlər!) Zənnin bir çoxundan uzaq durun! Çünki zənnin bir qismi ağır günahdır! Bir-birinizin qüsurluğunu araşdırmayın və biriniz o birinizin qeybətini də etməyin! Sizdən biriniz heç ölü qardaşının ətini yeməkdən xoşlanarmı? Demək ki, diksindiniz! Belədirsə, Allahdan qorxun! Şübhəsiz ki, Allah tövbələri çox qəbul edəndir, çox mərhəmət edəndir!”

İslam dininin insanların həya duyğusunu qorumaq üçün tətbiq etdiyi başqa bir yol da doğru olanı əmr edib, yanlış olandan çəkinmək metodudur. İslam peyğəmbəri həya duyğusunun qorunmasına çox önəm vermiş, onu imanın ayrılmaz bir parçası saymışdır:

“Həya imandandır”.⁹⁵²

“Həyanın hamısı xeyirdir”.⁹⁵³

“Həyadan ancaq xeyir gəlir”.⁹⁵⁴

“Hər dinin bir (təməl) əxlaq prinsipi vardır. İslamın təməl əxlaqı da həyadır”.⁹⁵⁵

“Dörd şey peyğəmbərin sünnətindəndir: həya, gözəl ətir, misvaq, nikah”.⁹⁵⁶

“Allah bir qulun həlakını dilədiyində (qəlbindən) həya duyğusunu alır”.⁹⁵⁷

Peyğəmbərimiz bir gün əshabına belə buyurdu: “Allahdan haqqı ilə həya edin”. Səhabə dedi: “Allaha həmd olsun ki, ondan həya edirik”. Peyğəmbər buyurdu: “Siz

⁹⁵² Buxari, “İman”, 16; “Ədəb”, 77; Müslim, “İman”, 57-59; Əbu Davud, “Sünnə”, 14.

⁹⁵³ Müslim, “İman”, 61.

⁹⁵⁴ Buxari, “Ədəb”, 77; Müslim, “İman”, 60.

⁹⁵⁵ Macə, “Zühd”, 17.

⁹⁵⁶ Tirmizi, “Nikah”, 1; “Müsnəd”, 5/421.

⁹⁵⁷ İbn Macə, “Fitən”, 27.

mənim məqsədimi anlamadınız. Allahdan gerçək mənası ilə həya edən başını və başının içindəkiləri, qarnını və qarnının içindəkilərini qoruyar. Ölümü, həyatın faniliyini və yox olmağı düşünər. Kim axirəti istərsə, dünyanın nemətlərini tərk edər. Kim bunları edərsə, Allahdan gerçək mənası ilə həya etmiş olar”.⁹⁵⁸

Nizami öncə zülmü ortaya çıxaran səbəbləri açıqlayır. Deyir ki, zülmün səbəbi dünyəviləşməkdir, uca Allahı (c.c), axirəti, ölümü unutmaqdır, nəfsinə məğlub olmaqdır. Zülmün ən ağır nəticələrindən biri də insanların həya duyğusunu yox etməsidir. Həya duyğusu əxlaqın əsaslarından olduğundan o yox olanda əxlaq da pozulur, insan və toplum qoruyucu gücünü itirir. Nizami deyir ki, zülm həm də insanların fiziki varlığını təhdid edir, onların qanını tökür, zalım olan şah insanların yaşamaq haqqını əlindən alır, günahsız insanları öldürür.

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BƏLKƏ, İKİ-ÜÇ HİMMƏT BİR-BİRİ İLƏ QARIŞIB

رفت بسی دعوی از این پیشتر
تا دو سه همت بهم آید مگر

*Bundan əvvəllər xeyli iddialar edilib ki,
Bəlkə iki-üç himmət bir-biri ilə qarışa.*⁹⁵⁹

Nizami dördüncü məqalətin dörd beytində “himmət” anlayışından istifadə etmişdir. Bu beytlər “qurucu beytlər” sırasında yer tutur. Bu dörd beytin ortaq özəlliyi odur ki, şair

⁹⁵⁸ Tirmizi, “Qiyamə”, 24.

⁹⁵⁹ Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, səh. 99.

şahı qorxudur, çəkındirmə üsulu ilə onu tərbiyə etmək istəyir. Ona görə də “himmət” anlayışına yer verir. **“Himmət”** ərəbcədir, lütf, kərəm, mürüvvət, ehsan kimi mənaları var. **“Himmət”** bir dini anlayış olaraq bu mənaları ifadə edir: **“Bütün maddi şeylərdən üz çevirib Haqqa yönəlmək, qəlbi diriltmək, çoxluqdan qaçıb, Allahdan və Allahın rızasından başqa hər cür düşüncələrdən boşalıb zahiri səbəb və vəsilələrdən uzaqlaşmaq. Bir kimsənin himməti ancaq uca Allahla olsa, Ondan başqa olan şeylərə qarşı dağınıq bir vəziyyətdə olar... Uca Allah ilə himmətin bir olması üçün yaradılan şeylərdən üz çevirmək və maddi şeylərdən uzaq durmaq zəruridir. Ancaq bu yolla Haqqa yönəlmə və himmət sağlam olar. Bu mərtəbə himmətin ən ucasıdır”**.⁹⁶⁰

Himmətin bir də təsəvvüfə bağlı anlamı var. Təsəvvüf əhlinə görə, övliyalar, kərəmət sahibi insanlar bütün varlığı ilə uca Allaha (c.c) yönəlirlər, maddi və mənəvi enerjilərini səfərbər edirlər, bu da onlarda mənəvi güc yaradır. Bu mənəvi gücü əldə edən övliyalar uca Allahın (c.c) lütfü və izni ilə dilədiklərini yerinə yetirirlər, məqsədlərini gerçəkləşdirirlər, insanları tərbiyə edirlər. Onların himməti dağları yerindən oynadır. **“Pirlər dərvişlərini himmət gücü ilə tərbiyə və idarə edərlər”**.

Nizami bu beytdə himməti mənəvi güc kimi təqdim edir. Övliyanın baxışı insanlara təsir etdiyi kimi, xalqın baxışı, münasibəti də şaha təsir edir. Ədalət xalqda müsbət, zülm isə mənfi enerji formalaşdırır. İnsanların himmət gücü birləşəndə qarşısıalınmaz enerjiyə çevrilir. Nizami şahı xalqın

⁹⁶⁰ “İslami kavramlar”, göstərilən qaynaq, səh. 328.

nifrətindən qorunmağa çağırır. Bu nifrətin onun dünyasını və axirətini alt-üst edəcəyini söyləyir. Xalqın şaha sevgi ilə baxmasının şərtlərini açıqlayır.

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: XALQIN HİMMƏTİNDƏN QORX

داد کن از همت مردم بترس
نیمشب از تیر تظلم بترس

*Dadlara çat, xalqın himmətindən qorx,
Gecəyarısı zülmkar əlindən edilən ah və
əfqanlardan qorx!*⁹⁶¹

Xalqın nifrət dolu baxışlarından qorx. Zülm altında inləyən insanların ahı uca Allahın (c.c) qəzəbini sənə yönəldər, məzlumun ahı səni tutar. Nizami deyir ki, nifrət və qorxunun qaynağı zülm, sevgi və ümidin qaynağı isə ədalətdir. Ona görə də, şahı ədalətə çağırır. “Dadlara çat”, yəni insanlara yardım et, onların əlindən tut, insanlarla münasibətdə əsas ölçün ədalət olsun.

Nizami şahın zülmünün şiddətini göstərmək üçün misrada bu sözlərə yer verir: “Gecəyarısı zülmkar əlindən edilən ah və əfqanlardan qorx!”. Bu sözlər həm zülmün davamlılığını göstərir (zalımlar insanların gecələrini də əlindən alır), həm də zülmün yaratdığı şiddətə, qorxuya işarə edir. **Belə ki, ah-əfqan edən insan həm öz halını dilə gətirir, həm də zalıma lənət oxuyur. Ancaq bunu gecənin qaranlığında edir, tanınmasını istəmir. Bir şah düşünün ki, onun ölkəsinin hər yerində, hər evdən gecənin qaranlığında ah-əfqan, qarğış və lənət səda-**

⁹⁶¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

ları yüksəlir. Ona görə də şair bir beytdə iki dəfə şaha “qorx” deyə müraciət edir.

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: HİMMƏT TƏSİR EDİR

همت از آنجا که نظرها کند
خوار مدارش که اثرها کند

*Himmət o yerə ki nəzər salır,
Oraya (möhkəm) əsər edir, buna xor baxma!*⁹⁶²

Himmət səfərbər olmuş gücün eyni nöqtəyə yönəlməsidir. Şair öncə himmət anlayışını izah edir, ikinci beytdə şahı xalqın himmətindən qorxmağa çağırır, üçüncü beytdə isə himmətin təsirini diqqətə çatdırır. Himmət nəzər saldığı yerə güclü təsir edir, yəni ədalətdən, sevgidən yarananda şahı (insanı) uca Allahın (c.c) rəhmətinə qovuşdurur, zülm və qorxudan yarananda isə Onun qəzəbinə düçar edir. “Sən buna xor baxma”, yəni sənə yönəlmiş təhlükəni gör, ayıl, gözünü aç və ədalətə yönəl.

Nizami zülmün faciəvi nəticələrini, şahı gözləyən təhlükənin böyüklüyünü göstərmək, onu ayıltmaq, tərbiyə etmək, doğru yola yönəltmək üçün “təhdid beytləri”ndə felin əmr şəklini seçir: “qorx!”, “dada çat!”, “xor baxma!”...

Nizamiyə görə, himmətin dəyişdirmə gücü var. Bu güc qurucu da ola bilər, dağıdıcı da.

⁹⁶² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖR MAHMUDUN BƏDƏNİ NƏ GÜNƏ QALDI

همت آلوده آن یک دو مرد
با تن محمود ببین تا چه کرد

*Bir-iki kişinin incimiş himməti,
Gör Mahmudun bədənini (nə günə) saldı.*⁹⁶³

Nizami dördüncü məqalətdə şahı tərbiyə etmək üçün iki dəfə tarixi nümunəyə müraciət etmişdir. Onlardan birincisi örnəkdir, ikincisi ibrət. Yaxşı nümunələr örnək göstərilir, pis nümunələr ibrət. Örnək bənzəmək (onun gerçəkləşdirdiyi missiyanı gerçəkləşdirmək), ibrət uzaqlaşmaq (onun etdiyini etməmək) üçündür. Şair örnəyi mənzum məqalətin birinci bölməsində, “yıxıcı beytlər” sırasında verir. O, şahın zülmünü tənqid edir, müsbətə doğru dəyişməyin mümkün olduğunu bildirir və şaha susuz itə su verərək uca Allahın (c.c) rəhmətini qazanan dul qadın örnəyini göstərir.

Nizami ibrət nümunəsi kimi Mahmud Qəznəvini (999-1030) seçir. Rəvayətə görə, Mahmud Qəznəvi Hindistanı fəth edərkən bir neçə kahini və yoqa ilə məşğul olan insanı incidir. Onlar da öz sehləri, təsir gücü vasitəsi ilə şahı xəstələndirirlər. Həkimlər onu müalicə edə bilmirlər. Bu zaman Mahmud Qəznəvi öyrənir ki, onun xəstəliyinin səbəbi kahin və yoqların təsiridir. Şah onları yanına çağırır və şəfa duaları oxumağa məcbur edir. Bundan sonra şah sağalır.

Nizami şahı (şahları) ibrət götürməyə çağırır. Onlara deyir ki, bir-iki incimiş insanın himməti Mahmudun bədənini

⁹⁶³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

xəstəliyə düçar etdisə, zülm etdiyiniz xalqın himmətinin sizə necə təsir edəcəyini düşünün.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: PAK NƏFƏSLƏRİN HİMMƏTİNDƏN QORX

همت چندین نفس بی غبار
با تو ببین تا چه کند روز کار

*Gör indi çoxlarının pak nəfəsinin himməti,
İşə başlasa, sənin başına nələr gətirər.⁹⁶⁴*

Nizami birinci misrada “xalqın pak nəfəsinin himməti” deyir. Şair bu sözlərlə himmət gücünün təsirinin şərtini açıqlayır. Yəni haqsız olan insanın ahı, əfqanı, qarğıışı, duası təsir etməz. Gücün, enerjinin himmətə çevrilməsi, təsir göstərməsi haqlılığa bağlıdır. Nizami bu sözlərlə xalqı müdafiə edir, onların zülm altında yaşadığını bildirir. Şahı “xalqın pak nəfəsinin himməti” ilə qorxudur, onu dəyişməyə çağırır.

ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: MƏLƏKLƏRİN YOLU İLƏ GET

راہروانی کہ ملایک بیند
در ره کشف از کشفی کم نیند

*Mələklər gedən yolla yol gedənlər,
Kəşflər yolunda kəşəfdən geri qalmırlar.⁹⁶⁵*

⁹⁶⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

⁹⁶⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

Nizami zalım şaha yol göstərir, onu dəyişməyin, bağışlanmağın mümkünlüyünə inandırmağa çalışır, onu pak nəfəslilərin himməti ilə qorxudur, bu himmətin uca Allahın (c.c) qəzəbini şaha yönəldəcəyini bildirir. O, şahı bu fikrə inandırmaq üçün su tısbağasını misal çəkir. Şair birinci misraya mələk, ikinci misraya su tısbağası (kəşəf) obrazını yerləşdirir. “Mələklər gedən yolla gedənlər”, yəni mələklər kimi uca Allahın (c.c) əmrlərini qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirənlər Onun qoruması altındadır. Belə insanlar “kəşflər yolunda kəşəfdən geri qalmırlar”. Kəşəf su tısbağasıdır. O, dəniz sahilində yumurtlayır. Yumurtalarını quma basdırıb uca Allahın (c.c) kərəminə ümid edərək yenə dənizə qaydır. Yumurtalar qumda döllənir, bir müddət keçəndən sonra tısbağa balaları yumurtadan çıxıb, dənizə gedirlər. Bütün bunlar uca Allahın (c.c) onların fitrətinə yerləşdirdiyi qanunlarla baş verir. Kəşəfin çıxış yolu tapmasının, yaşaya bilməsinin səbəbi onun ilahi iradəyə itaətidir.

Nizami bu misalla şaha deyir ki, pak nəfəsli insanlar da uca Allaha (c.c) itaət edirlər, mələklər gedən yolla gedirlər, ona görə də su tısbağasının kəşf etdiyini onlar da kəşf edəcəklər, onların itaəti ilahi kərəm və mərhəməti cəlb edəcək, himməti Onun qəzəbini şahın üzərinə yönəldəcək. Bu da şah üçün böyük fəlakət olacaq.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONLARIN ZƏHƏRLİ OXLARI SƏNƏ DƏYMƏSİN

تیغ ستم دور کن از راهشان
تا نخوری تیر سحرگاهشان

***Zülm qılınıcı onların yolundan uzaq elə ki,
Onların zəhərli oxları sənə dəyməsin.⁹⁶⁶***

Nizami bu beytin ideyasını döyüş səhnəsi vasitəsi ilə təqdim etmişdir. Zalım şahın əlində zülm qılınıcı var. Burada “zülm qılınıcı” ədalətsizliyin simvoludur. Şairə görə, zalım və ədalətsiz şah öz xalqı ilə döyüşən insandır. O, şaha deyir ki, pak nəfəsli (uca Allaha (c.c) itaət edən) insanlara zülm etmə, bu zülm onların zəhərli oxlarını sənə yönəldəcək (Nizami ikinci misrada “zəhərli ox” deyərkən pak nəfəsli insanların himmət gücünü nəzərdə tutur). Öz xalqı ilə döyüşən şah məğlub olacaq, pak nəfəslilərin (mələklərin yolu ilə gedənlərin) zəhərli oxları onu öldürəcək. Zülm nifrət doğurur, bu nifrət zəhərli oxlara – himmət gücünə çevrilib şahın bu dünyasını və axirətini alt-üst edir.

Nizami beytin birinci misrasında deyir ki, zülm qılınıcı onların (pak nəfəslilərin, mələklər gedən yolla gedənlərin, itaət edənlərin) yolundan uzaq elə. Yəni şahın, idarəçilərin, siyasi sistemin ədalətsizliyi, zülmü fərdin və cəmiyyətin yolunun-inkişafının qarşısındakı ən böyük əngəldir. Nizami şaha xalqın himmət gücündən-zəhərli oxlarından qorunmağın yolunu göstərir: ədalətə yönəl və qurtul.

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏT PADŞAHLIĞIN (ƏSAS) ŞƏRTİDİR

دادگری شرط جهاندار است
شرط جهان بین که ستمگاریست

⁹⁶⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

*Ədalət padşahlığının (əsas) şərtidir,
Cahanın qəddarlığı onsuz da (bizə) bəsdir.*⁹⁶⁷

Nizami bu beytdə idarəçiliyin (padşahlığın) əsas ölçüsünü açıqlamışdır. O da ədalətdir. Bir şahın vəzifəsi ədaləti təmin etməkdir, hər kəsin haqqını özünə verməkdir. Bunun üçün ədalətli qanunlar qoyulmalı, bu qanunlar tətbiq olunmalı, onların icrasına nəzarət edilməlidir. “Cahanın qəddarlığı onsuz da (bizə) bəsdir”, yəni bu dünyada insanın yükü onsuz da ağırdır, bu dünya fanidir, ölümlüdür, imtahan yeridir, səhv edəni bağışlamır, cazibədardır, insanı aldatmağa çalışır, insan bu dünya ilə savaş halındadır. Bu qəddar dünyada şah da ədalətsiz olsa, yaşamaq mümkün olmur.

İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SABAHKI EVİNİ ABAD ET!

هر که در این خانه شبی داد کرد
خانه فردای خود آباد کرد

*Bu evdə hər kim bir gecə xeyirxahlıq etsə,
O, öz sabahkı evini abad etmiş olur.*⁹⁶⁸

Bu, dördüncü məqalətin sonuncu beytidir. Nizami hökm cümlələri qurur, şahın ağılına müraciət edir, ona ən doğru yolu, ölçünü göstərir. **Bizə görə, Nizaminin şahı tərbiyə metodunun**

⁹⁶⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 99.

⁹⁶⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

əsasında başlıca olaraq üç ideya var: tövhid, ədalət və axirət. Şair öncə şahın zülmə kirlənmiş, korlanmış, fitrəti pozulmuş təsəvvürünü, ağıl və qəlbini təmizləyir, sağlam tövhid inancını onun düşüncəsinə yerləşdirməyə çalışır. Bu ilk şərtidir, çünki şahın (insanın) ilahi nizamdan uzaqlaşmasının səbəbi onun tövhid inancının pozulmasıdır. İnsanı insan edən, onun aqlının, təsəvvürünün, qəlbinin, ruh və vicdanının mayası olan tövhid inancı pozulanda, təhrif olunanda təsəvvür, ağıl, vicdan, qəlb, ruh tərsinə işləyir, insanın iç dünyasındakı nizam pozulur, davranış, əxlaq və əməl istiqamətini itirir, azır, zülmə xidmət edir.

Nizaminin tərbiyəyə haradan başlanmalı sualının cavabı budur: insanın təsəvvürünü, aqlını, ruhunu, qəlb və vicdanını tövhid inancı ilə inşa et. Tövhid inancına sahib olan insan zülm etməz, cana haqsız yerə qıymaz, rüşvət almaz, insanların əlindəkinə göz dikməz, yalan danışmaz, haram yeməz, yaradılan hər şeyə əmanət kimi baxar.

Nizaminin şahı (insanı) tərbiyə metodunun ikinci əsası ədalətdir. Şairə görə, ədalət hər şeyi layiq olduğu yerə qoymaqdır. Ədalət insanlarla münasibətin əsas ölçüsüdür, padşahlığın şərtidir. Uca Allahın (c.c) və xalqın sevgisini qazanmağın yolu da ədalətdir. Ona görə də, şair hər zaman şahı zülmədən çəkindirib ədalətə yönəldir (“ədalət qatını aç, zülmü qatla”, “ədalətin sədası bu dünyada qalacaq”, “ədalətin qapısını döy”, “insanları razı sal”, “itaət elə, üzünü günahdan çevir”, “sənin işin naz etmək deyil, naz çəkməkdir”...)

Nizaminin şahı (insanı) tərbiyə metodunun üçüncü əsası axirət inancıdır. Ona görə, axirətə inanmaq mütləq ədalətə inanmaqdır. Yəni axirətə, hesab gününə, cənnət

və cəhənnəmə inanmayan mütləq ədaləti təmin etməz. Nizami şahı ədalətə sövq etmək üçün onun düşüncəsində axirət inancı formalaşdırır, onu axirətdən bu dünyaya baxmağa çağırır, aldığı hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirməyin yollarını göstərir. Çünki axirətə, ilahi hesaba, cənnət və cəhənnəmə inanan zülm etməz, ədaləti sevr, özünü hər an uca Allahın (c.c) qarşısında hiss edər, uca Allahın (c.c) onu hər an gördüyünə, bildiyinə, eşitdiyinə inanar və ədalətə yönələr. Nizami şaha hamıya eyni şeyi ver demir, hər kəsə layiq olduğunu ver deyir, bu mənada ədalət fərq qoymaqdır. Bir olan qaydanın, qanunun, ölçünün eyniliyidir. Nizami axirət inancının ədaləti təmin edəcəyini söyləyir (“axirətə üzr aparma, üzr sözdür, səndən hiylə istəmirlər, səndən əməl istəyirlər”, “o dünyaya xəcalətlilər kimi getmə”, “insanları razı sal ki, uca Allah (c.c) da səndən razı olsun”, “qiyamət günü bu basqınlardan ötrü mənə sorğu-suala tutacaqlar”, “zülmün hasili göz yaşından başqa nə ola bilər?”, “qabaqda aqibət var, gəl ondan qabaq öz əməllərini gözdən keçir”, “bu dünyanı ver, o dünyanı al”, “bir gün qiyamət günü gələr ki, bu əməl sənə yaxşılıq edər”...)

Nizami sonuncu beytin ideyasını da tövhid, ədalət və axirət inancı üzərində qurub. Şair bu dünya ilə axirəti birbirinə bağlayıb, səbəb və nəticə əlaqəsini göstərər, hər iki dünyanı ev modeli ilə təqdim edib: “Bu evdə (bu dünyada) hər kim bir gecə xeyirxahlıq etsə, o, öz sabahkı evini abad etmiş olur”.

Nizami çox zaman dünyanı ev modeli ilə təqdim edir. Ev ailə ilə bağlı anlayışdır, doğmalığı, sevgini, əlaqəni göstərər. Şair geniş mənada yer üzünü bir ev, insanları da bir ailənin üzvləri kimi dəyərləndirir. Hər insanı bu dünyanı

“rəhmət evi”nə çevirməyə çağırır. Dar mənada isə şaha deyir ki, idarə etdiyin ölkə sənin evindir, bu ölkənin vətəndaşları da ailə üzvlərindir, sən də bu ailənin başçısısan. Evin içində nizam yaratmaq sənin vəzifəndir. Bu nizamı, barışı, sevgini də ədalətlə təmin etmək olar. Nizami deyir ki, ədalətli olmaq (adillik) xeyirxahlıq güdməkdir, ölkənin və qoşunun xeyirxahı olsan, bütün ölkə və qoşun sənə yaxşılıq diləyəcək, zülm ölkəni (evi) dağıdar, bu dünyada və axirətdə yaxan insanların əlində qalar, ilahi cəzaya məhkum olarsan.

Şair birinci misrada belə deyir: “Bu evdə hər kim bir gecə xeyirxahlıq etsə”, - burada “gecə” sözü diqqəti çəkir. Bizcə, “gecə” sözü müxtəlif mənaları ehtiva edir: bu dünya bir gecədir, axirət isə gündüz, bu dünyada etdiyin heç bir şey gizli qalmayacaq, “bir gecə xeyirxahlıq etsə”, yəni kiçik bir saleh əməl də böyük savablara yol açabilir, axirət qurtuluşuna səbəb olar. Sənin az da olsa, saleh əməlin olsun ki, öz sabahkı (axirətdəki) evini abad etsin. Axirətdə ev almağın bədəli var, sən şah kimi bu dünyadakı imkanlarını ədalətin təmin edilməsinə xərclə ki, axirətin rəhmət evinin sakini olasan.

“Həqiqət yolu yolçularının soltanı Şeyx Nizami şahənə bir qartal kimi idi. Yolgöstərənlik göylərində qanad açmış müqəddəs yuvalı bir quş idi. Onun kəramətinin qanadları altında ağıl sahibləri hadisələrin qızmar günəşinin istisindən nicat tapırdılar, böyük fəsaḥət və bəlaḡət əhli olanlar, bəlkə, dövrün başqa böyükkləri və irfan sahibləri onu tərifləmək üçün dil açmışlar. Onun ilham bəyanı dilini ilahi mərifətin sirlərinin kəşfi bilmişlər...”

*Təqiəddin Məhəmməd ben Şərəfəddin Əli Zikri Kaşani,
“Xülasətül-əşar və zibdətül-əfkar”, XVI yüzil*

“...Onun sirlər xəzinəsinin cavahirləri ilə göylərin xəzinəsi gecələrə işıq saçan incilərlə dolmuş və mənzumələrinin ləlləri ilə yer üzünü cavahir yığan olmuşdur. Bu iddianın sahibi və bu mənanın dəlili “Beş xəzinə”dir ki, feyz qaynağı olan könlündən çıxarılmışdır. Bir sözlə, ehtiyac yoxdur ki, onun tərfi üçün həqiqət əhli olanların sözlərinə artıq üz tutum... Ancaq həzrət Şeyxin qəsidə və qəzəllər “Divanı” ki, deyirlər 20 min beytə yaxın olmuşdur...”

*Təqiəddin Məhəmməd ben Şərəfəddin Əli Zikri Kaşani,
“Xülasətül-əşar və zibdətül-əfkar”, XVI yüzil*

“Arif Şeyx Nizami Gəncə. Onun şərəfli təvəllüdü Gəncədədir. Böyüklikdə, fəzilət və kamalda zəmanəsinin yeganəsi idi... “Xəmsə” onun yazılarından və şərəfli sözlərindəndir. Onun vəfatından sonra fəzl və kamal sahibləri onun “Xəmsə”sinə bənzədərək cavablar yazdılar. Ancaq sözü onun sözlərinin həddinə çatdıra bilmədilər...”

Məhəmməd Arif Liqai, “Məcməül-füzəla”, XVI yüzil

**“QARI VƏ SULTAN
SƏNCƏR HEKAYƏSİ”NİN ŞƏRHİ**

GİRİŞ

Həz. Nizami "Rəiyyətə hüsnrəğbət haqqında" adlı dördüncü məqalətin ideyasının şərhı üçün "Qarı və Sultan Səncər hekayəsi"ni yazmışdır. Bu mənzum hekayə otuz altı beytdir. Şairin məqalət və hekayələrinin həcm baxımından dəqiq ölçüsü yoxdur. Bəzən məqalətin, bəzən də hekayənin həcmi böyük olur.

"Qarı və Sultan Səncər hekayəsi"ni üç hissəyə bölmək olar: birinci hissədə haqqı tapdalanmış qarı Sultan Səncərə şikayət edir, ona edilən zülmələri bir-bir sayır. O, şahın adamlarını ağır sözlərlə ittiham edir, deyir ki, onlar zülmkar, oğru, quldur, sərxoş insanlardır, günahsız qarını vəhşicəsinə döyməkdən də çəkinmirlər.

Mənzum hekayənin ikinci bölməsində qarı şahı ittiham edir, onun ədalətsiz olduğunu bildirir, deyir ki, səndə nə hakimlik var, nə də ədalət, sən zülmkarları bəsləyirsən. İkinci bölmənin bir hissəsi də öyüddür. Burada qarı konkret örnəklər verir, şahı ədalətə çağırır, ölümü və axirəti onun yadına salır, onu ilahi məhkəmə ilə qorxudur.

Mənzum hekayənin üçüncü bölməsində deyilir ki, Xorasan hakimi Səncər qarının sözlərinə əhəmiyyət vermədi, özünə ziyan edənlərdən oldu. Bu zamanda "ədalət yerə yıxılıb", "ədalət Simurğun qanadlarında özünə yurd salmışdır".

Mənzum hekayənin dili məqalətin dili kimi çox sərtədir, şair haqqı əlindən alınmış qarının dili ilə sultana çox acı sözlər söyləyir: "Sən qiyamətdə əzabdan xilas olmayacaqsan", "səndən bizə rəzalət qismət olur", "sən şah deyilsən, çünki cinayət edirsən", "bir quldur hindlisən?", "şəhərlilərin evini yıxmısan, kəndlilərin xırmanını dənsiz qoymusan"...

Mənzum hekayənin bədbin sonluqla bitməsinin səbəbi də Nizaminin öz dövrünün (bütün zamanların) şahına vermək istədiyi mesajla bağlıdır. **Belə ki, şair zalım şahı (şahları) öyüdlərə qulaq asmayıb fəlakətlə üzləşən sultan Səncərin aqibətindən ibrət götürməyə, ədalətli olmağa çağırır.**

BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BİR QARIYA ZÜLM ETDİLƏR

پیرزنی را ستمی درگرفت
دست زد و دامن سنجر گرفت

*Bir qariya zülm etdilər,
O da əl atdı və Səncərin ətəyini tutdu.⁹⁶⁹*

Nizami mənzum hekayənin qəhrəmanı kimi qarını seçib. Bu, təsadüfi deyil, sultan Səncərin hakim olduğu ölkədəki zülmün şiddətini göstərmək üçündür. Ölkə zalımların əlindədir, onların zülmü hər kəsi və hər şeyi əhatə etmişdir. Kimsəsiz, günahsız qarı da bu zülmün qurbanıdır. Şair zülmün şiddətini təqdim etmək üçün ikinci bir vasitəyə də yer verir. Belə ki, qariya edilən zülm son həddə çatır, o da məcbur olub sultanın qarşısını kəsir, onun ətəyindən tutur, çox cəsarətli hərəkət edir, ölümdən qorxmur, çünki zülmün şiddəti ölümdən bətərdir. Mənzum hekayənin qəhrəmanı bir gənc olsa idi, zülmün şiddətini bu dərəcədə təsirli ifadə etmək mümkün olmazdı.

Qarı sözünü birbaşa sultan Səncərə deyir, bu da zülmün şiddətinə işarə edir. Belə ki, ölkədə zülm o dərəcədədir ki, dərddini dinləyəcək məmur yoxdur. Ünvan olaraq birbaşa sultanın seçilməsi həm də onu göstərir ki, zülmün səbəbkarı

⁹⁶⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

odur, o, zalım olduğundan məmurları da zülm edirlər. Şair zülmün dəqiq ünvanını göstərir, soltanın adını çəkir, baş vermiş tarixi hadisəyə işarə edir. Çünki dövrünün və bütün zamanların şahını (şahlarını) tərbiyə etmək istəyir. Şaha (şahlara) şah modeli (örnəyi) ilə dərs verir.

Birinci beytdə zülmün şiddətini, şahın təkəbbürünü, zülmün başında onun dayandığını göstərən başqa əlamətlər də var. **Belə ki, dördüncü mənzum hekayənin demək olar ki, bütün mətni zülm edilmiş qarının sözlərindən ibarətdir, onun monoloqudur. Şaha aid olan bir dənə də söz yoxdur, müəllif dialoqa yer verməmişdir. Hekayənin sonunda şahın münasibətini ifadə edən sözlər də müəllif təhkiyəsinə daxildir:** “Xorasan vilayətini tutmuş Səncər bu sözə əhəmiyyət verməyib özünə ziyan verdi”.

Bu, şahın təkəbbürünü, zülmünü göstərir. Şah qarının sözlərinə önəm vermir, danışmır, münasibət bildirmir, ittihamları araşdıracağını, günahkarları cəzalandıracağını demir, atdan yerə düşmür (atdan düşüb qarıya qayğı göstərə, onun könlünü ala bilərdi), sadəcə qarıya qulaq asmağa məcbur olur, çünki qarı onun ətəyindən tutub, qarını zorla uzaqlaşdırmır, onu susdurmur, çünki zülmünün ifşasını istəmir.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BÜTÜN İLİ SƏNDƏN ZÜLM GÖRMÜŞƏM

کای ملک آزرم تو کم دیدهام
وز تو همه ساله ستم دیدهام

– *Ey məlik, sənin qayğını mən az görmüşəm,
Ancaq bütün ili səndən zülm görmüşəm.*⁹⁷⁰

⁹⁷⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

Qarı sultana “ey məlik” deyə müraciət edir, onun idarəçilik yönünü və imkanlarını önə çəkir, çünki misranın davamında qayğıdan danışır. Yəni sən idarəçisən, vəzifən insanlara qayğı göstərməkdir və buna sənin imkanın da var. “Ey məlik” xitabının seçilməsinin bir səbəbi də zülmün məsuliyyətinin ona aid olduğunu göstərməkdir. Belə ki, hekayənin süjet xəttinin sonrakı mərhələsində qarı konkret məmuru ittiham edir. Məmurun etdiyi zülmü danışmazdan öncə məsuliyyəti məlikin boynuna qoyur: “Sənin qayğını az görmüşəm, ancaq bütün ili səndən zülm görmüşəm”.

Ölkədəki zülmün məsuliyyətini məlikin daşdığını ifadə edən vasitələrdən biri də beytin mətnində “sən” sözünün iki dəfə təkrar olunmasıdır, bu söz hər iki halda mənfi mənada işlədilmişdir: “Sənin qayğını mən az görmüşəm”, “səndən zülm görmüşəm”. Qarı ittiham yükünü artırmaq üçün sadəcə “ey məlik” deyir, “məlikim”, “soltan”, “soltanım” xitablarından imtina edir, özü ilə məlik arasına məsafə qoyur, əslində, sən mənim məlikim deyilsən mesajını verir.

Qarı ona olan zülmün şiddətini göstərmək üçün nitqində “bütün ili” birləşməsinə yer verir: “Bütün ili səndən zülm görmüşəm”, yəni sənin ölkəndə zülm bir idarəçilik prinsipinə çevrilmişdir, hakimiyyətin zülm üzərində qurulmuşdur.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏRXOŞ ŞİHNƏ MƏNİ DÖYDÜ

شحنه مست آمده در کوی من
زد لگدی چند فرا روی من

*Sərxoş şihnə mənim qapıma gəlib,
Ağzımın üstünə bir neçə təpik vurdu.⁹⁷¹*

⁹⁷¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

“Şihnə” şəhərdə qayda-qanunu, nizam-intizamı qoruyan hərbi bölüklərin rəisidir, birbaşa soltanın təyin etdiyi vəzifəli şəxsdir. O, əxlaqsız adamdır, sərxoşdur. Nizaminin şihnənin sərxoş olmasını önə çəkməsinin səbəbi ölkədəki mənəvi-əxlaqi böhranı göstərmək üçündür. Ölkəni sərxoşlar idarə edir, onlar günlərini eyş-işrətlə keçirirlər, xalqı soyub talayırlar. Qarı bu özbaşınalığı göstərmək üçün deyir ki, şihnə hadisənin mahiyyətini öyrənmədən, heç nə soruşmadan onu döyür, fiziki işgəncənin ən sərt formasını seçir: “Ağzımın üstünə bir neçə təpik vurdu”. Bu yolla da qarı zalımlıqla ittiham etdiyi şahın zülmünün detallarını açıqlayır. **Ölkədəki zülmün birinci əlaməti fiziki işgəncədir.**

DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİM SAÇIMDAN TUTUB SÜRÜDÜ

بیگنه از خانه برویم کشید
موی کشان بر سر کویم کشید

*Mən bigünahı evdən eşiyə çıxarıb,
Saçımdan tutub, sürüyə-sürüyə məhəlləyə çıxardı.*⁹⁷²

Qarı deyir ki, mən günahsızam, ağı başında olmayan, sərxoş şihnə məni zorla evimdən çıxarır, saçımdan tutub küçədə sürüyür. Günahsızın halı budursa, günahkarın halı nədir? Yəni sənin idarə etdiyin ölkədə insanın heç bir dəyəri yoxdur. Zülmün ən açıq əlamətlərindən biri ölkənin qanunlarla idarə olunmamasıdır, məmur özbaşınalığıdır, insanlara işgəncə verilməsidir. Burada sərxoş şihnə sorğu-sualsız, məhkəməsiz, qanunsuz qarının evinə gəlir, onu vəhşicəsinə döyür, həbs edir.

⁹⁷² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏNİ ZƏMANƏNİN SİTƏMXANASINA APARDI

در ستم آباد زبائمه نهاد
مهر ستم بر در خانم نهاد

*Məni zəmanənin sitəmxanasına apardı,
Evimin qapısına isə zülm möhürü vurdu.⁹⁷³*

Ölkədəki zülmün əlamətlərindən biri də qanunsuz həbslərdir. Sərxoş şihnə günahsız qarını həbs edir, onu zəmanənin sitəmxanasına aparır. Nizami zülmün şiddətini göstərmək üçün “həbsxana” demir, “zəmanənin sitəmxanası” ifadəsini seçir. İfadədəki “zəmanə” sözünün ağır mənə yükü var. Yəni bu sitəmxana ad çıxarıb, adla deyilir, bu zamanda onun kimisi yoxdur, o, bu zamana möhür vurub, sənin dövrün bu sitəmxana ilə tarixin yaddaşına yazılıb. Çünki bu sitəmxana zülm, işgəncə, ölüm yeridir, xalqı qorxu altında saxlamaq vasitəsidir, ədalətsiz rejimin dayacağıdır, ayrılmaz hissəsidir, cəza aparatıdır.

Nizami birləşmənin ikinci tərəfinə də “sitəmxana” sözünü yerləşdirib, həbsxana deməyib, yəni zülm evi. Zülmün əlamətlərindən biri də həbsxanalardakı vəziyyətdir, işgəncədir, günahsız insanların bəla məkanında can verməsidir.

Sərxoş şihnə evimin qapısına zülm möhürü vurdu, yəni evimi taladı. Bu ölkədə insanların can və mal güvənliyi yoxdur. Məlikin, onun hakimiyyətinin vəzifəsi vətəndaşların canını, malını, şərəfini qorumaq deyilmi? Əgər günahsız qarını vəhşicəsinə döyürlərsə, zorla evindən çıxarırlarsa, saçından tutub sürüyürlərsə, onu həbs edib zəmanənin sitəm-

⁹⁷³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

xanasına atırlarsa, evini yağmalayıb əlindən alırlarsa, bu, quldur dövləti deyilmi?

ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: FİLANKƏSİ KİM ÖLDÜRDÜ?

گفت فلان نیمشب ای کوژ پشت
بر سر کوی تو فلانرا که کشت

*O soruşdu: "Filan gecə yarısı, ey qozbel,
Sənin qapının ağzında filankəsi kim öldürdü?"*⁹⁷⁴

Ölkədəki zülmün təqdiminin birinci mərhələsini sərxoş şihnənin günahsız qarının evinə getməsi, onu döyməsi, onu zorla evindən çıxarması, saçından tutub sürüməsi təşkil edir. İkinci mərhələ günahsız qarının "zəmanənin sitəmxanası"na atılması, evinin qapısına zülm möhürü vurulmasıdır. **Şair altıncı beytdə zülmün başqa bir əlamətini göstərir: sorğu-sual biçimi. Zalım rejimin məmurları öncə döyür, evindən çıxarır, küçələrdə sürüyür, sitəmxanaya atır, dəhşətli işgəncələr verir, qorxudur, sonra da sorğu-sual edir.** İşin bütün mərhələlərində zülm var, məqsəd günahkarı tapmaq, ədaləti bərpa etmək deyil, qarını şərleyib, var-yoxunu əlindən almaqdır. Sərxoş şihnə cinayəti zorla qarının boynuna qoymaq istəyir. Çünki cinayətdə əli var və kimsəsiz qarının əmlakını ələ keçirmək istəyir.

Nizami sorğu-sual biçimi ilə zülmü göstərmək üçün sərxoş şihnənin müraciət şəklinə də mənə yükləyir. O, qarıya "ey qozbel" deyə sorğu-suala başlayır. Bu xitabda təhqir,

⁹⁷⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

alçaltma, heçə sayma, dəyərsizləşdirmə, təhdid və qorxu var. Sərxoş şihnə təhdidlərini davam etdirir. Bu məqsədlə nitqinə “gecə yarısı” ifadəsini daxil edir. Doğrudur, cinayət gecə yarısı baş verə bilər, ancaq şihnənin məqsədi cinayətin vaxtını öyrənmək deyil, bu ifadə ilə qorxunun şiddətini artırmaqdır, “gecə” qaranlıqdır, qaranlıq bilinməzlikdir, bilinməzlik qorxudur. Sərxoş şihnə təhdid və qorxu sözlərinə üçüncüsünü də artırır: “Sənin qapının ağzında”. Yəni cinayəti onun qapısının ağzına “yaxınlaşdırır”. Cinayət sənin qapının ağzında baş veribsə, onu ya sən edibsən, ya da xəbərin var. O, cinayət sizin küçədə, məhəllədə, evinizin yaxınlarında baş verib deyə də bilərdi, ancaq demir, “qapının ağzı” ifadəsini seçir, çünki günahsız qarını qorxutmaq, cinayəti onun boynuna qoymaq, onun əmlakını əlindən almaq niyyəti var.

Sərxoş şihnə təhdidlərini davam etdirir, ondan qatilin yerini soruşur (sorğu-sual ölümə bağlıdır), o, qarından qatili gördünmü, onu tanıyırsanmı, bu hadisədən xəbərin varmı deyə soruşmur, sualı birbaşa belə verir: “Filankəsi kim öldürdü?”. Yəni sən cinayətkarı tanıyırsan, ancaq onun adını demək istəmirsən, onu gizlədirsən.

Beytdə ideyanın doğru başa düşülməsi və dəqiq təqdimi üçün seçilən iki söz də diqqəti çəkir: “filan”, “filankəs”. “Filan” təyini əvəzlilikdir, əşyanın əlamətini ümumi şəkildə təyin edir, əlaməti dəqiqləşdirə bilmir. Şair bu əvəzliyi birinci misrada “gecə yarısı” birləşməsinə artırır, bu yolla da hadisənin baş verdiyi zaman qeyri-müəyyən olur. İlk baxışda hadisənin dəqiq vaxtının bildirilməməsinin beytin ideyası ilə bağlı olmadığı, dəqiq vaxtın göstərilməsinin beytin söz yükünü sayını artıracağını iddia etmək olar. Ancaq bu, belə deyil. Öncə onu deyək ki, “filan” sözü sərxoş şihnənin nitqinə

aiddir. O da zülmü təmsil edir. Bəlli olur ki, o, cinayət hadisəsini diqqətlə araşdırmayıb, özünün bilmədiyi (bu onun üçün maraqlı deyil, baş verənlərə görə, məsuliyyət hiss etmir) məsələdə qarını ittiham edir. Sərxoş şihnə beytin ikinci misrasında öldürülən adamın adını çəkmir, ona “filankəs” deyir. “Filankəs” qeyri-müəyyən əvəzlilikdir, qeyri-müəyyən şəxsi, ya da əşyanı bildirir. Yenə də bilinməzlik var. Yəni hadisə ciddi araşdırılmayıb, ölən kimliyi bilinmir və bu şihnə üçün önəmli də deyil. Onun üçün əsas odur ki, qarını şərləsin.

Göründüyü kimi, mənzum hekayənin birinci bölməsində bütün sözlər, ifadələr ölkədəki zülmün varlığının, şiddətinin təqdiminə xidmət edir: “ey məlik”, “ətəyindən tutmaq”, “səndən zülm görmüşəm”, “qayğını az görmüşəm”, “sərxoş şihnə”, “ağzıma bir neçə təpik vurdu”, “bigünaham”, “evimdən çıxardı”, “saçımdan tutdu”, “sürüyə-sürüyə məhəlləyə çıxardı”, “zəmanənin sitəmxanasına apardı”, “evimin qapısına zülm möhürü vurdu”, “filan”, “gecə yarısı”, “ey qozbel”, “qapının ağzı”, “filankəs”, “öldürmək”...

YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BUNDAN ARTIQ BƏDBƏXTLİK OLARMİ?

خانه من جست که خونی کجاست
ای شه ازین بیش زبونی کجاست

*Mənim evimin (var-yoxunu) apardı ki,
cinayətkar haradadır,
Ey şah, bundan da artıq bədbəxtlik olarmı?*⁹⁷⁵

Nizami bu beytdə zülmün başqa bir əlamətini verir, hüquq sistemindəki özbaşnalığı göstərir. Belə ki, sərxoş şihnə

⁹⁷⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

cinayəti zorla qarının boynuna qoymaq istəyir, onu xəbəri olmayan bir şeyi etirafa məcbur edir. Bu məqsədlə qarının evinin əmlakını (var-yoxunu) talayır, girov götürür, əslində, mənimsəyir, onu ölümə təhdid edir. Sərxoş şihnənin “cinayətkar haradadır?” sualından da aydın olur ki, qarının bu qətlə iştirakı yoxdur, o, qarının qatilin yerin bildiyini iddia edərək onu bu cinayətə qoşmağa çalışır və bu məqsədlə tətbiq etdiyi metodların hamısı qanunsuzdur.

Qarı beytin ikinci misrasında soltan Səncərə “ey şah” deyərək müraciət edir. O, mənzum hekayənin ikinci beytində seçdiyi “ey məlik” xitabından imtina edir. Belə ki, bu müraciət şəkli öz işini yerinə yetirmişdir, “ey məlik” xitabı daha çox soltanın idarəçilik yönünü önə çəkir, onu ölkədə baş verənlərdən xəbərdar etmək məqsədi daşıyır, günahsız qarının qəzəbini, acısını göstərir.

Qarı “ey məlik” xitabı ilə ona qarşı edilən zülmü anladır. “Ey şah” müraciətindən başlayaraq mənzum hekayənin süjet xətti yeni bir mərhələyə daxil olur. Soltana “ey şah” deyən qarı ondan yardım istəyir və öyüd verir. “Ey şah” müraciətindən sonra dediyi ilk söz budur: “Bundan da artıq bədbəxtlik olarmı? (orijinalda, “bundan artıq bədbəxtlik harada var”, “ey şah, əz in biş zəbuni kocast?”). Qarı bu sözlərlə şahı işin gedişinə daxil edir, artıq hər şeydən xəbərin var, mənim hüquqlarımı bərpa et, “bilmirdim” deməyə haqqın yoxdur, şah olduğunu göstər.

**SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
QOCA ARVADLA ƏLBƏYAXA OLMAQ
RƏVADIRMI?**

شحنه بود مست که آن خون کند
عربده با پیرزنی چون کند

*(Əlbəttə) şihnə sərxoş olanda (quldurlar)
qan tökərlər,
Qoca arvadla (onun) əlbəyaxa olmağı rəvadır mı?*⁹⁷⁶

Qarı şihnənin (vətəndaşların təhlükəsizliyinə birbaşa cavabdeh olan şəxsin) sərxoş olduğunu ikinci dəfə vurğulayır. Mənzum hekayənin üçüncü beytində qarı şihnənin özbaşınalığını, işgəncələrini anladarkən onun sərxoş olduğunu bildirir (“sərxoş şihnə mənim qapıma gəldi”). Bu beytdə isə baş verən cinayətin səbəbini açıqlayır, bu səbəblər sırasında şihnənin sərxoş olmasını önə çəkir. Demək istəyir ki, şihnə hər zaman sərxoş olur, o idarə etmir, ölkədən xəbəri yoxdur, quldurlar da bundan istifadə edib qan tökürlər. Şair şihnənin baş verənlərdən xəbərsizliyini, onun öz işinin əhli olmadığını, ləyaqətsizliyini bu sözlərlə dəqiq ifadə etmişdir, o, hadisənin dəqiq vaxtını bilmir, ona görə də “filan gecə yarısı” deyir, öldürülənin adını bilmir, ona “filankəs” deyir. Xəbərsizliyin üçüncü ifadə biçimi də “sərxoş” sözüdür. Nəticədə, ölkədə qətlər baş verir, sərxoş şihnə də qatili tapmaq, asayışı qorumaq yerinə, günahsız qarıyla əlbəyaxa olur, onun saçından tutub sürüyür. O, şaha təsir göstərməyə çalışır, baş verənləri dünyanın heç bir yerində olmayan bədbəxtlik adlandırır, zülm edilənin günahsız və kimsəsiz qarı olduğunu önə çəkir.

⁹⁷⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

**DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
QƏDƏH VURANLAR ÖLKƏNİN
GƏLİRİNİ OĞURLAYIRLAR**

رطل زنان دخل ولایت برند
پیروزان را به جنایت برند

*Qədəh vuranlar ölkənin gəlirini oğurlayıb,
Qoca qarıları cinayətkarların yerinə aparırlar.⁹⁷⁷*

Qarı öncəki beytlərdə ölkədəki zülmü, hüquq sisteminəki özbaşınalıqları konkret faktlarla təqdim edir. Bu beytdə isə zülmün ölkə həyatının bütün sahələrini əhatə etdiyini bildirir. Dövlət öz vəzifəsini icra etmir, vətəndaşın canını, malını və şərəfini qorumur. Ona görə də, qədəh vuranlar (“rətl zənan”) ölkənin gəlirini oğurlayırlar, insanların iqtisadi hüquqlarını pozurlar.

Şair öncəki beytlərdə ancaq şihnənin sərxoşluğundan danışır, bu beytdə isə ölkədəki zülmün, əxlaqsızlığın əhatəsini göstərmək üçün “qədəh vuranlar” ifadəsini seçir, yəni şihnə tək deyil, idarəçilərin hamısı sərxoşdur, onlar eyş-işrətlə məşğuldurlar, işləri də ölkənin gəlirini oğurlamaqdır, onlar cinayətkarlarla əlbirdirlər, ona görə də qoca qarıları cinayətkarların yerinə aparırlar.

**ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
MƏNİM ÖRTÜYÜMÜ, SƏNİN ƏDALƏTİNİ
BİABIR EDİRLƏR**

آنکه درین ظلم نظر داشتست
ستر من و عدل تو برداشتست

⁹⁷⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

*Bu zülmə həvəslə baxanlar,
Mənim örtüyümü, sənin isə ədalətini
biabır edirlər.*⁹⁷⁸

Birinci misradakı “zülmə həvəslə baxanlar” (“an ke dər in zolm nəzər daştəst”) ifadəsi zülmü həvəslə icra edənlər, ona ən sevimli iş, gəlir qaynağı kimi baxanlar mənasındadır. Qarı sultana demək istəyir ki, zülmün yükü sənin üzərindədir, çünki qədəh vuran məmurlar onun örtüyünü, şahın ədalətini “götürürlər” (“bərdəştəst”), biabır edirlər.

Burada beytin mənasını anlamaq üçün ən önəmli söz “örtük”dür (“setr”). Belə ki, örtük bir qadını yad baxışlardan qoruyur, ona kimlik qazandırır, onun həya və əxlaq əlaməti sayılır, onun cinsiyyətini deyil, şəxsiyyətini önə çıxarır. Ölkədəki zülm o qədər dərinə işləyib ki, zalımların əli qadınların örtüyünə uzanıb, onlar hamını özləri kimi əxlaqsızlaşdırmaq istəyirlər, “həyasızlar cəmiyyəti” formalaşdırmağa çalışırlar. Bunu da zülmə gerçəkləşdirirlər, çünki zülm həya örtüyünü yırtan ən təhlükəli virusdur.

Qarı deyir ki, zalım və sərxoş məmurlar şahın da ədalət örtüyünü götürürlər. Yəni ədalət dövlətin, şahın, cəmiyyət və fərdin qoruyucusudur, immun sistemidir. Ədalət örtüyü götürüləndə cəmiyyətin həyası yox olur, əxlaqsızlıq adiləşir, normaya çevrilir, qoruma sistemi çökür.

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: RUHUMDAN ƏSƏR QALMAYIB

کوفته شد سینه مجروح من
هیچ نماند از من و از روح من

⁹⁷⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

*Mənim yaralı sinəmi o qədər təpikləyiblər,
Ki, özümdən və ruhumdan əsər qalmayıb.*⁹⁷⁹

Nizami bu beytdə “ədalət örtüyü” yırtılmış cəmiyyətin halını bir günahsız qarının faciəsi ilə təqdim edir. Ədalət yox oldu, həya pərdəsi yırtıldı, şəfqət və mərhəmət öldü, əxlaqi dəyərlər çökdü, onların yerini zülm, həyasızlıq, əxlaqsızlıq, qəddarlıq tutdu. İşgəncə və zorakılıq idarəçilik metoduna çevrildi. Qarı deyir ki, ölkədəki zülm onun bədənini və ruhunu şikəst edib, onlardan əsər qalmayıb. Bədəndən əsər qalmamaq onun işgəncələrlə özəlliyini itirməsidir. **Ancaq zülm insanın ruhunu da “yeyir”, onun ümidini yox edir, həyat eşqini öldürür, qəlbini nifrət, kin, qəzəblə qidalandırır, ruhunu itirmiş insan heç kimə və heç nəyə inanmır, onu qorxuları idarə edir, qorumasız və dəyərsiz olduğunu düşünür, çünki vicdanı susdurulmuş, azadlığı əlindən alınmışdır.** Deməli, zülm fərdin və cəmiyyətin mənəvi diriliyinin qatilidir, zalım da insanlara bir əşya kimi baxan, onun ruhunun olduğunu ağına belə gətirməyən, onu şəxsi çıxarlarının qurbanına çevirən insandır. Zülm insanları diri ikən ölüyə çevirir, onların iç dünyasını parçalayır, onların “ruhundan əsər qalmır”.

**ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
MƏNİM HAQQIMI HESAB GÜNÜ
SƏNDƏN ALARLAR**

گر ندهی داد من ای شهریار
با تو رود روز شمار این شمار

⁹⁷⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

*Mənim dadıma çatmasan, ey şəhriyar,
Bu hesabı hesab günü səndən alarlar.*⁹⁸⁰

Günahsız və çarəsiz qarı sultan Səncəri ittiham edərkən ona “ey məlik”, ondan yardım istəyərkən isə “ey şah” deyə müraciət edir. O, bu beytdə “ey şəhriyar” xitabını seçir. “Şəhriyar” sözü klassik fars dilində “hökmdar”, “padşah”, “şah” mənalarında işlədilir, bu mənaya uyğun olan “şəhriyarlıq”, yəni “şahlıq”, “xanlıq” sözləri də var.

“Ey şəhriyar” müraciətini seçən qarı şahdan həm yardım istəyir (“mənim dadıma çatmasan”), həm də onu təhdid edir, ölümü, axirət gününü, hesabı onun yadına salır. O, şaha yalvarmır, yardımını da yalvarış biçimində deyil, şərt şəklində (“dadıma çatmasan”) tələb edir. O, şahdan dolanışıq imkanı da istəmir, pozulmuş haqqının bərpasına çalışır. Ona “ey şəhriyar” deyir, yəni sən hökmdarsan, sənəin vəzifən insanların canını, malını, şərəfini qorumaqdır. Sənəin axirətdəki sorğusualın bu dünyadakı vəzifənə görə olacaq. Unutma ki, səndən böyük olan da var, ədalət və hesab sahibi olan uca Allah (c.c) mənim haqqımı səndən alacaq.

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ƏZABDAN AZAD OLMAYACAQSAN

داوری و داد نمی بینمت
وز ستم آزاد نمی بینمت

*Mən səndə nə hakimlik, nə ədalət görürəm,
Və görürəm ki, (qiyamətdə) sən əzabdan
azad olmayacaqsan.*⁹⁸¹

⁹⁸⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

⁹⁸¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 100.

Günahsız qarı şahı birbaşə ittiham edir, ona deyir ki, sən hakim deyilsən. Hakimin vəzifəsi hökm verməkdir, sən qərarların yanlışıdır, zülmə xidmət edir, ona görə də mən səndə ədalət görmürəm. Nizami beytin birinci misrasında idarəciliyin iki önəmli şərtinə işarə edir. Onlardan biri doğru, ədalətin təmin olunmasına yönəlmiş qərarlar, qanunlardır. O, bu ölçünü şərh etmək üçün şaha “hakim” deyir, onun hökm çıxarma yetkisinə və bu hökmü çıxarma şəklinə yönəlir. Hakimliyin bir sıra şərtləri var: o, şəxslərin deyil, həqiqətin yanında olmalıdır, onun məqsədi ədaləti təmin etməkdir, o, hökm çıxaracağı məsələ ilə bağlı hər şeyi öyrənməli, varsa, tərəfləri dinləməlidir. “Mən səndə hakimlik görmürəm”, yəni sən həqiqətin deyil, cinayətkarların yanındasan, ona görə də ədalətin yoxdur.

Günahsız qarı (şair onun dili ilə danışır) şaha ikidünyalı bir model təklif edir, onun bu dünyası ilə axirətini bir-birinə bağlayır. **Ona deyir ki, sən keçmişin gələcəyindir, bu dünyadakı hər addımının axirətdə mütləq bir qarşılığı var, eyni anda iki anı yaşayırsan, ona görə də yaşadığın hər anı axirət qazancına çevir. Bu dünyada hakimliyin və ədalətin yoxdursa, bil ki, sən qiyamətdə əzabdan azad olmayacaqsan. Qarı şahın bu aləmdəki əməllərinə baxıb, onun axirət aqibəti ilə bağlı hökm verir. Demək istəyir ki, axirət var və insanın aqibətini, onunla bağlı ilahi hökmün şərtlərini insanın əməli müəyyən edir.**

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏNDƏN BİZƏ RƏZALƏT QİSMƏT OLUR

از ملکان قوت و یاری رسد
از تو به ما بین که چه خواری رسد

*Şahlardan (rəiyyətə) gərək qüvvət və kömək çatsın,
Səndən isə bizə, gör nə rəzalət qismət olur.*⁹⁸²

Hz. Nizami şahın zülmünü təqdim etmək üçün öncə şahların vəzifələrini göstərir. Şah bir ədalətli hakim kimidir, o, hər zaman həqiqəti müdafiə etməlidir. Şah öz rəiyyətini gücləndirməlidir, ona dəyər verməlidir, onun hüquqlarını qorumalıdır, onun problemlərini həll etməlidir. Sultan Səncərdən isə xalqa ancaq rəzalət qismət olur, özü də görünməmiş rəzalət. **Şahların vəzifələri ilə qarının ətəyindən tutduğu şahın əməllərinin müqayisəsindən ortaya çıxan nəticə budur: sən adil şah deyilsən, çünki hakimliyin, ədalətin, yardımın yoxdur.**

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YETİMLƏRİN MALINI YEMƏ

مال یتیمان ستن ساز نیست
بگذر ازین غارت ابخاز نیست

*Yetimlərin malını qəsb etmək (yaxşı) iş deyil,
Ondan əl çək, o ki Abxaz qarəti olur.*⁹⁸³

Günahsız qarı bu beytlərdə birbaşa şahı ittiham edir. O, mənzum hekayənin əvvəlində sərxoş şihnənin əməllərini şahə danışır, şahı dolayısı ilə zülmün səbəbkarı kimi göstərir. Bu beytlərdə isə deyir ki, günahkar sənsən, sən şah donunda olan quldursan. Sənin quldurluğun o dərəcəyə çatıb ki, yetimlərin də malını qəsb edirsən.

⁹⁸² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

⁹⁸³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

Qarı yetimlərin haqqını xüsusi vurğulayır, yetimlərin malı yeyilirsə, bu, ölkədəki zülmün şiddətini göstərir. O, bunu Abxaz qarəti ilə müqayisə edir. Min yüz otuz doqquzuncu ildə Gəncə şəhərində baş vermiş fəlakətli zəlzələdən sonra Abxaz çarının hücumu ilə şəhər qarət, əhali isə əsir edilir. O, xalqın çətin günündən, fəlakətindən öz xeyrinə istifadə edir, çox çirkin bir iş görür. Ona görə də, Nizami bu hadisəni “abxaz qarəti” adı ilə tarixə yazır. Başqalarının malını qəsb etmək, oğurlamaq əxlaqsızlıqdır, ancaq yetimlərin malına əl uzatmaq insanlıq adını itirmiş yırtıcıların işidir. İşin faciəsi həm də onunla bağlıdır ki, yetimin malını yeyən onu qorumağa borclu olan şahdır. **Ölkənin idarəçiliyi ədalət üzərində qurulmadığından hüquqi, iqtisadi, əxlaqi sistem də tərsinə işləyir, yetimin malını yemək hünər sayılır, qorxu, işgəncə, idarəçilik üsuluna çevrilir, qarı dəlilsiz-sübutsuz ittiham olunur, döyülür, evinin qapısına zülm möhürü vurulur.** Qarı şaha deyir ki, bu iş deyil, yəni sən quldur olduğunu anlayırsanmı, özünü unutduğunu bilir-sənmi?, “Ondan əl çək”, bu təhdid cümləsidir, qarı şahı axirət hesabı ilə qorxudur, yetimlərin vəlisi uca Allahdır (c.c) demiş olur. Deyir ki, O, sənə yaxandan yapışacaq, səni rəzil edəcək.

Nizaminin ittiham beytlərində bir özəllik diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu beytlər “xatırlatma metodu” üzərində qurulmuşdur. Xatırlatma varsa, deməli, nələrsə unudulmuşdur.

Qarının xatırlatmalarının dərin mənası var, onlar bəlli bir hədəfi gerçəkləşdirir. Belə olmasa idi, şaha “sən şahsan”, insana “sən insansan” deməyin nə mənası olardı? **Xatırlatma metodu iki şəkildə özünü göstərir: keçmiş xatırlatma, gələcəyi xatırlatma.** Şair bu yolla şahın qafilliyini, özünü unutduğunu ifadə edir. Nizamiyə görə, zülm insanı özünə unutturur, insan onu yaradanı unutmasa, vicdanını susdurmasa, fitrətini, qəlbini günah kirləri ilə örtməsə, zülm edə bilməz.

Şah özünü unutduğundan vəzifələrini də unutmuşdur, zülmü ədalətin yerinə qoymuşdur. Nizami qarının dilindən xatırlatmalarla şahın itmiş yaddaşını bərpa etməyə çalışır. **Yaddaş itkisi anlayışların öz yaddaşını, gerçək mənasını itirməsidir. Bu da anlayışlarının içinin boşaldılması, onların mənasının təhrif olunması şəklində baş verir. Bu mənada yaddaş itkisi sözü xatırlamamaq deyil, ona yanlış, zidd məna verməkdir. Ona görə də, qarı şaha belə deyir: “Sən insansan”, yəni insan olan belə şey etməz, “sən şahsan”, yəni sənin işin zülm etmək deyil, ədaləti qorumaqdır, “sən hakimsən”, “bu ədalət deyil” kimi xatırlatmalar faktın təsbiti üçün deyil, münasibətin ifadəsi üçündür.** Şair həm şahın kim, ədalətin nə olmadığını söyləyir, həm də gerçək şah və ədalət anlayışlarının mənasını verir: “dada çat”, “rəiyyətə kömək et”, “yetimləri qor”...

Qarı gələcəyi, axirəti xatırlatmaqla da şahı qorxudur, onu qəflət yuxusundan oyatmağa çalışır, ölümü, hesabı, əzabı yadına salır. Ona görə də, axirətin hesab yönünə üstünlük verir: “Bu hesabı hesab günü səndən alarlar”, “sən qiyamətdə əzabdan azad olmayacaqsan”...

ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QARILARIN AĞ BİRÇƏYİNDƏN UTAN

بر پله پیره‌زان ره مزن
شرم بدار از پله پیره‌زن

*Qoca qarıların olub-qopanını (var-yoxunu)
çalıb çapma,
(Heç olmasa) qarıların ağ birçəyindən utan.*⁹⁸⁴

⁹⁸⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

Bu beyt də ittiham beytləri sırasında yer tutur. Qarı birbaşa şahı ittiham edir, ölkədəki dərəcəliyin məsuliyyətini onun daşdığını bildirir. Onun zülmünün şiddətini göstərmək üçün yetimlərin və qarıların haqqını önə çəkir. Sənin zülmün o dərəcəyə çatıb ki, yetimlərin malı qəsb olunur, qoca qarıların var-yoxu zorla əlindən alınır. **Şair bu zülmü birbaşa şahə aid etmək üçün fellərin məchul növündən imtina edir, yəni “qəsb edilir”, “oğurlanır”, “çalınır” demir, hərəkəti şahə bağlayır: “yetimlərin malını qarət etmək yaxşı iş deyil, ondan əl çək” (sən), “qoca qarıların var-yoxunu çalıb çapma” (sən), “sən quldursan”. Şair şahın quldur olduğunu ifadə etmək üçün quldurluğa aid sözlər seçir: “qəsb etmək”, “abxaz qarəti”, “çalıb-çapmaq”...**

Zülm insanın həyə duyğusunu da yox edir. Qarı da buna görə şahə “qarıların ağ birçəyindən utan” deyir və onun itirdiyi, unutduğu həyə duyğusunu yadına salır, ona psixoloji təsir göstərir, yaddaşına “müdaxilə edir”. Bu həm də qarının qəzəb və üsyanının ifadəsidir.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN ŞAH DEYİLSƏN

بندہ ای و دعوی شاهی کنی
شاه نہ ای چونکہ تباہی کنی

*Sən (adi) bir qulsan, ancaq şahlıq iddiası edirsən,
Sən şah deyilsən, çünki cinayət edirsən.*⁹⁸⁵

Bu beytdə də xatırlatma və ittiham var. Qarı şahə qul olduğunu xatırladır, çünki zülm ona uca Allahın (c.c) qulu

⁹⁸⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

olduğunu unutdurmuşdur, ona görə də şah özünü hər şeyin sahibi hesab edir, özünü Allahın (c.c) yerinə qoyur. Zülmün səbəbi də budur, çünki zülm həddini bilməməkdir. **Qarının “sən qulsan” xatırlatması şah bu mesajları verir: sən yaradılmışsan, səni yaradan var, sənin vəzifən uca Allaha (c.c) itaət etməkdir (qul ağasına itaət edər), Onun sənə verdikləri əmanətdir, əmanətin sahibi onu geri istəyəcək, mənim dediklərin sənin deyil, bu dünya imtahan dünyasıdır, fanidir, axirəti-əbədi həyatı qazanmaq üçündür, ölüm, hesab, cənnət və cəhənnəm var. Qul olduğunu unutmaq uca Allaha (c.c) üsyandır, Ona üsyan edən Onun yaratdıqlarına zülm edər.**

“Sən adi bir qulsan, ancaq şahlıq iddia edirsən”, misrasının ikinci hissəsindəki “şahlıq iddiası” “hər şeyin sahibi mənim, hər şeyi mən idarə edirəm” mənasındadır. Yəni uca Allahın (c.c) qulu olduğunu unutmadan, Onun hər an səni gördüyünü, bildiyini, eşitdiyini anlayaraq şahlıq etmək bir nemətdir, lütfdür, xeyir vəsiləsidir, cənnəti qazanmaq üçün şansıdır. Sən qul şah ol, insanların qəlbini ədalətlə fəth et ki, cənnət mükafatın olsun. Qul olduğunu unudaraq şahlıq etmək isə bir iddiadır, aldanma və zülmüdür. Uca Allahdan (c.c) qopmuş şah və şahlıq xalqın çiyində ağır yüküdür. Özünü hamının və hər şeyin sahibi hesab edən şah qarı belə deyir: “Sən şah deyilsən, çünki cinayət edirsən”. Ayıl, bil ki, səndən böyük olan var və O, sənin cəzanı verəcək.

ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: RƏİYYƏTİN HÜQUQUNU QORU

شاه که ترتیب ولایت کند
حکم رعیت بر عایت کند

*Ölkənin işini nizama salan şah,
Gərək rəiyyətin hüququna riayət etsin ki.*⁹⁸⁶

Nizami bu beytdə şah kimdir sualına cavab verir. O deyir ki, şahın vəzifəsi ölkənin işini nizama salmaqdır. Nizam yaratmaq üçün ədalətli ölçülərə ehtiyac var. Yəni şah ölkədə nizam yaratmaq istəyirsə, öncə ədalətli qanunlar qoymalı, bu qanunlar tətbiq olunmalı və onların icrasına nəzarət edilməlidir. Şahın vəzifəsi insanların hüququnu qorumaqdır.

Nizami beytdə nizamla hüququ bir-birinə bağlamışdır. Yəni nizam olmadan hüququ qorumaq olmaz. Məsələn, uca Allah (c.c) hər şeyi insan üçün yaratmışdır. O, yaratdıqlarının insana xidmət etməsini təmin etmək üçün onlara qanunlar qoymuşdur, özəllik (fitrət) vermişdir. Suyun bildiyimiz özəlliyi (fitrət qanunu) olmasa, insan ondan istifadə edə bilməz və hüququ pozular. Günəşin varlığı, fəaliyyət qanunları insanın və başqa varlıqların haqqını qorumaq özəlliyinə sahibdir. Yaratılan hər şeyin qanunu, nizamı olmasa, xaos olar, həyat ölər.

Nizami şaha deyir ki, ölkədəki dərəbəyliyin, anarxiya və zülmün səbəbi nizamsızlıqdır. Sən ölkəni qanunlarla, nizamla deyil, öz istəyinlə, şəxsi çıxarlarına uyğun idarə edirsən. Ölkədə nizam olmadığından ədalət də yoxdur.

ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏTDƏN SEVGİ DOĞULAR

تا همه سر بر خط فرمان نهند
دوستیش در دل و در جان نهند

⁹⁸⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

*Hamı onun fərmanında yazılanlara baş əysin,
Və onu ürəkdən, candan sevsin.*⁹⁸⁷

Bu beyt öncəki beytlə birgə oxunmalıdır: şah ölkəni nizama salsə, insanların hüququna riayət etsə, hamı onun fərmanlarına baş əyər, onu ürəkdən, candan sevər. Nizami bu beytlərdə ədalətli idarəçiliyin əsaslarından olan iki önəmli məsələyə işarə etmişdir: itaət və xidmət. **Yəni şah xalqa xidmət, xalq da şaha itaət etməlidir, itaətin qarşılığı xidmətdir, xidmət yoxdursa, üsyan var. Zülm qorxu və nifrət, ədalət azadlıq və sevgi qaynağıdır.**

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN NƏ HÜNƏR GÖSTƏRMİSƏN?

عالم را زیر و زبر کرده‌ای
تا توئی آخر چه هنر کرده‌ای

*Bütün aləmi alt-üst eləmişən,
Axı sən (şah) olalı nə hünər göstərmisən?*⁹⁸⁸

Qarının ittihamları davam edir. O, şaha deyir ki, sən aləmi alt-üst eləmişən. Qarı şahın bəla olduğunu, zülmünün miqyasını ifadə etmək üçün “ölkə” sözünün yerinə “aləmi” sözünü seçir. “Aləmi alt-üst etmişən” (“Aləm ra ziro zəbər kərdeyi”), yəni öncə uca Allahın (c.c) haqqını (itaət Onun yaratdıqları üzərindəki haqqıdır) pozmusan, Onun insanlığın xoşbəxtliyi üçün nazil etdiyi buyruqları, dəyərləri inkar etmişən (insan uca Allahın (c.c) haqqını pozmadan insanın haqqını yeyə bilməz), sonra özünə zülm etmişən, aqlını,

⁹⁸⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

⁹⁸⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

qəlbini, vicdanını, iradəni şeytanın idarəçiliyinə vermişən, dünyəviləşmişən, ədalətin yerinə zülmü seçmişən, şahlığa əmanət kimi deyil, mülk kimi baxmışan, ölümü, sorğu-sualı, axirəti, cənnət və cəhənnəmi unutmusan, ona görə də qəlbin qaralmışdır, içindəki işıq sönmüşdür, iç dünyan alt-üst olmuşdur. İç dünyandakı tarazlıq pozulduğundan ölkəni xaraba qoymusan, insanların hər şeyini alt-üst etmişən, aləm üçün qorxu, nifrət, zülm qaynağına çevrilmişən. Axı sən şah olandan nə hünər göstərmisən?

Nizami deyir ki, zülm etmək hünər deyil, onu uca Allah (c.c) da, insanlar da rədd edir, hünər ədaləti təmin etməkdir, heç bir hünər ədalətdən gözəl deyil, ədalət ən dəyərli gövhərdir, o, iki dünyanın sərvətidir, ədalət mayası ilə böyük gəlir qazanmaq olar. Şair deyir ki, zülm aləmi alt-üst edər, ədalət aləmi inşa edər, zülm aləmdəki nizamı pozar, ədalət hər kəsə və hər şeyə haqqını verərək nizamı, ölçünü qoruyar. Şaha yönəlmiş: “Şah olandan sən nə hünər göstərmisən?” – sualının mənası budur: ədalət adına etdiyiniz bir iş varmı?

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: TÜRKLƏRİN DÖVLƏTİ ƏDALƏTLƏ UCALDI

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت

*Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,
Məmləkətdə ədalət hakim oldu.⁹⁸⁹*

Qarı türklərin dövlətini zalım şaha örnək göstərir. Onların dövlətinin ucalmasının səbəbini açıqlayır: məmləkətdə ədalət hakim oldu, ölkəni ədalət idarə etdi, hökmü o verdi,

⁹⁸⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

yəni dirçəlişin, yüksəlişin, rifahın, barış və sevginin səbəbi ədalət oldu. Güclü dövlət ədalətin hakim olduğu dövlətdir.

İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN QULDUR HİNDLİSƏN

چونکہ تو بیدادگری پروری
ترک نہای ہندوی غارتگری

*Sən isə zülmkar bəslədiyin üçün,
Türk deyil, bir quldur hindlisən.*⁹⁹⁰

Nizami əsərlərində türklərdən sevgi ilə söz açır, “türk” sözünü, “gözəl”, “igid”, “ədalətli” mənalarında işlədir, müqayisə zamanı onları hər zaman müsbət tərəf kimi seçir, türkləri ən gözəl sözlərlə təsvir edir: “Türkə oxşayan yasəmən öz çadırını səhrada qurmuşdu. Çadırın aycığı isə Sürəy-yaya ucalmışdı”⁹⁹¹, “O, (Adəm) ay kimi Xətay türkü oldu və xəta zülfünü papağının altında gizlətdi”⁹⁹²...

Nizami bu beytdə də türkü ədalətin, hindlini də zülmün simvolu kimi təqdim edir. Zalım şaha deyir ki, sən zalımsan, ona görə də türk deyilsən, bir quldur hindlisən.

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ŞƏHƏRLİLƏRİN EVİNİ YIXMISAN

مسکن شهری ز تو ویرانه شد
خرمن دهقان ز تو بیدانه شد

⁹⁹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

⁹⁹¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 61.

⁹⁹² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 81.

*Şəhərlilərin evini yıxmısan,
Kəndlilərin xırmanını dənsiz qoymusan.*⁹⁹³

Nizamiyə görə, zülm haqqın yolunu kəsməkdir, insanları doğru yoldan azdırmaqdır, doğru danışanı susdurmaqdır, bir quldur kimi inkişafın yolunu bağlamaqdır. Ona görə də, şair zalım şahı “quldursan”, “bir quldur hindlisən”, “yetimlərin malını qəsb edirsən”, “bu, abxaz qarətidir”, “qoca qarıların var-yoxunu çapıb talayırsan”, “sən şah deyilsən, çünki cinayət edirsən”, “səndən bizə rəzalət qismət olur” kimi yol-kəsənlərə aid olan sərt sözlər deyir.

Şair bu beytdə şahın zülmünün bütün sahələri və təbəqələri əhatə etdiyini göstərmək üçün sosial qrupları “danışdırmışdır”. “Şəhərlilərin evini yıxmısan” (“Məskəne-şəhri ze to virane şod”), yəni şəhərlinin insan kimi yaşamaq imkanı yoxdur, onun yol, su, ev ehtiyacı var, işi yoxdur, halal qazanc əldə etmək imkanından məhrumdur, qorxu içində yaşayır, canının, malının, şərəfinin təhlükəsizliyinə təminat verilməmişdir. “Kəndlilərin xırmanını dənsiz qoymusan” (“Xərməne-dehqan ze to bidane şod”). Yəni kəndlinin dolanışqı imkanını əlindən almısan, onlar qul kimi işləyirlər, özlərinin torpağı, toxumu yoxdur, əkmək, məhsul becərmək, malını satıb halal pul qazanmaq imkanından məhrumdurlar, məmurlar onları soyub talayırlar. Sənin zülmün şəhərini də, kəndlini də ölümə məhkum etmişdir. Məsələ “dənsiz xırman” zülm nəticəsində inkişafı dayandırmış ölkə və insanın simvoludur.

⁹⁹³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ÖLÜMÜN ƏLİ SƏNƏ ÇATACAQ

زامدن مرگ شماری بکن
میرسدت دست حصاری بکن

*Ölümün yaxınlaşmağı haqqında fikirləş,
Onun əli sənə çatacaq, (indidən) özünə qala tik.⁹⁹⁴*

Hz. Nizami bu beytdən başlayaraq şahı tərbiyə işinin yeni mərhələsinə keçir. İlk mərhələdə qarı ona qarşı edilən zülmədən danışır, bu yolla ölkədəki vəziyyəti şaha çatdırır. İkinci mərhələdə zülmün səbəbkarı olaraq birbaşa şahı göstərir, ona çox sərt sözlər deyir. Üçüncü mərhələdə isə şair qarının dili ilə şaha çıxış yolu göstərir, doğru yolun ölçülərini verir. **Bu məqsədlə öncə ölümü şahın yadına salır. Ölümü, hesabı, axirəti unudan şah (zülm axirəti unutdurur, insan axirəti unutmasa, onun varlığını inkar etməsə, zalım ola bilməz) üçün bunları xatırlamaq əzabdır, psixoloji işgəncədir. Qarı bu yolla onun inadını qırmağa, onu qəflət yuxusundan ayılmağa çalışır, ona dünyəviləşmə xəstəliyinin yeganə və acı dərmanı olan axirət inancı aşılamaq istəyir. Özünün, mal, mülk və hakimiyyətinin əbədi olduğunu düşünən şaha “ölümün yaxınlaşır” deyir, onu aqibəti düşünməyə çağırır.**

O, ölümdən qurtuluşun mümkünsüzlüyünü ifadə etmək üçün “ölümün əli sənə çatacaq” mesajını qəti olaraq bildirir. Sonra da “özünə qala tik” deyir. Qala qorunmaq üçündür.

⁹⁹⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

Əslində, “özünə qala tik” sözləri də təhdiddir, qorxutma yolu ilə çəkəndirmə metodunun tərkib hissəsidir, səni böyük təhlükələr gözləyir deməkdir, irəlidə cəhənnəm atəşi var xəbərdarlığıdır. Ona görə də, misradakı “özünə qala tik” sözləri axirət əzabından qurtuluşun yolunu göstərir. **Ölüm-dən qurtuluş yoxdur, əzabdan qurtuluş var (mümkündür).** Bunun şərti qala tikməkdir, yəni şahı əzabdan qoruyacaq saleh əməllərdir. Hər saleh əməl qala divarının bir yapı daşdır, bil və inan ki, səni qoruyacaq qala sənin gözəl işləridir. Hz. Nizami sonrakı beytlərdə qoruyucu saleh əməlləri bir-bir saymışdır.

İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏTİN QƏNDİLİNDİR

عدل تو قندیل شب افروز تست
مونس فردای تو امروز تست

*Sənin ədalətin gecə işıqlandıran qəndilindir,
Sənin sabahkı munisin sənin bu günündür.*⁹⁹⁵

Hz. Nizami birinci misrada ən önəmli saleh əməlin ədalət olduğunu bildirir, ədalətlə işıq arasında əlaqə qurur. Öncə şahı axirəti xatırladır, şahın axirətdə gecə yolçusu olacağını söyləyir. Misradakı “gecə” sözü axirət hesabının çətinliyinə işarə edir, yolu azmaq, cəhənnəm quyusuna düşmək təhlükəsindən xəbər verir. Axirət dünyası ölümlə başlayır, qəbirdə davam edir, irəlidə hesab, qərar, cənnət, ya da cəhənnəm var. Yəni bir yol var, deməli, yolçu da var. Şair həm də bu

⁹⁹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

fikri ifadə etmək üçün “qəndil” obrazını seçmişdir. Qəndil asma və qoruması olan lampadır, o yolun bəlli yerlərinə asılır və yolçuya yol göstərir. Axirətdə bir insanın başqasının yoluna qəndil asmaq imkanı yoxdur, hər kəs qəndilini özü asmalıdır. Bu qəndilləri də öncədən – bu dünyada olarkən göndərməlisən, o dünyada (aləmdə) qəndil satılmır. **Qəndillər də sənin bu dünyadakı saleh əməllərindir. Bu qəndilin ən gözəli, ən xeyirlisi, ən nurlusu ədalətdir. Ədalət adlı qəndilin varsa, qorxma, yoxdursa, azmağa, cəhənnəmin qaranlıq quyusuna düşməyə məhkumsan.**

Hz. Nizami öncəki beytdə saleh əməllərin qoruyuculuq, xilaskarlıq missiyasını göstərmək üçün onu qalaya bənzətmişdir. Bu beytdə isə saleh əməllərin yol göstərmək özəlliyini önə çıxarmaq üçün onu qəndillə müqayisə etmişdir. Əslində, qəndil də qoruyucudur, o, insanı yanlış yoldan, azmaqdan qoruyur.

“Sənin sabahkı munisin sənin bu günündür”. Bu, çox önəmli bir fikirdir, insanın sağlam həyat təsəvvürünü inşa edən ideya və ölçüdür, qurtuluş düsturudur. Nizami iki dünyanı bir-birinə bağlayır və deyir ki, insanın bu günü onun gələcəyidir, insan hər anında iki an yaşayır, onun hər əməlində iki nəticə var, biri bu dünyaya bağlıdır, digəri o dünyaya. Bu dünyadakı ədalətin axirətdə bir qala, qəndil kimi sənə qarşına çıxacaq, səni qoruyacaq, yolunu işıqlandıracaq, ona görə də insan aldığı hər nəfəsi axirət azuqəsinə çevirməlidir. Ey şah, bu dünyadakı hər əməl öz xarakterinə uyğun olaraq o dünyada bir şəkil alır. Məsələn, yaxşı əməllər qala, qəndil, nur, su, ətir, ağac, bal, çeşid-çeşid ləziz yeməklər kimi, zülm də qaranlıq, quyu, atəş, zəncir, ilan, qorxunc varlıqlar, insana əzab verən qidalar kimi qarşına çıxır. Qurani-Kərimdə bunlara aid onlarla misal var.

Nizami zalım şahın ən qorxulu xəstəliyinin dünyəviləşmə olduğunu bilir. Dünyəviləşmə də axirətdən qopmadır, yeni zülm bir qopuşdur, həqiqətdən, uca Allahdan (c.c), axirətdən qırılmazdır. İnsan həqiqətdən qopanda bütün gözəlliklərdən qopmuş olur. **Deməli, dünyəviləşmə xəstəliyinin dərmanı iki dünyalı təsəvvür, ağıl, qəlb, vicdan, iradə inşa etməkdir. Şair də şaha bu məlhəmi təklif edir: “Sənin sabahkı munisin (dostun, qoruyucun) sənin bu günündür”.**

İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: QARILARI SÖZLƏRİNLƏ ŞAD ET

پیرزنائرا بسخن شاد دار
و این سخن از پیرزنی یاد دار

*Qoca qarıları öz sözlərinlə şad et,
Və qarının da bu sözlərini yadında saxla.*⁹⁹⁶

Nizami şahın təsəvvürünü doğru dəyərlərlə inşa etmək üçün öncə ölümü onun yadına saldı, bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurdu, axirətdə onu qoruyacaq ən gözəl saleh əməlin, ən etibarlı qalanın ədalət olduğunu bildirdi. **Şair bu beytdə axirətə göndəriləcək başqa bir gözəl əməli təqdim edir: qarıların könlünü sözlərinlə şad et. İnsan qocalanda onun qəlbində iki duyğu hakim olur: unudulmaq və dəyərsiz olmaq (mən kimsəyə lazım deyiləm).** Ona görə də, onlar tez-tez belə sözlər deyirlər: “Niyə məni axtarmırsınız, niyə mənim yanıma gəlmirsiniz, niyə mənim halımı soruşmursunuz?” Onlar keçmişlə, xatirələrlə yaşayırlar, ona

⁹⁹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

görə də xatirələrini dönə-dönə danışmaqdan yorulmurlar, bu yolla gündəmdə qalmağa çalışırlar, insanlarla ünsiyyət qururlar, varlığını, dəyərini hiss etdirirlər.

Beytdə qarı şaha deyir ki, sən sözlərinlə qocaların qəlbini şad et, yəni onları unutma, onlarla danış, ünsiyyət qur, onları dəyərləndir, sözlərinlə onların yaralı qəlbinə şəfa ver. Qarı niyə şaha hədiyyə ver, pul ver, qocaların ehtiyaclarını təmin et ki, fərəhlənsinlər demir? Çünki onların daha çox ünsiyyətə, dəyər verilməyə ehtiyacı var, şahın sevgi dolu sözləri onların qəlbini şad etmək üçün yetir. Qoca sonra şaha deyir: “Qarının bu sözlərini, yadında saxla”. **Onun sözlərinin verdiyi mesaj budur: mən sözlərimin doğruluğuna əminəm, dediklərim mütləq başına gələcək, sən də qocalacaqsan, qoca insanın xoş sözə ehtiyacı olduğunu anlayacaqsan, öləcəksən, hesaba çəkiləcəksən, ədalət adlı qalan, saleh əməl qəndilin olmasa, insanların haqqını qorumasın, peşman olacaqsan.**

İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏZLUMLARIN OXU SƏNƏ DƏYMƏSİN

دست بدار از سر بیچارگان
تا نخوری پاسخ غمخوارگان

*Biçarələrin başından əlini çək ki,
Məzlumların (qarğışlarının) oxu sənə dəyməsin.*⁹⁹⁷

Qarı bu beytdə də şaha aldığı hər nəfəsi axirət qazancına çevirməyin başqa bir yolunu göstərir. “Biçarələrin başından əlini çək”, yəni kimsəsizlərin, məzlumların, yetimlərin

⁹⁹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

haqqını yemə, onları qoru, dərdlərinə şərik ol, yardım et. Onların qarğışlarının oxundan qorunmağın tək yolu budur. **Burada diqqəti cəlb edən məsələ odur ki, şair məzlumların mənfi münasibətini “ox” obrazı ilə təqdim etmişdir, yəni o, münasibətin təsir edəcəyinə inanır, məzlumların bu dünyada atdığı da şaha dəyəcəyini, onu əbədi dünyanın bədbəxti edəcəyini bildirir, bu dünyadakı hər əməlin axirətdə mütləq bir qarşılığı olacağını söyləyir. Ona görə də, “keçmişin gələcəyindir”, “bu dünyanın axirətidir” deyir, saleh əməllərinlə özünə “qala tik” öyüdünü verir, dostun, munisin, qoruyucunun ədalət olduğunu söyləyir.**

**İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
HƏR GÜŞƏYƏ OX ATMA!**

چند زنی تیر بهر گوشه‌ای
غافل از توشه بی توشه‌ای

*Nə vaxta qədər hər guşəyə ox atacaqsan,
Sən biçarələrin ah-naləsi
haqqında düşünmürsən?*⁹⁹⁸

Nizami bu beytin ideyasını bir döyüş silahı olan “ox” obrazı ilə vermişdir. Öncə onu deyək ki, ox uzaqdan atılır, onun sürəti var, ondan qorunmaq çox çətindir. Şair onun bu özəlliyindən istifadə edərək bu dünya ilə axirət arasında əlaqə qurur. Məzlumların, yetimlərin, biçarələrin, qocaların ah-naləsini, qarğışını, bəd duasını zəhərli oxa bənzədir, bu dünyada atılan oxların axirətdə şahı öldürəcəyinə inanır.

⁹⁹⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

Şərh etdiyimiz beytdə isə ox zülmün simvoludur, “nə vaxtadək hər guşəyə ox atacaqsan”, yəni niyə hamıya zülm edirsən. Nizamiyə görə, zülm şahı ovçuya, xalqı isə şikara çevirir, zalım şah öz xalqını ovlayır, onun haqqını yeyir. Beytdə şair döyüş səhnəsi canlandırır, hər guşəyə ox atan şah obrazını təsvir edir. Burada “hər güşə” cəmiyyətin hər zümrəsi, hər insanı mənasındadır, yəni şahın hamı ilə problemi var, o, öz xalqı ilə döyüş vəziyyətindədir. Şair demək istəyir ki, zülm şahla xalqı bir-birinə düşmən edir. Xalq şahdan nə qədər qorxursa, şah da xalqdan bir o qədər qorxur, ona görə də hər guşəyə ox atır, hər kəsi susdurmağa çalışır. Qarı deyir ki, ey şah, məzlumların zəhərli oxlarından qorx, etdiyin hər zülmün bir zəhərli oxa çevrilib sənın qəlbinə sancılacağını bil, məzlumun oxu ilə zalımın qəlbi arasında heç bir siperin olmadığını anla, zülmədən əl çək, ədalətə dön, bu zəhərli oxlardan sənı qoruyacaq tək qalanın adının ədalət olduğuna inan.

İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: DÜNYAYA ZÜLM ETMƏYƏ GƏLMƏMİSƏN

فتح جهان را تو کلید آمدی
نز پی بیداد پدید آمدی

*Sən dünyaya cahan qıfılının açarı gəlmisən,
(Dünyaya) zülm etməyə gəlməmisən.⁹⁹⁹*

Hə. Nizami bu beytdə şahı tərbiyə etmək üçün insanın yaradılış səbəbini, qayəsini, məqsədini onun yadına salır, fit-

⁹⁹⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

rət qanununu xatırladır. Belə ki, uca Allah (c.c) insanı yer üzünü Onun ölçüləri ilə inşa etmək, yer üzünün xəlifəsi olmaq, tövhid və ədalət inancını yaymaq, gözəlliyi çoxaltmaq üçün yaratmışdır, insanın fitrətinə bu hədəfləri gerçəkləşdirəcək imkan, güc və qabiliyyət yerləşdirmişdir. İnsan bu fitrət qanunlarına sadıq olanda, fəaliyyətini bu ölçülərə uyğun quranda öz vəzifəsini yerinə yetirmiş olur. **Bir sözlə, uca Allah (c.c) insanı cənnət üçün yaratmışdır, ona cənnəti qazandıracaq imkanlar vermişdir, cəhənnəm isə insanın əməllərinin nəticəsidir.**

Nizami bu ideyanı beytin birinci misrasında belə təqdim edir: “Ey şah, sən dünyaya cahan qıfılının açarı gəlmisən”. Yəni qıfıl olma, vəzifən açar olmaqdır, qapıları bağlama, işin bağlı qapıları açmaqdır, zülm etmə, Onun səndən istədiyi ədalətdir. Bir şah üçün cahan qıfılının açarı olmaq ədalətli olmaqdır. **İnsanların qəlbinin qapısını ədalət açarı ilə açə bilərsən, cənnət qapısının açarı da ədalətdir, o, iki dünyanın açarıdır.** Ədalətli ol ki, cənnətin qapısını açə biləsən. Ədalət açarının bir özəlliyi də cəhənnəmin qapısının qıfılını bağlamasıdır. Yəni cəhənnəmin qapısını bağlayan ədalət, açan isə zülmüdür.

Nizaminin ölçüsündə ən önəmli məsələlərdən biri də insanın qəlbinin açarı ilə, uca Allahın (c.c) və Onun cənnətinin qapısının açarının eyni olmasıdır. **Yəni iki dünya bir-birinə bağlıdır, insanların qəlbini ədalətlə fəth et ki, uca Allah (c.c) da sənə cənnətinin qapısını açsın, insanlar sənə “hə” deməsə, O da “hə” deməyəcək.**

Şair beytin ikinci misrasında şaha belə deyir: “Dünyaya zülm etməyə gəlməmisən”. Yəni bil ki, zülm uca Allaha (c.c), Onun qoyduğu fitrət qanunlarına, insanlara xəyanətdir.

Bu mənada beytdəki “açar” və “qıfıl” sözləri ədalət və zülmün fərqlərini izah etmişdir, ideyanı açıqlamışdır.

OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: XƏSTƏ OLANLARA DƏRMAN VER!

شاه بدانی که جفا کم کنی
گرد گران ریش تو مرهم کنی

*Sən ondan ötrü şahsan ki, zülmü azaldasan,
Başqaları xəstə olarsa, sən onlara
dərman verəsən.*¹⁰⁰⁰

Nizami bu beytdə şah necə olmalıdır sualının cavabını verir. Ona görə, dövlətin varlıq səbəbi ədalətdir, şah da dövlətin bu ən önəmli vəzifəsini icra edən şəxsdir. Şah zülmü azaldan insandır. Belə deyilsə, o nə şahdır, nə də insan, o, “quldur hindlidir”. Şah xəstələrə dərman verən, onları müalicə edən həkimdir, belə deyilsə, o, qatildir.

OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZƏİFLƏRİN NAZINI ÇƏK

رسم ضعیفان به تو نازش بود
رسم تو باید که نوازش بود

*Zəiflərin adəti sənə naz eləmək (ərk etmək) olar,
Sən isə gərək onlara nəvaziş göstərsən.*¹⁰⁰¹

Nizami şahın vəzifəsini şərh edərkən “naz etmək” və “naz çəkmək” ifadələrinə yer verir. Məsələn, öncəki məqa-

¹⁰⁰⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

¹⁰⁰¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

lətlərdə belə deyir: “Naza dözmək hər kəsin işi deyil”, “Naz etmək demirəm, çünki bu xamlıq olar, Nizaminin işi naz çəkməkdir”... Naz etmək zəiflərə, kimsəsizlərə, yetimlərə aiddir, onlar öz dövlətinə, şahına naz edirlər, yəni dərdlərini söyləyirlər, onların qayğıya ehtiyacı var. Şahın vəzifəsi də onların nazını çəkməkdir. “Naz çəkmək” ifadəsi mərhəmət, sevgi və fədakarlıq anlayışlarını ehtiva edir. Yəni dövlət və şah öz insanına bir ana kimi yanaşmalıdır, onları dinləməli, problemlərini öyrənməli və həll etməlidir. Zəiflərin adəti naz etmək, şahın vəzifəsi naz çəkməkdir. **Bu ədalətli dövlətin özəlliyidir. Zalım dövlətdə isə şah naz edir, insanlar da onun nazını çəkir, yəni şah insanların yükünə çevrilir, o xalq üçün açar, dərman özəlliyini itirir, onun qapısına qıl, dərdinə zəhər olur.**

OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ZƏİFLƏRİ QORU!

گوش به دریوزه انفس دار
گوشه نشینی دو سه را پاس دار

*Zavallı nəfəslərin hörmətini saxla,
Küncə qısılmış iki-üç zəifi qoru!*¹⁰⁰²

Bu, “öyüd, ölçü beytləri”nin sonuncusudur. Nizami öyüd beytlərində ədalətin əlamətlərini təqdim edir. Ona görə, ədalət saleh əməldir, gecəni işıqlandıran qəndildir, axirətdəki dostdur, axirət qalasıdır, qocaların qəlbini fərəhləndirməkdir, onları unutmamaq, biçarələrin başını oxşamaq, məzlumların

¹⁰⁰² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

duasını almaq, bağlı qapıların açarı olmaq, zülmü azaltmaq, xəstələrə dərman vermək, naz çəkməkdir... Bir dövlət və bir şahın varlıq səbəbi budur.

Nizamiyə görə, ədalətli dövlətin və ədalətli şahın ən önəmli özəlliyi zəifləri qorumaqdır. Ona görə də beytin birinci misrasında deyir ki, ey şah, zavallı nəfəslərin hörmətini saxla. O, zəiflərə zavallı insanlar demir, zavallı nəfəslər deyir. Yəni onlar o qədər zəifdirlər ki, özlərini dolandırmaq imkanları yoxdur, sadəcə nəfəsləri gedib gəlir, bu nəfəs də zavallıdır, çünki o zəif insan nəfəs almağa da çətinlik çəkir, onların doyunca nəfəs almaq imkanları da yoxdur.

“Küncə qısılmış iki-üç zəifi qoru”, yəni onlar unudulmuşlar, cəmiyyətdən təcrid olmuşlar, tənhadırlar. “Küncə qısılmaq” həm də sıxışdırılmaq, çətin, çıxılmaz vəziyyətə düşmək, çarəsiz olmaq anlamındadır. Ey şah, sən zavallı nəfəsləri, küncə qısılmış zəifləri qoru ki, uca Allah (c.c) da səni qorusun, onlar sənin bağışlanmağına vəsilə olsunlar, sənin axirət qalana çevrilsinlər.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, ÖZÜNƏ ZİYAN ETDİ

سنجر کاقلیم خراسان گرفت
کرد زیان کاینسخن آسان گرفت

*Xorasan vilayətini tutmuş Səncər,
Bu sözə əhəmiyyət verməyib özünə ziyan verdi.¹⁰⁰³*

¹⁰⁰³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

Nizami şahı tərbiyə etmək üçün ona tarixi ibrət nümunəsi verir. Qarının dilindən verilən ibrət hekayəsi şairin yaşadığı çağa və gələcəyə daşınır, bütün şahlara ünvanlanır. Əgər bir hekayə (mətn) ancaq bəlli bir zamana aid olsa, o, “ölü mətn” olur, ortaya dəyər çıxara bilmir, ibrət, ya da örnək olmaq özəlliyini itirir. Nizami sözlərini qarının dilindən verir, hadisələri tarixə ad edir, ancaq yaşadığı dövrə və gələcəyə mesaj göndərir. Şair tövhid, ədalət, bu dünya, axirət, saleh əməl, idarəçiliyin əsasları, sevgi, mərhəmət kimi məsələlərlə bağlı önəmli açıqlamalar, ölçülər verərək hekayənin müasirliyini təmin edir, ona ibrət vermək özəlliyi qazandırır.

Nizami də ibrət nümunəsi kimi soltan Səncəri seçir. Şaha (şahlara) deyir ki, Xorasan vilayətini tutmuş Səncər qarının sözünə dəyər vermədi və özünə ziyan vurdu. O, Səncərə münasibətini ona təyin seçərkən də bildirir, belə ki, ona “şah” demir, “Xorasan vilayətini tutmuş Səncər” deyir, yəni o, şah deyildi, basqıncı, işğalçı, zalım idi. O, öyüdə qulaq asmadı, “özünə ziyan etdi”, yəni bu dünya və axirət səadətini itirdi. Ey şahlar, siz onun aqibətini yaşamaq istəmirsinizsə, ibrət alın.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏDALƏT YERƏ YIXILIB

داد در این دور برانداختست
در پر سیمرغ وطن ساختست

*İndiki zamanədə ədalət yerə yıxılıb,
Simurğun qanadlarında özünə yurd salmışdır.*¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

Nizami bu beytlərdə tarixdən çıxır, yaşadığı çağa addım atır, tarixlə müasirlik arasında bağ qurur, tarixin ibrət nümunəsini dövrünə daşıyır. Bunun əlamətləri var. **Belə ki, mənzum hekayənin süjet xəttində ancaq Nizami var, danışan odur (bunlar indiki zamana keçidin əlamətləridir, şair tarixi ibrəti qarının dilindən, dövrünə aid mesajı öz dilindən verir).** Nizami bu beytlə, əslində, mənzum hekayəni yazmasının səbəbini açıqlayır. Demək istəyir ki, şahlığın, idarəciliyin, cəmiyyətdəki nizamın əsası ədalətdir. Uca Allahın (c.c) şahla (insanla) bağlı qərarı, hökmü onun yaratdıqlarına münasibət əsasında formalaşır. O, bizdən ədalət istəyir.

Nizami “indiki zamanədə ədalət yerə yıxılıb” deməklə, əslində, onun yaşadığı dövrün şahının soltan Səncərdən fərqli olmadığını ifadə etmiş olur, bu hekayəni ibrət alsın deyə yazdığını söyləyir. Şair yaşadığı dövrdə ədalətin olmadığını iki vasitə ilə ifadə edir: “Ədalət yerə yıxılıb”, ayaqlar altındadır, məğlub olub, deməli, idarəcilik zülmün və zalımın əlinə keçib. İndiki zamanədə “ədalət simurğun qanadlarında özünə yurd salıb”. Simurğ əfsanəvi quşdur (ədalət də əfsanəyə çevrilib), gözəgörünməz quşdur (ədalət də yoxa çıxıb) quşların şahıdır (ədalət də tövhidlə birgə dəyərlərin şahıdır), Simurğ, rəvayətə görə, Qaf dağının zirvələrində yaşayır (ədalət də əlçatmaz olub), onun qanadlarında “yurd salmışdır”, yəni geri dönməsinə ümid də yoxdur.

OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YER ÜZÜNDƏ ABİR QALMAMIŞDIR

شرم درین طارم ازرق نمائد
آب درین خاک معلق نمائد

*Bu göy günbəzdə utanmaq qabiliyyəti,
Bu fırlanan yer üzündə su (abır) qalmamışdır.*¹⁰⁰⁵

Nizami bu beytdə ədalət olmayan cəmiyyətin halını təsvir etmişdir. Ədalət uçdu, Simurğ quşunun qanadlarında özünə yurd saldı, onun taxtında zülm oturdu. Zülm öncə fırlanan yer üzünün suyunu qurutdu, yəni insanların abır, həya hissi yox oldu. **“Üzünün suyu tökülmək” frazeoloji birləşmədir, həyasızlığı ifadə edir. Həyasızlığın ifadəsi üçün su obrazının seçilməsi də təsadüfi deyil. Belə ki, su həyat, dirilik qaynağıdır. Su olmayanda həyat ölür. Həya da insanın dirilik əlamətidir, suyu olmayan torpaq münasibətə (əkib-becərməyə) reaksiya vermədiyi kimi, həyasız insanın qəlbində də sevgi, mərhəmət, şəfqət toxumları bitmir.** Nizaminin təfsirində zülm insanların həya duyğusunu öldürür, onları arsızlaşdırır, onların qəlbinə nifrət, qəzəb, kin toxumları səpir, insanları bir-birinə yadlaşdırır, düşmən edir, cəmiyyəti parçalayır. Nizami deyir ki, zülm göy günbəzin utanmaq qabiliyyətini, yer üzünün suyunu (abırını) yox etmişdir, yəni zülm kainatın nizamını pozmuşdur.

OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: NİZAMİ, AĞLA!

خیز نظامی ز حد افزون گری
بر دل خونا ب شده خون گری

*Nizami dur, həddindən artıq ağla,
Qanla dolmuş ürəklər üçün qan ağla.*¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

¹⁰⁰⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, səh. 101.

Bu, mənzum hekayənin sonuncu beytidir. Nizami bu və öncəki üç beytlə tarixi hadisənin mesajlarını öz dövrünə və gələcəyə daşımışdır, qissədən hissə çıxarmışdır, hədəfini açıqlamışdır, məqsədinin tarixə aid hekayə yazmaq olmadığı bildirilmişdir.

Şair son beytdə vəziyyətin ağırlığını ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə edir. Öncə “Nizami, dur” deyir. Mənzum hekayənin sonunda şairin adını çəkməsi ümumi qayda olsa da, şair hər zaman bu ada məqalənin və hekayənin ideyasına uyğun mənalar yükləyir, əsərin ideyasının anlaşılmasına yardım edir. Məsələn, “Adəmin yaradılması haqqında” adlı ilk məqalənin əsas mövzusu günah və tövbə olduğundan şair bu məqaləyə aid mənzum hekayənin son beytində belə deyir: “Ey Nizami, özünlə yol azuqəsi götür”. Şair tövbənin xilas vəsiləsi və axirət azuqəsi olduğunu bildirir.

İkinci məqalə ədaləti qorumaq haqqındadır. Nizami məqaləyə bağlı olan hekayəni bu sözlərlə bitirir: “Əgər sözlə iş düzəlsəydi, Nizaminin işləri göylərə yüksələrdi”. Yəni ədalət mücadilə, əmək, hərəkət istəyir, sadəcə sözlə olmur. Üçüncü məqalə “Dünyanın qəzaları haqqında” adlanır. Nizami bu məqalədə insanın bu dünyadakı ömrü ilə axirət həyatını bir-birinə bağlayır, əkdini biçəcəksən deyir, verilmiş ömrü bərəkətli yaşamağın yolunu göstərir və belə deyir: həyatını axirətdən bu dünyaya baxaraq yaşa, keçmişinin gələcəyin olacağını bil, Onun səni hər an gördüyünü, eşitdiyini, hər anını qeydə aldığını unutma və ilahi riza üçün çalış, əmin ol ki, uca Allah (c.c) əməyə, alın və ürək tərinə dəyər verir, bizdən saleh əməl istəyir. Nizami bu ideyalara uyğun olaraq üçüncü məqaləyə bağlı mənzum hekayənin sonunu belə bitirir: “Naz etmək demirəm, çünki bu

xamlıq olar, Nizaminin işi naz çəkməkdir". Yəni müsəlman başqalarına yük olan deyil, başqalarının yükünü alan insandır, fəaldır, çalışqandır, imanını təkbaşına, özü üçün yaşamır, paylaşır, imanlı insanların sayını artırır, sevir və sevdilir, gözəllikləri çoxaldır, "naz çəkməyi" ilahi misyon kimi qəbul edir.

Dördüncü məqaləyə bağlı mənzum hekayənin sonunda şair öncə belə deyir: "Nizami, dur!" – yəni yatma, oyan, aktiv ol! Bu əmr aktiv müsəlmanın şüarıdır, "naz çəkməyi", insanlıq üçün çalışmağı özünə hədəf seçən bir insan belə düşünər. "Nizami, dur!" həm də susma, danış, yaz, xəbərdar et deməkdir. Əgər ölkədə ədalət yerə yığılıbsa, müsəlman susarmı, susarsa, o, aktiv iman sahibi müsəlman olarmı?

Bu anlayışa görə, yaxşılar sussa, yaxşılıq da susacaq, yaxşılar dayansa, yaxşılıq öləcək. Deməli, yaxşılığın, gözəlliyin, ədalətin, əxlaqın təminatı yaxşıların bu dəyərlər uğrunda çalışması, əməyi və cihadıdır. "Nizami, dur, həddindən artıq ağla"! Kimlər üçün ağlasın? "Qanla dolmuş ürəklər üçün qan ağla!" Yəni zülmün qurbanları üçün ağla, onların halını dilə gətir, zülm və zalımla barışma!

“Şeyx Nizami zahiri elmlərdən və rəsmi istilahlardan tam bəhrə götürmüşdür. Ancaq əzəli yardım nəticəsi olaraq bütün dünyəvi işləri bir kənara buraxmış və üzünü axirət dərəcələrini əldə etməyə tutmuşdur...”

Əmin Əhməd Razi, “Həft iqlim”, XVI yüzil

“Şeyx Nizami Gəncəvi əcəm şairlərinin ustadı və dünya iqlimlərində məşhurdur. Onu Əmir Xosrovdan üstün sayırlar və onun “Xəmsə”sini Xosrovun “Külliyat”ından artıq tuturlar... Həqiqətən, Nizami söz nəzm etməkdə dünyada təkdir, bəlkə, dünyada yeganədir... Şeyx ömrü boyu xəlvətdə əyləşən, üzlətdə yaşayan bir insan olmuş, hakim və sultanlarla yaxınlıq üçün addım atmamışdır...”

Şeyx Əbülqasım ben əbu Hamid ben Nəsr Bəlyani Ənsari Kazeruni, “Səlləm-əs səmavat”, XVII yüzil

“...O böyük insanın vəsfi hesabdən kənardır. Təriqət aləmində Əxi Fərəc Zəncaniyə söykənir... Şairlik dərəcəsi çox yüksəkdir. Bu fəqirə görə, söz dünyasının dörd rüknündən biridir. Onun təmiz ruhunun hüma quşu qüdsi aləmə uçandan sonra fazillər, ariflər və şairlər onun beş kitabını ki, bu gün Şeyxin xəyalatından ortadadır, bir yerə topladılar və “Xəmsə” adlandırdılar. Onlardan hər biri tac və taxt sahiblərinin xahişi ilə yazılmışdır... Şeyxin çox nurlu məzarı indi də adlı-sanlıların və böyükklərin ziyarət yeridir...”

Lütfəli bəy Azər Bəydili, “Atəşkədə”, XVIII yüzil

D U A

Ey qüdrət, hökm və hikmət sahibi olan Allahım! Sənin şanına, mübarək elçin hz. Məhəmmədin (s.a.s.) şərəfinə, uca Allaha(c.c.) imanla bağlı olan hz.Nizaminin adına layiq bir əsər yazmağa çalışdım. Qüsurlarıma görə məni bağışla! Keçmiş və gələcək günahlarımı əfv et! Sənin uca adına layiq yeni əsərlər yazmaq üçün mənə güc ver!

QAYNAQLAR

Azərbaycan türkcəsində

1. *Abbasov Ə.* Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poeması. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1966.
2. *Ağayev Ə.* Nizami və dünya ədəbiyyatı. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1964.
3. *Araslı H.* Şərqdə «Leyli və Məcnun» əsərləri. Nizami, Birinci kitab, Azərnəşr, Bakı, 1940.
4. *Araslı H.* Nizami əsərlərinin el variantları. Müqəddimə, Azərnəşr, Bakı, 1941.
5. *Araslı H.* «Yeddi gözəl» və «Yeddi cam» əsərlərinin müqayisəsi. Nizami, Üçüncü kitab, Azərnəşr, Bakı, 1941.
6. *Araslı H.* Nizami Gəncəvi. Azərnəşr, Bakı, 1947.
7. *Araslı H.* Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami, Məqalələr məcmuəsi, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
8. *Araslı H.* Nizami və Vətən. Azərnəşr, Bakı, 1948.
9. *Araslı H.* Şairin həyatı, «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1967.
10. *Araslı H.* Nizami Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi». Filoloji tərcümə. Giriş, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
11. *Araslı H.* Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərb-məsəlləri. Azərbaycan SSR EA-nın «Xəbərlər»i, Bakı, 1942, № 8.
12. *Araslı H.* Nizami Gəncəvi. Qəzəllər. Bakı, 1956.
13. *Araslı N.* Nizami və türk ədəbiyyatı. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980.
14. *Araslı N.* Nizaminin poetikası, Bakı, «Elm», 2004.
15. *Arif M.* «Yeddi gözəl», Nizami Gəncəvi. «Yeddi gözəl», Azərnəşr, Bakı, 1941. (Ön söz əvəzi).
16. *Arif M.* «Yeddi gözəl», Nizami Gəncəvi. «Yeddi gözəl». Filoloji tərcümə, Müqəddimə, Bakı, 1983. (Ön söz əvəzi).
17. *Azadə R.* Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1979.
18. *Azadə R.* Nizami və onun poeziya sələfləri, Bakı, «Elm», 1999.
19. *Azadə R.* Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları, Bakı, «Elm», 1975.
20. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. Birinci cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960.

21. *Babayev X. B.* Nizaminin «Xəmsə»sində Quran ayələri və qissə motivləri, Bakı, 1999.
22. *Beqdeli Q.* Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1971.
23. *Bertels Y. E.* Nizami və Firdovsi. Nizami, İkinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.
24. *Bertels Y. E.* Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasının mənbələri Nizami, Birinci kitab, Azərnəşr, Bakı, 1940.
25. *Bertels Y. E.* Böyük Azərbaycan şairi Nizami. SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı. Bakı, 1940.
26. *Bertels Y. E.* Nizami və bədii yaradıcılıq, «Nizami», Bakı, 1947.
27. *Cahani Q.* Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1979.
28. *Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk.* Siyasətnamə, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1987.
29. Əbu Bəkir əl-Valibi və onun «Əxbarul-Məcnun və əşaruhu» əsəri, (Tədqiqat, filoloji tərcümə, şərhlər və izahlar f.e.n. İmamverdi Həmidovundur), Bakı, 1999.
30. *Ələkbərov M.* Nizami və xalq yaradıcılığı. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1947. (Əlyazması).
31. *Əliyev R.* Nizami (qısa bibliografik məlumat). «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
32. *Əlizadə L.* Mücirəddin Beyləqaninin lirikası, Bakı, 2001.
33. *İbrahimov M.* Günəş kimi parlaq. Nizami Gəncəvi. «Leyli və Məcnun». Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
34. *Hacı S.* «Həzrət Hızami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», I kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2006.
35. *Hacı S.* «Həzrət Hızami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», II kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2008.
36. *Hacı S.* «Həzrət Hızami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», III kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2009.
37. *Hacı S.* «Həzrət Hızami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», IV kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2010.
38. *Hacı S.* «Həzrət Nizami Gəncəviyə görə, insan qəlbinin həqiqətləri», V kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2012.
39. *Hüseynov X.* Nizaminin «Sirlər xəzinəsi», «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.

40. *Xalisbəyli T.* Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. API-nin nəşri. Bakı, 1988.
41. *Xalisbəyli T.* Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları, Bakı, 1991.
42. *Köçərli F. B.* Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Nizami. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Birinci cild. Bakı, 1978, (səh. 129-133)
43. *Qətran Təbrizi.* Divan, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1967 (fars dilindən çevirəni və çapa hazırlayanı Q. Beqdeli).
44. *Quliyeva M.* Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1999.
45. *Quluzadə M. Y.* Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı. Azərnəşr, Bakı, 1953.
46. *Levkiyevski İ. V.* «Məxzənül-əsrar» əsəri. Nizami. İkinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.
47. *Məmməd C.* Nizaminin fikir dünyası. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
48. *Məmmədov Z. C.* Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə fəlsəfi fikir, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1978.
49. *Mir Cəlal* «Yeddi gözəl»dəki hekayələr haqqında. Nizami, Məqalələr məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
50. *Mirzəyev A.* Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. «Avropa» nəşriyyatı, Bakı, 2001.
51. *Mirzəyev A.* Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. «Avropa» nəşriyyatı, Bakı, 2009.
52. *Mübariz Ə.* Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. Birinci cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1960.
53. *Nəvai Ə.* Yeddi Səyyarə. Bakı. 1979.
54. *Nizami Gəncəvi.* Sirlər xəzinəsi. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
55. *Nizami Gəncəvi.* Xosrov və Şirin. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
56. *Nizami Gəncəvi.* Leyli və Məcnun. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
57. *Nizami Gəncəvi.* Yeddi gözəl. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
58. *Nizami Gəncəvi.* İsgəndərnamə. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
59. *Nizami Gəncəvi.* Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.

60. *Nizami Gəncəvi*. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
61. *Nizami Gəncəvi*. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
62. *Nizami Gəncəvi*. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
63. *Nizami Gəncəvi*. İsgəndərnamə. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
64. *Nizami Gəncəvi*. Məqalələr məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
65. *Nizami Gəncəvi*. Xosrov və Şirin. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947.
66. *Nizami Gəncəvi*. Leyli və Məcnun. Azərbaycan «Mədəni rabitə» cəmiyyəti. Bakı, 1947.
67. *Nizami Gəncəvi*. Yeddi gözəl. Azərnəşr, Bakı, 1941.
68. *Nizami Gəncəvi*. İsgəndərnamə. Azərnəşr, Bakı, 1941.
69. *Nizami Gəncəvi*. Lirika. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1980.
70. Nizami Gəncəvi almanaxı. Birinci kitab. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1984.
71. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığında ümumtəhsil məktəblərində tədrisi məsələləri. Bakı, 1987.
72. *Nizami*. Birinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.
73. *Nizami*. İkinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.
74. *Nizami*. Üçüncü kitab. Azərnəşr, Bakı, 1941.
75. Nizami əsərlərinin el variantları. Azərnəşr, Bakı, 1941.
76. Nizaminin müasirləri. Azərnəşr, Bakı, 1940.
77. Nizami və Şərq ədəbiyyatı. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) S. M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, Bakı, 1983.
78. *Ordubadi M. S.* Nizaminin dövrü və həyatı. Nizami, Birinci kitab, Azərnəşr, Bakı, 1940.
79. *Paxamov Y. A.* Nizami epoxasında Şirvan qalası, Nizami, Birinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.
80. *Paşayev S.* Nizami və folklor. Azərbaycan SSR «Bilik» cəmiyyəti, Bakı, 1976.
81. *Paşayev S.* Nizami və xalq əfsanələri. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
82. *Rəfili M.* Nizami, həyatı və yaradıcılığı, Bakı, 1939.
83. *Rəfili M.* Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturası. Nizami. İkinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.

84. *Sasani Ç. S.* Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1985.
85. *Səfərli Ə., Yusifov X.* Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
86. *Sultanlı Ə.* «İsgəndərnamə» və Qərbi-Avropa ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi. Məqalələr məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
87. *Şirvani Y. Z.* «Leyli və Məcnun» əsərinin meydana gəlməsi məsələsinə dair. Nizami, Üçüncü kitab. Azərnəşr, Bakı, 1941.
88. *Yusifov X.* Nizaminin lirikası. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1968.
89. *Yusifov X.* Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.

Türkiyə türkcəsində

90. *Abdurrahman Azam.* Rasuli-Ekremin Örnek Ahlakı (türkcəyə çeviren, Hayreddin Karaman), İstanbul, 1978.
91. *Prof. Dr. Abdullah Kahraman.* İslamda ibadətlerin dəyişmezliğı, İstanbul, 2002.
92. *Prof. Dr. Abdullah Kahraman.* Klassik fikhı literatüründe kadının cemaatle ibadeti konusundakı yaklaşımlarda fitne söyleminin rolü, «Maarife», yıl, 4, sayı :22, Konya, 2004.
93. *Ahmed Kabaklı.* Türk Edebiyyatı Tarihi, c. I, İstanbul, 1980.
94. *Ahmet Aymutlu.* Süleyman Çelebi ve Mevlidi-Şerif, İstanbul, 1958.
95. *Ahmet Ateş.* Vesiletün Necat, Ankara, 1957.
96. *Annemarie Schimmel,* Tasavvufun Boyutları, çev. Yaşar Keçeci, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2000.
97. *Arpaguş Safi,* Mevlânâ'nın Dînî Anlatım Metodu, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
98. *Ayverdi Samiha.* Edebi ve Manevi Dünyası içinde Fatih, İstanbul, 1968.
99. *Avni Konuk.* Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi, c. IV, İstanbul, 1992.
100. *Abdülbağ Gölpınarlı.* Mesnevi Şerhi, İstanbul, 1973.
101. *Ağırakça Mustafa.* Asri-Saadette Ordu ve Savaş Stratejisi, Bütün Yönleriyle Asri-Saadette İslam, İstanbul, 1994.

102. *Ađırman Mustafa*. Hz. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları, İstanbul, 1997.
103. *Ađırman Mustafa*. Hz. Peyğamberin Savaş Stratejisi, Erzurum, 1992.
104. *Ahmed Cevdet Paşa*. Tarihi-Cevdet, İstanbul, 1972.
105. *Akbulut Ahmet*. Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Şekillendirdiđi Kelam Meseleleri, İstanbul, 1992.
106. *Arnold T*. İntişari-İslam Tarihi (çeviren Halil Halid), Ankara, 1982.
107. *Atalar Münir*. Osmanlı Devletinde Sure-i Humayun ve Sure Alayları, Ankara, 1991.
108. *Atar Fahrettin*. İslamda Adliye Teşkilatı, Ankara, 1978.
109. *Asim Efendi*. Kamus, c. I-IV, İstanbul, 1305.
110. *Abdurrahman Güzel, Mustafa Tatçı*. Yunus Emre, Ankara, 1991.
111. *Ahmed bin Hanbel*. El-müsned, c. I-IV, İstanbul, 1992.
112. *Attar Feridüddin*. Mantikut-Tayr (çevireni A. Gölpınarlı), c. III, İstanbul, 1962.
113. *Attar Feridüddin*. Tezkiretül-Evliya, Tahran, 1346.(çeviren Mehmet Kanar, Tasavvufta insan Meselesi), İstanbul, 1990.
114. *Annemaria Schimmel*. Tasavvufun Boyutları, (çevireni Yaşar Keçeci), İstanbul, 2000.
115. *Annemaria Schimmel*. Çağın Mevlanası Muhammed İkbal, (çevireni, Seneil Özkan), İstanbul, 2001.
116. *Abdölbaki Gölpınarlı*. Yunus Emre ve Şiirleri, İstanbul, 1938.
117. *Abdölbaki Gölpınarlı*. Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul, 1961.
118. *Aristoteles*. Metafizik, (çevireni, Ahmet Arslan), İstanbul, 1996.
119. *Aynı M. Ali*. Hacı Bayram Veli, İstanbul, 1986.
120. *Ahmet Cevizçi*. Felsefe sözlüğü, Ankara, 1996.
121. *Ahmed Yesevi*. Divani-Hikmet Seçmeler, (hazırlayan Kemal Ersaan), Ankara, 1991.
122. *Abdölkadir Geylani*. İlahi Armağan (çeviren, Abdölkadir Akçiçek), Ankara, 1962.
123. *Abdölbaki Gölpınarlı*. Melamilik ve Melamiler, İstanbul, 1992.
124. *Abdölderim Kuşeyri*. Kuşeyri Risalesi (hazırlayan, Süleyman Uludağ), İstanbul, 1991.
125. *Ahmed Naim-Kamil Miras*. Sahihi-Buhari Muhtasarı Tecridi-Sarih Tercemesi, 12 cild, Ankara, 1970-1973.
126. *Atay Hüseyin*. Kurana Göre İman Esasları, Ankara, 1961.

127. *Akar, Metin*. Türk Edebiyatında Manzum Miracnameler, Ankara, 1987.
128. *Alkan Naim*. Türk-halk edebiyatı, Ankara, 1973.
129. *Arat Reşid Rahmeti, Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki*, Atabetül-Hakayık, İstanbul, 1951.
130. *Arat Reşid Rahmeti, Yusuf Has Hacib*. Kutadqu Bilig I, Metin, 2, bsk. Ankara 1979.
131. *Arat Reşid Rahmeti, Yusuf Has Hacib*. Kutadqu Bilig II, Çeviri, 2, bsk. Ankara 1974.
132. *Arat Reşid Rahmeti*. Kutadqu Bilig III, İndeks. Haz. Kemal Eraslan, O. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul 1979.
133. *Armutçuoğlu İlhan*. Kaside-i bürde, Konya, 1983.
134. *Arslan Ahmet Turan*. «Asr-ı Saadet Arefesinde İslami Edebiyata Basamak Olan Arap Edebiyatı» İslami Edebiyat, S. 1, Mayıs 1988.
135. *Arslan Ahmet Turan*. «Asr-ı Saadette Edebiyat» İslami Edebiyat, S. 3, Kasım-Aralık-Ocak 1988-1989.
136. *Asya Arif Nihat*. Dualar ve Aminler, İstanbul, 1967.
137. *Ateş Süleyman*. Yüce Kuranın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, 1988.
138. *Ayan Hüseyin*. Fuzuli Leyla vü Mecnun, İstanbul, 1981.
139. *Ayan Hüseyin ve dig.* «XVII Yüzyıl Divan Nazım ve Nesri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. V, İstanbul, 1987.
140. *Bakir Abdulhalik*. Hz. Ali Dönemi, Ankara, 1991.
141. *Banarlı Nihad Sami*. «Türklerde Peygamber Sevgisi», Yeşilay, s. 420, Kasım 1968.
142. *Barthold-Köprülü*. İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1977.
143. *Can Şefik*. Mesnevi Tercümesi, I-VI, İstanbul, 1997.
144. *Can Şefik*, Mevlânâ- Hayatı, Şahsiyeti, Fikirleri, Ötüken, 1995.
145. *Canan İbrahim*. Hadis Ansiklopedisi, I-XVIII, İstanbul.
146. *Coşan M. Esad*. «Türk Edebiyatında Natlar», Hakses (Hicret Özel Sayısı), Eylül-Ekim 1979.
147. *Cerrahoğlu İsmail*. Tefsir Tarihi, Ankara, 1988.
148. *Cunbur Müjgan*. «Şemail-i Şerife ve Hilye-i Nebeviler», Diyanet Dergisi Özel Sayı, Ankara, 1970.
149. *Cunbur Müjgan*. «Hilye», Türk Ansiklopedisi, I-XIX, Ankara, 1971.
150. *Çağatay Saadet*. «Türkçe Dini Tabirler», Necati Luqal Armağanı, Ankara. 1968.

151. *Çağatay*. Neşet, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye çağı, Ankara, 1971.
152. *Çelebioğlu Amil*. «Türk Edebiyatında Manzum Dini Eserler», Şükrü Elçin Armağanı, Ankara. 1983.
153. *Derman*. Türk Hat Sanatının şaheserleri, İstanbul, 1982.
154. *Derveze İzzet*. Kurana Göre Hz. Muhammedin Hayatı, I-III, (çev. Mehmet Yolçu), İstanbul, 1989.
155. *Devalibi*. Maruf, islamda Devlet ve İktidar, (çev. Mehmed S. Hatiboğlu), İstanbul, 1985.
156. *Devellioğlu Ferrit*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1990.
157. Diyanet Dergisi Peyğamberimiz (s.a.s.) Özel Sayısı, Aralık 1989.
158. *Eraslan Kemal*. Ahmed-i Yesevi, Divan-i Hikmetten Seçmeler, Ankara, 1983.
159. *Ethem Cebecioğlu*. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü, İstanbul, 2005.
160. *Fayda Mustafa*. Allahın Kılıcı Halid b. Velid, İstanbul, 1992.
161. *Fayda Mustafa*. «Hz. Ömerin Divan Teşkilatı», Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (II cild), İstanbul, 1986.
162. *Fığlalı*. Ethem Ruhi: İmamiye Şiası, Ankara, 1984.
163. *Fığlalı*. Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İstanbul, 1980.
164. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Mevlevi Adab ve Erkanı, İstanbul, 1963.
165. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Divan-ı Kebir Tercümesi, C. IV, İstanbul, 1962.
166. *Gölpınarlı Abdülbaki*. *Mevlana müzesi Yazmalar Katalogu*, C. I-III, Ankara, 1967-1972.
167. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Mevlanadan Sonra Mevlevilik, İstanbul, 1953.
168. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, 1977.
169. *Gülşehri, Mantıkut-Tayr*. Yay.: Agah Sırrı Levend, Ankara, 1957.
170. *Günaltay M. Şemseddin*. İslamda Tarih ve Müverrihler, İstanbul, 1991.
171. *Hacitahiroğlu Abdullah Öztemiz*. Hazret-i Payğambere Şiirler Antolojisi (Natlar), İstanbul, 1966.
172. *Hamidullah Muhammed*. İslam Müesseselerine Giriş, trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1984.

173. *Hamidullah Muhammed*. Hazreti Peyğamberin Savaşları, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1962.
174. *H. İbrahim Şener*. Kaside-i bürde Kaside-i Bür-e ve Su Kasidesi, İzmir, 1995.
175. *Hüseyin Algül*. İslam Tarihi, c. I-III, İstanbul, 1986.
176. *Hüseyin Algül*. Akabe Hadisesi-Hicret ve Getirdikleri, Diyanet Dergisi Hicret Özel sayısı, 1981.
177. *İmam Rabbani*. Mektubat, İstanbul, 1963.
178. *İpekten Haluk*. Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri, Ankara, 1985.
179. *İpekten Haluk ve dig.*, Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ankara, 1988.
180. İslam Ansiklopedisi «Bürde» maddesi, C.II, İstanbul, t.y.s.837.
181. *Kabaklı Ahmet*. Türk Edebiyatı, İstanbul, 1973.
182. *Kandemir, M. Yaşar*. Örneklerle İslam Ahlakı, İstanbul, 1980.
183. *Kapar M. Ali*. Hz. Muhammedin Müşriklerle Münasibeti, İstanbul, 1987.
184. *Kara Mustafa*. Din, Hayat, Sanat Acısından Tekkeler, Zaviyeler, İstanbul, 1980.
185. *Karaman Hayrettin*. «Adalet», DİA, I, 343-344, İstanbul, 1988.
186. *Karaman Hayrettin*. Anahatlarıyla İslam Hukuku, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1984.
187. *Kazıcı Ziya*. İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul, 1999.
188. *Kazıcı Ziya*. Hz. Muhammedin (s.a.s.) Eşleri ve Aile Hayatı, İstanbul, 1991.
189. *Kitapçı Z.* Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, İstanbul, 1986.
190. *Kocatürk Sadettin*. Gülşehri ve Felek-Name, Ankara, 1982.
191. *Kocatürk Vasfi Mahir*. Tekke Şiri Antolojisi, 2, Ankara, 1968.
192. *Köksal M. Asim*. İslam Tarihi, I-III, İstanbul, 1981.
193. *Köprülü Mehmed Fuad*. «Fuzuli maddesi» İslam Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul, 1977.
194. *Köprülü Mehmed Fuad*. Edebiyat Araştırmaları, Ankara, 1986.
195. *Köprülü Mehmed Fuad*. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1966.
196. *Köse Ali*. Neden İslamı Seçiyorlar, İstanbul, 1997.
197. *Kürkçüoğlu Kemal Edib*. Fuzuli, Beng ü bade, İstanbul, 1955.

198. *Kürkçüoğlu Kemal Edib.* Seyid Nesimi Divanından Seçmeler, Ankara, 1985.
199. *Levend.* Agah Sırrı, Divan Edebiyatı, 1980.
200. *Lewis Bernard.* Tarihte Arablar, çev. H.D. Yıldız, İstanbul, 1979.
201. *Lings Martin.* Hz. Muhammedin (s.a.s.) Hayatı, İstanbul, 1988.
202. *Mazıoğlu (Çatbaş), Hasibe.* Fuzuli, Farsça Divan, Ankara, 1962.
203. *Mehmed Doğan.* Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, 1994.
204. *Mevlana Celaleddin-i Rumi.* Mesnevi (trc. Veled İzbudak), I-VI, İstanbul, 1956-1957.
205. *Mevlana Celaleddin er- Rumi.* Fihi Ma Fih, (trc. A.Avni Konuk), İstanbul, 1994.
206. *Nihat Keklik.* Muhyiddin-i Arabının Eserleri ve Kaynakları, İstanbul, 1974.
207. *Nizami.* Hüsrev ü Şirin, (Ter.: Sabri Sersevil), İstanbul, 1955.
208. *Nizami.* Leyla İle Mecnun, (Çev.: Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1985.
209. *Osman Nuri Topbaş.* Hazret-i Muhammed Mustafa, cild, I, İstanbul, 2005.
210. *Osman Nuri Topbaş.* Hazret-i Muhammed Mustafa, cild, II, İstanbul, 2005.
211. *Ömer Çelik.* Kuran ayetlerinin Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelerle İlişkisi, İstanbul, 2001.
212. *Önkal Ahmet.* Resullahın Davet Metodu, Konya, 1994.
213. *Önkal Ahmed.* Resulüllahın İslama Davet Metodu, Konya, 1995.
214. *Resulzade M. E.* Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951.
215. *Şapolyo Enver Behnan.* Mezhepler, Tarikatler Tarihi, İstanbul, 1964.
216. *Tahirul-Mevlevi.* Edebiyat Lügati, haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973.
217. *Tahirul-Mevlevi.* Müslümanlıkta İbadet Tarihi, Ankara, 1998.
218. *Tarlan Ali Nihad.* Mevlana, İstanbul, 1974.
219. *Tarlan Ali Nihad.* Divan Edebiyatında Tevhidler, İstanbul, 1936.
220. *Tarlan Ali Nihad.* İran Edebiyatı, İstanbul, 1944.
221. *Tarlan Ali Nihad.* «Natlar Arasında», Hilal, C. III, Ankara, 1962.
222. *Tarlan Ali Nihad.* «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1963.
223. *Tarlan Ali Nihad.* «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1964.
224. *Tarlan Ali Nihad.* «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1964.

225. *Tarlan Ali Nihad*. «Fuzuliye Göre Hz.Peyğamber», Yeni Asya Qazetesi, 7 Mart 1975.
226. *Tarlan Ali Nihad*. Fuzuli Divanı Şerhi, C. III, Ankara, 1985.
227. *Timurtaş Faruk Kadri*. Yunus Emre, Divan, İstanbul, 1972.
228. *Timurtaş Faruk Kadri*. Şeyhi ve Hüsrev ü Şirini, İnceleme-Metin, İstanbul, 1980.
229. *Togan Z. Velidi*, Tarihte Usul, İstanbul, 1969.
230. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. «Nab» maddesi, C. VI, İstanbul, 1986.
231. *Uçman Abdullah*. «XVI. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. II, İstanbul, 1986.
232. *Uçman Abdullah*. «XV. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. III, İstanbul, 1986.
233. *Uçman Abdullah*. «XVI. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. IV, İstanbul, 1986.
234. *Uçman Abdullah*. «XVII. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. VI, İstanbul, 1987.
235. *Uçman Abdullah*. «XVIII. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. VII, İstanbul, 1988.
236. *Uludağ Süleyman*. İslam Açısından Musikı ve Sema, İstanbul, 1976.
237. *Watt M.* Modern Dünyada İslam Vahyi, trc. Mehmet S. Aydın, Ankara, 1982.
238. *Watt M.* Hz. Muhammed Mekke'de, çev. A. Yüksel, R. Ayas, Ankara, 1986.
239. *Yazır Elmalılı Muhammed Hamdi*. Hak Dini Kuran Dili, C. I-X, İstanbul, 1982.
240. *Yıldırım Ahmet*, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
241. *Yeniterzi Emine*. Türk Edebiyatında Natlar, Ankara, 1993.
242. *Zebidi Zeynuddin Ahmed*. Tecrid-i sarih Tercümesi, trc. Ahmed Naim-Kamil Miras, İstanbul, 1991.
243. *Ziya Nur Aksun*. Osmanlı Tarihi, İstanbul, 1994.

Rus dilində

244. *Azade P. Низами Гянджеви*. Издательство «Элм», Баку, 1981.

245. *Алиев Г. Ю.* Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. Москва, 1960.
246. *Алиев Г.* Из истории возникновения Фархада в литературах народов Востока – «Краткие сообщения Института востоковедения», Т-27, Москва, 1968, с. 50-58.
247. *Алиев Г. Ю.* Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. Издательство «Наука», Москва, 1985.
248. *Алиева Т. А.* Основной сюжет поэмы «Семь красавиц» Низами и его связь с восточными преданиями. АГУ, 1958, № 5.
249. *Антокольский П. Г.* Низами. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
250. *Арзуманова И. Г.* Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении, автореф. дисс. к филол. наук. Баку, 1984.
251. *Бертельс Е. Э.* Низами, Изд. АН СССР. Москва, 1956.
252. *Бертельс Е. Э.* Низами. Творческий путь поэта. Москва, 1956.
253. *Бертельс Е. Э.* История персидской-таджикской литературы, Москва, 1960.
254. *Бертельс Е. Э.* Избранные труды. Низами и Физули, Москва, Издательство Восточной литературы. Москва, 1962.
255. *Болдырев А. Н.* Хагани, Низами, Руставели. М.- Л., 1935.
256. *Болдырев А. Н.* Два ширванских поэта Низами и Хагани. В сб. «Памятники эпохи Руставели», Ленинград, 1938.
257. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
258. *Гусейнов Х. М.* Идеино-художественные особенности «Сокровищницы тайн» Низами Гянджеви. Автореф. канд. дисс. Баку, 1970.
259. *Додхудаева Л. Н.* Поэмы Низами в средневековой литературной живописи, изд. «Наука», Москва, 1985.
260. *Кязимов М. Д.* «Хафт пейкар» Низами и традиция в персоязычной литературе XVIV-XVVI вв., Баку, 1987.
261. *Крачковский И. Ю.* Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Изб. соч., том ЫЫ, М-Л., 1956.
262. *Крачковский И. Ю.* Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в Арабской литературе. Выдающиеся русские ученые и

- писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
263. *Крымский А. Е.* Низами и его современники. Издательство «Элм», Баку, 1981.
264. *Крымский А. Е.* Низами и его изучение. Выдающиеся русские ученые и писатели и Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
265. *Маковельский А. О.* Мысли Низами о силе и о художественном творчестве. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
266. Материалы научной конференции, посвященной проблеме «Азербайджанская культура XVI-XVIII вв. и творчества Низами Гянджеви». Издательство «Элм», Баку, 1980.
267. *Мустафаев Дж.* Философские и эстетические воззрения Низами, Баку, 1962.
268. *Рафили М.* Низами и Азербайджанская культура XVIII века, Низами сборник статей. Азернешр, Баку, 1947.
269. *Рубинчик Ю. А.* Персидско-русский словарь. Москва, 1983.
270. *Самойлова Д.* Сказание о Меджнуне из племени Бену Амир, Москва, 1976.
271. *Сасаниян Ч. С.* Поэма «Лейли и Меджнун», Низами. Автореф. канд. дис. Баку, 1970.
272. *Семенов А.* Великий азербайджанский поэт Низами, Литература и искусство Узбекистана, кн. 3, 1939.
273. *Тагирджанов А. Г.* О происхождении, повести «Лейли и Меджнун» НАА. 1977, № 2, с. 37-39.
274. *Тихонов Н. С.* Низами, выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.

Fars dilinda

275. آذر بیگدلی. آتشکده. تهران، ۱۳۴۰.
276. بدیع الزمان فروزانفر. سخن و سخنسرایان. ج ۲ تهران، ۱۳۱۲.
277. بهروز ثروتیان. بیان در شعر فارسی، تهران، ۱۳۶۹.
278. برات زنجانی. تأثیر نظامی از دیگران. فروغ آزادی. تبریز، ۱۳۷۵، تیرماه.
279. برات زنجانی. صور خیال در خمسه نظامی. تهران، ۱۳۷۷.
280. جلال الدین هماتی. فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران، ۱۳۷۷.
- (بکوشش حسین نخعی)، تهران، ۱۳۳۶
281. دکتر خیامپور فرهنگ سخنوران. تبریز، ۱۳۴۰.
282. دیوان خاقانی شروانی بکوشش حسین نخعی، تهران، ۱۳۳۶.
283. دیوان خاقانی شروانی به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی، ۱۳۷۴.
284. دولتشاه سمرقندی، تذکرة الشعراء، بمبئی، ۱۳۱۸.
285. ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران ۱۱ ج تهران، ۱۳۳۶.
286. زین العابدین موتمین. تحول شعر فارسی. تهران، ۱۳۳۹.
287. رضازاده شفق. تاریخ ادبیات ایران، اصفهان، ۱۳۳۸.
288. شبلی نعمان. شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران. تهران، ۱۳۳۸.
289. شهابی علی اکبر. نظامی شاعر داستانسر. تهران، ۱۳۳۸.
290. شمس الدین محمد بن قیس الرازی. کتاب العجم فی معایر اشعار العجم بتصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران، ۱۳۱۴.
291. فخر الدین اسعد گرگانی. ویس و رامین. بکوشش محمد جعفر محبوب، تهران، ۱۳۳۹.
292. فخر الدین اسعد گرگانی. ویس و رامین. بتصحیح مالکی تودا و آلکساندر گواخاریا تهران، ۱۳۶۹.
293. فردوسی. شاهنامه. ۱-۸، مسکو، ۱۹۶۰/۱۹۷۰.
294. فلکی شیروانی. دیوان به اهتمام و تصحیح تحیره شهاب طاهری، تهران، ۱۳۴۵.
295. گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، ۱۳۳۱.
296. محمد رضا شفیعی کدکنی. صور خیال در شعر فارسی. تهران ۱۳۶۶.
297. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. بکوشش وحید دستگردی، تهران، ۱۳۱۳.
298. خسرو و شیرین یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، نظامی گنجوی. انتشارات ارمغان، ۱۳۱۳.
299. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، ۱۳۱۳.
300. نظامی گنجوی. نامه هفت پیکر. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، ۱۳۱۵.
301. نظامی گنجوی. شرفنامه. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، ۱۳۱۳.
302. نظامی گنجوی. اقبالنامه. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، ۱۳۱۸.

303. نظامی گنجوی. قصائد و غزلیات با مقدمه و حواشی و بکوشش سعید نفیسی، تهران، ۱۳۳۸
304. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام ع.ع. علی زاده، باکو، ۱۹۶۰.
305. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکسندروویچ خه تاقوروف. باکو، ۱۹۶۰.
306. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام اژدر علی اوغلی اصغر زاده و ف. بابایف، باکو، ۱۹۶۵.
307. نظامی گنجوی. شرفنامه. ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع. علی زاده، باکو، ۱۹۴۷.
308. نظامی گنجوی. اقبالنامه. ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی. ف. بللیف، باکو، ۱۹۶۷.
309. نظامی گنجوی. هفت پیکر. متن علمی و انتقادی مقدمه و حواشی بقلم طاهر احمد اوغلی محرم اوف، مسکو، ۱۹۸۷.
310. ولی الله ظفری. حبسیه در ادب فارسی (از آغاز شعر فارسی تا پایان زنده)، تهران، ۱۳۷۵.
311. خرابات. ادیب مشهور ضیاء بک. مطبعه عامر، ۱۳۹۳.
312. قسطنونلی لطیفی. تذکره الطیفی. اقدام مطبعه سی، ۱۳۱۲.

SİRACƏDDİN HACI

**HƏZRƏT NİZAMİ GƏNCƏVİNİN
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” DASTANINDAKI
İLK DÖRD MƏQALƏNİN ŞƏRHİ**

6-cı kitab

Bakı – 2013

Nəşriyyatın direktoru: Hafiz Abıyev

Kompüter tərtibçisi: Qabil Xeyrullaoğlu

Korrektor: Gülnarə Canməmmədova

Operator: Vəfa İbrahimova

Çapa imzalanmışdır: 16.09.2013. Sifariş № 17. Həcmi 36 ç.v.
Formatı 84x108 ^{1/32}. Tirajı 200 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

*Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutu «Nafta-Press»
nəşriyyatının mətbəəsi. Bakı, H. Cavid pr. 29A. Tel.: 510 3914*